

अथ अन्वितार्थप्रकाशिकाख्यव्याख्यासहितं

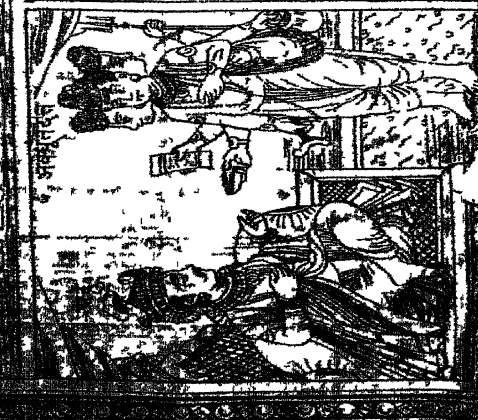
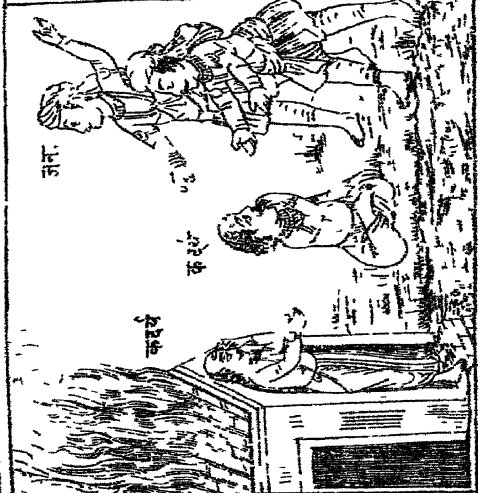
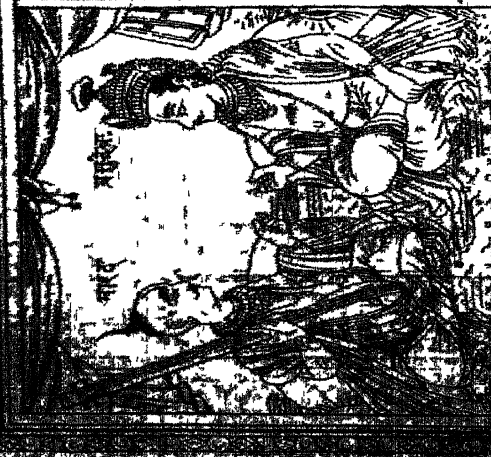
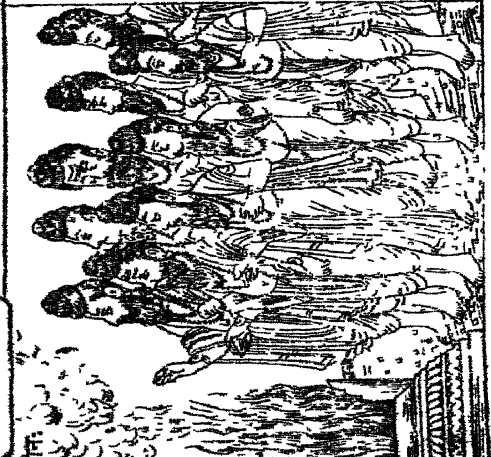
श्रीमद्भागवते एकादशस्कन्धे

15965

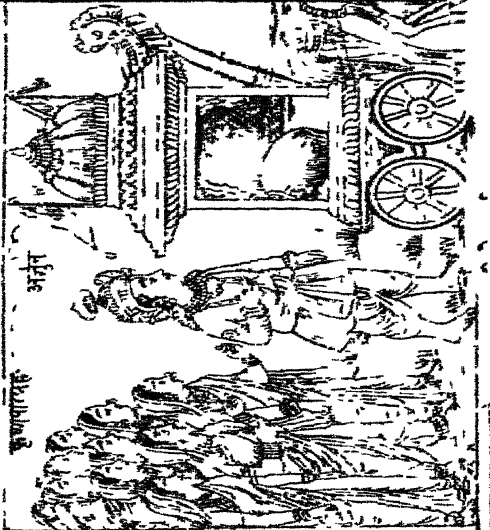
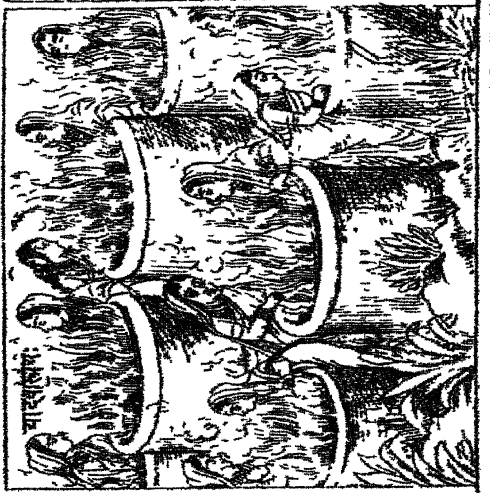
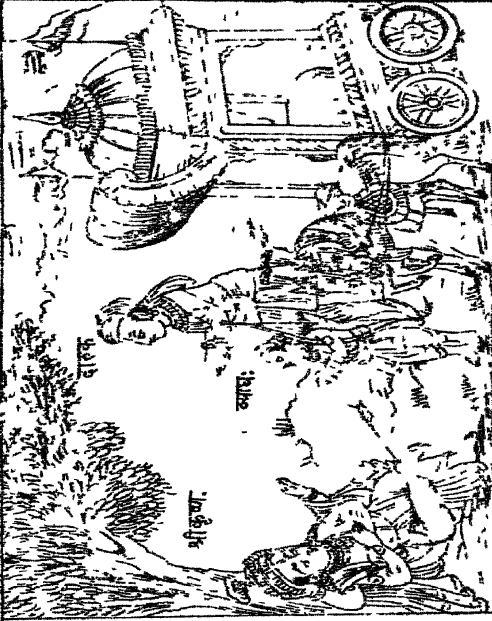
प्रारभ्यते ।

पर ग्रन्थ सन् १८६७ के ऐक्ट २५ के अनुसार राजिष्ट्री काके मव हक यन्त्राधिकारिने अप्पे एप्राय १९५५

कादाकपचिन

एकदशमोऽध्यायः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ आनन्दधामनि चिदकरसेऽद्वितीये तस्मिन् पदेऽस्तु मम चित्तमोचरेऽपि ॥ यत्सद्गजस्थितिजुषां सुहृदां कुमारदिनामधीनमिव गोचरतामुपैति ॥ १ ॥
 पावत्रिज्जनकं पुलं जरत्तं सञ्चिन्तयामि सकले जगति स्फुरन्मम् ॥ तावद्बलास्फुरति हन्त हृदन्तरे मे गोपस्य कोऽपि शिशुरज्जनुज्जमञ्जुः ॥ २ ॥ प्रेम्णा मुकुन्दपदक-
 कस्यं शणस्य मातुः पितृश्च चरणौ प्रणिपत्य भक्तया ॥ गङ्गासहायजरठो हरितोपहोतोरकादशो सुगममन्वयमातनोति ॥ ३ ॥ प्रथमे मुनिशोणेन मुसलं लोहसम्भवम् ॥ सा-
 न्नाप्यायत श्लोका विश्रुतिः स्युश्च्युयुताः ॥ उवाचैत्रयमङ्गूचनीष्टीविश्रितिरुष्टुमः ॥ १ ॥ कृत्वेति ॥ जविष्ठं वेगवत्तरणाशु युद्धादियवसायिनं कलिं कलहं जतयन् सर्वान्त-
 र्भित्तिव्यापिषूत्यास्यन् रामेण सहितः यदुभिश्च वृत्तः कृष्णो दैत्यानां पूतनाकंसादीनां वधं कृत्वा भ्रुवो भारसवतारयत् अवतारयत् ॥ अडभावा आर्षः ॥ ३ ॥ य-
 इति ॥ दुर्बलं कपटबूतं हेलनमवज्ञा कचग्रहणं दुःशासनेन दौषयाः केशाकर्षणम् इत्यादिभिः साधनैः । आदिना गदानादिभिः सपत्नैः शत्रुभिर्दुर्योधनादिभिः सुबहू यथा
 भवति तथा बहू च वाराच ये पाण्डुमुता युधिष्ठिरादयः कोपितास्तात्रिमिन् कृत्वा इतरेतरतः उभयोः पक्षयोः समेतान्मिलितावृषात् अमुराशभूतान्दत्त्वा इशः श्रीकृष्णः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीबादरायणिरुवाच ॥ कृत्वा दैत्यवधं कृष्णः सरामो यदुभिर्भूतः ॥ भ्रुवोऽवतारयद्भारं जविष्ठं
 जनयन्कलिम् ॥ १ ॥ ये कोपिताः सुबहुपाण्डुमुताः सपत्नैर्दुर्बूतहेलनकचग्रहणादिभिस्तात् ॥ कृत्वा निमित्तमितरेतरतः समेतान्दत्त्वा
 नृपान्निरहरत्क्षितिभारमीशः ॥ २ ॥ भूभारराजपृतना यदुभिर्निरस्य युतैः स्वबाहुभिराचिन्तयदप्रमेयः ॥ मन्येऽवनेनेनु गतोऽप्यगतं हि
 भारं यथादवं कुलमहो ह्यविषह्यमास्ते ॥ ३ ॥ नैवान्यतः परिभयोऽस्य भवेत्कथञ्चिन्मत्संश्रयस्य विभवोन्नहनस्य नित्यम् ॥ अन्तःकलिं
 यदुकुलस्य विधाय वेणुस्तम्बस्य वह्निसिव शान्तिमुपैमि धाम ॥ ४ ॥

शिवोर्ध्वं निरहत् जहार । यदा । ये कोपिताः यैश्च सपत्नैः कोपिताः तानितरेतरतो निमिन् कृत्वेत्यन्वयः ॥ २ ॥ भूभारैति ॥ स्वस्य बाहुभिर्भुतैः सुराक्षनेपदुर्निर्माण-
 यतैर्भुवो भाररूता राजन्यानां दैत्यांशभूतानां पृतनाः सेनाः राजन्यास्तस्तेनाश्रयेति वा विवाहादिच्छलेन निरस्य हत्या अप्रमेयः यादवादिभिर्गन्धानचिकीर्षः भगवान् कृष्णः
 अचिन्तयत् । ननु अवरोभिर्भारो लोकदृष्ट्या गतोऽप्यहं तम् अगतमेव मन्ये । यस्मात् अहो अत्रिपक्षं सोढुमशक्यं यादवं कुलमास्ते अनेन स्वकुलत्वात्स्वयमपि हननमनुचि-
 न्ति स्मृचिन्तम् ॥ ३ ॥ नैवेति ॥ अहमेव संश्रयः आश्रयो यस्य तस्य नित्यं विश्वैर्विषैश्चर्यादिभिरुग्रहास्य उच्युङ्खलस्य अस्य यादवकुलस्य अन्यतो देवादिः योऽपि परिश्रवः
 निरस्यकोऽपि कथंचिदपि नैव भवेद्विनाशस्तु दूरत इत्यर्थः । अतो- यदुकुलस्यान्तर्मध्ये कलिं कलहं विधाय शान्तिमुपैमि । वर्तमानसामाग्ये वर्तमानवत् । ततश्च मध्याम
 वैकुण्ठं चोत्प्रेषामि चायुर्गथा परस्परसंघर्षणेन वेणुगुल्मस्य विनाशकं वह्निमुत्पाद्य स्वयमुपरतो भवति वेणुगुल्मश्च स्वयमेव विनश्यति तथेत्यर्थः । यदा । यदुकुलशान्तः

कठं विषय तेन च तस्य शान्तिं नारां विधाय स्वधाम उपैमि । यथा वायुः वेणुमूलम्बस्य वंशसमूहस्य यथनोत्थं वह्निं विधाय तैवेव वंशसमूहस्य नारां विधाय अन्वह्निं
 धावि तपेरुपर्यः ॥ ४ ॥ एवमिति ॥ हे राजन्, सत्यसङ्कल्प ईश्वरः विभुः एवमुक्तप्रकरणे व्यवसितिः कृतनिश्चयः कृष्णः विद्याणां शापस्य व्याजेन मिषेण स्वकुलं संवेदं
 विद्याजिह्वाध्व ॥ ५ ॥ स्वभूर्येति युग्मम् ॥ लोकानां प्राणिनां लावण्यस्य निर्मुक्तिरूपास्तिसरस्कारो यथा यामोक्ष्य लोकेषु लावण्याधिक्यं नास्तीत्यर्थः । यद्वा । लो-
 केषु अज्ञाप्यस्य निर्मुक्तिर्दानं यतः यत्सर्वकेण लोका लावण्यवन्तो भवन्तीत्यर्थः । तथा स्वधर्त्या नृणां लेचनमाच्छिद्य आलप्य ततोऽन्वयस्याऽवलोकने लेचनभ्या-
 न्निर्मुक्तैः । तथा स्वर्गीयैः मित्रैः स्मरतां विचमाच्छिद्य तथा पैतृत्वं तथा ह्निद्वैतानि यदाति ईक्षमाणानामन्यतो गमनादिकाः क्रियाश्चाच्छिद्य एवं तदानीनानां मर्त्यां
 पशुव्यवपृच्छीः सैकनिद्राः कृत्येति समुदायार्थः । इतः उपरि जनिव्यमाणानां संसारतरणाय को पृथिव्यां शोभनाः श्लोकाः सुश्लोकाः ते कर्तव्यां यस्यां तथाभानां भ्यर्कानां

एवं व्यवसितो राजन्सत्यसङ्कल्प ईश्वरः ॥ ज्ञापव्याजेन विद्याणां संजह्ने स्वकुलं विभुः ॥५॥ स्वधर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या लोचनं नृणाम् ॥
 गीर्धिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीशतां क्रियाः ॥ ६ ॥ आच्छिद्य कीर्तिं सुश्लोकां वितत्य ह्यजसा नु को ॥ तमोऽनया तरिष्यन्तीत्यगान्त्वं
 पद्मीश्वरः ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनाम् ॥ विप्रज्ञापः कथमभूदृष्णीनां कृष्णचेतसाम् ॥ ८ ॥ यन्निमित्तः
 स वै ज्ञापो यादृशो द्विजसत्तम ॥ कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व मे ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ विप्रहृदुः सकलसुन्दरसन्निवेशं कर्माऽऽचर-
 न्भुवि सुमङ्गलमाप्तकामः ॥ आस्थाय धाम रममाण उदारकीर्तिः संहर्तुमैच्छत कुलं स्थितद्यूतयज्ञेषुः ॥ १० ॥

वितत्य वित्तार्थं अनया भवणकीर्तिनस्मरणादिविषयया कीर्त्या श्रवणादिकर्तारः अजसा हि साधनान्तप्रयासमन्तरेण नु निश्चिन्तं तमः अविद्यामूलकं संसारं तरिष्यन्ती-
 त्पद्मिण्य ईश्वरः श्रीकृष्णः स्वपदं स्वस्थानमावात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ब्रह्मण्यानामिति ॥ ब्रह्मण्यानां वदान्यानामुदाहराणां नित्यं वृद्धोपसेविनां कृष्णचेतसां वृष्ण्यानां विप्रज्ञापः
 कथमभूत् । कृष्णचेतसामित्यनेन मुनीनां कोपे जातेऽपि शापः कथं प्रादुर्भूत् । कथं तर्गं सफलोऽभूत् इति सूचितम् ॥ ८ ॥ यन्निमित्त इति ॥ हे द्विजमत्तम अत् नित्येन
 कारणं हारं यस्य तथाभूत्तः यादृशो वा तथा एकात्मनामन्योन्यैकमयं प्राप्तानां भेदः कलहः कथं जातः । एतत्सर्वमेतस्मिन् मन्दृष्टे सर्वं श्रितिवक्तव्यं मे भद्रं यत्नेन वदस्व
 ॥ ९ ॥ यन्निमित्त इति ॥ उदारकीर्तिः आमकामः पूर्णकामोऽपि कृष्णः स्थितः कृत्ये भूभारहणे शेषो यस्य तादृशः सकलानां सुन्दरानां कश्चरणेनाद्ययवाना संनिवेशो
 विद्यासाक्षिभो यस्मिन्सत्ताभूतं वपुर्भिन्नद्व विद्याणो भुवि वर्तमानं दारकाख्यं धाम स्वस्थानमास्थाय अधिष्ठाय रममाणः सुमङ्गलं शुभावाहं कर्माचरन् स्वकुलं संहर्तुमैच्छ-

त्र । तकार्षः ॥ १० ॥ कर्माणीति ॥ पुण्यानि निवहन्ति प्रायन्तीति तथा तानि सुमङ्गलानि परमानन्दजनकानि तथा गायतो जगतः कलिमलापहराणि कर्माणि कृत्वा
 यदुदेवो बसुदेवस्तस्य गृहे निवसता कालात्मना यादवकुलं संजिह्विषुणा भगवता निस्पृष्टा अन्यामितया प्रेरिताः मुनयः पिण्डारकाख्यं द्वारकातः प्राणुदीच्यां दिशि नानिदूरे
 तीर्थविशेषं समगमन् । यद्वा । अश्वमेधादिकर्मार्थमाहूताः कर्माणि कारयित्वा निस्पृष्टा मुनयः इत्याख्यान्यः ॥ ११ ॥ विश्वामित्र इति ॥ १२ ॥ क्रीडन्त इति मारुहम् ॥
 एतन्न पिण्डारकसमीपे क्रीडन्तो ये यदुनन्दनाः कुमारः ते जाम्बवतीसुतं साम्बं स्त्रीवैश्वानरादिभिर्वैषयित्वा स्त्रीवेषं विधाय तान्मुनिपुत्रज्य सर्भापमेत्यान्तरविनीता उद्धता
 अपि बहिर्विनीतवत् नम्रवत् अपसङ्गुह्य पादसङ्ग्रहणं कृत्वा पप्रच्छुः ॥ १३ ॥ एषेति सार्द्धम् ॥ हे विप्राः हे अमोघदर्शनाः एषा अन्तर्वती गर्भिणी अर्भिकक्षणा भूर्भालकृदा
 क्षा प्रसोष्यन्ती आसन्नमसवा पुत्रकामा वो युष्माद् साक्षात्प्रह्नुं विलज्जती । परस्मैपदमार्पम् । अस्मन्मुखेन पृच्छति अतः किंस्वित्संजनयिष्यति कन्यां वा पुत्रं वा तद् भवनेति

कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमङ्गलानि गायत्रगल्कलिमलापहराणि कृत्वा ॥ कालात्मना निवसता यदुदेवगृहे पिण्डारकं समगमन्मुनयो निस्पृष्टाः
 ॥ ११ ॥ विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा भृगुरद्विराः ॥ कश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठो नारदादयः ॥ १२ ॥ क्रीडन्तस्तापुपुत्रज्य कुमारा
 यदुनन्दनाः ॥ उपसंगृह्य पप्रच्छुरविनीता विनीतवत् ॥ ते वेपयित्वा स्त्रीवेषैः साम्बं जाम्बवतीसुतम् ॥ १३ ॥ एषा पृच्छति वो विप्रा अन्तर्व-
 त्त्यसितेक्षणा ॥ प्रह्नुं विलज्जती साक्षात्प्रभूतामोघदर्शनाः ॥ प्रसोष्यन्ती पुत्रकामा किंस्वित्संजनयिष्यति ॥ १४ ॥ एवं प्रलब्धा मुनयस्तापुः
 कुपिता नृप ॥ जनयिष्यति वो मन्दा सुसलं कुलनाशनम् ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा तेऽतिसन्नस्ता विमुच्य सहस्रोदरम् ॥ साम्बस्य दृष्टशुस्तस्मिन्मु-
 सलं खल्वस्यम्यम् ॥ १६ ॥ किं कृतं मन्दभाग्यैर्नः किं वदिष्यन्ति नो जनाः ॥ इति विह्वलिता गेहनादाय मुसलं ययुः ॥ १७ ॥ तत्रोपनीय
 ऋक्सि परिस्थानमुलश्रियः ॥ राज्ञ आवेदयाञ्छुः सर्वयादवसन्निधौ ॥ १८ ॥

॥ १४ ॥ एवमिति ॥ हे नृप मुनयः एवं प्रलब्धाः उपहसिताः अत एव कुपिताः सन्तस्तात् यदुकुमारानुबुः । हे मन्दाः मन्दभाग्याः वो युष्माकं कुलस्य नाशनं
 सुसलं जनयिष्यतीति ॥ १५ ॥ तदिति ॥ तद् मुनिवचनं श्रुत्वा ते यदुकुमारा अतिसन्नस्ताः सन्तः सहसा आशु साम्बस्योदरं विमुच्य उद्घाटय तस्मिन्नुदरे अग्रम्यपे
 लोहमयं मुसलं ददशुः । अयस्मयादित्वाऽस्वत्वेन स्त्वाद्यभावः ॥ १६ ॥ किमिति ॥ ततश्च नोऽस्माभिर्मन्दभाग्यैः किमेतद्भ्रातृणवधनेन कृतं नोऽस्मान्मिति जनाः किं
 वदिष्यन्तीति वदन्तो विह्वलिता व्याकुलचिन्ताः सन्तो मुसलमादाय गेहान् ययुः ॥ १७ ॥ तदिति ॥ तच्च मुसलं सदासि राजमन्त्रायामुपनीय परिस्थाना मुवम्य श्रीः ॥ १८ ॥
 येषां ते यदुकुमाराः सर्वेषां यादवानां सन्निधौ राज्ञे उपसेनाय आवेदयाञ्छुः स्वकृतं सर्वं विज्ञापयामासुः । लज्जासयाभ्यां श्रीरुष्णमर्मापं तु न जामुः ॥ १८ ॥

भुवोति ॥ हे नृप द्वाराका ओकः स्थानं येषां ते सर्वे अमोघमनिकर्त्यं विप्रशापं श्रुत्वा तथा मुसलं च दृष्ट्वा तावद्विस्मिता आश्चर्यं प्रमास्ततश्च भयेन सन्त्रस्ता व्याकुला वासुः
 ॥ १९ ॥ तदिति ॥ स यदुराजः आहुकः उग्रसेनोऽपि सान्नादीनां लज्जाभयावदुदयाय श्रीकृष्णमपहृष्टव तन्मुसलं चूर्णयित्वा चूर्णछिन्तास्तदवयवान् समुद्रसलिले प्रास्यत्
 मक्षितवान् । अस्य चूर्णीक्रियमाणस्य मुसलयावशेषितमचूर्णमित्तं लोहं च अल्पमकिञ्चित्करं मत्वा समुद्रसलिले एव प्रास्यत् ॥ २० ॥ कश्चिदिति ॥ ततस्तत्र समुद्रे
 ब्रह्मशेषितं लोहं तत्कश्चिन्मत्स्योऽग्रसीत् गिलितवान् । तडासाव आर्षः । चूर्णानि तु समुद्ररत्नैरुह्यमानानि वेलायां समुद्रतीरे ल्यानि सन्ति । एकाः तृणविशेषा आसन्
 ॥ २१ ॥ मत्स्य इति ॥ अग्रेषु तस्मिन् समुद्रे मत्स्यद्वैः कर्तृभिरन्यैर्मत्स्यैः सह सोऽपि मत्स्यो जालेन गृहीतः तद्विद्वाराणदशायां तस्योदरातं मुसलशेषभूतं लोहं कश्चिद्वृषको
 व्याधौ लब्धवान् । स च तच्छोहं शल्ये बाणस्याग्रेऽकरोत् तेन शराग्रं कारितवान् ॥ २२ ॥ भगवानिति ॥ कालरूपी भगवान् भगवत्त्वात् अविज्ञापिता अपि ज्ञाताः सर्वे अर्था
 श्रुत्वाऽमोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च मुसलं नृप ॥ विस्मिता भयसंत्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः ॥ १९ ॥ तच्चूर्णयित्वा मुसलं यदुराजः स आहुकः ॥
 समुद्रसलिले प्रास्यच्छोहं चास्यावशेषितम् ॥ २० ॥ कश्चिन्मत्स्योऽग्रसीच्छोहं चूर्णानि तरलैस्ततः ॥ उह्यमानानि वेलायां लज्जान्यासन्कैलकाः
 ॥ २१ ॥ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यैर्जालेनान्यैः सहर्षणैः ॥ तस्योदरातं लोहं स शल्ये लुब्धकोऽकरोत् ॥ २२ ॥ भगवाञ्ज्ञातसर्वार्थं ईश्वरोऽपि
 तदन्यथा ॥ कर्तुं नैच्छद्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत ॥ २३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे विप्रशापो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोविन्दमुज्जुतायां द्वारवत्यां कुरुद्वह ॥ अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः ॥ १ ॥ को तु राजन्निन्द्रियवासुकुन्द-
 चरणाम्बुजम् ॥ न भजेत्सर्वतोऽस्त्युरुरास्यममरोत्तमैः ॥ २ ॥ तमेकदा तु देशार्थं वसुदेवो गृहगतम् ॥ अर्चितं सुसमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 येन सः तथा विप्रशापमन्यथा कर्तुमीश्वरः समर्थोऽपि तत् अन्यथाकरणं नैच्छत् किं त्वन्वमोदत ॥ ३ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थकाशिकम् ॥ गङ्गासहायो निरमा-
 देवमेकादाशदिमे ॥ १ ॥ द्वितीये निमिजायन्तसंवादेनाह नारदः ॥ धर्मान् भागवतांस्तत्र श्लोकाः शोकाः शरैर्षवैः ॥ अष्टौवाचेति पादाब्जा एकषष्टिरनुभूः ॥ २ ॥ गोविन्देति ॥
 हे कुरुद्वह कृष्णोपासने लालसा उत्कटेच्छा यस्य सः नारदः गोविन्दस्य भुजाभ्यां गुवायां पालितायाम् अत एव नारदस्यैकत्रानवस्थानहेतुं दक्षशापं विफलयितुं शक्यां
 द्वाराकायामभीक्षणमवस्तात्ति ॥ १ ॥ क इति ॥ हे राजन् अमेरुष्वप्युत्तमैर्ब्रह्मादिभिरप्युपास्यं मुकुन्दचरणाम्बुजं सर्वतो मृत्युर्यस्य स को नु इन्द्रियवान् प्राणिमात्रान्तर्गतः
 कुम्भस्य भजेत् तद्भजेने प्राणिमात्रधिकारित्यर्थः ॥ २ ॥ तमिति ॥ एकदा तु स्वगृहं प्रत्यागतमर्चितं मुसलं यथा भवति तथासीतं तं सर्वशास्त्रहरश्चक्रेतया सुयसिद्धं देवीषु
 नारदमभिवादात् प्रणम्य दामदेव इदं लक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ ३ ॥

भगवच्चिन्ति ॥ हे भगवन् यथा पित्रोर्नात्रा आगमनमपत्यानां स्वस्तये भवति यथा च उत्तमश्लोकस्य वर्त्मभूतानां महतां यात्रा कृपणानां दीनानां स्वस्तये तथा भवतो यात्रा
 संवर्धेहिनां स्वस्तये भवति ॥ ४ ॥ भूतानामिति ॥ देवानां पर्जन्यादीनां चरितं भूतानां दुःखाय सुखाय च भवति तापवृष्ट्यादिना कीटादीनां मरणस्यापि दर्शनात् अच्युते
 आत्मा येषां तेषां त्वाद्दशां साधूनां तु चरितं सर्वेषां सुखायैव भवति ॥ ५ ॥ भजन्तीति ॥ ये जना देवान् यथा भजन्ति उच्चावचयज्ञादिकर्मणाऽऽराधयन्ति कर्मसचिवाः
 कर्मधीना देवा अपि तांस्तथैव भजन्ति तत्रकर्मतारतानुसारैष्व फलं प्रपच्छन्ति । छाया यथा पुरुषानुसारिणी तथा ते कर्मानुसारिण इत्यर्थः । साधवस्त्वाद्दशा भगवद्भ-
 क्तास्तु दीनेषु तापत्रयाभिभूतेषु वत्सलाः प्रीतियुक्ताः स्वोपकारनिरपेक्षतत्तापनिगार्तिकाकिर्षव इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ब्रह्मन्निति ॥ यद्यपि वयं त्वद्दर्शनैव कृताश्चरन्त्याऽपि यात्र
 धर्मान् श्रद्धया श्रुत्वा अनुष्ठाय मर्त्यो मरणधर्मा प्राणिमात्रं विश्वतः सर्वस्माद्भयान्मुच्यते तान् भागवतान्भागवत्यारितोषकान्धर्मान् तव त्वां पृच्छामः ॥ ७ ॥ अहमिति ॥
 वसुदेव उवाच ॥ भगवन्भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनाम् ॥ कृपणानां यथा पित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनाम् ॥ ४ ॥ भूतानां देवचरितं दुःखाय च
 सुखाय च ॥ सुखायैव हि साधूनां त्वाद्दशामच्युतात्मनाम् ॥ ५ ॥ भजन्ति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान् ॥ छायेव कर्मसचिवाः साधवो
 दीनवत्सलाः ॥ ६ ॥ ब्रह्मंस्तथापि पृच्छामो धर्मान्भागवतांस्तव ॥ याञ्छुत्वा श्रद्धया मर्त्यो मुच्यन्ते विद्मवतो भयात् ॥ ७ ॥ अहं किल
 पुराणन्तं प्रवार्थे भुवि मुक्तिदम् ॥ अपूज्यं न मोक्षाय मोहितो देवमाया ॥ ८ ॥ यथा विचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विद्मवतो भयात् ॥ मुच्येम ह्यञ्जसे-
 वाद्वा तथा नः शाधि सुव्रत ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ राजन्नेवं कृतप्रश्नो वसुदेवेन धीमता ॥ प्रीतस्तमाह देवर्षिर्हरेः संस्मारितो गुणैः ॥ १० ॥
 नारद उवाच ॥ सम्यगेतद्भवसितं भवता भरतर्षभ ॥ यत्पृच्छसे भागवतान्धर्मास्त्वं विश्वभावान् ॥ ११ ॥ श्रुतोऽनुपठितो ध्यात आहतो वा-
 ऽनुमोदितः ॥ सद्यः पुनाति सद्भ्रमौ देवविश्वदुःखोऽपि हि ॥ १२ ॥

पुरा पूर्वजन्मनि देवस्य हरेर्योयया विमोहितः अतः भुवि प्रवार्थः पुत्रलाभप्रयोजनः सत्त्वेवान्तन्मनन्तप्रभावमत एव मुक्तिदश्वगवन्तमहमपूजयमासाधितवान्ना मोक्षाय अत एव
 स भुवि मम पुत्रो जातः ॥ ८ ॥ यथेति ॥ हे सुव्रत यथा भवद्भिः हेतुभूतैः विचित्राणि व्यसनानि दुःखानि यस्मिन्तस्यात् अत एव विश्वतो भयं यस्मिन्तस्यात्सारादञ्जसा
 मुखेन वयं मुच्येमहि तथा अद्वा स्फुटं नोऽस्यान् शाधि शिक्षय ॥ ९ ॥ राजन्निति ॥ धीमता विवेकिना वसुदेवेन एवं कृतः प्रश्नो यस्य तेन च उपस्थितैर्हेरुणैर्हरेः संस्मारितः
 गुणैः सहितस्य हरेः संस्मारितः इति । अधीगर्थेति षष्ठी वा । देवर्षिर्नारदः प्रीतः संस्तं वसुदेवमाह स्म ॥ १० ॥ सम्यगिति ॥ हे सात्वतर्षभ यत्त्वं विश्वं भावयन्ति शोधय-
 न्ति तान् भागवतान् धर्मान् पृच्छसे । तद्वार्षः । तदेतद्भवता सम्यग्व्यवसितं निश्चितम् ॥ ११ ॥ श्रुत इति ॥ गुरुमुखाच्छ्रुतः श्रवणानन्तरं स्मृत्वेन पठितः ध्यातः मनसा

निश्चितः आहतः आस्तिस्यबुद्ध्या स्वीकृतः अनुमोदितः परैः क्रियमाणः संस्तुतो वा सद्धर्मो भागवतो धर्मः ये देवयो विश्वस्यै च ह्युदन्ति ते देवाविश्वहस्तानपि सर्व
 एव पुनानि अभुष्ठितः सन्नत्यापयवतः पुनातीति तु किं पुनर्वक्तव्यम् । देव हे वसुदेवोति संबुद्धिर्वा ॥ १२ ॥ त्वयैति ॥ परमकल्याणस्वरूपं पुण्यं श्रवणं कीर्तनं च यस्य न
 देवो नारायणः अथ त्वया तद्धर्मश्चेन मम स्मारित इति महानुग्रहः कृतः । यद्वा । कल्याणान्ता संबुद्धिः ॥ १३ ॥ अत्रेति ॥ अत्रापि भागवद्व्यनिर्णयस्य आपर्षमाणस्य
 अर्षप्रवृत्तौ महात्मनः विदेहस्य निर्यात्यस्य च संवादरूपमिमं वक्ष्यमाणं पुरातनमितिहासमुदाहरन्ति वृद्धा वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रियेति ॥ स्वयंभूब्रह्मा तत्पुत्रस्य
 स्वयंभुवस्य मनोर्यः सुतः प्रियव्रतो नाम प्रसिद्धस्तस्य सुतः आशीध्रस्ततः तस्य सुतो नामिस्तस्तुतो नामिसुतः ऋषभः स्मृतः कथितः ॥ १५ ॥ तमिति ॥ तद्वृषभ
 योक्षधर्माणां विवक्षया प्रवर्तनेच्छया अवतीर्णं वामुदेवस्य मावतौषामाहुः । वृद्धा वदन्ति तस्य च ब्रह्मणार्यं ब्रह्मज्ञं सुतशतमासीत् । अत्र ब्रह्मशब्दस्तत्रेण वेदपरः

त्वया परमकल्याणः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्मारितो भगवानद्यदेवो नारायणो मम ॥ १३ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ॥
 आर्षभाणां च संवादं विदेहस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः स्वायम्भुवस्य यः ॥ तस्याशीध्रस्ततो नामिऋषभस्त-
 तुतः स्मृतः ॥ १५ ॥ तमाहुर्वसुदेवांशं मोक्षधर्मविवक्षया ॥ अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद्देवपारमम् ॥ १६ ॥ तेषां वै भरतो ज्येष्ठो
 नारायणपरायणः ॥ विख्यातं वर्षमेतद्व्रजान्ना भारतमद्भुतम् ॥ १७ ॥ स भुक्तभोगां त्यक्त्वमां निर्गतस्तपसा हरिम् ॥ उपासीनस्तत्पदवी
 लेभे वै जन्मभिक्षिभिः ॥ १८ ॥ तेषां नव नवद्वीपपतयाऽस्य समन्ततः ॥ कर्मतन्त्रप्रणेता एकाशीतिर्द्विजातयः ॥ १९ ॥ नवाभवन्महा-
 भावा मुनयो द्बर्थशंसिनः ॥ श्रमणा वातरश्ना आत्मविद्याविशारदाः ॥ २० ॥

परब्रह्मपरश्च बोध्यः ॥ १६ ॥ तेषामिति ॥ तेषां शतसङ्ख्याकानामृषयपुत्राणां तु मध्ये ज्येष्ठः पुत्रो भरतो नारायणः सर्वान्तर्यामी भगवानेव परं फलरूपं साधनरूपं
 चायवमाश्रयो यस्य तथाभूतः आसीत् । पूर्वमजनासङ्ख्याया विख्यातमप्येतद्वर्षं यस्य नाम्ना भारतमित्यद्भुतं विख्यातमासीत् ॥ १७ ॥ स इति ॥ स भरतो भुक्तो भोगो
 यस्यास्तामिमां स्ववशवर्तिनीं भूमिं त्यक्त्वा गृहाङ्घ्रितस्तपसा हरिसुपासीनः सेवमानः त्रिभिर्जन्मभिस्तस्य हरः पदवीं महात्म्यं सायुज्यं लेभे ॥ १८ ॥ तेषामिति ॥ तेषां
 भरताजुजानमेकेनशतसङ्ख्याकानां मध्ये नव कुशावर्तलावर्तब्रह्मावर्तमलयकेतु भद्रसेन-द्रष्टृगिर्वर्षकीदनामानोऽस्य भारतवर्षस्य ये नव द्वीपास्तत्पुण्यामानो भूसाधारतेषाम-
 धिपस्तयः समन्ततः वसूद्वीर्यर्थः । एकाशीतिः सुताः कर्मतन्त्रप्रणेताः कर्ममार्गप्रवर्तका द्विजातयः ब्राह्मणाः अभवन् ॥ १९ ॥ नवेति ॥ तेषां मध्ये नव पुत्राः
 महाभावाः अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपकाः श्रमणाः आत्मविद्यायां कृतश्रमाः वातरश्नाः दिग्गवराः आत्मविद्यायां विशारदाः निपुणाः मुनयः आसन् ॥ २० ॥

तन्नामान्याह-कविरिति ॥ २१ ॥ त इति ॥ ते एते मुनयः सदसदात्मकं स्थूलसूक्ष्मात्मकं विश्वं भगवद्रूपं पश्यन्तः तत्राप्यतमनोऽव्यतिरेकेण स्वस्मादेतेन पश्यन्तो यहीं
 व्यचरन् ॥ २२ ॥ अव्याहतेति ॥ अव्याहता अग्रतिहता इया अभिप्रेता गतिर्येषां ते अथापि मुक्ताः काप्यनासक्ताः सन्तः सुरादीनां लोकान्मुनिप्रभृतीनां भुवनानि स्थाना-
 नि च कामं यथेष्टं चरन्ति ॥ २३ ॥ त इति ॥ एकदा ते यदृच्छया अजनमे वर्षे ऋषिभिर्विंतायमानमनुशीयमानं महात्मनो निमेः सत्रमुपजमुः ॥ २४ ॥ तानिति ॥ हे
 नृप सूर्यसङ्घात् अतितेजस्विनः महाभागवतान् तान्दृष्ट्वा यजमानः निमिः अग्रयः आहवनीयादयो मूर्त्तिधराः विप्राश्च सर्व एवोपतस्थिरे प्रयुत्थितवन्तः ॥ २५ ॥ विदेह
 इति ॥ विदेहो निमिस्तान् नारायणपरान् अभिप्रेत्य ज्ञात्वा प्रीतः सन्नासनस्थान्कृत्वा यथाहंतः यथोचितं ज्येष्ठदिक्रमेण संरुजांचके ॥ २६ ॥ तानिति ॥ स्वरुचा स्व-
 कविर्हीरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ॥ आविर्होऽथ दुर्मिलश्चमसः करभाजनः ॥ २१ ॥ त एते भगवद्रूपं विरुवं सदसदात्मकम् ॥ आत्मनो-
 ऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन्महीम् ॥ २२ ॥ अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगन्धर्वयक्षसुरकिन्नरनागलोकान् ॥ मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणभू-
 तनाथविद्यारद्विजगवां भुवनानि कामम् ॥ २३ ॥ त एकदा निमेः सत्रमुपजमुयदृच्छया ॥ वितायमानमृषिभिरजनभे महात्मनः ॥ २४ ॥
 तान्दृष्ट्वा सूर्यसंकाशान्महाभागवताञ्चूप यजमानोऽग्रयो विप्राः सर्व एवोपतस्थिरे ॥ २५ ॥ विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणान् ॥
 प्रीतः संपूजयञ्चक्र आसनस्थान्यथाहंतः ॥ २६ ॥ तान्रोचमानान्स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमान्ब्रव ॥ पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्नयानतो नृपः ॥ २७ ॥
 विदेह उवाच ॥ मन्ये भगवतः साक्षात्पार्षदान्वो मधुद्विषः ॥ विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरन्ति हि ॥ २८ ॥ दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां
 क्षणभङ्गुरः ॥ तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥ २९ ॥ अत आत्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोऽनवाः ॥ संसारेऽस्मिन्क्षणाधौऽपि
 सत्सङ्गः शेषवर्धिणाम् ॥ ३० ॥ धर्मान्भागवतान् ब्रूत यदि नः श्रुतये क्षमम् ॥ यैः प्रसन्नः प्रपन्नाय दास्यथात्मानमप्यजः ॥ ३१ ॥

कात्त्यैव रोचयानान् न तु आभरणौवैः ब्रह्मपुत्रोपमान् सनकादितुल्यान् तान्ब्रव मुनीन् दृष्ट्वा परमप्रीतः प्रश्नेण विनयेनावततः नृपो निमिः पप्रच्छ ॥ २७ ॥ मन्ये इति ॥
 वो युष्मात् साक्षाद्भगवतो मधुद्विषः हरेः पार्षदान् अनुग्रहपात्रभूतान् मन्ये । हि यतः विष्णोर्भूतानि मक्ताः लोकानां पावनाय चरन्ति सर्वत्र पर्यटन्ति ॥ २८ ॥ दुर्लभ
 इति ॥ देहिनां मानुषो देहो दुर्लभः मोक्षसाधनत्वात् सोऽपि क्षणभङ्गुरः आशुतरविनाशी अतस्तत्रापि जन्मनि वैकुण्ठः प्रियो येषां वैकुण्ठस्य प्रिया वा तेषां भागवत्कानां
 दर्शनमहं दुर्लभं मन्ये ॥ २९ ॥ अत इति ॥ हे अनवाः अतः पुनर्बर्हानस्य दुर्लभत्वात् आत्यन्तिकं निरतिशयं क्षेमं फले भवतः पृच्छामः । अस्मिन् संसारे क्षणाद्धौऽपि
 क्षणाद्कालमवोऽपि सतां भवाहशां सङ्गो नृणां शेवधिः निधिः निधिवत्परमानन्दप्रभः ॥ ३० ॥ धर्मानिति ॥ यैर्धर्मैः प्रसन्नः अजो भगवत् प्रपन्नाय शरणागतय महासा-

त्वानमपि दास्यति तात् भागवतान् भागवत्परितोषकरात् धर्मान् ब्रूत तत्रापि यदि नोऽस्माकं श्रोत्रमिति शेषः । श्रुतये श्रवणाय क्षमं योग्यं भवति यदि वयं तच्छ्रवणाधिकारि-
ण इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ एवमिति ॥ हे ब्रह्मदेव एवं निमिना पृष्ठा महचमास्ते पुनयः भागवद्व्यश्रवणोद्यतैः सत्स्यैः सत्स्यैः ऋत्विगिभ्य सह वर्त्तमानं श्रवणायोद्यतं नृपं निर्मि-
श्रीत्या प्रतिपूज्य सत्त्व्याब्रुवन् उवसुकुवन्तः ॥ ३२ ॥ प्रथममात्यन्तिकं क्षेमं कथयति—मन्ये इति ॥ अत्र संसारे असति अतितुच्छे देहोद्भयाद्यौ आत्मभावात् आत्मा-
धिमानोद्यतोः नित्यं सर्वदा उद्दिशा तापत्रयाक्षीता बुद्धिर्यस्य तस्य पुंसः अच्युतस्य पादाभ्युजयोरुपासनात् आराधनमेव अकुतश्चिद्व्यं न कुनश्चिदपि भयं यस्मात् सर्वभय-
निवर्त्तकमहं मन्ये । यत्र यस्मिन्नुपासने कृते सति विश्वात्मना सर्वप्रकारेण भीर्त्तयं निवर्त्तते ॥ ३३ ॥ य इति ॥ मन्वादिमुत्वेन वणश्रमादिभयानुस्वाऽनिरहस्यत्वात् अविदु-
धामपि पुंसांमजः सुस्रोताल्लब्धये स्वशासये ये वै गीतादिप्रसिद्धाः श्रवणकीर्त्तनादय उपाया भगवता स्वमुत्वेनैव श्रेयोकास्तात् हितात् एवमफलहेतुभूतात् धर्मान् भागवतानेव
विद्धि ॥ ३४ ॥ यानिति ॥ हे राजन् यान् भागवतान् धर्मान् आस्थाय आश्रित्य अनुतिष्ठन्निति यावत् नरो योगादिवन्न प्रमाद्येत विद्वैर्न विद्वेयेत् । किंच नेत्रे निर्माल्य
नारद् उवाच ॥ एवं ते निमिना पृष्ठा वसुदेवमहत्तमाः ॥ प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्या ससदस्यत्विजं नृपम् ॥ ३२ ॥ कविरुवाच ॥ मन्येऽकुतश्चिद्व्यमच्यु-
तस्य पादाभ्युजयोपासनमत्र नित्यम् ॥ उद्दिग्मबुद्धेरसदात्मभावाद्दिश्वात्मना यत्र निवर्त्तते भीः ॥ ३३ ॥ ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये ॥
अजः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान् हि तान् ॥ ३४ ॥ यानस्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हंचित् ॥ धावन्निर्माल्य वा नेत्रे न स्वलेन्न पतेदिह
॥ ३५ ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ॥ करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणयेति समर्पयेत्तत् ॥ ३६ ॥ भयं
द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ॥ तन्माययाऽतो बुध आमजेत्तं मत्स्यैकयेज्ञं गुरुदेवतात्मा ॥ ३७ ॥

धावद्यपि इह एषु भागवतयैषु न स्वलेत् निर्मालनं नामान्नम् । यथाहुः । “श्रुतिस्मृति उभे नेत्रे विषाणां परिकीर्त्तिते । एकेन विकलः कणो द्वाभ्यामन्यः प्रकीर्त्तितः ॥” इति
अज्ञाल्यापीत्यर्थः । धावन् अङ्गवैगुण्येनानुतिष्ठन्नपि न स्वलेत् फलान्न ऋषेत् । तथा न पतेत् प्रत्यवायेन नरकदौ न पतेदित्यर्थः । स्ववर्णाश्रयधर्मान् कश्चिदकुर्वणोऽपि
श्रवणादीन् भागवतधर्मानुतिष्ठन्नप्रत्यवैति स्वधर्मफलं च यामोर्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ कायेनेति ॥ कायेन गमनादि वाचा वागिन्द्रियेण भाषणं मनसा संकल्पम् इतरेन्द्रियैर्दर्शनादि-
बुद्ध्या निश्चयम् आत्मना चित्तेन ध्यानादि अनुसृतः प्राप्नो यः सात्विकदिग्भवावस्तात् । यद्वा । कायाबध्योऽनेननुसृतात् ब्राह्मणत्वादिस्वभावात् तद्गशात् कायादि-
श्रियेभ्यन् विहितमविहितं वा करोति तत्सकलं परस्मै परमेश्वराय नारायणाय समर्पयेत् । एतैः सर्वविपन्ता भावात् प्रीयतामिति भावयेदित्यर्थः । इत्येवं चेत्सर्वोऽपि क्रिया-
कलापो भगवद्धर्म एव भवति ॥ ३६ ॥ भयमिति ॥ यस्मात् ईशात् भावतः अपेतस्य विमुलस्यैव तस्य भावतो मायया अस्मृतिः स्वरूपविस्मृतिः स्यात् । ततश्च वि-

ययो देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिदेहाद्यात्मासिमानो भवति । ततश्च द्वितीयाभिनिवेशः एकस्मिन्नेवाद्वितीये सर्वान्तमेकं ब्रह्मणि शत्रुमित्रादिभेदबुद्धिर्भवति । ततश्च भयं भवति । “द्वितीयद्वै भयं भवति” इति श्रुतेः । अतो बुधो विवेकी गुरुरेव देवता आराध्यः आत्मा प्रेष्ठश्च यस्य तथादष्टिः सन् यन्यायया अस्यत्यादि भवति तमशमेव एकया अनन्या भक्त्या आ मोक्षमभिव्याज्य भजेत् ॥ ३७ ॥ अविद्यमान इति ॥ द्वयो द्वैतप्रपञ्चः अविद्यमानोऽपि ध्यातुः पुरुषस्य धिया मनसावभाति स्मदष्टः पदार्थः मनो-
रथाविषयश्च पदार्थो यथा अविद्यमानोऽपि पुरुषाधैवैवावभाति तथेत्यर्थः । यस्मादेवं तवस्यात् कर्माणि सङ्कल्पयति विकल्पयति चेति तथा तन्मनो बुधो विवेकी निरुन्ध्यात् विषयेभ्यो नियच्छेत् । ततश्चैकया भक्त्या भजनात् संसारसूलमायानिवृत्त्या तद्भयनिवृत्तिः स्थान्नायथा ॥ ३८ ॥ शृण्वन्निति ॥ यानि लोके गीतानि श्रिसिद्धानि सुप्रज्ञानि तत् सः भगवत्प्रवार्थः येषां तानि स्थाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य तस्य भगवतो जन्मानि कर्मानि नामानि च शृण्वन् गायंश्च विलज्जः असङ्गश्च सन् विचरेत् ॥ ३९ ॥ एवमिति ॥ एवंभूतं भगवज्जन्मादिश्रवणकीर्तनादिरूपं वृतं वृत्तं यस्य सः स्वप्रियस्य भगवतो नामकीर्त्या जातः अनुरागः भगवति प्रेम यस्य सः अत एव इतं श्लथत् चित्तं हृदयं यस्य

अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयोर्ध्यातृर्धिया स्वप्रमनोरथौ यथा ॥ तत्कर्मसंकल्पविकल्पकं मनो बुधो निरुन्ध्याद्भयं ततः स्यात् ॥ ३८ ॥ शृण्वन्सुभद्राणि स्थाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ॥ गीतानि नामानि तदर्थकानि गायन्विलज्जो विचरेद्दसङ्गः ॥ ३९ ॥ एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्यो जाताऽरागो द्रुतचित्त उच्चैः ॥ हस्त्यथो रोदिति रोति गायत्युन्मादववृत्त्यति लोकबाह्यः ॥ ४० ॥ खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतीषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् ॥ सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किं च भूतं प्रणमेदन्यः ॥ ४१ ॥ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैव त्रिक एककालः ॥ प्रपद्यमानस्य यथाऽश्रतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुद्रपायोऽनुघासम् ॥ ४२ ॥

सः उन्मादवत् ग्रहदृहीतवत् लोकबाह्यः दार्ष्टिकविलक्षणः प्रेमपरवशः कदाचिद्भक्त्युत्पन्नं भावन्तमाकलय्य उच्चैर्हति कदाचिद्विद्योपसुसन्धाय एतावन्तं कालमहमुपेक्षितोऽस्मीति कृत्वा रोदिति कदाचिदत्यौत्सुक्यात् रौति क्रोशति कदाचिद्भक्तानुग्रहार्थं भगवता कृतानि नाताविधानि कर्माणि स्मृत्वा गायति तद्भासादिलीलानुसन्धानेन स्वयमपि नृत्यति ॥ ४० ॥ खमिति ॥ स्वमाकाशं ज्योतीषि सूर्यचन्द्रनक्षत्राणि सत्त्वानि जन्तून् एवं सवाप्यदीन् यत्किं च भूतं स्थावरजङ्गमभूतमात्रं तत्सर्वं हरेः शरीरमिति भावयन् स्वयमप्यन्यः अपृथक्सिद्धः स्वात्मन्यपि भगवच्छरीरत्वं भावयन्नित्यर्थः । प्रणमेत् ॥ ४१ ॥ नन्वियमारुह्योगैरप्यतिदुर्लभा गतिः कथं नाम कीर्तनमात्रेणैकत्रैव जन्मनि भवेदित्याशङ्क्याह—भक्तिरिति । प्रपद्यमानस्य निष्कारं भगवद्भजनं कुर्वतः पुंसः भक्तिः प्रेमलक्षणापरेशानुभवः परेशस्य भगवतः अनुभवतः स्वरूप-
सूक्तिः भगवतोऽन्यत्र धनपुत्रादि विरक्तिरित्येष त्रिक एककालः भजनसमकाल एव यथोत्तरं वर्द्धमानो भवति । यथा अश्रतः भुञ्जानस्य पुंसोऽनुघासं प्रतिघासं यथा तुष्टिः मनः-

सन्तोषः पुष्टिः उदरपूर्तिः शुद्धपायः शुश्रूषुचिश्च स्युः । एवमेकस्मिन् भजने किंचित्प्रेमादित्रिके जायमानोऽनुवृत्त्या भजतः परमप्रेमादि जायते बहुपासमोऽनेन इव परमनुवृत्त्यादि ॥ ४२ ॥ इतीति ॥ हे राजन् इत्येवमुक्तकारेणानुवृत्त्या अच्युताङ्घ्रिः भजतो भागवतस्य यदा भक्त्यादयस्त्रयो भवन्ति तदा तत एव भक्त्यादिविक्रान्त स साक्षात् परा तत्रैव उत्कृष्टां शान्तिं संसारदुःखनिवृत्तिपूर्वकारणानन्दभगवत्प्राप्तिरूपां मुक्तिर्भूयति ॥ ४३ ॥ अथेति ॥ अथ भागवतं भगवद्भक्त्यलक्षणादिकं ब्रूत । यो धर्मो यस्य सः अविजनाव आर्षः आदेशः यत्त्वसावः नृणां मध्ये यथा चरति यद्भूते यैल्लिङ्गैः चिह्नैः स भागवतः प्रियो भवति इति । यद्वा । स भगवत्प्रियः अत्र क्रमाद्भागवतस्य धर्मस्वभावाचारवचनचिह्नप्रभाः ॥ ४४ ॥ यद्दर्शनं इत्यस्योचरमाह- सर्वेति ॥ यः आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु भगवद्भवं ब्रह्मभावेन समन्वयं पश्येत् तथा आत्मन्यधिष्ठाने ब्रह्मणि भूतानि पश्येत् । यद्वा । आत्मने हरेः सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु अपि नियन्तृत्वेन वर्तमानस्य भगवद्भवं निरतिशयैश्वर्यादिस्त्वमेव यः पश्येत् न तु तारतम्यम् । तथा भगवत्पञ्चनैश्वर्यादिहो अत्यानि हरावेव सर्वभूतानि पश्येत् । स एव भागवतोत्तमः ॥ ४५ ॥ ईश्वर इति ॥ य ईश्वरे येन तदधीनेषु भगवद्भक्तेषु भैत्री बालिशेषु अन्नजेषु कृपां तदु-खग्रहणेच्छां द्विरसु भगवन् इत्यच्युताङ्घ्रिः भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ॥ भवन्ति वै भागवतस्य राज्ञस्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ ४३ ॥ राजोवाच ॥ अथ भागवतं ब्रूत यद्दर्शनं यादृशो नृणाम् ॥ यथाऽऽचरति यद्भूते यैल्लिङ्गैर्भगवत्प्रियः ॥ ४४ ॥ हरिरुवाच ॥ सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भवात्मनः ॥ भूतानि भगवन्त्यात्मनेषु भागवतोत्तमः ॥ ४५ ॥ ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विरसु च ॥ प्रेमभैत्रीङ्गुपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥ ४६ ॥ अर्चायामेव हरये पूर्णा यः श्रद्धयेहते ॥ न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ ४७ ॥ गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान्यो न द्वेष्टि न हृष्यति ॥ विष्णोर्मायामिदं पश्यन्स वै भागवतोत्तमः ॥ ४८ ॥ देहेन्द्रियप्राणमनोधियां यो जन्माप्यथशुद्धयतर्षकृच्छ्रैः ॥ संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्मृत्या हरेर्भागवतप्रधानः ॥ ४९ ॥ ऋकद्वेषेषु च उपेक्षामौढसीन्यं करोति स मध्यमो भागवतो भेददर्शित्वात् ॥ ४६ ॥ अर्चायामिति ॥ यस्तु हरये हर्षी प्राप्तुम् अर्चायामेव सर्वत्र विद्यमानमपि तमजानन् प्रति-मायामेव तस्य पूर्णां श्रद्धया ईहते करोति तस्य भक्तेषु तथाच्येषु गोब्राह्मणान्यादिषु च पूर्णां न करोति स प्राकृतः स्मृतः उक्तः । प्रकृतिः प्रारम्भः अधुनेव प्रारम्भभक्तिः शनै-रुत्तमो भक्तिव्यतीत्याशयः ॥ ४७ ॥ अथ पुनरप्युत्तमभक्तलक्षणान्याह तत्रापि यथा चरति तथाह-गृहीत्वेति ॥ य इन्द्रियैरर्थान् विषयान् गृहीत्वापि अपिपञ्चमद्वासुःश्चाविष्टचित्तो विषयात् अगृह्णन्नपि इदं विश्वं विष्णोर्मायां पश्यन् न द्वेष्टि न हृष्यति स वै भागवतोत्तमः ॥ ४८ ॥ इहेति ॥ यो निरन्तरं हरेः स्मृत्या देहेन्द्रियप्राणमनोधियां संसारधर्मैः जन्मा-प्यथशुद्धयतर्षकृच्छ्रैरविमुह्यमानः । आर्षः शान्तं चान्ता वा । देहादीनां धर्मान् जन्मादीनात्मन्यन्यमानः स भागवतप्रधान उत्तमो भागवतः तत्र देहस्य जन्माप्ययौ उत्तमि-विनारौ प्राणस्य शुद्ध विपिताया उपलक्षणम् । मनसो भयमिति कामक्रोधलोभमोहसुखदुःखादीनामुपलक्षणम् । बुद्धेस्तर्षः तृष्णा इन्द्रियाणां कृच्छ्रं श्रमस्तैरिति विवेकः ॥ ४९ ॥

नेति ॥ कामो भोगाभिलाषस्ततः कर्माणि शारीरव्यापारविशेषाः ततश्च बीजानि पुनः शरीरग्रहणेहेतूतानि पुण्यपापानि तेषां यस्य चेतसि संभव उत्पत्तिर्न भवति स वासुदेव-
 एवैको निलय आश्रयो यस्य स वै भागवतोत्तमः ॥ ५० ॥ यैल्लिङ्गैर्भगवत्प्रिय इत्यस्योत्तरमाह-न यस्येति ॥ जन्म सकुले कर्म यागादि वर्णा ब्राह्मणत्वादयः आश्रमा-
 ब्रह्मचर्यादयः जातयः देवमुष्णत्वादयस्ताभिरहङ्कारानिमिचभूताभिर्यस्य देहेद्रंभावो गर्वो न सज्जते स वै हरेः प्रियो भवति ॥ ५१ ॥ न यस्येति ॥ विज्ञेयु स्वकीयं परकीयमिति
 बहुवचनं दारापत्यादिसङ्ग्रहार्थम् । आत्मनि देहे स्वः पर इति वा भिदा भेददर्शनं यस्य नास्ति तथा सर्वभूतेषु समः एकत्सदर्शी शान्तः रागादिरहितः यः स वै भागवतोत्तमः
 ॥ ५२ ॥ सत्सङ्ग इत्यस्योत्तरमाह-त्रिभुक्नेति ॥ अजिते हरौ आत्मा येषां ते । यद्वा । न जितः आत्मा येः ते अवशीकृतचित्तासुरादयस्तैरपि विमृग्यात् तत्कृपां विना द्रष्टुमप्यश-
 क्त्वात् भोग्यत्वादिन्दात् यः त्रिभुवनविभवहेतवेऽपि त्रैलोक्यराज्यं प्रयच्छामि लवनिमिषाद् भजनं त्यजेत्युक्ते तत्यास्यर्थमपि लवार्द्धमपि निमिषार्द्धमपि न चलनि सः
 न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः ॥ वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५० ॥ न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ॥
 सज्जतेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥ ५१ ॥ न यस्य स्वः पर इति विज्ञेयात्मनि वा भिदा ॥ सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः
 ॥ ५२ ॥ त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिविमृग्यात् ॥ न चलति भगवत्पदारविन्दल्लवनिमिषार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः
 ॥ ५३ ॥ भगवत उरुविक्रमाङ्घ्रिशाल्वानसमणिचन्द्रिकया निरस्ततापे ॥ हृदि कथमुपसीदतां पुनः स प्रभवति चन्द्र इवोदितेऽर्कतापः
 ॥ ५४ ॥ विमृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्भरिरवशाभिहितोऽप्यवैघनाशः ॥ प्रणयरशनाया धृताङ्घ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥ ५५ ॥
 इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे नारदवसुदेवसंवादे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाक्त्यदत्तेऽन्यत्सारं नास्त्यित्येवला अकुण्ठा अभयगता भगवत्स्मृतिर्यस्य सः वैष्णवाग्र्यः । यद्वा । त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठा प्रलोभयितुमशक्या स्मृतिर्यस्य य एव भागवतप्रधान-
 विन्दाल्लवनिमिषार्द्धमपि न चलतीत्यन्वयः । गुणितानाश्रयम् ॥ ५३ ॥ किंच विषयाभिसन्धिना चलनं कामसन्तापे सति भवेत् स च सन्तापः भक्तानां न भवेदित्याह-
 भासत इति ॥ भगवतः उरवो विक्रमाः विन्यासा ययोस्तयोरङ्घ्रयोः शास्त्रानामङ्घ्रलीनां ये नखास्त एव मणयः मणितुल्याश्चन्द्रस्थानीयास्तेषां चन्द्रिका शतिला दीपितस्य
 निरस्तः कामादितपो यस्मिन्नास्मिन् उपसीदतां भजतां हृदि सन्तापः कथं पुनः प्रभवति उद्भवति । अनुद्भवे दृष्टान्तमाह । चन्द्र इवेति । यथा रात्रौ चन्द्रे उदिते सति सूर्यतापो
 नोद्भवति तथेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ विमृजति इति ॥ अवशेन ज्वरपतनमरणाद्यवस्थायां वैश्वयमापन्नेनाप्यमिहितमात्रेऽपि तस्यावैघं पापसमूहं नाशयतीति तथा भक्तस्तु
 निरस्तमेव नामसङ्कीर्त्तनं करोतीति तस्य प्रणयः प्रेमैव स्थाना रञ्जुत्तया धृतं हृदये निबद्धमङ्घ्रिभ्रं यस्य सः साक्षाद्भरिः स्वयमेव यस्य हृदयं न विमृजति न मुञ्चति स भागव-

तेषु प्रधानो मुख्यः उक्तः । इदं च सर्वलक्षणसारम् । यद् ब्रूते इत्यस्योत्तरं हस्तिनामानीति ज्ञेयम् । अन्यप्रश्नानामुत्तराण्युक्तानि ॥ ५५ ॥ इति श्रीकृष्णसेनार्थव्यवितार्थशक-
शिकाम् ॥ द्वितीय एकादशस्य व्याधाद्रङ्गासहायकः ॥ २ ॥ तृतीये मायातरणब्रह्मकर्मनिरूपणम् ॥ आर्षभैमुनिमित्तवत् श्लोकाःसाह्यः शीर्षवः ॥ उवाचाष्टकमद्ब्रह्मांष्टि
विधाविदुष्टमायम् ॥ ३ ॥ विष्णोर्मायाभिर्द पर्यन्तिसुक्रमतो मायां पृच्छति—परस्येति ॥ मायिनां ब्रह्मादीनामपि मोहिनीं परस्यस्य विष्णोर्मायां वयं वेदितुमिच्छामः । अतो
नोऽस्म्यस्य भगवन्तः भवन्तः बुधन्तु । भगवन्त इति सम्बुद्धिर्वा ॥ १ ॥ नेति ॥ संसारतापैर्निष्ठमः तेषां संसारतापानां भेषजम् । औषधवन्निवर्तकं युष्मद्भूतः जुषन् सेवमानः
श्रुपन्नहम् । शता आर्षः । नानुवृण्ये तृप्तो न भवामि । तद्वर्षः ॥ २ ॥ मायायाः स्वरूपतो निरूपणसम्भवात्सृष्ट्यादिकार्यद्वारेण निरूपयितुमाह—एभिरिति ॥ हे महाशुभ्र
आद्यः पुरुषः यथा शक्यया भूतानामाल्या कारणभूतः स्वेषां स्वाश्रयभूतानां जीवानां मीयन्त इति मात्राः शब्दादिविषयास्तेषां प्रसिद्धये भोगाय तथा आत्मप्रसिद्धये मोक्षाय
चेत्यर्थः । एभिः स्व्यातैः महाभूतैः उच्चावचानि उल्लङ्घन्यपकृष्टानि च भूतानि देवमनुष्यतियर्गादिरराणि ससर्ज । एषा माया भगवत इति चाम्श्लोकादस्य प्रतिश्लोकै
राषोवाच ॥ परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीम् ॥ मायां वेदितुमिच्छामो भगवन्तो बुधन्तु नः ॥ १ ॥ नानुवृण्ये जुषन् युष्मद्भूवो हरि-
कथापृतम् ॥ संसारतापनिष्ठो मर्त्यस्तत्तापभेषजम् ॥ २ ॥ अन्तरिक्ष उवाच ॥ एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुज ॥ ससर्जोच्चावचा-
न्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥ ३ ॥ एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पञ्चघातुभिः ॥ एकया दशधात्मानं विभजन्जुषते गुणान् ॥ ४ ॥ गुणैर्गुणान्स
मुञ्जान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः ॥ मन्यमान इदं सृष्टमाल्यानमिह सज्जते ॥ ५ ॥ कर्माणि कर्मभिः कुर्वन्स्मिन्निदानि देहभृत् ॥ तत्तत्कर्मफलं
गृह्णन्मतीह सुखेतरत् ॥ ६ ॥ इत्थं कर्मगतीर्गच्छन्बहू भद्रवहाः पुमान् ॥ अभूतसम्भवात्सर्गप्रलयावधुतेऽवशाः ॥ ७ ॥

सम्बन्धः ॥ ३ ॥ एवमिति ॥ एवं जीवस्योपकारार्थं पञ्चभिर्घातुभिर्महाभूतैः सृष्टानि दशादिरराणि प्रत्यात्मतया प्रविष्टो भवान् अन्तःकरणाभिमानितैकया ज्ञानकर्म-
न्त्रियभिमानितया च दशधात्मानं विभजन् गुणान् शब्दादिविषयान् जुषते जोषयति । यद्वा । तमात्मानं प्रति गुणान् विभजन् जुषते मीयते मुद्धे इति वा ॥ ४ ॥ गुणैरिति ॥
ततश्च स प्रभुः देहाभिमानो जीवः आत्मनान्तर्यामिणा प्रद्योतितैश्चेतनीकृतैर्गुणैरिन्द्रियैर्गुणान् विषयान् मुञ्जानः सृष्टम् इदं देहमाल्यानं मन्यमानः अत इह देहावो सज्जते
प्रसक्तो भवति ॥ ५ ॥ कर्मणां गतिः ॥ ततश्च देहभूतम् देहाभिमानो जीवः पुनश्च भोगप्रसिद्धयर्थं कर्मभिः कर्मैर्द्रव्यैः सतिमिचानि उत्तरेहेतुवासानसहितानि कर्माणि कुर्वन्
सुखेतरं सुखं च इतरत् दुःखं चेति सुखेतरं सुखदुःखात्मकं तत्रत् पूर्वकर्मणां फलम् । अद्भूतत्वात् आर्षः । गृह्णन्नुपवन्निह संसारं मयति ॥ ६ ॥ इत्यमिति ॥ इत्थं बहूनि
अभद्राणि दुःखानि वहन्ति प्रापयन्तीति तथाभूताः कर्मणां फलभूताः गतीः देवमनुष्यतियर्गादियोनीः गच्छन् अवशाः कर्मपरवशाः पुमान् जीवः अभूतसम्भवात् महाभूत-

प्रलम्बपद्यन्त सगमलया जन्ममरणं तत्परम्परामथ्यते प्रामोति ॥ ७ ॥ सृष्टिमुक्त्वा प्रलयमाह—धातुपुष्येति ॥ धातूनां पञ्चमहाभूतानामुपुषुषु विनाशहेतौ प्रलयकाले आसन्ने प्राप्ते सति अनादिनिधनः जन्मविनाशाद्यन्तः कालः द्रव्यगुणात्मकं द्रव्यं स्थूलं पृथ्वादिगुणः सूक्ष्मं शब्दादि तदात्मकं व्यक्तं प्राञ्चमव्यक्तय अव्यक्तं प्रकृतिसं प्रति नेतु मपकर्षति ॥ ८ ॥ शतेति ॥ तदा हि भुवि उल्बणा दुःसहा भयङ्करी शतवर्षपर्यन्ताऽनावृष्टिर्भविष्यति तेन कालेनोपचितमुष्णमुष्णत्वं यस्य स चासावर्कश्च स त्रीन् लोकान् प्रतपिष्यति । इद्वार्षः ॥ ९ ॥ पातलेति ॥ सङ्कर्षणमुहादुद्धृतोऽजलः ऊर्ध्वशिलः ऊर्ध्वज्वालः वायुना सहकारिणा ईरितः शेरितः पातालतलमारस्य विषक् सर्वतो दिशं दहन् वद्धते ॥ १० ॥ सांवर्षक इति ॥ दहाहनन्तरं च सांवर्षकः प्रलयकर्त्ता मेघगणो हस्तिहस्ताग्निः गजगुण्डामाणस्थूलाभिघारभिः शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं वर्षति ततश्च विराट् ब्रह्माण्डं सलिले लीयते स्पेति निश्चयर्थे ॥ ११ ॥ तत इति ॥ हे नृप ततो ब्रह्माण्डात्मकोपाधिलयानुसृज्य त्यक्त्वा वैराजः पुरुषः समष्टिजीवो हिरण्यगर्भाख्यः निरिन्धनः अनल इव सूक्ष्मबन्धकं विशते । तत्र “ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संश्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशान्ति परं पदम् ॥ ” इति स्मृतैः । यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाभिति धातृपुषुव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकम् ॥ अनादिनिधनः कालो ह्यव्यक्तायापकर्षति ॥ ८ ॥ शतवर्षा द्वानवृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि ॥ तत्कालोपचितोणाकौ लोकास्त्रीन्प्रतपिष्यति ॥ ९ ॥ पातालतलमारभ्य सङ्कर्षणमुखानलः ॥ दहन्ूर्ध्वशिखो विष्ववर्धते वायुनेरितः ॥ १० ॥ सांवर्षको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः ॥ धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयते सलिले विराट् ॥ ११ ॥ ततो विराजमुसृज्य वैराजः पुरुषो नृप ॥ अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिन्धन इवानलः ॥ १२ ॥ वायुना हतगन्धा भूः सलिलत्वाय करणते ॥ सलिनं तद्धृतरसं ज्योति-
द्वायोपकल्पते ॥ १३ ॥ हृतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते ॥ हृतरूपशोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते ॥ १४ ॥

न्यायाच्च । वैराजशब्दाभिधेयस्य ब्रह्मणो ज्ञानित्वात्समाप्ताधिकारत्वाच्च स्वलोकावासिज्ञानितिः सहाव्यक्तशब्दवाच्ये ब्रह्मणि लयात्मको मोक्ष एव अन्येषां तु जीवानामज्ञत्वेन सूक्ष्मदेहरूपो माधिलयाभावात्सूक्ष्मशब्दवाच्यप्रकृतिलयद्वारा ब्रह्मणि लयो न मोक्ष इति बोध्यम् । परे तु ब्रह्मणोऽपि कर्मिज्ञानिशक्तत्वेन त्रैविध्यम् । आवास्य पुरावृत्तिः द्वितीयस्य मुक्तिरृतीयस्य पार्षदत्वम् इत्याहुः ॥ १२ ॥ एवं विराजो लयमुक्त्वा तत्कारणानां महदादिपृथिव्यन्तानां शतिलोस्येन लयमाह—वायुनेति ॥ वायोहि गन्धरसहारित्वं प्रसिद्धं सांवर्षकेन वायुना हतो गन्धो यस्याः सा भूः व्यावर्तकस्य गन्धस्य गतत्वात् सलिलत्वाय कल्पते सलिले लीयत इत्यर्थः । तद्धृतरसं तेन वायुनैव हतो रसो यस्य तत् सलिलं ज्योतिष्वायोपकल्पते ज्योतिषि स्वकारणे लीयत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ हतेति ॥ तमसो रूपतिरस्कारित्वं प्रसिद्धमेव । सांवर्षकेन तमसा हतं रूपं यस्य तत् ज्योतिर्वा-
यौ प्रलीयते अत्रकाशेन स्वकारणेन आकाशेन हतः रशो यस्य स वायुस्तास्मिन्नभसि लीयते ॥ १४ ॥

कालेति सार्द्धम् ॥ शब्दस्य हि कालत एव नाशः प्रसिद्धः । कालात्मना कालरूपेणश्वेण हतो गुणः शब्दो यस्य तत्राप्तः आत्मनि तामसाहङ्कारे लीयते । इन्द्रियाणीति ॥ हे नृप इन्द्रियादीनि वैकारिकैः सह अहङ्कारं प्रविशति । अत्रापि स्वकारण एव लयो बोध्यः । तथाहि तत्र इन्द्रियाणि बुद्धिश्च राजसाहङ्कारे प्रविशन्ति वैकारिकैः सात्त्विकहङ्कारोत्पन्नैर्वैः सह भ्रमः सात्त्विकहङ्कारे प्रविशतीति विवेकः । एवं त्रिविधैः स्वगुणैः स्वकार्यैः सहितः अहम् अहङ्कारः आत्मनि महति लीयते महाश्व प्रकृतौ सा च ब्रह्मणि लीयते ततश्च पुनः सुष्ट्यादिसमये सुष्टयादीनि भवन्तीति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥ एषेति ॥ एषा महत्त्वस्यापि कारणभूता त्रिवर्णा लोहितशुक्लरूपवर्णा रजःसत्वतमोमयी अत एव रजधादिभिः संस्थित्यन्तकारिणी भगवतः शक्तिरूपा माया प्रकृतिप्रधानाऽयत्कृदिनामान्तवती अस्मान्निस्तुभ्यं वर्णिता तत्कार्यनिरूपणेन निरूपिता भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ॥ १६ ॥ यथेति ॥ हे महर्षे अकृतात्मनिः अवशीकृताचित्तैः दुस्तराम् ऐश्वर्याभिरस्य शक्तिरूपामेतां पूर्वोक्तां मायां स्थूलधियः स्थूले देहे धीः अहंबुद्धिर्येषां ते यथा येन प्रकारेण येन साधनेनाञ्जः सुलेन तन्निति तदिदं साधनमुच्यताम् ॥ १७ ॥ कर्मणीति ॥ दुःखहत्यै दुःखनिरासाय सुखाय सुखप्राप्तये च कर्मणि कालात्मना हतगुणं नभ आत्मनि लीयते ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप ॥ प्रविशन्ति ह्यहंकारं स्वगुणैरहमात्मनि ॥ १५ ॥ एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यन्तकारिणी ॥ त्रिवर्णा वर्णितास्माभिर्भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ॥ १६ ॥ राजोवाच ॥ यथैतामैश्वर्यं मायां दुस्तरामकृतात्मभिः ॥ तरन्त्यञ्जः स्थूलधियो महर्षे इहमुच्यताम् ॥ १७ ॥ प्रबुद्ध उवाच ॥ कर्मोण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च ॥ पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥ १८ ॥ नित्यातिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना ॥ गृह्यपत्याप्तपञ्चुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः ॥ १९ ॥ एवं लोकं परं विद्यान्नभ्रं कर्मनिर्मितम् ॥ सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ २० ॥

आरभमाणानां मिथुनीचारिणां द्विया सह मिथुनीभूय वर्तमानानां नृणां पाकविपर्यासं फलवैरीत्यं पश्येत् । प्रसृत तोष्य एव कर्मभ्यो दुःखप्राप्तं पश्येत् ॥ १८ ॥ नित्येति ॥ साधनदशायामाशौचव्ययादितुःखं विवमानतादशायां संरक्षणवृद्ध्यावर्धं दुःखं विनाशे च शोकादितुःखम् एवं नित्यमतिदेन दुःखप्रदेन दुर्लभेनात्यायासलाभेन किं बहुना आत्ममृत्युना धनादिनिमित्तेन चोरशञ्चदित्यो मरणस्य प्रसिद्धत्वात् एतानि सर्वाण्यपि विशेषणानि गृह्यद्विष्यति द्रष्टव्यानि । तथा कर्मसाधितैश्चैरिति विशेषणद्वयं वित्तेऽपि द्रष्टव्यम् । तथा चैवं भूतैर्वैचादिभिः का प्रीतिः किं मुलं स्यात् न किमपि ॥ १९ ॥ एवमिति ॥ एवं परं लोकमपि नभ्रं यतः तत् कर्मनिर्मितम् । तथा तुल्येनातिशयेन ध्वंसेन च सह वर्तमानमित्यर्थः । तत्र तुल्ये सार्द्धा अतिशये असूया ध्वंसे शोकः । यथा मण्डलवर्तिनां सण्डभूमण्डलवर्तिनां राजाभैश्वर्यादिकं कर्म निर्मितत्वात्नभ्रं स तुल्यतिशयध्वंसतया सार्द्धादियुक्तं च तथेत्यर्थः । अतः तदपि दुःखमेव विद्यात् ॥ २० ॥

तस्मात् उच्यते श्रेयो जिज्ञासुः सन् शब्दे ब्रह्मणि वेदे तत्प्रात्यङ्गायके भीमासासृष्टिपुराणादौ च न्यायतो निष्णातं ज्ञाततत्त्वम् । अन्यथा संशयनिरासो न
 स्यात् । परं ब्रह्मणि च अपरोक्षानुभवेन निष्णातं ज्ञाततत्त्वम् । अन्यथा बोधसंचारो न स्यात् । उपशमाश्रयं रागादिरहितमिति ब्रह्मनिष्णातत्वलिङ्गम् । ईदृशं गुरुमेव
 प्रपद्येत शरणं गच्छेत् ॥ २१ ॥ तत्रेति ॥ तत्र गुरोः सन्नियो गुरुत्वे आत्मा आत्मवत्प्रियः देवतं देवतवदादरविषयश्च यस्य स तथासूतः सन् . अमायया निष्कपटया
 अनुद्वन्त्या गुरुसेवया भागवतात् धर्मान् शिक्षेत् । तद्व्याव आर्षः । यैर्धर्मैः सर्वात्मा बलिप्रभृतीनामात्मदश्च हरिस्तुष्येत् ॥ २२ ॥ भागवतान् धर्मानाह-सर्वत इति॥ आदौ तावत्
 सर्वतः सर्वत्र देहपुत्रादौ मनसः असङ्गमनासर्किकं शिक्षेत् इति सर्वत्र द्वितीयान्तेष्वनुशङ्कः । साधुषु सङ्गं शिक्षेत् तथा भूतेषु यथोचितं दयादीन् शिक्षेत् । तथाहि हीनेषु दयां
 सन्नेषु वैत्रिसुतेषु प्रथयं विनयं च अद्या साक्षात् निष्कपटं शिक्षेत् ॥ २३ ॥ शौचमिति ॥ शौचं बाह्यं देहस्य मृज्जलादिभिः । अग्नन्तरं मनसः अङ्गादिभिः । ततः स्वधर्मा-
 नुष्ठानम् । नितिसा सहनम् । मौनं वृथालापत्यागः । स्वाध्यायः यथाधिकारं वेदपाठादि । आर्जवं वाङ्मनसयोरवकताम् । ब्रह्मचर्यं स्वदारनियमादि । अहिंसां अद्रोहम् ।
 तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ॥ शब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥ २१ ॥ तत्र भागवतान् धर्मच्छिक्षेद्ब्रह्मवात्मदेवतः ॥
 अमाययाऽनुद्वन्त्या येऽस्तुष्यद्वात्मात्मदो हरिः ॥ २२ ॥ सर्वतो मनसोऽसङ्गमादौ सङ्गं च साधुषु ॥ दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वप्यद्वा यथोचितम्
 ॥ २३ ॥ शौचं तपस्तिक्तिकां च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं द्रव्यसंज्ञयोः ॥ २४ ॥ सर्वत्रात्मे श्वरान्वीक्षां कैवल्यम-
 निकेतताम् ॥ विविक्तचरिवसनं सन्तोषो येन केनचित् ॥ २५ ॥ श्रद्धां भागवते शाल्लेऽनिन्दामन्यत्र चापि हि ॥ मनोवाक्कर्मदण्डं च सत्यं श्रमद-
 मावपि ॥ २६ ॥ श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरुत्कर्मणः ॥ जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽस्त्रिलचेष्टितम् ॥ २७ ॥
 ब्रह्मसंज्ञयोः सुखदुःखयोर्मानमानयोश्च समत्वं हर्षशोकादिविकाराहित्यं शिक्षेत् ॥ २४ ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र स्थावरजङ्गमेषु सच्चिद्रूपेण आत्मैकां नियन्तुरूपेण ईश्वर-
 न्वीक्षां कैवल्यमेकान्तचरित्वम् अतिकेततां गृहात्वाभिमानराहित्यं विविकतानां शुद्धानां चरिणां वल्लखण्डानां वसनं परिधानं येन केनचित् प्रारब्धशरीरान्नादिना संतोषं
 शिक्षेत् ॥ २५ ॥ श्रद्धामिति ॥ भागवते भागवत्यतिपादके शास्त्रे श्रद्धाम् आदरातिशयम् अन्यत्र देवतान्तरप्रतिपादके शास्त्रे या अनिन्दा ताम् । मनआदीनां दण्डमनं
 शिक्षेत् तानाह । सत्यं वाचः शमः मनसः दमः कर्मणो दण्डनम् । यद्वा । मनसः प्राणायामैः वाचो मौनेन कर्मणोऽनीहया दण्डनं सत्यं यथार्थभाषणम् । शमदमा अन्तः-
 करणबाह्येन्द्रियनिग्रहौ ॥ २६ ॥ श्रवणमिति ॥ अद्भुतकर्मणो हरेः जन्मनामवताराणां कर्मणां लीलानां गुणानां भक्तवात्सल्यादीनां च श्रवणं कीर्तनं च तस्य ध्यानं च
 किं बहुना तदर्थं भागवदारधनाथैरेव अखिलानां कायवाङ्मनसां चेष्टितं व्यापारं शिक्षेदित्यर्थः ॥ २७ ॥

इष्टमित्यादौ द्वितीया आर्षी । निवेदनमिति कृत्रोणे षष्ठीप्रोक्तः । तथा च इष्टादीनां यत्परस्मै भावते निवेदनं समर्पणं तच्छिद्धश्लोदित्यन्वयः । यद्वा । इष्टादीनालक्ष्यप्रत्ययाहारः । यद्वा । यत् इष्टादिकं तस्य परस्मै हरये निवेदनं तच्च दारादीन् यत् व्याप्तवत् । इणः शत्रन्तस्य रूपम् । इष्टमित्यादौ भावे निष्ठा । इष्टं वैदिकं यज्ञादि दत्तं स्मार्तं दानादि ततः एकादशुपवासादि जप्तं मन्वजगादि । इडभाष आर्षः । वृत्तं सदाचारः कर्मभावं वा यच्चात्मनः स्वस्य प्रियं धनधामलक्ष्यचन्दनवस्त्राभरणानि दारादींश्च श्राणान् देहेन्द्रियान्तःकरणानिन् निवेदनं नाम तदीयत्वबुद्ध्या तदाराधनपरतया स्थापनम् । न पुनस्तत्राहन्ताममता कार्या ॥२८॥ एवमिति ॥ एवं तथा कृष्ण एवात्मनाथः स्वामी येषां कृष्ण एवात्मनो जीवस्य नाथो येषामिति वा तेषु मनुष्येषु सौहार्दं स्नेहातिशयम् । उभयत्र स्थावरे जङ्गमे च भगवति तद्रक्षेणु चेति वा । परिचर्या पूजां च शिक्षेत् विशेषतश्च महत्सु भगवद्भक्षेणु साधुषु परकार्यसाधकेषु च नृषु परिचर्याम् शिक्षेत् । यद्वा । विशेषतो नृषु तत्रापि साधुषु स्वधर्मशौलेषु तत्रापि महत्सु भागवतेषु ॥२९॥ परस्परैति ॥ पावनं यद्भवत्शस्तस्य भावद्भक्तैः सह परस्परमनुकथनं शिक्षेत् । तेन च या मिथः रतिः प्रीतिः मिथस्तुष्टिः सन्तोषः मिथ आत्मनोऽहङ्कारस्य निवृत्तिः भवति तां च शिक्षेत् निवृत्तिः इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ॥ दारान्मुतान्युद्वाह्याणान्यत्परस्मै निवेदनम् ॥२८॥ एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहार्दम् ॥ परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥२९॥ परस्परानुकथनं पावनं भगवद्भक्षः ॥ मिथो रतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः ॥ ३० ॥ स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽधौषहरं हरिम् ॥ भक्त्या संजातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥ ३१ ॥ क्वचिदुदन्त्यच्युतचित्तया क्वचिद्धसन्ति नन्दन्ति वदन्यलौकिकाः ॥ गायन्ति नृत्यन्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति दूर्णां परमेत्य निवृताः ॥ ३२ ॥ इति भागवतान्वयमाच्छिक्षन् भक्त्या तदुत्थया ॥ नारायणपरो मायामञ्जररति दुस्तराम् ॥ ३३ ॥

रिति पाठे मिथ आत्मनः सौख्यं प्रेम वा ॥ ३० ॥ स्मरन् इति ॥ एवं श्रवणादिसाधनभक्त्या संजातया प्रेमलक्षणाया भक्त्या अधौषहरं भक्तानामविवादिसर्वदोषहरं हरिं स्वयं स्मरन्तः मिथः स्मारयन्तश्चोत्पुलकां रोमोद्गम्युकां तनुं विभ्रतीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ क्वचिदिति ॥ ततश्च देहावध्याप्तानिवृत्त्या अलौकिकाः लौकिकजनविलक्षणाः सन्तः अच्युतचित्तनया भगवद्भक्षं विना विज्जीवितेनेति बुद्ध्या क्वचिद्व कदाचिद्दुदन्ति । भगवतश्चैर्यादिलीलां स्पृत्वा क्वचिद्धसन्ति क्वचिद्धकाधीनतां स्पृत्वा तस्याति संभाव्य नन्दन्ति । अतो हे हेरे दीनवत्सल प्रसीदत्यादि वदन्ति च । क्वचिच्चस्य रासादिलीलामनुमृत्य स्वयमपि नृत्यन्ति गायन्ति च । क्वचिच्च अजं भावन्मनुशीलयन्ति तत्स्वहृत्स्वभाववदिकं विचिन्त्यन्ति । क्वचिच्च परं परमपुरुषमेत्य ग्राप्य निवृताः परमानन्दनिम्बाः सन्ततूर्णां भवन्ति ॥ ३२ ॥ इतीति ॥ इत्येवंविधात्त्र भागवतान् धर्मान् शिक्षन् अत्यत्नम् । शता आर्षः । नारायणपरः भगवद्भक्तानुष्ठानजन्यया भक्त्या परममालिकया दुस्तरामपि मायामञ्जः सुखैव तरति ॥ ३३ ॥

नारायणोति ॥ नारायण इत्यभिधानं यस्य तस्य परमात्मनो ब्रह्मणः निष्ठां स्वरूपं नोऽस्माभ्यं यूयं वक्तुमर्हथ । हि यस्मात् यूयं ब्रह्मविचिन्माः ब्रह्मविदामतिश्रेष्ठाः ब्रह्मैव हि नारायणपरमात्मादिशब्दैः कथ्यते अतस्तन्निष्ठां वक्तुमर्हथेति । स्वामिपादास्तु ब्रह्मैव तावन्नारायण इति भगवानिति परमात्मा इति चोच्यते । तत्र किमभिः शब्दैर्निर्देशेषु तदेव वस्तुच्यते अस्ति वा कोऽपि विशेषांशः इति व्याचक्षते ॥ ३४ ॥ स्थितीति ॥ हे नेन्द्र यद्रस्तु अस्य जगतः स्थित्युद्भवप्रलयहेतुः स्वयं तु अहेतुः कारणरहितः यत् स्वमजागरसुषुप्तिषु सत् वर्तमानं देहाः इन्द्रियाणि असवः प्राणाः हृदयमन्तःकरणमेतानि येन संजीवितानि चेतनीकृतानि चरन्ति स्वस्वव्यापारे प्रवर्तन्ते तत्त्वं परं सत्यं नारायणादिशब्दवाच्यम् अवेहि जानीहि इति । स्वामिपादास्तु यः अस्य विश्वस्य स्थित्यदीनां हेतुः स्वयं तु अहेतुः स नारायण इति परमेव तत्त्वमेवेहि । यत् स्वमादौ सत् अनुवर्त्मानं बहिश्च समाध्यादौ सत् तद्ब्रह्मेति परमेव तत्त्वमेवेहि । देहेन्द्रियादीनि येन जीवितानि सन्ति चरन्ति प्रवर्तन्ते तत्त्वमात्मेति परमेव तत्त्वमेवेहि । एवं लक्षणभेदेनारायणादिनामिहिरुच्यमानमपि परमेकमेव तत्त्वं जानीहि इत्याहुः ॥ ३५ ॥ अवेहीति प्राप्तं विषयत्वं चारयति-नैवेदिति ॥ एतत् ब्रह्माख्यं परं तत्त्वं कर्मभूतं मनो न विशति न विषयिकरोति अत एव वागपि निरूपयितुं न शक्नोति । उतेत्यप्यर्थे । चक्षुश्च द्रष्टुं न शक्नोति ।

राणेवाच ॥ नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ निष्ठामर्हथ नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ॥ ३४ ॥ पिपलायन उवाच ॥ स्थित्युद्भवप्रलय-हेतुरहेतुरस्य यत्स्वमजागरसुषुप्तिषु सद्बहिश्च ॥ देहेन्द्रियासुहृदयानि चरन्ति येन संजीवितानि तद्वेहि परं नेन्द्र ॥ ३५ ॥ नैतन्मनो विज्ञाति वागुत चक्षुरात्मा प्राणेन्द्रियाणि च यथाऽनलमर्चिषः स्वाः ॥ शब्दोऽपि बोधकनिषेधतयाऽऽत्ममूलमर्थोक्तमाह यदृते न निषेधसिद्धिः ॥ ३६ ॥

आत्मा जीवोऽपि ज्ञातुं न शक्नोति । प्राणश्च क्रियाशक्त्या प्राप्तुं न शक्नोति । अन्यानि च घ्राणत्वक्श्रोत्ररसनाख्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञातुं हस्तयादानीं कर्मिन्द्रियाणि च प्राप्तुं न शक्नुवन्ति । चकारान्मनआद्याधिष्ठाणां देवानां संग्रहः । यथा स्वाः सांशभूताः अप्यर्चिषो विशुल्लिङ्गादयोऽप्यत्यक्राशयन्तोऽप्यनलं न प्रकाशयन्ति न दहन्ति च । चकारात् मनआदिदृत्तयोऽप्यात्मन्यभिव्यज्यमानात्सांशेन सर्वं बहिर्वस्तु विषयिकुर्वन्तीत्यर्थः । ननु तर्हि श्रुतौ ब्रह्मणः औपनिषदत्वव्यवहारः कथमित्याशङ्क्याह । शब्दोऽपीति । वेदात्मकशब्दोऽप्यात्ममूलमात्मनि ब्रह्मणि मूलं प्रमाणं सत् “ यतो वाचो निवर्तन्ते ” इत्यादेः स्वस्यैव बोधकनिषेधरूपतया अर्थोक्तमर्थान्त तात्पर्यादिकं यथा भवति तथाऽऽह तात्पर्यमात्रेण तच्चिरुपयति न साक्षात् । यद्वा । शब्दोऽपि आत्मनः स्वस्य मूलं ब्रह्म बोधकनिषेधतया आह । यस्य बोधकं किमपि नास्ति तद्ब्रह्म इति एवरीत्यैवार्थादुक्तमर्थत एवोक्तम् । ननु इदं तदिति निर्देशेनाह इत्यर्थः । ननु तर्हि नैवाह श्रुतिः किमिदमुच्यते अर्थोक्तमाहेति तत्राह । यदृते इति । यत् अन्विषिभूतं ब्रह्म ज्ञाने विना “ यतो वाचो निवर्तन्ते ” इत्यादिनिषेधस्यैव सिद्धिर्न भवेत् सर्वस्यैव निषेधस्य सावधिकत्वनियमस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । अतः स्वोक्तस्य निषेधस्यान-

धिभूतं ब्रह्म तात्पर्यद्वारा श्रुतिद्वेषयति न साक्षात् ॥ ३६ ॥ तर्हि प्रमाणविषयत्वात्प्रति ब्रह्मेति भक्तं तत्राह-सत्यमिति ॥ आदौ एकं सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृत-
गुणत्रयात्मकं प्रधानं प्रवदन्ति ततः क्रियाशक्त्या जातं सूत्रं ज्ञानशक्त्या च महानिति तदेव प्रवदन्ति ततो ज्ञानमहम् इति जीवं जीवोपाधिभूतमहङ्कारं च तदेव प्रवद-
न्ति । तत्रैवं ज्ञानक्रियाफलरूपतयेति ज्ञानशब्देन इन्द्रियाधिष्ठितारो देवा मनश्च क्रियाः इन्द्रियाणि अर्थाः पृथ्वादिपञ्चमहभूतानि फलं च सुखदुःखात्मकं तद्गुणतया
तथा सदसत्कारणत्वं यच्च तयोः सदसत्तोरपि परं कारणं तत्सर्वं तत्रदात्मकतया उक्तञ्चि अचिन्त्यानन्तशक्तिकं ब्रह्मेव भाति । अतः सर्वस्वरूपेण भासमानस्य
ब्रह्मणः स्वसिद्धौ नास्ति प्रमाणोपेक्षेति ॥ ३७ ॥ नन्वेवं ब्रह्मण एव सर्वान्तरात्मके ब्रह्मणो विकारित्वापत्तिरित्याशङ्क्य मणिमन्त्रयोगिकासधेनुकल्पवृक्षादिभ्यो ब-
हवः पदार्था जायन्ते परंतु नहि तद्विकारेण तेऽपि विकृता भवन्ति तद्वदन्नापीत्याह-नेति ॥ असौ आत्मा ब्रह्म न जजान न जातः । “ जम जनेने ” वैदिको धातुः । न च
परिभ्यति न चैधते नापि क्षीयते । अस्तिताविपरिणामाख्यौ विकारादुपलक्षणीयौ । हि यस्मात् व्यभिचारिणामागमापायिनां बालयुवादिस्वप्नजागरावस्थानां च सप्तनवित-
तत्रत्कालसाक्षी न ह्यवस्थावतां साक्षी तदवस्थो भवति । तथा तद्ब्रह्म सर्वत्र देशे शश्वत् सर्वदा अनपायि क्षयरहितम् उपलब्धियात्रं ज्ञानैकरूपम् । व्यभिचारिष्ववस्थितस्या-
सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम् ॥ ज्ञानत्रियार्थफलरूपतयोरुद्भक्तिर्ब्रह्मेव भाति सदसच्च तयोः परं यत् ॥ ३७ ॥ नान्नात्मा
जजान न मरिभ्यति नैधतेऽसौ न क्षीयते सवनविद्वयमिचारिणां हि ॥ सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धियात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत् ॥ ३८ ॥
अण्डेषु पेशिषु तरुश्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपयावति तत्र तत्र ॥ सन्ने यदिन्द्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते कूटस्थ आश्रयमृते तदनुस्मृतिर्नः ॥ ३९ ॥
प्यभिचारे दृष्टान्तः । प्राणो यथा पक्षिमनुष्यादिराशेषु अनुवचते तथा । ननु नीलं ज्ञानं जातं पीतं नहम् इति ज्ञानस्यापि नाशकत्वं प्रसिद्धम् इत्याशङ्क्याह । इन्द्रियेति ।
सदेव ब्रह्मरूपमेव ज्ञानमिन्द्रियबलेन विविधं कल्पितं नीलाबाकारा दृत्तय एव जायन्ते नस्थानि च न तत्र प्रतिफलितं रूपज्ञानमित्याशयः ॥ ३८ ॥ दृष्टान्तं विवृण्वन् सुभुवा-
विन्द्रियादिलयेन निर्विकारात्मोपलब्धिं दर्शयति-अण्डेष्विति ॥ अण्डेषु पेशिषु जरायुजेषु तरुषु उद्भिजेषु अविनिश्चितेषु स्पेदेषु च तत्र तत्र सर्वत्र प्राणो हि यथा जीव-
मुपयावति अविकृत एवानुवर्तते तथैवात्माऽपि सर्वदा निर्विकार एव सविकारप्रतीतिस्तु यदा जागरे इन्द्रियगणः यदा च स्वप्ने तत्संस्कारबालहङ्कारः तदैव इन्द्रियाब्जध्यासेन
स्यात् । यत् यस्मात् सुषुप्त्यवस्थायामिन्द्रियगणे सन्ने लीने अहमि अहङ्कारे च प्रसुप्ते लीने सति आश्रयमृते विकारहेतुलिङ्गशरीररूपोपाधिं विना विकारहेतोरुपागरेतावादि-
त्यर्थः । कूटस्थो निर्विकार एवावतिष्ठते । नन्वहङ्कारपर्यन्तानां लये शून्यमेवावशिष्यते तत्कथं तत्र कूटस्थोऽवशिष्यते तत्राह । तदिति । तस्य सुषुप्तिमाक्षिणो निर्विकारस्य
सुखरुसात्मानो नोऽस्माकमेतोवन्नं कालं सुखमहमस्यात्सं न किंचिदवेदिषामिति स्मृतिर्भवति । अनुसृतस्य स्मरणायोगस्तुषुमावात्मानुभवोऽस्त्येव । विषयसंबन्धाभावात् न

सृष्टः ॥ ३९ ॥ ननु यदि सुप्तौ कूटस्थानुभवः स्यात्तदा कथं पुनरपि संसारः स्यात् अविद्यातत्त्वादिनिवेदनात् तर्हि तन्निवर्तकोऽनुभवो भवेत्तत्रैव-
यर्हीति ॥ विचैषणादि विहाय केवलभक्त्याभ्यास्य भगवतश्चरणेषणया जाता या उरुः महती परमप्रेमलक्षणा भक्तिः तथा गुणाः सत्त्वाद्यस्तत्पुत्रानि यानि कर्माणि विहित-
निषिद्धात्मकानि ततो जातानि यानि चेतसो मलानि पुण्यपापराग्लोभादीनि क्रमः विधेयं नारायेत् । यद्वा । चेतः कर्तुं । तानि स्वगतानि मलानि यदि विधेयत्वं शालये-
त्तदा तस्मिन् चेतसि विशुद्धे सति साक्षादव्यवधानेनात्मत्वमुपलभ्यते । यथेति । अमलयोऽहोरेव यथा पूर्वमेव सिद्धोऽपि सवितृप्रकाश उपलभ्यते न त्वयस्य तथा सदा
प्रकाशमानोऽप्यस्या शुद्धचित्तस्यैवोपलभ्यते न तु विषयवासनाकलुषितचित्तस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥ कर्मयोगमिति ॥ येनानुष्ठितेन कर्मयोगेन पुमानिहैव जन्मनि आशु शीघ्रमेव
कर्माणि मोक्षप्रतिबन्धकभूतानि पापानि विधूय निरस्य संस्कृतः मोक्षोपयोगी सुकृतवान् सन् नैककर्म्यं कर्मनिवृत्तिसाध्यज्ञानं विदन्ते तं कर्मयोगं नोऽम्भयं यूयं वदत ॥ ४१ ॥
एवमिति ॥ यथेदानीं गुष्मान्प्रति पृच्छामि एवं तथैव पितुः इक्ष्वाकोरन्तिके स्थितात् ऋषीन् सनत्कुमारदीन् प्रत्यपीममेव प्रश्नं प्रष्टव्यमर्थं पूर्वमपृच्छम् अहं पृष्टवान् । ब्रह्मणः

यद्ब्रह्मनाभचरणैषणयोरुभक्तस्या चेतोमलानि विधेमदुष्कर्मजानि ॥ तस्मिन्निशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद्यथाऽमलदृशोः सवितृप्रकाशः
॥ ४० ॥ राजोवाच ॥ कर्मयोगं वदत नः पुरुषो येन संस्कृतः ॥ विधूयेहह्यु कर्माणि नैककर्म्यं विन्दते परम् ॥ ४१ ॥ एवं प्रश्नसृष्टीन्पूर्वमपृच्छ
पितुरन्तिके ॥ नाबुवन्नब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यताम् ॥ ४२ ॥ आविहोत्र उवाच ॥ कर्माकर्मविकर्मैति वेदवादो न लौकिकः ॥ वेदस्य चेश्व-
रात्मत्वात्तत्र सुहृन्ति सूरयः ॥ ४३ ॥ परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् ॥ कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ब्रह्मदं यथा ॥ ४४ ॥

पुत्राः सर्वज्ञा अपि ते तदुत्तरं नाब्रुवन् कर्मयोगं न निरुपयामास्तुतत्रानुक्तौ गुष्माभिः कारणमुच्यतामिति ॥ ४२ ॥ गहनत्वद्योतनाय प्रथमं द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह-कर्मैति ॥
कर्म विहितम् अकर्म विहितकरणं विकर्म निषिद्धाचरणम् इति त्रिविधोऽपि वेदवादः वेदप्रतिपादितो व्यवहारः न लौकिकः । वेदस्य चेश्वरात्मत्वात् ईश्वरादुद्भूतत्वात्
अपौरुषेयत्वादित्यर्थः । तत्र वेदोक्तितार्थं सूरयो विवेकिनोऽपि मुह्यन्ति । किमुतान्ये । पौरुषेयवाक्ये हि वक्तुरभिप्रायतोऽर्थज्ञानं शक्यमपौरुषेये तु केवलं वाक्यपौर्वा-
पण्यैव ताल्यर्थवधारणं तच्च दुष्करम् । अतस्तदा तव बालत्वाच्चाबुवन्नित्यथाशयः ॥ ४३ ॥ परोक्षवाद इति ॥ अयं वेदः परोक्षवादः यत्रान्यथा स्थितोऽर्थः संगोपयितुमन्यथा
कृतवोच्यते स परोक्षवादः । तथा च श्रुतिः “तं वा एतं चतुर्हृतं सन्तं चतुर्हृतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः ” इति । भगवताप्युक्तम् “परोक्षवादा क्रमयः परोक्षं
मम च प्रियम् ।” इति । परोक्षवादत्वमेवाह । कर्ममोक्षोयेति । कर्मणां मोक्षप्रतिबन्धकभूतानां पुण्यपापत्वाकानां मोक्षाय निवृत्त्यर्थमेव वेदः बालानामनुशासनं श्लोभनं यथा
भवति तथा कर्माणि विधत्ते । अगदं यथा यथा हि पिता बालान् अगदमौषधं पाययन् यदेतत्तिवसि तदा ते लड्डुकदिकं दास्यामीति श्लोभय पाययति लड्डुकदिकं ददाति

चान्यथा पुनस्तत्पत्ने प्रवृत्ता न स्युः । परं तु न लडुकुदिलाप्तः औषधानस्य फलं किन्तु रोगनिवृत्तिरेव । तथा वेदोऽप्यवान्तरस्यादिफलैः प्रलोभयन्कर्मणि कारयति तन्-
 त्फलमपि ददाति परंतु न तन्वात्रलाभ एव परमपुरुषार्थः किंतु संसारदुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दालोकभावन्यातिरेकेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ननु कर्मोत्सृष्टेत्युक्तार्थस्तर्हि पूर्व मे
 कर्म त्यज्यतां तत्राह—नाचरोदिति ॥ यत्तु वेदोक्तं कर्म स्वयं नाचरोत् तदा कर्म विना क्षणमपि स्थित्यसंभवात् स्वयमह्नः पशुरिवानियतभोजनव्यवायादिरतत्वात्
 अजितेन्द्रियश्च स्यात् । ततश्च स विकर्मणा निषिद्धाचरणलक्षणोपायमेषु मृत्योरतन्तरमेषु मृत्युपक्षेपेति न विबुध्यते इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एवमतिरयालुर्वदः नराणां पशूना-
 मिष इन्द्रियारामत्वाविशयवाणायैव बालानुद्दिश्य कर्माणि फलदर्शनेन रोचयन्तथा विधने यथा कर्मणि प्रारारभ्य कुर्वाणस्ते विकर्मण्यवसरमेव न प्रभुयुः । अनिषिद्ध-
 भोजनव्यवायादिषु प्रवर्त्यैव पापेभ्यो भीषयते इति वेदतात्पर्यं ज्ञात्वा स्वसाजितेन्द्रियत्वं दुर्वासालक्ष्य विवेकी कर्मैव कुर्यादित्याह—वेदेति ॥ अतः निःसङ्गः फलासक्ति-
 हितः ईश्वरे भावत्यर्पितं यथा भवति तथा वेदोक्तमेव कर्म कुर्वाणोऽन्तःकरणविशुद्धिद्वारा नैकर्म्यरूपां सिद्धिं तत्त्वज्ञानं लभते । ननु कर्मणि कृते फलमपि भवेदेव ततश्च
 नाचरोद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमह्नोऽजितेन्द्रियः ॥ विकर्मणा ह्यधर्मैण मृत्योर्मुृत्युमुपैति सः ॥ ४५ ॥ वेदोक्तमेष कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे ॥
 नैकर्म्या लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥४६॥ य आशुहृदयग्रन्थि निर्जिह्विषुः परात्मनः ॥ विधिनापचरोद्वेवं तन्नोक्तेन च केशवम् ॥४७॥
 लब्धानुग्रह आचार्यात्तेन संदर्शितागमः ॥ महापुरुषमभ्यर्च्यैन्मृत्योर्भिमतयात्मनः ॥ ४८ ॥ श्रुचिः संमुखमनादिभिः ॥ पिण्डं
 विशोधय संन्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्धरिम् ॥ अर्चदौ हृदये चापि यथालब्धोपचारकैः ॥ ४९ ॥

पुनर्बन्ध इति चेत्त्राह । फलस्य श्रुतिः श्रवणं रोचनार्था कर्मणि कृत्युत्पादनार्थमेव । तथा च यथौषधाने प्रवृत्त्यर्थमेव लडुकुदानादि श्राव्यते तत्र बालस्यासमस्यैव दीयते
 नान्यथा तत्र तात्पर्याभावादेव एवं फलासक्त्या कृतमेव कर्म फलं ददाति अकामेन तु कृतं न ददाति । अतः नैकर्म्यासिद्धिमिति ॥४६॥ य इति ॥ यः पुमान् परस्येव सत
 आत्मनो जीवस्य । यद्वा । देहादिभ्यः परस्यात्मनो जीवस्याशु शीघ्रमेव हृदयग्रन्थि ग्रन्थिवहुर्मेदमहं ममाध्यात्मं निर्जिह्विषुः निराकरणेच्छुः स पञ्चरात्रादितन्नोक्तेन । चका-
 राद्विकर्ममसमुच्चितेन विधिना केशवं हरिसुपचरोत् पूजयेत् ॥ ४७ ॥ लब्धेति ॥ शिष्यमुपनीय वेदाध्यापनादिकर्त्ता आचार्यस्तस्माल्लब्धोऽनुग्रहोऽनुग्रहपूर्वकमुपनयनमन्वा-
 दिर्येन तथा तैत्तिरीयैरेण संदर्शित आगमः आप्तोक्तैजपूजादिप्रकारो यस्य सः आत्मनः स्वस्याभिमतया रामकृष्णादिमूर्त्या युक्तं महापुरुषं भगवन्तमचयेत् ॥ ४८ ॥
 श्रुचिरिति सार्द्धम् ॥ ज्ञानादिना श्रुचिः मूर्त्तैः सम्मुखमानीनः श्राणसंयमः श्राणायामः । आदिपदेन भूतशुद्ध्यादिसंग्रहः तैः पिण्डं देहं विशोधय संन्यासेः सद्दिव्यसिः केश-
 वंकीर्त्यादिन्यासेः कृता रक्षा येन तथाविधश्च सन्न यथा लब्धैः देहाकालवानुकूल्येन लब्धैः पूजासाधनैरुपचारकैः पूजासाधनैरर्चदौ हृदये वापि हरिर्भवेत् ॥ ४९ ॥

पुनस्तदेव स्पृश्यति-द्रव्येति सार्द्धम् ॥ इव्याणि पुष्पादीनि जन्त्वादिशेषेने क्षितिं संमार्जनलेपनादिना आत्मनः स्वस्य लिङ्गं देहं ह्यानशौचादिना । यद्वा । आत्मानस्य-
 श्रत्वादिना लिङ्गं मूर्तिमनुपलेपशालादिना एतानि निष्पाद्य पूजायोग्यानि कृत्वा पाबादीनि तत्त्वात्रस्थानुपकल्प्य संपाद्य आसनमुपवेशनस्थानं च जलेन प्रोक्ष्य
 अथानन्तरं तत्रासने उपविष्टः समाहितः एकाग्रचित्तः सन्नच्चर्चदौ भगवन्तं सन्निधाप्य हृदि ध्यानपूर्वकं पूजितं श्रीमूर्तौ यन्त्रेणावाह्य मूलमन्त्रेण हृदादिभिर्मन्त्रैश्च हृदयशिरः-
 शिखाकवचत्राङ्गमन्त्रैः मूलमन्त्रेण च देवे कृतो न्यासो येन सः भगवन्तं मूलमन्त्रेण चकारात्तत्तुपचारमन्त्रैः अर्चयेत् । मूलमन्त्रो द्वादशाक्षरः न्यासादिविधिर्गौतमीयतन्त्रादौ
 पर्यङ्कथयद्धतौ च ज्ञेयः ॥ ५० ॥ पुनः स्पृश्यन् शेषमाह-साङ्केति युग्मम् ॥ अङ्गानि चरणादीनि उपाङ्गानि सुदर्शनदीनि तत्सहिताः पार्षदाः सुन्दरदयस्तत्सहितां च तां
 तां स्वामीर्थां मूर्तिं मूलमन्त्रतः पाबाव्यादिभिः विधिवत् विध्यनुसारेण साङ्गं हरिं संपूज्य स्तवैः स्तुत्वा नमेत् । अक्षतास्तिकालङ्कारे न तु पूजायाम् । “ नाक्षतैरर्च्ये-
 द्विष्टुं न केतक्या महेश्वरम् । ” इति निषेधात् । यद्वा । अक्षताः अनुपहताः स्रजः पुष्पमालास्तामिः उपहारो नैवेद्यम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ आत्मानमिति ॥ आत्मानं तन्मयं
 द्रव्यक्षित्यात्मलिङ्गानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनम् ॥ पाबादीनुपकल्प्याथ सन्निधाप्य समाहितः ॥ हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमन्त्रेण चार्चयेत्
 ॥ ५० ॥ साङ्गोपाङ्गं सपार्षदां तां तां मूर्तिं स्वमन्त्रतः ॥ पाबाव्यादिभिः सन्निधाप्य समाहितः ॥ ५१ ॥ गन्धमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहार-
 कैः साङ्गं संपूज्य विधिवत्स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिम् ॥ ५२ ॥ आत्मानं तन्मयं ध्यायन्मूर्तिं संपूजयेद्धरेः ॥ शेषमाधाय शिरसा स्वधाश्रुद्धास्य सत्कृतम्
 ॥ ५३ ॥ एवमश्रुर्कृतोयादावितिथौ हृदये च यः ॥ यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते च सः ॥ ५४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ राजोवाच ॥ यानि यानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छन्दजन्मभिः ॥ चक्रे करोति कर्ता वा हरिस्तानि ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥
 भगवद्भूयं ध्यायन् हरेर्मूर्तिं सम्यक् पूजयेत् । ततश्च शेषां निर्माल्यं स्वधिरस्याधाय सत्कृतं भगवन्तं स्वयामनि स्फुटदये तन्मन्दिरे वा यथोचितमुद्रास्य स्थापयित्वा पूजाविधिं
 समापयेत् इति शेषः ॥ ५३ ॥ एवमिति ॥ य एवमभ्यासिषु सर्वात्मानमश्वरं बन्धमोचने समर्थं भगवन्तं यजति पूजयति सः अचिरात् शीघ्रमेव संसारबन्धान्मुच्यते । भग-
 वतः पूजापद्धतिश्च एतदीकारशेषभाषातु श्रीमद्भागवतपर्यङ्के स्पृष्टुं किरिष्यते ॥ ५४ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिका ॥ तृतीय एकदशस्य व्यथाङ्गसहायकः ॥ ३ ॥
 चतुर्थेऽध्यायेऽवतारास्तत्कर्माणि च गतिवान् ॥ इमिलो निमये तत्र श्लोका देहं नदृश्यः ॥ देवं उवाचेति पादाब्बावर्धुं स्त्रिंशत्पुरुषः ॥ ४ ॥ यानि यानीति ॥ यैर्यैः स्वेषां
 भक्तानां स्वस्य वा छन्दः इच्छा तेन जग्यन्तिस्तत्तदवतारैरिह लोके हरिर्यानि यानि कर्माण्यकरोत् यानि च करोति यानि च कर्त्ता करिष्यति इति कालत्रयावतारसंबन्धीनि
 सर्वाणि कर्माणि नोऽस्मभ्यं भवन्तो ब्रुवन्तु ॥ १ ॥

यो वा इति ॥ यो वा अनन्तर्य अनन्तान् गुणान् अनुक्रमिष्यन् साकल्येन गणयितुमिच्छन् भवति । स तु बालबुद्धिः बालानामज्ञानामिदं मन्दा बुद्धिरयं तथाविध एव महाकालेन कथंचिद् योगादिप्रत्यक्षेण पुमान् भूमे रजसि रेणून् गणयेदपि । संभावनायां लिङ् । अखिलाक्षिधात्रः अचिन्त्यानन्तशक्त्याश्रयस्य भावतो गुणास्तु नैव कथञ्चिदपि गणयेत् । तथा च श्रुतिः “विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजसि” इत्यादिः ॥ २ ॥ भूतैरिति ॥ पञ्चभिर्मूतैरिति चतुर्विंशतितलानामुपलक्षणम् । आत्मना स्वैव सूक्ष्मत्वादितैश्चतुर्विंशत्या तलैर्विराजं ब्रह्माण्डाख्यं पुरं स्थरीरं विरचय्य निर्माय आदिदेवः सर्वकारणभूतः क्रीडापरो नारायणो भगवान् यदा तस्मिन् ब्रह्माण्डे स्वर्शेनान्त्यमिहोणेन प्रविष्टः न तु भोक्तृत्वेन तत्र प्रभूतपुण्यस्य जीवस्य भोक्तृत्वात् तदा पुरुषाभिधानं पुरुषाख्यामवाप ॥ ३ ॥ अस्य गुणकर्माण्याह द्वाभ्याम् यत्काय इति ॥ यस्य वै राजपुरुषस्य काये शरीरे अर्थाधिष्ठेयः कायो वा एष भुवनत्रयस्य मन्त्रिवेशः रचनाविशेषः यस्येन्द्रियैरेव तनुभूतां व्यष्टिसमष्टिजी-
 दुमिल उवाच ॥ यो वा अनन्तस्य गुणानन्ताननुक्रमिष्यन्स तु बालबुद्धिः ॥ रजसि भूमेर्गणेत्कथञ्चित्कालेन नैवाखिलाक्षिधात्रः
 ॥ २ ॥ भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् ॥ स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः ॥ ३ ॥
 यत्काय एष भुवनत्रयसन्निवेशो यस्येन्द्रियैस्तनुभूतासुभयेन्द्रियाणि ॥ ज्ञानं स्वतः क्षसनतो बलमोज इहा सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भव
 आदिकर्ता ॥ ४ ॥ आदावभूच्छतधृती रजसाऽस्य सर्गे विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः ॥ रुद्रोऽध्ययाय तमसा पुरुषः स आद्य
 इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु ॥ ५ ॥ धर्मस्य दक्षदुहितर्यचनिष्ट मृत्यां नारायणो नरऋषिप्रवरः प्रज्ञान्तः ॥ नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच
 चचार कर्म योऽद्यापि चास्त ऋषिबर्षानेववितार्हः ॥ ६ ॥

वानामुभयविधानि ज्ञानकर्मसाधनानिन्द्रियाणिवभूवुः ।
 यस्य स्वतः स्वरूपभूतास्त्वानुभूतां ज्ञानं यद्वा स्वत एव यस्य ज्ञानमिति सम्बन्धः । यस्य श्वसनतः प्राणात् तनुभूतां बलं देहाशक्तिः इहा चेष्टा च भवति यश्च सत्वा-
 दिभिर्गुणैः विश्वस्थितिलयोद्भवे आदिकर्त्ता स आद्यः पुरुष इति । प्राणतानु आदिदेवो नारायणः यदा महत्कष्टत्वेन पुरुषाभिधानमवाप तदा भूतैर्विराजं विरचय्य तस्मि-
 न् स्वर्शेन अन्तर्यामितया प्रविष्टोऽभूत् । यस्य महाविष्णोः काये भुवनत्रयाणामनन्तब्रह्माण्डानां संनिवेश इत्यदि व्याचख्युः ॥ ४ ॥ आदिकर्त्तयेत्यनेन तत्पूर्वकं कर्त्तन्तरमपि
 सूचितम् । तद्वर्षायितुं गुणावतारद्वारा चराचरसृष्ट्यादिकर्तृत्वमाह—आदाविति ॥ स एवाद्यः पुरुषः अस्य जगतः सर्गे निमित्ते आदौ व्यष्टिसृष्टेः पूर्वं रजसा गुणेन शत-
 धृतिक्रमाऽभूत् । तथा स्थितौ निमित्तभूतायां सत्त्वेन गुणेन क्रतुपतिः तत्फलदाता द्विजानां तद्धर्माणां च सेतुः पालकः विष्णुर्भूत् । तथा अप्ययाय संहाराय तमसा गुणेन
 रुद्रोऽभूत् । इत्येवं तत एव सततं शक्तिकल्पं प्रजासूक्ष्मवस्थितिलया भवन्ति ॥ ५ ॥ धर्मस्येति ॥ धर्मस्य भार्यायां दक्षस्य दुहितरि मूर्त्तमज्ञायां ऋषिषु प्रवरः प्रशान्तश्च

नारायणो नरश्चेति मूर्तिदेवताजनिष्ठ अवतीर्णः । स च नैकैक्यमात्मपरत्वं लक्ष्यते येन तथाभूतं कर्म कर्मनिर्हारूपं वा नारदादिभ्य उवाच उपदिदेश लोकप्रवृत्त्यर्थं स्वयं च चचार । यथ नारायण ऋषिर्वैनरदादिभिर्निषेवितावह्नी यस्य तथाभूतोऽवाप्यास्ते ॥ ६ ॥ इन्द्र इति ॥ अयं तपसा मम धाम स्थानं स्वर्गं जिवृक्षति गृहीतुमिच्छतीत्येवमिन्द्रो विशङ्क्य तत्रोपनाशाय सगणं स्त्रीवसन्तादिगणसहितं कामं न्ययुङ्क्त प्रेषयामास । अतन्महिल्लिः न तन्महिमानं जानाति तथाभूतः सकामः अप्करोगणवसन्तसुमन्द्भवतैः सह बदरीभिराख्यायते कथ्यते इति बदर्युपाख्यस्तं तस्याश्रमं गत्वा स्त्रीणां प्रेक्षणानि कटाक्षा एव इषवो बाणास्तेस्त्वमविधत् तैस्तं क्षोभयितुं प्रवृत्तः ॥ ७ ॥

विज्ञायेति ॥ आदिदेवो भगवान् नारायणः शकुरुतमक्रमपराधं विज्ञाय तस्य मोहस्मरणेन ग्रहस्य गतरभ्यः अहं धीर इति गर्वरहित एव एजमानान् स्वोद्योगस्य नष्टत्वाद्भ्रयात्कल्पयानान् प्रति ग्राह स्म । शो मदन शो मारुत शो देवध्वो युष्माकं न कश्चिदपराधः अतो मा भैष्ट । नोऽस्माकं बलिं कन्दमूलादिकमातिथ्यं गृह्णीत । इममाश्रममशून्यं कुरुध्वम् । आतिथ्याभावेऽयं शून्यप्रायः स्यादिति भावः ॥ ८ ॥ इत्यमिति ॥ हे नरदेव अश्रमं ददात्यश्रयदो भगवांस्तस्मिन्नित्थं भ्रुवति गतिं सर्विडानि अत

इन्द्रो विशङ्क्य मम धाम जिवृक्षतीति कामं न्ययुङ्क्त सगणं स बदर्युपाख्यम् ॥ गत्वाप्सरोगणवसन्तसुमन्द्भवतैः स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदुतन्महिज्ञः ॥ ७ ॥ विज्ञाय शकुरुतमक्रममादिदेवः ग्राह ग्रहस्य गतविस्मय एजमानान् ॥ मा भैष्ट भो मदनमारुतदेवध्वो गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वम् ॥ ८ ॥ इत्थं भ्रुवत्यभयदे नरदेव देवाः सत्रीडनप्रशिरसः सधृणं तमूचुः ॥ नैतद्भिभो त्वयि परेऽविक्रते विचित्रं स्वारामधीरनिक्रानतपादुपझे ॥ ९ ॥ त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः स्वौको विलङ्क्य परमं व्रजतां पदं ते ॥ नान्यस्य बर्हिषि बलीन्ददतः स्वभागान्धते पदं त्वमविता यदि विप्रभृष्टि ॥ १० ॥

एव नम्राणि शिरांसि येषां ते लज्जामोरेणानतशिरस्काः देवाः कामादयः सधृणं कृपायुक्तं तं नारायणं प्रवृचुः । हे विभो परे अविक्रते क्रोधादिरहिते स्वस्मिन्नात्मनि रमन्त इति स्वारासास्ते च ते धीरा जितेन्द्रियाश्च तेषां निकरैः समूहेरानते बन्दिने पादपद्मे यस्य तस्मिन्नित्यर्थः । त्वयि एतत् कृतापरोषेभ्यःप्रस्मास्त्वनुग्रहादिकं विचित्रमाश्रयं न भवति ॥ ९ ॥ अस्माकमपराधाचरणं स्वभावत्वात्तत्र चित्रमित्याहुः—त्वामिति ॥ स्वेषां देवानामोकः स्थानं स्वर्गं विलङ्क्यतिक्रम्य परमं सर्वोत्तमं ते तव पदं स्थानं व्रजतां गच्छतां त्वां सेवतां सेवमानानाम् । शता आर्षः । सुरैरिन्द्रादिभिः कृता बहवोऽन्तराया अस्मदादयो विद्या भवन्ति । बर्हिषि यज्ञे स्वभागान् तत्रचिद्विभागभूतान् बलीन् पुरोडाशादीन् करान् इन्द्रादिभ्यः राज्ञे कर्षकस्येव ददतः प्रयच्छतः अन्यस्य त्वदाराधनविमुखस्य तु सुरकृता अन्तराया नैव भवन्ति । देवा हि यज्ञे स्वयुजकानां विपन्न कुर्वन्ति भगवदाराधकानां तु तत्स्थानविलङ्घित्वात् विद्यान् कुर्वन्ति तर्हि भक्तो विद्यैर्भक्षयति नेत्याहुः । धन इति । यदीति निश्चये हेतौ वा । यतः त्वं सर्वसुरार्थि-

श्रोऽपिता रक्षकस्ततोऽसौ विद्यानां मूर्ध्नि पदमर्द्धे धचे विद्यानाभिभूय त्वल्पदं प्राप्नोति ॥ १० ॥ त्वद्भिमुखास्तपश्चरन्तस्तु केचिदस्माकं वशे भवन्ति । केचित्कोधस्य तत्राद्याः कामोपभोगमपि लभन्ते क्रोधवशात्स्वतिमन्दा इत्याहुः—अुदिति ॥ केचिन्मूर्खाः क्षुद्र बुभुक्षा तृट् पिपासा त्रिकालगुणाः क्षीनोष्णवर्षाणि यास्ततः प्राणो बाहो वायुश्च बह्वाः जिह्वोपभोग्याः शैशाः शिश्नोपभोग्याः जैह्वैशैश्वर्योपकारकन्तं पाठमार्षं मग्ये । तानेतेनस्मान् अपारजलधीन् तददतिदुस्तरान् अतितीर्य विलङ्घ्य अस्म-
द्भ्रातृवर्जिनः अज्ञूत्सपि विकलस्य निष्कलस्य क्रोधस्य वशं याति अतः समुद्रं नीत्वा गोल्पदे गोकुस्खातगतं निमज्जन्ति ततश्च यथा जले मज्जन्तो विवशाः स्वस्तकरोपिति-
भ्रातृमुत्सृजन्ति तथा पूर्वं सम्पादितं दुश्चरं तपः वृथा उत्सृजन्ति न भोगाय न मोक्षायेति क्रोधवशाच्छाण्डपादिना नाशयन्ति ॥ ११ ॥ इतीति ॥ तेषां कामादिनाम् इत्येवं प्रणृतां सुवतां सर्तां विभुः भगवान् तेषां स्वलावण्यादिप्रयुक्तगर्वोपशमाय योगबलेन निर्मितोः अतोऽप्यद्भुतं दर्शनं स्वरूपं यासां तथाभूताः सुष्टु अर्चिताः अलङ्कृताः

शुभ्रदत्रिकालगुणमारुतजैह्वैशैश्वर्यशानस्मानपारजलधीनतितीर्य केचित् ॥ क्रोधस्य याति विफलस्य वशं पदे गोर्मज्जन्ति दुश्चरतपश्च वृथो-
त्सृजन्ति ॥ ११ ॥ इति प्रणृतां तेषां स्त्रियोऽप्यद्भुतदर्शनाः ॥ दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिताः कुर्वतीर्विभुः ॥ १२ ॥ ते देवानुचरा दृष्ट्वा
स्त्रियः श्रीरिव रूषिणीः ॥ गन्धेन सुसुहस्तासां रूपैर्दायदहतश्रियः ॥ १३ ॥ तानाह देवदेवेशः प्रणताग्रहसन्निव ॥ आसामेकतमां वृङ्गन्त्वं
सवर्णां स्वर्गभूषणाम् ॥ १४ ॥ ओमित्यदेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः ॥ उर्वशीमभ्यसःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥ १५ ॥ इन्द्रायानस्य
सदसि शृण्वतां त्रिदिवोकसाम् ॥ अचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रास विस्मितः ॥ १६ ॥

स्वशुश्रूषां कुर्वतीः स्त्रियः स्त्रीदर्शयामास ॥ १२ ॥ ते इति ॥ ते च देवानुचराः कामादयः श्रीरिव श्रियः इव । इयङ्भाव आर्षः । हाणिणीः सुन्दररूपवतीस्ताः स्त्रियः स्त्रीदृष्ट्वा
तासां रूपैर्दायेण रूपसौन्दर्यातिशयेन हत्वा श्रीः कान्तिर्येषां ते तासां गन्धेन पद्मकिञ्चल्कस्येव शरीरस्य मुगन्धैवैव मुमुहुः ॥ १३ ॥ तानिति । देवदेवेशो नारायणः महत्स-
त्रिव प्रणतांस्तां च कामादिनाह स्माआसां स्त्रीणां मध्ये एकतमां काञ्चित् सवर्णां स्वसमानरूपां स्वर्गस्य भूषणभूतां वृङ्गन्त्वम् वृणीन्वम् । “ वृणि वृजते ” इदित् अदादिः ।
अनेकार्थत्वाद्दरणार्थता आर्षो वा प्रयोगः ॥ १४ ॥ ओमिति ॥ सुरवन्दिनः देवभृत्याः कामादयः आदेशं भगवदाज्ञामोमित्यादाय अङ्गीकृत्य तं भगवन्तं नत्वा उर्वशीं
नामाभ्यसःश्रेष्ठां भगवता इत्तां पुरस्कृत्यादरेणाग्रतः कृत्वा दिवं स्वर्गं ययुः ॥ १५ ॥ इन्द्रयेति ॥ सदसि सत्तायां स्थितमिन्द्रं प्रणम्य त्रिदिवोकसां देवतां शृण्वतां सर्तां
नारायणस्य बलं प्रभावमसुः । शक्रश्च श्रुत्वा तत्रास । अहो मयाऽपराद्धमिति त्रासं प्राप विस्मितश्चाभूत् । यद्वा । तत्र सत्तायां विस्मित आस ॥ १६ ॥

इंसेति ॥ हंसस्येव स्वरूपमस्यास्तांति हंसस्वरूपी दत्तः दत्तात्रेयः कुमारः सनत्कुमारदिः नोऽस्माकं कव्यादीनां पिता ऋषभः जगतां शिवाय भगवानच्युतः विष्णुरेव कलयी-
हंसादिश्रुत्या अवतीर्णः आत्मयोगम् आत्मतत्त्वम् अवदत् उपदिष्टवान् । तथा तेन विष्णुर्नैव हयास्ये श्रीहयग्रीवावतारे मधुनामानससुरं भिनचीति तथाभूतेन सता श्रुतयो-
वेदाः तत् आहता आनीताः ॥ १७ ॥ गुप्त इति ॥ तथा मात्स्ये मत्स्यावतारे तेनेवाग्नये प्रलये मनुः सत्यव्रताख्यो गुप्तो रक्षितः । तथा इला पृथ्वी ओषधयो यववृत्तिदिवी-
धानि । चकारादृषयश्च । गुप्ताः क्रौडे वराहावतारेऽपि तेनैवाग्भसः सकाशात् क्ष्मां भूमिमुद्धरतादित्यो हिरण्यक्षो हतः तथा कौर्मैऽवतारे अमृतोन्मथने निमित्तेन पृष्ठेऽद्रिमहे-
न्द्रचलो धृतः तथा आर्चं पीडितमत एव प्रपन्नं शरणमागतमिभिराजं गजेन्द्रं ग्राह्यात् अमुञ्चत् अमोचयत् । अन्तर्भावित्पण्यर्थः । एवमादौ यत्रावतारनाम न दृश्यते तत्र
विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्ण इत्यनुवर्तनीयम् ॥ १८ ॥ संस्तुन्वत इति ॥ कश्यपार्थं समिदाहरणे गतांस्तत्र चाब्धिपतितान् अद्भुत्परिमिताकारत्वाद्बोहुरगर्गे एव

इंसस्वरूप्यवदच्युत आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान्पिता नः ॥ विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेनाहता मधुभिदा
श्रुतयो हयास्ये ॥ १७ ॥ गुप्तोऽप्यये मनुःरलौषधयश्च मात्स्ये क्रौडे हतो दितिज उद्धरताग्भसः क्ष्माम् ॥ कौर्मै धृतोऽद्रिसृतोन्मथने
स्वपृष्ठे ग्राहात्प्रपन्नमिभिराजममुञ्चदात्तम् ॥ १८ ॥ संस्तुन्वतोऽब्धिपतितान् चक्रमणानृषींश्च शक्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् ॥ देवस्त्रियो-
ऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जग्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे ॥ १९ ॥ देवासुरे युधि च दैन्यपतीन्सुरार्थं इत्वाऽन्तरेषु भुवनान्यदधात्क-
लाभिः ॥ भृत्वाऽथ वामन इमामहरद्वलेः क्ष्मां याञ्चाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः ॥ २० ॥

समुद्रप्रतपवन्निम्बान् इन्द्रेणोपहसितान् अत एवात्मानं संस्तुन्वतः स्तुतिं कुर्वाणान् । श्रुतार्षः । ऋषीन् वालखिल्यान् तत् आपदोऽमोचयत् । तथा वृत्रासुरवशब्दोऽस्तमसि
ब्रह्महत्यायां प्रविष्टं शक्रं च मोचयामास । तथा असुरगृहे पिहिताः देवेषु पलायितेषु निलीनेषु च ससु असुरैस्तत्त्वियः स्वगृह्यानीय निरुद्धाः अत एवानाथा रक्षकही-
नास्ताश्च अनेकावतारैः भगवानमोचयत् । तथा नृसिंहेऽवतारे भगवान् सतां प्रह्लादादिस्वप्नकानामभयाय भयनिरासायासुरेन्द्रं हिरण्यकशिपुं जग्ने हतवान् । तदार्षः ॥ १९ ॥
देवेति ॥ देवा असुराश्चान् सन्ति योद्धारस्तत्र देवासुरे । अर्थ आद्वच् । नित्यब्रह्मलिङ्गयुग्मशब्दविशेषणे ब्रह्मलिङ्गभाव आर्षः । यद्वा । देवासुरसमूहे या युद्ध तत्रेति व्यभि-
करणान्वयः । युधि युद्धे सुरार्थे इन्द्रादिकार्यसाधनार्थं दैन्यपतान् हत्वा तथान्तरेषु अन्येष्वपि सर्वमन्वन्तरेषु कलाभित्तत्तदवतारैर्भुवनान्यदधात् । अथ वामनो भृत्वा
याञ्चाच्छलेन बलेः सकाशादिंसां क्ष्मां भूमिमहरत् । तां चादितेः सुतेभ्यः इन्द्रादिभ्यः समदात् प्रायच्छत् ॥ २० ॥

निःक्षत्रियमिति । हैहयानां कुलस्याप्ययाय विनाशाय भागंवाशिः भृगुवंशेऽवतीर्णोऽग्निपदितेजस्यै रामः त्रिःसप्तकृतः एकविंशतिवारान् गां भूमिं निःक्षत्रियामकृत चकार । लोकानां मलानि पापानि हन्तीति तथाभूना कीर्तियस्य स सीतपतिः श्रिरामः अबिंध बबन्ध अबधौ सेतुं बबन्ध । ततश्च सलङ्कं लङ्कास्थवीरगणसहितं दशवक्रं रावणम-
हन् । लङ्काया अपि दहनस्तलङ्कमिति वा । स च जयति इदानीं वर्त्ते ॥ २ ॥ भूमिरिति । अजन्मापि भगवान् भूमेशोरावताराय यदुषु जातः स्वेच्छयाऽवतीर्णः सन् सुरैरपि
दुष्कराणि कर्तुमुशक्यानि दैत्यवशोवर्द्धनोद्धरणदीनि कर्माणि करिष्यति । तथा बुद्धरुणेणावतीर्णः सन् अतदहीन् यज्ञाद्युतानयोगानपि यत्नकृतः यज्ञान् कुर्वाणान् दैत्यान्
वर्द्धनोद्धृतकैर्विमोहयति यज्ञाद्युतानाग्निवरायिष्यतीत्यर्थः । तथा कलौ कलियुगस्यान्ते कल्किरुणेणावतीर्णः सन् शूद्रान् क्षितिगुणो राज्ञो न्यहनिष्यत् हनिष्यति ।
लङ्कार्षः ॥ २ ॥ एवमिति । हे महाभुज जगतः पत्युः पालकस्य अत एव भूरि यतो यस्य तस्य भगवतः जन्मानि कर्माणि च मया तु संक्षेपतो वर्णिनानि । एवंविधान्यन्या-
निःक्षत्रियामकृत गां च त्रिसप्तकृतो रामस्तु हैहयकुलाऽप्ययभागंवाशिः ॥ सोऽबिंध बबन्ध दशवक्रमहसलङ्कं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्न-
कीर्तिः ॥ २ १ ॥ भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि ॥ वार्द्धिमोहयति यत्नकृतोऽतदहीच्छूद्रान्कलौ क्षिति-
भुजो न्यहनिष्यदन्ते ॥ २ २ ॥ एवंविधानि कर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः ॥ भूरीणि भूरियज्ञसो वर्णितानि महभुज ॥ २ ३ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे एकादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ राजोवाच ॥ भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः ॥ तेषामशान्तकामानां का निष्ठा-
ऽविजितात्मनाम् ॥ १ ॥ चमस उवाच ॥ मुलबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह ॥ चत्वारो जज्ञिरे वर्णो गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥ २ ॥ य एषां

पुरुषं साक्षादात्मप्रभवीश्वरम् ॥ न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद्गृष्टाः पतन्त्यथः ॥ ३ ॥
न्यपि भूरीणि जन्मानि कर्माणि च कर्त्तवित्तिवर्णितानि सन्ति ॥ २ ३ ॥ इति श्रीरुण्यसेवाथमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ चतुर्थ एकदशस्य व्याधाद्गङ्गासहायकः ॥ ४ ॥ पञ्चमे भ-
क्तिहीनानां निष्ठा पूजाविधिस्तथा ॥ युगे युगे वर्ण्यतेऽत्र श्लोकाः साक्षाद् द्विसौ गणाः ॥ उवाचैवाचां षट्कं चाष्टापथोऽस्तुभुजः ॥ ५ ॥ भगवन्मिति ॥ हे आत्मवित्तमाः
ये भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्ति तेषाम् अशान्तकामानाम् अविजितात्मनां च का निष्ठा किं प्राप्यम् ॥ १ ॥ भगनीयस्यात्मजनाहृतित्तिरेवेति वक्तुं प्रथमं भजनीयत्वे युक्ति-
माह-मुलेति ॥ पुरुषस्य भगवतो मुखादिभ्यो गुणैः सत्त्वादिभिः साधैः ब्रह्मवर्षादिभिराश्रमैः सह पृथग्ब्राह्मणादयश्चत्वारो वर्णा जज्ञिरे जाताः । गुणैरिति सत्येन विभ-
सत्त्वजोभ्यां क्षत्रियः रजस्तमोभ्यां वैश्यस्तमसा शूद्र इति । अत्र मुखादिभ्यो ब्राह्मणाद्या वर्णाः हृदयजवनवक्षःशिरोभ्यो ब्रह्मचार्यावाश्रमाः ज्ञेयाः ॥ २ ॥ ये इति ॥
एषां वर्णाश्रमवर्ता मध्ये ये साक्षात् आत्मप्रभवं स्वस्य कारणं पितृस्थानीयम् ईश्वरं च पुरुषं भावन्तमज्ञानात् भजन्ति ये च ज्ञात्वाऽप्यदजानन्ति ते कृतघ्नाः स्थानाद्गर्णा-

अमाधिकाराद् भद्राः सन्तोऽथो नरके पतन्ति ॥ ३ ॥ दूरे इति ॥ तथापि दूरे हरिकथाश्रवणं येषां ते अत एव दूरे चाच्युतकीर्तनं येषां ते ब्राह्मणादयो ये केचित् स्त्रियः शूद्रादयश्च ते सर्वे भवादृशां भगवद्भक्तानां प्राप्ताधिकाराणां राज्ञामनुकम्प्याः यथोचितं सामदानाद्युपायैः कृपया शिक्षणीयाः ॥ ४ ॥ ज्ञानलवदुर्विधास्तु न चिकित्सितुं शक्याः अत उपेक्षया एवेत्याशयेनाह—विप्र इति ॥ विप्रादयस्त्रयः श्रुतेन उभयमाध्याधनयजनावधिकारेण जन्मना च हरेः पदान्तिनकम् आराधनेन चरणप्राप्तियोग्यत्वं प्राप्ता अपि आम्नायेषु वेदेषु ये वादा अर्थवादाः। “अक्षयं ह वै चातुर्मासि याजिनः सुकृतं भवति” इत्यावास्ते मोहकृतया विद्यन्ते येषां ते तथाभूताः सन्तः मुह्यन्ति भगवद्दारात्वं विहाय कर्मफले सज्जन्ते ॥ ५ ॥ वस्तुतस्ते मूर्खा एवेत्याह—कर्मणीति ॥ कर्मणि अकोविदाः यथा कर्म बन्धाप न भवेतया कर्तुमज्ञाः स्तब्धा अनप्राः मूर्खा अपि पण्डित-मानिन अतो यया माध्या श्रोत्रप्रियया उत्सुकाः सन्तो मूढास्तथा “चाटुकात् अपामतोमममृता अभ्रम् अप्सरोभिः सह विहरिष्याम” इत्यादिकान् प्रियान् शब्दान् वदन्ति ॥ ६ ॥ विप्र इत्यादिश्लोकोक्ता वेदं मन्यमाना अपि आपातदर्शिनी दुराग्रहग्रस्ताश्चेति अथैतदपेक्षयाऽप्यन्ताधमा बुद्धिपूर्वकं पापं चरन्तस्तस्मर्थनाय शास्त्राश्रयमप्यन्यथा

दूरे हरिकथाः केचिदूरे चाच्युतकीर्तनाः ॥ स्त्रियः शूद्रादयश्चैव तेऽनुकम्प्या भवादृशाम् ॥४॥ विप्रो राजन्यैर्वैश्यौ च हरेः प्राप्ताः पदान्तिकम् ॥ श्रुतेन जन्मनाऽथापि मुह्यन्त्याम्नायवादिनः ॥ ५ ॥ कर्मण्यकाविदाः स्तब्धा मूर्खाः पण्डितमानिनः ॥ वदन्ति चाटुकान्मूढा यया माध्या गिरोत्सुकाः ॥ ६ ॥ रजसा घोरसङ्कल्पाः कामुका अहिमन्यवः ॥ दाम्भिका मानिनः पापा विहसन्त्यच्युतप्रियान् ॥ ७ ॥ वदन्ति तेऽन्योऽन्यमुपासितस्त्रियो गृहेषु मैथुन्यसुखेषु चाशिषः ॥ यजन्यमृष्टान्नविधानदक्षिणं वृत्त्यै परं भ्रान्ति पशून्तद्विदः ॥ ८ ॥

वर्णयन्ति । यथाशुनापि गुप्ततया मांसमबादिसेविनः आगमिकतान्त्रिकदिशब्दैर्वर्धयिष्याणा दृश्यन्ते तादृशान् वर्णयति—रजसेति ॥ रजसा रजोगुणाधिक्येन घोरः हिंसाविषयकः सङ्कल्पो येषां ते कामुकाः नानाविधविषयभोगकामनया विष्टाः अहिबन्धुः क्रोधो येषां ते दाम्भिकाः परशतारणार्थं धर्माचाराभिव्यञ्जकाः न तु स्वयं शब्दे शब्दालवः मानिनः दुरहङ्कारिणः पापा निरन्तरं निषिद्धाचारततराः अच्युतप्रियान् भगवद्भक्तान् विहसन्ति ॥ ७ ॥ वदन्तीति ॥ उपासिता महत्त्वेन सेविताः स्त्रियो न तु वृद्धा यैस्ते गृहेषु मैथुन्यसुखमेव परं न त्वातिथ्यादि येषु तेषु गृहेषु अन्योऽन्यम् “इदमव मया लब्धमिमं प्राप्स्ये ममोरथम्” इत्याद्याकारा आशिषो वदन्ति । यद्वा । धनधामफलवसुता-दिसंपत्तयो वो भवन्त्विति परस्परमाशिषो वदन्तीत्यर्थः तथा अतद्विदः यद्वागुष्ठानं हिंसादिशेषं च न विदन्ति तादृशाः सन्तः अमृष्टान्नविधानदक्षिणं न मृष्टा न सम्पादिता अन्न-विधानदक्षिणा यत्र तवथा भवति तथा यजन्ति वृत्त्यै जीविकार्थं परं केवलं पशून्वन्ति । अत्रावुगातनेषु दुराचारेषु अन्योऽन्यमुपासितस्त्रिय इति यथापाठान्वयोऽपि

सुप्तः ॥ ८ ॥ श्रियेति ॥ श्रिया धनादिस्मृदा विभूत्या आधित्यादिना अभिजनेन जनसंग्रहेण विद्यया तर्कशास्त्राद्व्याप्तन त्यागेन दानेन रूपेण सौन्दर्येण शरीर-
बलेन कर्मणा श्रौतस्मार्त्तकर्मणा च जातो यः स्मर्यो गर्वितेन अन्या धीर्षिषां ते खलाः सहेश्वरान् ईश्वरसहितान् सतः हरिप्रियात् ईश्वरमन्यन्ति तेषामनादरं कुर्वन्ति ।
तदुक्ताव आर्षः ॥ ९ ॥ सर्वेष्विति ॥ अदुघास्ते शश्वत्सर्वैव यथा समाकाशं तथा दोषासंशयपूर्वकं सर्वेषु तनुगुत्सु प्राणिषु आत्मानम् आत्मत्वेनावस्थितम् असौष्टं
सर्वपुरुषार्थरूपं वेदोपगतीतिश्वरं न शृण्वते प्रबोधयमानमपि न शृण्वन्ति । तदुक्तार्षः । किन्तु मनोरथानां व्यवयामिषमवाधिविषयाणां वातया प्रवदन्ति निवृत्तिरं वेदं प्रवृत्ति-
पं वर्णयन्ति । यद्वा । वाक्यभेदेन व्याख्या । सप्तमी च तन्त्रेण षष्ठीसप्तम्योरर्थे । तथा च सर्वभूतानां पश्वादीनामव्यर्थाष्टं परप्रेमासदं तेषामालानं हिंसादिकरणसमये न
शृण्वते नानुसन्दधते तेषु दयां न कुर्वन्ति । तथा सर्वभूतेष्ववस्थितमीश्वरं सर्वरक्षकं पापिनां दण्डयितारं च नानुसंदधते हिंसासमये परमेश्वरान्न विभ्यति एवं हिंसादियतिपाद-
नसमये च वेदस्योपगमिभियामहिंसात्यक्तं परैः प्रबोद्धयमानमपि न शृण्वते किन्तु यथा तेषां मनोरथाः मांसमदव्यवायादिविषया भवन्ति तथा वेदाशयं प्रवदन्ति
॥ १० ॥ ननु भार्यामनदुत्तरोपमांसक्षणेनसौत्रामणीप्राप्तसुराग्रहणां शास्त्रसिद्धत्वादिकान्ततो व्यवयादिनामपि निन्दा न युक्त्यत आह-लोक इति ॥ लोके व्यवयः द्वीसं-
श्रिया विभूत्याभिजनेन विद्यया त्यागेन रूपेण बलेन कर्मणा ॥ जातस्मर्येनान्धधियः सहेश्वरान्ततोऽवमन्यन्ति हरिप्रियान्खलाः ॥ ९ ॥
सर्वेषु शश्वत्तनुभृत्सर्ववस्थितं यथा समात्मानमभीष्टमीश्वरम् ॥ वेदोपगतीं च न शृण्वतेऽदुघा मनोरथानां प्रवदन्ति वातया ॥ १० ॥ लोके
व्यवयाऽमिषमदमसेवा नित्यास्तु जन्तोर्न हि तत्र चोदना ॥ व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ॥ ११ ॥

यः आमिषमदयोर्मांसमदिरयोः सेवा संक्षणानि । सेवसेवाशब्दयोर्व्यन्ताप्रत्ययान्वयोरस्तन्त्रेण निर्देशस्तेन तेषु आसु इत्युभयथा परामर्शः । ताश्च जन्तोः प्राणिमात्रस्य नित्याः
रागत एव नित्यप्राप्ताः तत्र व्यवयै स्वभावतो रागः आमिषमदयोः स्फुल्लपरम्परप्राप्तत्वाच्चरुभावे दुःसङ्कादिवशाद्धेति । अतस्तत्र भार्यामनादावपि चोदनाविधिनास्येव अ-
प्राप्तप्राणस्यैव विधित्वात्तत्रैव शास्त्रप्राणयौचित्यात् । अतः तेषु व्यवयादिसु विवाहयज्ञसुराग्रहैः व्यवस्थितिव्यवस्थैव शास्त्रेण बोधिता तथा हि रोगकालावस्थादिवशात्
स्त्रीमांसमदेषु यवद् विना स्थातुं न शक्यते तत्र तत्रैवं कार्येषु विवाहसंस्काराणिप्राप्तत्वायां भार्यामसेवा व्यवयः कार्यः यज्ञ एवामिषसेवा सौत्रामण्यामेव मदसेवा तत्रापि
देशकुलचारादिकमनतिक्रम्यैवेति निन्दादिरहितस्थल एवानुज्ञामात्रं दत्तं न्तु वस्तुतो विधिः अत आसु व्यवयादिसेवासु निवृत्तिरेवेष्टा । निवृत्तावेव शास्त्रस्य तात्पर्यमिति अयं
प्रावः । “विधित्यन्तममासौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्रासौ परिसङ्ख्य विधीयते” इति विधिव्यवस्थाश्लोकः । अस्यार्थः । यत्र रागतो विध्यन्ततो न्याय-
तो वा सर्वथैव प्रातिगन्ति सः विधिः अपूर्वविधिरुच्यते । यथा “अहरहः सन्ध्यमुपासीत, ग्रहणे स्नायात् ” इत्यादि । अत्यन्ताप्रातिगिहिते स्थले तु नापूर्वविधिः किन्तु नि-

यमविधिः परिसङ्ख्याविधिर्वा । तत्र विधिं विना पाक्षिके प्राणने सति एकत्र कोटौ प्राप्नो सत्यामन्यत्र कोटौ चाप्राप्नो सत्यामनांशूपरको नियमविधिः । यथा “ समे यजेत ” इति दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति यागः कर्तव्यतया विहितः । स च देशान्तरेण कर्तुमशक्य इत्यर्थद्विधाः प्रातः । स च समो विषमश्चेति द्विविधः । तत्र यदा यजमानः समे यियक्षते तदा समदेशः प्रात एव । यदा तु विषमे देशे यियक्षते तदा समो देशो न प्राप्नोति तदा अनेन समो देशोऽप्राप्तो विधीयते इत्यप्राप्तोऽशूरणात् सम एव देशे यजेतेति वचनव्यक्तिः । ततश्च विषमदेशनिवृत्तिरार्थिकी तथा “ प्राङ्मुखोऽह्नि भुञ्जति ” इति इदमपि स्मार्त्तमुदाहरणं व्याख्यातम् । तत्र चान्यत्र चेति यत्रोद्देश्ये यस्य विधानं तदन्यस्मिन्नपि तत्संबन्धस्य प्रवृत्तितः प्रसक्तवित्यर्थः । यद्वा । तत्र विधिविषये अन्यत्र विधित इतरत्र रागस्थले च प्राप्नो सत्यां परिसङ्ख्याविधिः । यथा “ पञ्च पञ्चनवा भक्ष्या ” इति । अत्र शशादीन् पञ्चनखानुद्दिश्य भक्ष्यत्वविधानं तदन्यस्मिन् श्वादौ अपि भक्ष्यत्वसंबन्धस्य रागतः प्रसक्तौ । यद्वा । विधिविषये शशादौ रागस्थले श्वादौ च भक्ष्यत्वप्राप्तौ पञ्चपञ्चनखेतरमांसानि सर्वाण्येवाभक्ष्याणि भोक्तुः प्रत्यवायजनकानीत्यनेन बोध्यते । मांसभक्षणे पञ्चपञ्चनखमांसान्येव परिसङ्ख्यातानि अभ्यनुज्ञातानीति तत्रैव न प्रत्यवायः परिसङ्ख्या या अभ्यनुज्ञादानमात्रार्थत्वात् सर्वमांसानामभक्षणे एव शास्त्रतात्पर्यम् इति । प्रकृते च व्यवयादिषु अपूर्वविधिनस्त्वेव, रागतो नित्यमाप्तत्वात् । नापि नियमविधिः रागतो नित्यमाप्तत्वेन प्राप्तेः पाक्षिकत्वाभावात् । न चारुच्यदिस्थले प्राण्यभावः कल्प्यः । मनसि संस्काररूपेण स्थितस्य रागस्य तत्राप्यनप्रायेण

धनं च धर्मकफलं यतो वै ज्ञानं सविज्ञानमनुप्रशान्ति ॥ गृहेषु युञ्जन्ति कलेवरस्य मृत्युं न पश्यन्ति दुरन्तवीर्यम् ॥ १२ ॥

तादृशविषये अप्राप्तेरनङ्गीकारात् । अन्यथा “ पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ” इत्यादावपि अरुच्यादिना पाक्षिकत्वाङ्गीकारे सर्वशास्त्रसिद्धस्य सर्वैः शास्त्रकारैरङ्गीकृतस्य परिसङ्ख्या-विधेर्लोपापत्त्या तत्रापि नियमस्वीकारे शशावभक्षणे दोषकल्पनापत्तेः । तस्माद् भार्यागमनादिशास्त्रं परिसङ्ख्याविधिरेव । तथा हि यदि स्त्रीसङ्गं विना स्थातुं न शक्यते तदा विवाहितो विना नोपेयात् तत्रापि रजोदर्शनादिसमयादन्यत्रैवेत्यादिकमतो निवृत्तिरेवाभिप्रेता । नन्वेवम् । “ ऋतुज्ञातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूण-हत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥ ” इति दोषश्रवणं न स्यात् इति चेत् गृहस्थस्य स्त्रीरक्षणादिविधयि क्रमात् दोषश्रवणोपपत्तेः । एवं “ हुतशेषादन्यत्र भक्षयेत् । ” सौत्रामण्या-अन्यत्र सुरां न गृहीयात् ” इति सर्वत्र रागप्राप्तिस्थले परिसङ्ख्या बोध्या । विषयेष्वत्यासक्तो गृहस्थः सर्वत्राधिकारी । ननु तर्हि कथं धर्मशास्त्रनिबन्धकारा ऋतुगमनादीनां नियमविधित्वं व्यवातिष्ठिपत्त्वं निवृत्तिमात्रपरत्वे चात्रापि कुतो व्यवस्थितस्तेषु इत्याद्युक्तमिति चेत् न तावत्परिसङ्ख्याविधिना श्रुत्या निवृत्तिरुच्यते तथा सति स्मार्थत्याग-परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयं स्यात् यदाहुः । “ श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य बाध इत्येवं परिसङ्ख्या त्रिदूषणा ॥ ” इति अतो रागतो नित्यप्राप्ते-अप्राप्तोऽशूरणलक्षणस्य नियमफलस्याप्यभावाच्चिन्तयमविधिद्वारा फलतः परिसङ्ख्येति अलं वितरणेण । शेषं यद्वाग्राणभक्ष इत्यत्र ज्ञेयम् ॥ ११ ॥ ननु व्यवयायमिषमव्यनिवृत्त-वे शास्त्रतात्पर्यं चेद्वनार्जनिदि व्यर्थमेवेति चेत्त्राह-धनमिति ॥ धनं च धर्मं एवैकं फलं यस्य तादृशमस्ति धनस्य धर्मानुष्ठानमेव मुख्यं प्रयोजनम् धर्मस्य फलमाह-यत इति ॥

यतो यस्मात् धर्मात् अनुभूयन्ति अनु अनन्तरमेव प्रकृष्टा शान्तिमौक्षलक्षणा यस्मात्तत् सविज्ञानमपरोक्षज्ञानसहितं दृढं परोक्षज्ञानं भवति । यतो धनाद्धर्मः । ततः क्रमात्परो-
क्षज्ञानपरोक्षज्ञानप्रदानयो भवन्ति । तद्धर्मादिकलकं धनं गृहेषु देहावर्थं युञ्जन्ति तथा इत्यर्थः । दुरन्तमप्रतिहतं वीर्यं बलं यस्य तं कलेवरस्य मृत्युं न पश्यति ॥ १२ ॥ किंच
व्यवस्थयापि व्यावायानुज्ञानं न यथेष्टं किं त्वन्यथैवेत्याह—यदिति ॥ यत् यस्मात् सुरायाः द्राणमक्षः अवघ्राणं स एव विहितो न पानम् । तथा पशोरप्यालमनेमेव विहितं न
तु हिंसा । अत्रेदं बोध्यम् । देवतोद्देशेन यत्पशुहननं तदालमनम् । “वायव्यं श्वेनमालमेन” इत्याश्रित्योः तनु न हिंसा । “यावेदविहिता हिंसा सा न हिंसेति कीर्यते ।” इति
ब्रवन्नात् । यज्ञेऽपि भक्षणोद्देशेन तत्किमपानं तु लौकिकहननवर्द्धिसौ । अत्र त्वालमनेमेव विहितं न तु हिंसा अतो न यथेष्टभक्षणायानुज्ञेति । एवं व्याघ्रोऽपि प्रजया पुत्रोत्प-
त्तिनिमित्तमेव विहितो न रस्ये रतिमुत्सार्थम् । अतो मनोरथवादिन इमं विशुद्धं स्वधर्मं न विदुः इति टीकाकाराः व्यवस्थितस्तेषु इति । प्राक्सूचितव्यवस्थायविवरणत्वेनं श्लोकं
व्याचक्षते । यद्वा । अधिकारिभेदेन व्यवस्था । तथा हि लोके त्रिधा जनाः । विषयेष्वन्यासका नात्यासका अनासकाश्च । सर्वे तेऽपि शास्त्रमाण्यान्युपयन्तारः तदनाभ्यु-
पगन्तारश्चातत्रान्याः शास्त्रमाण्यानभ्युपगन्तारो नास्तिकास्तानधिकृत्य “मुखबाहूल्यभेदयः” इत्याहुः कम् । अभ्युपगन्तारोऽपि द्विधा । शब्दतत्पर्यविचारे शकामतत्राशकाश्च ।
तत्रान्त्यान् अधिकृत्य “दूरे हीरकथाः केचिद्” इत्यादि कथितम् । विचारे शकाश्च अनृजुहृदयाः ऋजुहृदयाश्च । तत्रावा दुराग्रहमस्ताः आपातदर्शिनो ये, विमो राजन्यैश्चौ-

यद्ब्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरालभेन न हिंसा ॥ एवं व्यवयः प्रजया न रत्या इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥ १३ ॥
च इति श्लोकद्वयेनोकाः । केचित्ततोऽप्यधमाः । “ये रजसा घोरसङ्कल्पा ” इत्यादिनोकाः । उभयेऽपि ज्ञानलवदुर्विदधाः उपेष्टुमथस्या उपेष्टया एव । ये तु विषयेष्वन्या-
सकाः ऋजुहृदयास्तान् प्रति “व्यवस्थितिरस्थितस्तेषु विवाहप्रज्ञ ” इत्यादिव्यवस्था । ये च नात्यासका ये चानासका मुमुक्षवो गृहस्थाः ये च तादृशा गृहस्थभित्वास्तान्
“ नीच्यति यद्घ्राणमक्ष ” इति वाक्यस्य तन्वप्रयुक्तार्थभेदेन व्यवस्था । तत्र नात्यासकान् प्रति अर्थ उक्त एव अनासकान् मुमुक्षून् गृहस्थान् प्रति तु यत् यथा सुराया-
द्राणमक्षः द्राणरूपं भक्षणमपि द्राणमात्रमपीत्यर्थः । अविहितः न विहितः द्वाविरघ्रेयमवयोरिति निषेधात् । नत्रर्थे अकारोऽप्ययं पृथक् पदम् । “ अपानोनाः प्रतिषेधे ”
इति कोषात् । “ श्रियं भागवतीं वा स्पृहयन्ति भद्राम् ” इति तृतीयस्कन्धे स्वाम्यादिक्रियाख्यातत्वाच्च । तथा हिंसारूपं पशोरालममपि न विहितम् । हिंसालभयोः विरो-
षणविशेष्यभावः । हिंसेति हेतुगमता एवं व्याघ्रोऽपि प्रजया हेतुना रस्ये रस्यर्थं वा न विहितः अनासकानां प्रजात्याः कामाभावात् । किन्तु गृहस्थस्य स्वदारमक्षगलि-
षितः । “ शुष्पाकं कामविहन्ता पातकी स्यात्, “ ऋजुहृतां तु यो भायाम् ” इत्यादिव्यवयोविधितदोषानुद्भवमात्रमिति वा निषिद्धरजोदर्शनदिव्यनिरिकेण विहितः संप्रव-
तीति । अबैकस्य नकारस्य आदृत्यान्ययः । “ शिवो ब्रह्मा न चाच्युतः, तान्यहं वेदं नो जनाः ” इत्यादिभागवतशैलीसिद्धः । अनासकान् गृहस्थभित्वान् प्रत्यययमेवाथः ।

तत्र दाररक्षणानिनिमित्तो व्यवयोऽपि न श्रामोर्तियेतावान् विशेषः । ननु अनासक्तान् गृहस्थान् गृहस्थात् प्रति प्रथमोऽर्थ एव किं नर्यादिति चेत् । न तावत्तेषां सुराप्रसक्तिकः । यतः ऋद्धिकामस्याभिचितो मुखेतरच्छिद्रैः सोमस्त्राविणः मुलेन सोमवामि नः राज्यच्युतस्य नृपस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयागो विहिनः । तत्रानासक्तानामुक्ता कामना उक्तं निमित्तं वा न संभवति । कुतः सौत्रामण्यनुष्ठानं कुतस्तरां सुराप्रशान्तप्रसक्तिकर्यज्ञे—पश्वलभनप्रसक्तिकश्च हिंसांसादिनिवृत्तानां दयाद्राणां तेषां प्रायः सकामविषयपश्वलभनयज्ञानामभातेः । निमित्तादिना कथंचित्वाप्तौ तदनुकल्पमात्रेण कर्मन्तरेण वा निर्वहै बलाहिंसांसासक्षणदौ शास्त्रस्याप्यप्रवर्तकत्वात् अत एवानुकल्पबोधकशास्त्रमपि सायम् । यतो वेदो निवृत्तिरोऽपि विषयासक्तान् धर्मं स्थाप्य तु दुष्टान् पुत्रान् हितकारी चतुरः पितेव विषयप्रवृत्तिमिषोपादिश्र शनैः विषयेभ्यो निवर्चयति न पुनर्निवृत्तान् बलत्ववर्चयति । श्रीभागवतं च बहुशः हिंसांसांसादिनिवृत्तिमेषोपदिशति । अतस्तदभिप्रायोऽपि न कदाचित् हिंसांसांसादिप्रवृत्तिलेशोऽपि संभवति । अत उक्तमर्थं युक्तं मन्यामहे । न चैकोच्चारणेऽर्थनिक्रयं दोषः । तन्त्रादिना व्याकरणे तावदने-
कार्थता प्रसिद्धैव । चतुःश्लोकीभागवतव्याख्यानदौ चकवत्यादिभिस्तन्त्रस्याश्रयणाच्चेति । हिंसांसांसादिबोधक्यानि भागवते भारतेऽप्यत्र च स्पष्टानीति न लिख्यन्ते ।

ये त्वनेवंविदोऽसन्तः स्तब्धाः सद्भिमानिनः ॥ पशून् दुहन्ति विभ्रन्थाः प्रेत्य खादन्ति ते च तान् ॥ १४ ॥

द्विषन्तः परकायेषु स्वात्मानं हरिमीद्वरम् ॥ मृतके सानुबन्धेऽस्मिन्बद्धस्नेहाः पतन्त्यधः ॥ १५ ॥

अत्यासक्तान् गृहस्थानधिष्ठित्य षट्पदानि वाक्यानि त्वेतद्वाधाय नालमिति तदेवं संक्षेपतो व्यवस्था । ये अत्यन्तासक्ता गृहस्थास्ते व्यवथादिषु यं विना स्थातुं न शक्नुयन्ते देवाचारानुबन्धेन तत्रन्यात्रमुपयुजीरन् । तत्रापि स्वपल्यामेव व्यवयं यज्ञे एव मांसं सौत्रामण्यामेव सुराम् । ये च नात्यासक्ता गृहस्थास्ते यथोपयोगमात्रं क्रतुस्नातायामेव संतानार्थमेव स्त्रीचारित्रक्षार्थमेव च व्यवयं यज्ञे हुतशेषमेव मांसं सौत्रामण्यामेव सुराघ्राणमेषोपयुजीरन् । येऽनासक्ता गृहस्थास्ते च स्वस्त्रीरक्षणमात्रार्थं व्यवयं सेवेन् । न ह्यपि मांसं न च सुराघ्राणमपि । गृहस्थशिक्षा अत्रासक्तास्तु तेषु न किमपीति । विस्तरभयादुपरस्यते ॥ १३ ॥ पुनः पूर्वोक्तान् दुर्विदयाच्चिन्दति—ये इति ॥ ये त्वनेवंविदः न एवं धर्मं विदन्ति असन्तः स्तब्धाः अविनीताः सन्तो वयमित्यभिमानवन्तः अतो विश्रब्धाः अनेन मनोरथो भाविव्यतीति विश्रब्धाः । यद्वा । तदानान्ननपोषणेन पशुभिर्विध्वस्ताः अपि दयारहिताः पशून् दुहन्ति घ्नन्ति तांश्च ते पशवोऽपि प्रेत्य परलोकं यमपुरं गत्वा खादन्ति ॥ १४ ॥ द्विषन्त इति ॥ सानुबन्धे पुत्रकलत्रादिसहिते मृतके शवदुल्ये स्वदेहे बद्धः स्नेहो यैस्ते ये परकायेषु जीवरूपेण स्थितमश्वरं हरिं स्वात्मानमेव दुहन्ति ये मांसांश्च पशून् हिंसन्ति त्रीकान् वा यद्विषन्ति तस्मान्मानं हरिमेव द्विषन्ति इत्यर्थः । तद्दोषादधः नरके पतन्ति ॥ १५ ॥

ये इति ॥ अज्ञास्तत्त्वैर्युक्तमित्तास्तरन्ति तत्त्वज्ञास्तु स्वत एव तरन्ति । ये तु कैवल्यं तत्वज्ञानमसंप्राप्ता मूढां चार्ताता अतो नात्यन्तमहाः न च तत्वज्ञाः किरत्यन्तरालव-
चिनो विज्ञाभिमानिनः स्वकथा अविचिताः त्रैवर्गिकास्त्रिवर्ग्यापृताः अक्षयिकाः श्रवणाववसरहीनाः शरीरादिस्थैर्युद्धयो वा ते आत्मानं घातयन्ति नरकादिपातसाधनं
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ एत इति ॥ एते आत्महनः आत्मापह्नवकर्तारः अशान्ताः अज्ञाने कर्मणि ज्ञानमानिनो भ्रान्ताः न कृतं कृत्यं श्रवणादिमात्रं येः अतः कोलेन
द्वस्तः मनोरथो येषां ते सीदन्ति नरकादौ छिद्यन्त्येव ॥ १७ ॥ हित्वेति ॥ वासुदेवपराङ्मुखा जनाः गृहादित्यागं नरकमार्तिं चानिच्छन्तोऽपि अत्यायातेन अतिश्रेयसं
रचिताः संपादिताः अपि याः गृहापत्यसुहृच्छ्रयस्ताः इहैव हित्वा तमो नरकं विशन्ति ॥ १८ ॥ कस्मिन्निति ॥ भगवान् कस्मिन् काले किंयणः कीदृग्वर्णयान् कीदृशः
कीदृशाकारः केन वा नाम्ना केन वा विधिना नृभिः पूज्यते तद्विहासमग्रे उच्यताम् ॥ १९ ॥ कृत इति ॥ कृतादीनि युगानि एषु कृतादिकालेषु नानाप्रकाराः वर्णा अपिवा
ये कैवल्यमसंप्राप्ता ये चार्ताताश्च मूढताम् ॥ त्रैवर्गिका ह्यक्षयिका आत्मानं घातयन्ति ते ॥ १६ ॥ एत आत्महनोऽशान्ता अज्ञाने ज्ञानमा-
निनः ॥ सीदन्त्यकृतकृत्या वै कालव्यस्तमनोरथाः ॥ १७ ॥ हित्वाऽऽत्मायासरचिता गृहापत्यसुहृच्छ्रयः ॥ तमो विशन्त्यनिच्छन्तो वासुदे-
वपराङ्मुखाः ॥ १८ ॥ राजोवाच ॥ कस्मिन्काले स भगवान्किंयणः कीदृशो नृभिः ॥ नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तद्विहोच्यताम् ॥ १९ ॥
करभाजन उवाच ॥ कृतं त्रेता द्वापरं च कालीरत्येषु केशवः ॥ नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेच्यते ॥ २० ॥ कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्वाटिलो
वलकलाम्बरः ॥ कृष्णाचिनापवीताक्षान्चिभ्रद्वण्डकमण्डलू ॥ २१ ॥ मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्वैराः सुहृदः समाः ॥ यजन्ति तपसा देवं
शमेन च दमेन च ॥ २२ ॥ हंसः सुपर्णो वैकुण्ठो धर्मो योगेश्वरो मनुः ॥ ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥ २३ ॥ त्रेतायां रक्तवर्णोऽ
सौ चतुर्बाहुस्त्रिमेलकः ॥ हिरण्यकेशस्रज्यात्मा बुध्बुवाद्युपलक्षणः ॥ २४ ॥

नामानि आकाराश्च यस्य स केशवो नानैव विधिना प्रकरणेज्यते पूज्यते ॥ २० ॥ कृत इति ॥ शुक्लः शुक्लवर्णः शुक्लनामा च कृष्णाजिनं कृष्णमारचम उपवीति यज्ञसूत्रम
अक्षोऽकाराद्विज्ञानवर्णमयाला तान् दण्डकमण्डलू च विभ्रदिति ब्रह्मचारिविशो दर्शितः ॥ २१ ॥ मनुष्या इति ॥ तदा कृतयुगे मनुष्याः शान्ता निर्वैराः सुहृदः सर्वोपका-
रिणः समाः समदर्शिनः ते च तपसा ध्यातेन शमेन दमेन च देवं भागवन्तं भजन्ति ॥ २२ ॥ हंस इति ॥ कृतयुगे भगवान् हंसदिभिनमिर्भाषीये व्यवहियते ॥ २३ ॥
त्रेतायामसौ भगवान् रक्तवर्णः रक्तनामा च चतुर्बाहुः त्रिगुणा दीक्षाङ्गभूता मेलला कटिसूत्रं यस्य मः यज्ञमूर्तिः हिरण्यकेशः पिङ्गकेशः त्रय्यान्मा ऋगा-
दिवेदत्रयीयतिपादितः आत्मा मूर्तिरस्य सः सुक् सुवाद्युपलक्षणं चिह्नं यस्य सः ॥ २४ ॥

तमिति ॥ तदा त्रेतायां धर्मिष्ठाः ब्रह्मवादिनो मनुजास्ते सर्वदेवयमम् अत एव मुख्यं देवं हरिं त्रय्या विद्याया त्रय्युक्तकर्माभिः यजन्ति ॥ २५ ॥ विष्णुरिति ॥ तदा विष्णुरि-
 त्यादिनामभिर्भगवान् ईर्यते वर्षति कामान् मकेष्विति वृषः आकथयति कुशांस्तेषामित्याकपिः स चासौ स च जयत्येव सर्वमिति जयन्तः । स्पष्टं शेषम् ॥ २६ ॥ द्वापरे
 इति ॥ द्वापरे भगवान् श्यामः अतसीपुथुसंकाशश्यामानामा च पीतवासाः निजानि चक्रादीन्यायुधानि यस्य सः श्रवत्सो नाम वक्षसि दक्षिणभागे रोम्यां प्रदक्षिणावर्तः स
 आदिर्येषां करचरणदिगतपद्मादीनां तैरुद्धैश्चिह्नैः तथा लक्षणैश्चिह्नैः कौस्तुभादिभिश्चोपलक्षितः ॥ २७ ॥ तमिति ॥ तदा हे नृप जिज्ञासवः तत्त्वज्ञानेच्छवः मर्त्या मनुष्याः
 महाराजयोगान्युपलक्षणानि छत्रचामरादीनि यस्य तं परं पुरुषं वेदतन्त्राभ्यां वेदतन्त्रोक्तप्रकारेण यजन्ति पूजयन्ति ॥ २८ ॥ मन्नामान्याह-नम इति द्वयम् ॥ स्पष्टम्
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ इतीति ॥ हे उर्वीशा ऋयते इत्येवं द्वापरे जगदीश्वरं स्तुवन्ति कलावपि यथा नानातन्त्रविधानेन तन्त्रोक्तप्रकारेण तं यजन्ति तच्छृणु । एतेन कलौ
 तं तदा मनुजा देवं सर्वदेवमयं हरिम् ॥ यजन्ति विद्याया त्रय्या धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥ २५ ॥ विष्णुर्यज्ञः पृथ्विगर्भः सर्वदेव उरुक्रमः ॥
 वृषाकर्षिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्यते ॥ २६ ॥ द्वापरे भगवाञ्छ्यामः पीतवासा निजायुधः ॥ श्रीवत्सादिभिर्ऋद्धैश्च लक्षणैरुपलक्षितः
 ॥ २७ ॥ तं तदा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणम् ॥ यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ॥ २८ ॥ नमस्ते वासुदेवाय नमः
 संकर्षणाय च ॥ प्रद्युम्नयानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः ॥ २९ ॥ नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने ॥ विदेवेऽवराय विश्वाय सर्व-
 भूतात्मने नमः ॥ ३० ॥ इति द्वापर उर्वीशा स्तुवन्ति जगदीश्वरम् ॥ नानातन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु ॥ ३१ ॥ कृष्णवर्ण
 त्विषा कृष्णं साङ्गोपाङ्गान्नपार्षदम् ॥ यज्ञैः संकीर्तनप्रार्यैर्यजन्ति हि सुमेधसः ॥ ३२ ॥ ध्येयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिव-
 विरिञ्चिभुतं शरण्यम् ॥ भृत्यातिहं प्रणतपालभवाङ्घ्रिपोतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ ३३ ॥

तन्मार्गस्य प्राधान्यं दर्शितमिति स्वामिपादाः ॥ ३१ ॥ कृष्णेति ॥ कृष्णवर्णं त्विषा कान्त्या अकृष्णमिन्द्रनीलमणिवदुज्ज्वलम् इति रूक्षतां व्यावर्त्तयति । यद्वा । त्विषा
 कान्त्या कृष्णावतारं तेन कलौ कृष्णावतारस्य प्राधान्यं दर्शयति । अङ्गानि हृदयादीनि उपाङ्गानि कौस्तुभादीनि अङ्गानि सुदर्शनादीनि पार्षदाः सुनन्दप्रदयस्तत्सहितं
 संकीर्तनं नामोच्चारणं संस्तुतिश्च तत्प्रधानैर्यज्ञैः अर्चनैः सुमेधसो विवेकिनो यजन्ति । हीति प्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥ कलौ प्रायः कृष्णारमयोर्भजनमुपदिशति तत्र कृष्णं स्तौति-
 ध्येयमिति ॥ हे प्रणतपाल भक्तरक्षक हे महापुरुष सदा ध्येयं ध्यानाहं सदा इन्द्रियकुटुम्बादिभिः परिभवं तिरस्कारं हन्ति तादृशं सदा अभीष्टदो भक्तमनोरथपूरकं सदा
 तीर्थास्पदं गङ्गाद्याश्रयत्वेन परम्पावनम् अत एव सदाशिवविरिञ्चिभ्यां नुतं स्तुतं शरण्यं शरण्यं भृत्यानामार्तिहं पीडाहरं भवब्धेः पोतं तारकं च ते चरणारविन्दं वन्दे ॥ ३३ ॥

श्रीरामं स्तौति-त्यवर्त्तेति ॥ हे महापुरुष धर्मिष्ठः पितृभक्तिश्रुतपालको यद्य यो भवान् अन्यैः सुदुस्सजा या सुराणामपीक्षिता राज्यलक्ष्मीं राज्यसम्यत् तां त्यक्त्वा आर्यस्य दशरथस्य पित्रुर्वचसा आरण्यं वनमागतं दधितया शियया सीतया ईक्षितं मायासृगं मायया स्वर्णमृगाकारं मारीचं योज्ज्वधावतस्य तव चरणारविन्दं वन्दे । स्वामिमादास्तु हे धर्मिष्ठैत्यपि संबोधनम् । तथाप्यविवक्षितत्वादायपदेन सन्ध्यभावः । यद्वा । यच्चरणारविन्दमरण्यमगात् । यच्च मायासृगमन्वधावत्तन्ने चरणारविन्दं वन्दे इत्यन्वयः । अन्यस्तमानम् इत्यप्यहः ॥ ३४ ॥ एवमिति ॥ हे राजन् एवं श्रेयसां पुरुषार्थानामिधरो दाता हरिः युगानुरूपायां नामरूपाशामिति शेषः । युगेषु वक्तव्यैः मनुजैरिच्यते आराधयते ॥ ३५ ॥ युगेषु कलिरेव श्रेष्ठ इत्याह-कलिमिति ॥ ये गुणज्ञाः कलेयुगान् जानन्ति ते आर्याः ब्रुवाः विवेकिनः सारभागिनो गुणांशाहिणः ते कलिप्रिय-समाजयन्ति शंसन्ति । यत्र कलौ भगवन्नामसंकीर्तनमात्रेणैव सर्वैः संयुगप्राप्यः स्थासिलषितोऽर्थोऽभिलष्यते ॥ ३६ ॥ न हीति ॥ यस्मात्कलौ भावब्रह्मसंकीर्तने-त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरोप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यद्गदादण्यम् ॥ मायासृगं दधितयेप्सितमन्वधावद्दन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ ३४ ॥ एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान्युगवर्तिभिः ॥ मनुजैरिच्यते राज्ञ्येयसामीधरो हरिः ॥ ३५ ॥ कलौ समाजयन्त्यायां गुणज्ञाः सार-भागिनः ॥ यत्र संकीर्तनेव सर्वैः स्वार्थोऽभिलष्यते ॥ ३६ ॥ न ह्यतः परमो लाभो देहिनां प्राप्यतामिह ॥ यतो विन्देते परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥ ३७ ॥ कृतादिषु प्रजा राजन्कलविच्छन्ति संभवम् ॥ कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ॥ क्वचित्क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः ॥ ३८ ॥ ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयास्विनी ॥ कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ॥ ३९ ॥ ये पिबन्ति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ॥ प्रायो भक्ता भविष्यन्ति वासुदेवऽमलाशयाः ॥ ४० ॥ देवर्षिभूतात्मनृणां पितृणां न किंकरो नायमृणी च राजन् ॥ सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तम् ॥ ४१ ॥

वासिलषितार्थसाधनं तस्मादिह संसारे भ्राम्यतां देहिनामतो नामसङ्कीर्तनादयः परम उत्कृष्टः लाभः लाभहस्तुः पुरुषार्थसाधनं नैवास्ति । यतो नामसंकीर्तनादेव प्राणी परमां मुक्तिरूपां शान्तिं विन्देते तस्य संसृतिः जन्ममरणद्विदुःखं च नश्यति ॥ ३७ ॥ ह्यतेति अर्द्धम् ॥ हे राजन् अतः कृतादियुगत्रयवर्तिन्यः प्रजाः कलौ संभवमुरावि-च्छन्ति । कलविचि ॥ हे महाराज कलौ खलु क्वचित्क्वचित् नारायणपरायणाः जनाः भविष्यन्ति द्रविडेषु देशेषु च तादृशा भूरिशो भविष्यन्ति ॥ ३८ ॥ ताम्रेति ॥ यत्र द्रविडेषु ताम्रपर्ण्यादयो नद्यः सन्ति ॥ ३९ ॥ ये इति ॥ हे मनुजेश्वर ये मनुजास्तासां नदीनां जलं पिबन्ति ह्यानादीनामप्युपलक्षणम् । ते अमलाशयाः सन्तो वासुदेवे भगवति भक्ता भवन्ति ॥ ४० ॥ भक्तस्य विधिनिषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यतया नित्यनैमित्तिककर्मपञ्चणाराहियमाह-देवेति ॥ हे राजन् यः कर्तं भेदमहङ्कारं कुर्यथं वा ।

“कृती च्छेदने” घञ् अच् वा । परिहृत्य त्यक्त्वा वासुदेवः सर्वमिति ज्ञातेत्यर्थः । शरण्यं शरणाहं मुकुन्दं सर्वात्मना शरणं गतः स देवादीनामृणी नास्ति अतस्तद्व्यापाकरणार्थं तेषां किङ्करः तदर्थं नित्यं पञ्चयज्ञादिनियोगयोगोऽपि न भवति । अत्र देवादिवु आत्माः पोष्याः कुटुम्बिनः शेषाः पञ्च देवादयः पञ्च यज्ञदेवताः ऋणी हि ऋणं दातुमशक्तो धनिकस्य कर्म करोति। “हीनजातिं परिक्षिणमृणार्थं कर्म कारयेत्” इति स्मृतेः । भक्तस्तु कस्यपि न ऋणी अतो ज्ञानभाक्हीनानामेव तदृणित्वेन किङ्करत्वमिति भावः ॥ ४१ ॥ स्वादेति ॥ त्यक्तः अन्यस्मिन् देहादौ देवतान्तरे वा भावो येन तस्य अत एव प्रियस्य स्वादमूलं भजतः पुंसः । यद्यपि विकर्मणि निषिद्धे कर्मणि मवृत्तिर्न संभवति तथापि कथंचित्यमादावतिकचिद्विकर्मोत्पत्तितं तदा तदपि हृदि संनिविष्टः परेशः सः हरिरेव सर्वं धुनोति नाशयति अतो नित्यनैमित्तिककर्मनियन्त्रणा यथा तस्य नास्ति तथा निषेधविषये प्रायश्चित्तान्तरापेक्षाऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ धर्मनिति ॥ जायन्तेयान् जयन्तीयुवान् । स्पष्टमन्यत् ॥ ४३ ॥ तत इति ॥

स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः ॥ विकर्म यच्चोत्पत्तितं कथं चिद्धुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः ॥ ४२ ॥ नारद उवाच ॥ धर्मन्भागवतान्नित्यं श्रुत्वाथ मिथिलेश्वरः ॥ जायन्तेयान्धुनीश्रीतः सोपाध्यायो ह्यपूजयत् ॥ ४३ ॥ ततोऽन्तर्दधिरे सिद्धाः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ राजा धर्मानुपातिष्ठन्नवाप परमां गतिम् ॥ ४४ ॥ त्वमप्येतान्महाभाग धर्मन्भागवतञ्जुतान् ॥ आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसङ्गो यास्यसे परम् ॥ ४५ ॥ युवयोः खलु दम्पत्योर्यशसा पूरितं जात ॥ पुत्रतामगमद्यद्वां भगवानीश्वरो हरिः ॥ ४६ ॥ दर्शनलिङ्गनालपैः शयनासनभोजनैः ॥ आत्मा वां पावितः कृष्णे पुत्रस्त्रेहं प्रकुर्वतोः ॥ ४७ ॥ वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौष्टशा-
लत्रादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः ॥ ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ तत्सास्यमापुरनुरक्तधियां पुनः किम् ॥ ४८ ॥ मापत्यबु-
द्धिमकृथाः कृष्णे सर्वात्मनीश्वरे ॥ मायामनुष्यभावेन गूढैश्वर्ये परेऽव्यये ॥ ४९ ॥

सिद्धाः कृपादयः उपातिष्ठन् अनुतिष्ठन् ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥ त्वमिति ॥ हे महाभाग निःसङ्गः निःसङ्गः श्रद्धया च युक्तश्च भूत्वा मत्तः श्रुतानेतात् धर्मानास्थितः अतुतिष्ठ-
स्त्वमपि परं परं यास्यसे । तद्वार्षः ॥ ४५ ॥ युवयोरिति ॥ स्पष्टम् ॥ ४६ ॥ दर्शनिति ॥ कृष्णे पुत्र इति खेहं प्रकुर्वतोः वां युवयोः कृष्णस्य दर्शनलिङ्गनादिभिर्गत्वा पवितः
शोधितः प्रतिबन्धकदोषानिरासेन तत्यागियोपयः कृतः अतो युवाभ्यां नान्यत्साधनमनुष्ठेयमित्याशयः ॥ ४७ ॥ वैरेणेति ॥ तस्य गतिविलासायैराकृतास्तत्राकारा धीर्यै-
चांते शिशुपालादयो नृपतयः स्वशयनादिसमये यं श्रीकृष्णं वैरसावेनापि ध्यायन्तो यदा तत्सास्यं तत्सारूप्यमापुस्ताहिं तदनुत्कथियां भवाद्दशां तत्सास्यं भवतीति किं पुनर्व-
कथयम् ॥ ४८ ॥ येति ॥ अतः सर्वात्मनि ईश्वरे मायया मनुष्यनाट्येन गूढमाच्छादितमैश्वर्यमधीश्वरभावो यस्य तस्मिन्नित्यर्थः । परे अव्यये च कृष्णे अन्याप यत् अपत्य-

मिति बुद्धिं मा कृष्याः । अद् छान्दसः ॥ ४९ ॥ भूमोरिति ॥ भूमारभूता असुरा एव ये राजन्यास्तेषां हन्तवे विनाभाय । तुमर्थे तवे छान्दसः । सतां साधूनां सदाचारणां तुमये परिचाणाय सर्वजनानां निवृत्त्यै परमानन्दलाभाय चावतीर्णस्य कृष्णस्य लोके यशो वितन्यते वितनं भवति । कर्मकर्तारि लट् ॥ ५० ॥ एतदिति ॥ एतच्चारदोक्तमिति-
 हासं श्रुत्वा महाभागो बभूवुः देवकी चेत्येतौ आत्सयो मोहं जहतुः ॥ ५१ ॥ इतिहासमिति ॥ पुण्यं श्रुण्वतां वदतां च पुण्यावहमिमितिहासं यः पुमान् समाहितचिचः सन् धारयेत् स इहास्मिन्नेव जन्मनि शमलं मोक्षप्रतिबन्धकं पापं विधूय निरस्य ब्रह्मसूयाय ब्रह्मभावाय मुक्तिलाभाय कल्पते समर्थो भवति ॥ ५२ ॥ इति श्रीकृष्ण-
 सेवार्थमन्वितार्थकारिकायाम् ॥ गङ्गासहायो निरमादेकदशगणध्वजे ॥ ५ ॥ षष्ठे ब्रह्मादिभिर्विष्णोरात्मथामये स्तुतिः ॥ उद्धवयार्थनामपत्र श्लोका धर्णिर्मर्णाः ॥ उवाचदंशकं-
 पायुर्कांषष्टिसुहृत् ॥ ६ ॥ अथेति ॥ आत्मजैः सनकादिभिः देवैरिन्द्रादिभिः प्रजेथैर्मरिच्य्यादिभिश्च वृतो ब्रह्माऽयथात् ॥ द्वारकामिति चतुर्थार्थं सम्बध्यते । भूतगणैर्वृतो-
 भूभारसुराराजन्यहन्तवे गुप्तये सताम् ॥ अवतीर्णस्य निवृत्त्यै यशो लोके वितन्यते ॥ ५० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा महाभागो बभूवुः
 ऽतिविस्मितः ॥ देवकी च महाभागा जहतुर्मोहमात्मनः ॥ ५१ ॥ इतिहासमिमं पुण्यं धारयेद्यः समाहितः ॥ स विधूयेद् शमलं ब्रह्मभूयाय
 कल्पते ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजेऽैरावृतोऽ-
 भ्यगात् ॥ भवश्च भूतभव्यज्ञो ययौ भूतगणैर्वृतः ॥ १ ॥ इन्द्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वसवोऽश्विनौ ॥ ऋभवोऽङ्गिरसो रुद्रा विश्वे साव्याश्च
 देवताः ॥ गन्धर्वाधरसो नागाः सिद्धचारणगुह्यक्राः ॥ २ ॥ ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिन्नराः ॥ द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वे कृष्णदिदृक्षवः ॥ ३ ॥
 वपुषा येन भगवात्प्रलोकमनोरमः ॥ यशो वितने लोकेषु सर्वलोकमलपहम् ॥ ४ ॥ तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महद्भिभिः ॥ व्यचक्षता-
 वितृताशाः कृष्णमद्भुतदर्शनम् ॥ ५ ॥ स्वर्गोद्यानोपैर्मात्यैरुद्यादयन्तो यदूतमम् ॥ गीर्भिश्चित्रपदार्थोभिस्तुदुवुर्जगदीश्वरम् ॥ ६ ॥
 भूतभव्ययोरिथः भूतानां भव्यस्य सुखस्य दाता वा भवः श्रीकृष्णश्च कृष्णं दिदृक्षुर्द्वारकां ययौ ॥ १ ॥ इन्द्र इति सार्द्धद्वयम् ॥ इन्द्रादयः सर्वे कृष्णं दिदृक्षवः द्वारकामुपसं-
 जग्मुः ॥ २ ॥ ३ ॥ वपुषेति ॥ भगवान् येन वपुषा प्रलोकमलपहं यशः सर्वलोकेषु वितने विस्तृतवास्तदतिमुन्दरं वपुर्दिदृक्षवस्ते उपसंजग्मुरि-
 स्तुषुङ्गः ॥ ४ ॥ तस्यामिति ॥ पश्यतामपि न वितृमान्यक्षीणि येषां ते ब्रह्मादयस्तस्यां महतीभिः ऋद्धिभिर्भोग्यभोगोपरणैः समृद्धायां पूर्णायामत एव भ्राजमानायां
 शोभमानायां द्वारकायामद्भुतमतिमुन्दरं दर्शनं ह्यं यस्य तं कृष्णं व्यचक्षत अपश्यत् ॥ ५ ॥ स्वर्गोति ॥ स्वर्गोद्याने नन्दने उभयैः प्राज्ञैः माल्यैः पुष्पैश्चादयन्तः चित्राणि
 मनेहराणि पदानि अर्थाश्च तत्र्यतिपाद्या यासु ताभिर्गीर्भिर्वाणीभिः जगदीश्वरं यदूतमं कृष्णं तुष्टुः ॥ ६ ॥

नताः स्मेति ॥ हे नाथ कर्ममात्र उरोर्दृढात्पाशात् मुमुक्षुभिर्भावयुक्तैर्भक्तियोगनिष्ठैर्जनैश्चरणारविन्दमन्त्रहृदि चिन्त्यते केवलं न तु दृश्यते इति तत् तव पदारविन्दं दृष्ट्वा वयं
 बुद्धीन्द्रियादिभिः नताः स्मः नमस्कृतवन्तः अहो भाग्यमित्यर्थः । तत्र बुद्ध्या निश्चयेन इन्द्रियैर्दर्शनादिना प्रणेन च बलहेतुनोपलक्षितेन कायेन दण्डवत्प्रणयितेन । यद्वा
 बुद्ध्यधिष्ठानेन हृदयेन इन्द्रियैः दृष्ट्यां दोष्यां पद्भ्यां चेति प्रणेन प्रणवता देहेनेति जान्वादिसङ्ग्रहः । मनसा चिन्तनेन वचसा उच्चारणेन च प्रणामो बोध्यः । यथाहुः
 “दोष्यां पद्भ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दद्या । मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥” इति ॥७॥ त्वमिति ॥ हे अजित आस्तामिदानीन्तनमिदमत्यल्पकर्म यनः त्वं
 तद्गुणस्थः तस्या मायाया गुणेषु रजआदिषु नियन्तृत्वेन स्थितः संस्तया त्रिगुणयात्ममायाया दुर्विभाव्यं मनसाऽव्यवित्कर्मं स्वात्मन्येवाधारभूते व्यक्तं महादादिप्रपञ्चं सृजसि
 अवसि षालयसि लुप्तसि संहरसि च तथाप्येतैः सृष्ट्यादिकर्मिर्भवाच्चाज्यते । तज्जितपुण्यपापादिभिर्न लिप्यते यत् यस्मात् अनवबः अविबादिदोषरहितः भवान् अव्यय-
 देवा ऋतुः ॥ नताः स्म ते नाथ पदारविन्दं बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभिः ॥ यच्चिन्त्यतेऽन्तर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात्
 ॥७॥ त्वं मायाया त्रिगुणयात्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्यवसि लुप्तसि तद्गुणस्थः ॥ नैतैर्भवानजित कर्मभिरज्यते वै यत्स्वे सुखेऽव्यव-
 हितेऽभिरतोऽनवबः ॥ ८ ॥ शुद्धिर्गुणां न तु तथेच्च दुराशयानां विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः ॥ सत्वात्मनामृषभ ते यज्ञसि
 प्रवृद्धसच्छ्रद्धया श्रवणसंभृतया यथा स्यात् ॥९॥ स्यान्नस्तवाङ्घ्रिभ्रुभाशयधूमकेतुः क्षेमाय यो मुनिभिरार्द्रहृदोद्द्वयमानः ॥ यः सात्वतैः
 समविभूतय आत्मवद्विब्यूहेऽर्चितः सवनज्ञः स्वरतिक्रमाय ॥ १० ॥ यश्चिन्त्यते प्रयतपाणिभिर्ध्वराशौ त्रय्या निरुक्तविधिनेज्ञ हविर्गु-
 ष्ठीत्वा ॥ अध्यात्मयोग उत योगिभिरात्ममार्शां जिज्ञासुभिः परमभागवतैः परिष्टः ॥ ११ ॥

हिते आवरणरहिते स्वे आत्मस्वरूपे मुखे अभिरतोऽस्ति ॥ ८ ॥ शुद्धिरिति ॥ हे ईड्य सुत्य हे ऋषभश्रेष्ठ दुराशयानां राणिणां नृणां विद्या उपासना तदादिभिरुत्था शुद्धिनं
 भवति यथा सत्वालानां सतां नित्यं श्रवणेन संभृतया पुष्ट्या अभिवृद्ध्या ते तव यशसि विषये सत्या दृढया श्रद्धया स्यात् परमपावनस्य तव स्वयशसो वितानाय कर्मा
 चरणमिति भावः ॥ ९ ॥ स्यादिति ॥ तवाङ्घ्रिर्नोऽस्माकमशुभाशयानां धूमकेतुः दाहकोऽग्निः स्यात् । न चेदमसञ्जावितं प्रार्थितं सर्वपुरुषार्थहेतुत्वेन यः
 क्षेमाय मोक्षाय मुनिभिर्मुमुक्षुभिः प्रेमाद्ब्रह्मदा ऊहमानः चिन्त्यमानः यश्चालविद्भिः सात्वतैर्भक्तैः स्वरतिक्रमाय स्वर्गमाविक्रम्य वैकुण्ठप्राप्तये तत्र च समविभूतये त्वत्समानै-
 श्चुयलमाय व्यूहे वासुदेवादिचतुर्व्यूहोपासनयां सवनशस्त्रिकालमर्चितः ॥ १० ॥ य इति ॥ यश्च यमतपाणिभिः संहृतहस्तैः हविर्गुहीत्वा त्रय्या निरुक्तेन विधिना इन्द्रा-
 विरूपेण यज्ञपुरुषो भगवान् अश्वराशौ आहवर्नायादौ याज्ञिकैश्चिन्त्यते यश्च अध्यात्मयोगे आत्मज्ञाने योगिभिः साधकैराल्पावरकरूपां मायां जिज्ञासुभिर्भिर्यश्चिन्त्यते । उत-

शुद्धोऽपिशब्दार्थे । तथा परमाशावतैरिषेक्षभ्रकरपि यः परीहः सर्वतः पूजितः स तवाङ्घ्रिस्माकमशुभाशयभूमकेतुः स्यादित्यनुपह्नुः ॥ ११ ॥ पयुष्टयेति ॥ अहं यत्र वतामि तत्रैव बहसि पयुषितापीयं वनमाला वसतीति चिन्तयन्ती वनमालया प्रतिपन्नित्वा सपत्नीवत् सपत्नीवत् भावती श्रीलक्ष्मीः संसर्द्धयाना भवति । उल्लेखमात्रमेतत् । पत्नी इति हत्व आर्षः । कथापि तां संसर्द्धयानां श्रियमनाहत्य यो भवान् पयुष्टया पयुषिताप्यमुया वनमालया । इहभावश्छान्सः । भक्तैरित्यिति श्रीया सुप्रणीतं सुष्टु संपादितं यथा भवति तथा अर्हणं पूजामादत्त्वं स्वीकृतवान् । तदभाव आर्षः । सुप्रणीतमित्यर्हणविशेषणं वा । तस्य तवाङ्घ्रिनौशुभाशयभूमकेतुः सदा भूयात् अन्यान्तरं भावार्थदी-
पिकायां द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥ केतुरिति ॥ योऽङ्घ्रिः बलिबन्धने त्रिभिर्विक्रमैः त्रिलोकसङ्ग्रहकैर्न्यासैर्युतः तत्र द्वितीयविक्रमे सत्यलोकं गतस्तव पादः केतुः अत्युच्छ्रितो विजयध्वज इव जातः तत्संपादयति त्रिपतलताक इति । त्रिषु लोकेषु त्रिधा वा पतन्ती गङ्गा पताका यस्य सः तथा असुरदेवयोश्चक्रवोः सेनयोर्थाकमं भयाभायकरः तथा साधुषु स्वर्गाय सुखाय सलेषु असाधुषु चेताराय नरकादिदुःखाय च भवति । स्वभावाभाव आर्षः । स तव पादः भजतां नोऽस्माकमर्थं संसारदुःखहेतुं दोषं पुनातु शोध-
पयुष्टया तव विभो वनमालयेयं संसर्पाधीनी भगवती प्रतिपत्निवच्छ्रीः ॥ यः सुप्रणीतममुयाऽर्हणमाददन्नो भूयात्सदाङ्घ्रिश्चुभाशयभूमकेतुः ॥ १२ ॥ केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताको यस्ते भयाभयक्रोऽसुरदेवचक्रवोः ॥ स्वर्गाय साधुषु सलोष्वितराय भूमन्यादः पुनातु भगवन्भज-
तामघं नः ॥ १३ ॥ नस्योतगाव इव यस्य वशे भवन्ति ब्रह्मादयस्तनुभृतो मिथुरर्धमानाः ॥ कालस्य ते प्रकृतिपुरुषयोः परस्य शं नस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्य ॥ १४ ॥ अस्यासि हेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपि कालमाहुः ॥ सोऽयं त्रिणाभिरखिलापचये प्रवृत्तः कालो गभीरस्य उत्तमपुरुषस्त्वम् ॥ १५ ॥

यत्तु निर्वर्तयतु । अद्यकिति पाठे तु भजतामिति कर्मणि षष्ठी । भजतोऽस्मान् अद्यात्पुनातु । तथा च श्रुतिः । “चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि” इत्यादिः ॥ १३ ॥ नस्योतेति । मिथुः मिथः अर्धमानाः मत्स्यरदिदोषैः पडिचमानाः ब्रह्मादयोऽपि तनुभृतो यस्य ते वशे भवन्ति न तु जये पराजये वा स्वतन्त्रा इत्यर्थः । नसि नार्सिकायामोताः नार्सिकायाविध्य तत्र रज्जुं प्रवेश्य बद्धाः गावो बलीवर्दा यथा स्वामिनो वशे भवन्ति तथेत्यर्थः । कालस्य कलयितुः प्रवर्तकस्येत्यर्थः । तस्य प्रकृति-
पुरुषयोः परस्य पुरुषोत्तमस्य तव चरणो नोऽस्माकं शं सुखं तनोतु ॥ १४ ॥ अस्यासि ॥ अस्य जगत उदयादीनां हेतुरसि । कुतः अव्यक्तं प्रकृतिः जीवः पुरुषः महान्म-
हत्त्वं तेषामपि कालं नियन्तरं त्वामाहुः । “अक्षरात्परतः परः” इत्याद्याः श्रुतयः इति शेषः । किंच योऽयं संवत्सरात्मकः त्रिणाभिः त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य सः तथा गभीरः स्यो वेगो यस्य सः अखिलस्य जगतः अपचये विनाशाय प्रवृत्तः कालः सोऽपि त्वमेव अतस्त्वमुत्तमपुरुष इति ॥ १५ ॥

त्वत्त इति ॥ त्वत्तः पुरुषोत्तमात् पुमान् पुरुषो वीर्यं शक्तिं समधिगम्य प्राप्य यथा शक्त्या अमोघवीर्यः सर्वथा समर्थः सत् अस्य जगतो गर्भं बीजमिव प्रकृतौ महान्तं धत्ते उत्साहयामासेत्यर्थः । सोऽयं महात् तया शक्त्यानुगतो युक्तः सन्नात्मनः सकारात् समभिरावरणैर्वहिरुत्तमावृतमाण्डकोशं ससर्ज । त्वयानुगत इति पाठे यथा गायया त्वयाधिष्ठितः सन्निति ॥ १६ ॥ तदिति ॥ हे हृषीकृपते हे इन्द्रियप्रवर्तक यत् यस्मान्मायया उत्था उज्ज्वलिता या गुणविक्रिया इन्द्रियवृत्तियोगेन तावद् अर्थान् शब्दादिविषयाच् मत्यादिशरीरेषु जीवद्वारा जुषत् सेवमानः अनुभवन्नपि । शता आर्षः । तैर्न लिप्तस्तेष्वनासकस्त्वं ये त्वन्ये जीवास्ते स्वतः परिहृतात् अध्यास-शास्त्रत्वेन वस्तुतः संबन्धरहितात् त्यक्त्वापि विषयवर्णात् विभयति वासनामात्रेण बध्यन्ते तत्समात् तच्छुषः स्थावस्य जगतो जङ्गमस्य च भवानेवाधीशो नियन्ता ईश्वर इत्यर्थः ॥ १७ ॥ अलिप्तत्वमाहुः—स्मायेति ॥ स्मायावलोको मन्दस्मितविलसितोऽलोकस्तस्य लवः कटाक्षस्तेन दर्शितो यो भावोऽभिप्रायविशेषस्तेन मनोहारि यद्भ्रूमण्डलं

त्वत्तः पुमान्समधिगम्य यथा स्ववीर्यं धत्ते महान्तमिव गर्भममोघवीर्यः ॥ सोऽयं तयाऽनुगत आत्मन आपण्डकोशं हैमं ससर्ज वहिरावरणरूपे-
 तम् ॥ १६ ॥ तत्तस्थुषश्च जगतश्च भवानधीशो यन्माययोत्थगुणविक्रिययोगेनीतात् ॥ अर्थोऽञ्जुषन्नपि हृषीकृपते न लिप्तो येऽन्ये स्वतः
 परिहृतादपि विभयति स्म ॥ १७ ॥ स्मायावलोके लवदर्शितभावहारिभ्रूमण्डलप्रहितसौरतमन्त्रशौण्डेः ॥ पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनङ्ग-वर्णैर्ये-
 स्येन्द्रियं विमथितुं करणैर्न विभ्यः ॥ १८ ॥ विभ्यस्तवावृत्तकथोदवहान्त्रिलोक्याः पादावनेजसरितः शमलानि हन्तुम् ॥ आनुश्रवं श्रुति-
 भिरङ्घ्रिमङ्गसङ्गैस्तीर्थद्वयं शुचिषदस्त उपस्पृशन्ति ॥ १९ ॥ बादरायणिरुवाच ॥ इत्यभिष्टूय विबुधैः सेशः शतधृतिर्हरिम् ॥ अभ्यभाषत
 गोविन्दं प्रणम्याम्बरमाश्रितः ॥ २० ॥

तेन रहिताः शेषिताः ये सौरतमन्त्राः सुरतालापास्तैः शौण्डेः प्राल्क्ष्यैः अगङ्गस्य कामस्य बाणैरिव संमोहैः करणैः कामकलाभिः षोडशसहस्रपत्न्यो यस्यान्द्रियं मनो विम-
 थितुं क्षोभायितुं न विभ्यो न समर्था बभूवुः । स भवान् कापि लिप्त इति पूर्वणैवान्वयः ॥ १८ ॥ तव लीलाभूतं चरणामृतं च लोकं पुनात्येवेति प्राहुः—विभ्य इति ॥
 तवामृतरूपा मधुरा या कथा तदेव उदमुदकं वहन्तीति तथाभूताः कीर्तिनिवाः तथा पादावनेजसरिता गङ्गाबाश्च त्रिलोक्याः तत्रस्थभाणिजातस्य शमलानि पापानि हन्तुं
 विभ्यः समर्थाः अत एव शुचिषदः शुचये आस्पृश्याद्व्यर्थं सीदन्ति ह्रियन्ति प्रयतन्ते ते विशुद्धिकामाः आनुश्रवं गुरोरुच्चारणमनुश्रूयत इति अनुश्रवो वेदस्तत्र भवं
 कीर्तिरूपं तीर्थं श्रुतिभिः श्रवणेन्द्रियैः अङ्घ्रिजं नवात्मकं चाङ्गसङ्गैरेवं ते तव कीर्तिद्वयमुपस्पृशन्ति सेवन्ते ॥ १९ ॥ इतीति ॥ सेशः ईशेन रुद्रेण सहितः शतधृतिः ब्रह्मा
 विबुधैः सहेत्येवं हरिर्मभिष्टूय । दैव्यमार्षम् । प्रणम्य चाम्बरमाश्रितः गगनस्थस्तमभ्यभाषत ॥ २० ॥

भूमोरिति ॥ हे प्रभो हे अशेषस्वन् सर्वस्वन् पुरास्माभिः त्वं भूमेभोरवताराय विज्ञापितः अभूः । तदस्मद्विज्ञापितं तथैव यथा विज्ञापयामुपादितं त्वया सांगदितम् ॥ २१ ॥
 धर्म इति ॥ सत्ये सत्या अग्निस्त्रिपर्येषां तेषु त्वया धर्मश्च स्थापितः तथा सर्वेषां लोकानां श्रयणकर्तानादिराणां जनानां मलं पापमपहन्तीति तथाभूता स्वकीर्तिश्च दिक्षु
 विक्षिता विस्तारिता ॥ २२ ॥ अवतीर्येति ॥ न विवर्ते उच्यते यस्मात्सद्वृत्तमं रूपं बभूविति तत्र विज्ञाणो यदोर्वेशोऽपतीर्य जातो हिताय उद्दामानि उत्कटानि वृत्तानि विक्रम-
 येषु तानि कर्माणि अकृथाः त्वं कृतवानसि ॥ २३ ॥ यानीति ॥ हे ईश साशवः मनुष्याः यानि ते तव चारितानि तानि शृण्वन्तः कीर्तयन्त्याज्ज्ञा अनायासेनैव कलि-
 युगे तमः अज्ञानं तरिष्यन्ति ॥ २४ ॥ यदुक्त्वा इति ॥ हे पुरुषोत्तम हे प्रभो यदुक्त्वोऽवतीर्णस्य भवतः पञ्चविंशतिकं तिलोपखान्दसः । शरच्छतं व्यतीयाय व्यतिक्रान्तम-
 भूत् ॥ २५ ॥ नेति ॥ हे अखिलाधार अधुना देवकार्येऽवरोषितं नास्ति इदं कुलं च विप्रशोपे नष्टपापमभूत् ॥ २६ ॥ तत इति ॥ हे वैकुण्ठ ततः तस्मात् अवतारकार्यस्य
 ब्रह्मोवाच ॥ भूमेभोरवताराय पुरा विज्ञापितः प्रभो ॥ त्वमस्माभिरशेषात्मस्तत्तथैवोपादितम् ॥ २१ ॥ धर्मश्च स्थापितः सत्सु सत्यसन्धेषु
 वै त्वया ॥ कीर्तितश्च दिक्षु विक्षिता सर्वलोकमलापहा ॥ २२ ॥ अवतीर्य यदोर्वेशे विभ्रह्मपमनुत्तमम् ॥ कर्माण्युद्दामवृत्तानि हिताय जगतोऽ-
 कृथाः ॥ २३ ॥ यानि ते चारितानीश मनुष्याः साधवः कलौ ॥ शृण्वन्तः कीर्तयन्तश्च तरिष्यन्त्याज्ज्ञा तमः ॥ २४ ॥ यदुक्त्वोऽवतीर्णस्य
 भवतः पुरुषोत्तम ॥ शरच्छतं व्यतीयाय पञ्चविंशतिकं प्रभो ॥ २५ ॥ नाधुना तेऽखिलाधार देवकार्यावरोषितम् ॥ कुलं च विप्रशोपेन नष्ट-
 प्रायमभूदिदम् ॥ २६ ॥ ततः स्वधाम परमं विशस्व यदि मन्यसे ॥ सलोकाळोकपालन्नः याहि वैकुण्ठ किंकराच ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
 अवधारितमेतन्मे यदात्थ विबुधेश्वर ॥ कृतं वः कार्यमखिलं भूमेभोरवतारितः ॥ २८ ॥ यदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यैश्चिरोद्धतम् ॥ लोकं
 जिघृक्षुदुद्धं मे वेलयेव महार्णवः ॥ २९ ॥

सिद्धत्वात् यदि मन्यसे इच्छसि तर्हि परमं सर्वोत्कृष्टं स्वधाम वैकुण्ठं विशस्व याहि । तदार्णवः । लोकैः सहितान् किङ्करानोऽस्मान् लोकपालान् याहि असह्योकमने-
 नास्मत्पूजाप्रहोनास्मान्कृतार्थीकुर्वन्नेव स्वलोकं याहि । संस्तुत इति । हे राजन् एवं ब्रह्मादिभिः विबुधैः मायया मनुजः वस्तुतस्त्वखिलेश्वरो भगवान् कृष्णः संस्तुतः स्तुति-
 पूर्वकं विज्ञापितः तद्विज्ञापनं प्रतिबन्ध तान्चिबुधानाह स्म ॥ २७ ॥ अवधारितमिति ॥ हे विबुधेश्वर ब्रह्मन् सर्वं कार्यं निष्पन्नमिति यदात्थ त्वं कथयसि तदेतत् मे मयाऽ-
 वधारितं निश्चितमेव वो युष्माकमखिलं कार्यं कृतम् । यतो भूमेभोरवतारितः ॥ २८ ॥ यदिदमिति ॥ वीर्यं युद्धसामर्थ्यं शौर्यं युधि निर्भयत्वं श्रीः धनादिसम्पत् वीर्यशौ-
 र्ययुक्त्या शिरोद्धतं वीर्यशौर्ययोः श्रिया सप्तत्या उद्धतमिति वा अनिवार्यम् अत एव लोकं जिघृक्षुत् नाशयितुमुक्तं यदिदं यादवकुलं तन्मे मया सर्वतः प्रतिकुद्धम् ।

यथा वेलया महार्णवो रुध्यते तथेति ॥ २९ ॥ यदीति ॥ तद् दत्तानां गर्वितानां यदूनां विपुलं कुलं यद्वसंहत्याहमस्माद्धोकाहोकांतरं गन्तास्मि गमिष्यामि तदोद्धेलेन
 उच्छङ्कितमयदिनानेन यदुकुलेनायं सर्वोऽपि लोको विनङ्कयति ॥ ३० ॥ इदानीमिति ॥ इदानीं द्विजशापादस्य कुलस्य नाशः आरब्धः अतः हे अनव हे ब्रह्मन् एतस्य
 यदुकुलस्यान्ते नाशो जाते सति वैकुण्ठं यास्यन् तव भवनमपि यास्यामि ॥ ३१ ॥ इतीति ॥ लोकनाथेन कृष्णेनेत्येवमुक्तः स्वयंभूः ब्रह्मा तं कृष्णं प्रणिपत्य देवगणैः
 सह स्वधाम सत्यलोकं सम्पद्यत समात् ॥ ३२ ॥ अथेति ॥ अथ द्वारवत्यां समुत्थितान्महोत्तातान् भगवद्विच्छेद्यैवाविर्भूतान् विलोक्य भगवान् यदुवृद्धानाह स्म ॥ ३३ ॥
 एत इति ॥ दुरत्ययः अनुलङ्घ्यः शापो नोऽस्माकं कुलस्य ब्राह्मणेभ्य आसीत् अत एते सुमहोत्तातः इह सर्वतो व्युत्थन्ति । तदन्नाव आर्षः ॥ ३४ ॥ न वस्तव्यमिति ॥
 अतः हे आर्यकाः जीवितुमिच्छद्भिरस्माभिर्हिह द्वारकायां न वस्तव्यं किं स्वयैव प्रभासं यास्यामः । यतस्तन्महपुण्यं तीर्थम् अतो मा चिरं गमनविलम्बं मा कुरुत ।

यद्वसंहत्य दत्तानां यदूनां विपुलं कुलम् ॥ गन्तास्म्यनेन लोकोऽयमुद्धेलेन विनङ्कयति ॥ ३० ॥ इदानीं नाश आरब्धः कुलस्य द्विजशापतः ॥
 यास्यामि भवनं ब्रह्मन्नेतदन्ते तवानय ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयम्भूः प्रणिपत्य तम् ॥ सह देवगणैर्देवः स्वधाम
 सम्पद्यत ॥ ३२ ॥ अथ तस्यां महोत्पातान्द्वारवत्यां समुत्थितात् ॥ विलोक्य भगवानाह यदुवृद्धान्समागतान् ॥ ३३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
 एते वै सुमहोत्पाता ह्युत्तिष्ठन्तीह सर्वतः ॥ शापश्च नः कुलस्यासीद् ब्राह्मणेभ्यो दुरत्ययः ॥ ३४ ॥ न वस्तव्यमिहस्माभिर्जिजीविविषुभिरार्य-
 काः ॥ प्रभासं सुमहत्पुण्यं यास्यामोऽद्यैव मा चिरम् ॥ ३५ ॥ यत्र स्नात्वा दक्षशापाद्गृहीतो यक्ष्मणोऽहुराट् ॥ विमुक्तः किल्बिषात्सद्यो भजे
 भूयः कलोदयम् ॥ ३६ ॥ वयं च तस्मिन्नाहुत्य तर्पयित्वा पितृन्सुरान् ॥ भोजयित्वाशिजो विप्रान्नागगुणवताऽथसा ॥ ३७ ॥ तेषु दानानि
 पात्रेषु श्रद्धयाऽवा महान्ति वै ॥ वृजिनानि तरिष्यामो दानेनौभिरिषाणवम् ॥ ३८ ॥

अत्रायमशयः । एते देवांशाः स्वाधिकारानेवाहन्ति न तु सर्वो मोक्षम् । द्वारकयां तु मृता मुच्येरन् अतोऽयुदयफलं प्रभासं नेष्यामीति स्वामिपादाः । परं तु मत्पारिकैरे-
 विशिष्टैव द्वारका सदा विराजतु तत्राहं सदास्येव मत्पारिकेषु प्रविष्टान् देवान् योगबलेन गुप्तं त्रिकस्य प्रभासं नीत्वा मौसलसंश्रामभिषेण स्वर्गं प्रापिष्यामीत्याशयसाहुः
 ॥ ३५ ॥ यत्रेति ॥ दक्षशापावक्षणा क्षयरोगेण गृहीत उद्युपश्चन्द्रो यत्र प्रभासे स्नानभात्रं कृत्वा किल्बिषात् क्षयरोगाद्विमुक्तः सन् भूयः सब एव कलोदयं कलावृद्धिं भजे
 ॥ ३६ ॥ वयमिति शुभम् ॥ वयमपि तस्मिन् तीर्थे आहुत्य स्नात्वा पितृन् सुरांश्च तर्पयित्वा नानागुणवता षड्रसोपेतान्थसा अग्नेन उशिजः कर्मनीयाञ् उत्तमान् विप्रान्
 भोजयित्वा तेषु पात्रेषु क्षेत्रेष्विव बीजानि बहुफलयेति महादानानुया तेषो दत्त्वा तैर्दानैर्वृजिनानि दुःस्वानि तरिष्यामः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

एवमिति ॥ हे कुलन्दन एवं भगवता आदिष्टा यादवाः तीर्थं प्रज्ञासं गन्तुं कृतधियः स्यन्दनात् रथान् समयुज्युन् वाहेयुक्तान् चक्रुरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तदिति युगम् ॥ हे राजन् घोरानि अरिष्टानि उन्मत्तान् दृष्ट्वा भगवता उदितम् उक्तं वचनं च श्रुत्वा तत् तेषां गन्तासामनोबोधिं च निरीक्ष्य नित्यं कृष्णमनुवतः सेवमान उद्वतः जगतामी-
श्वरेश्वरं श्रीकृष्णं विविके एकान्ते उपसङ्गम्य शिरसा तत्पादौ शण्डम्य प्रञ्जलिः संलभमाषत ॥ ४० ॥ ४१ ॥ देवोति सार्द्धम् ॥ हे देवदेवा हे योगेश हे पुण्यश्रवणकीर्तन
यत् यतः भवान् ईश्वरः अतः समर्थोऽपि यत् यस्मात् विप्राणां न प्रत्यहन् न प्रतिहतवान् । अतः नूनम् एतत्कुलं संहृत्य लोकं मर्यालोकं संत्यक्ष्यते तडापः ॥ ४२ ॥
नाहमिति ॥ हे केराव हे नाथ तवाङ्घ्रिकमलमहं क्षणार्द्धमपि त्युक्तं नोत्सहे न मृष्यामि । अतः मामपि स्वधाम नय ॥ ४३ ॥ त्वेति युगम् ॥ हे कृष्ण नृणां कर्णयोः
श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवताऽऽदिष्टा यादवाः कुलनन्दन ॥ गन्तुं कृतधियस्तीर्थं स्यन्दनात्समयुज्युन् ॥ ३९ ॥ तन्निरीक्ष्योद्वबो राजञ्छ्रुत्वा भग-
वतोदितम् ॥ दृष्ट्वाऽरिष्टानि घोरानि नित्यं कृष्णमनुवतः ॥ ४० ॥ विविके उपसङ्गम्य जगतामीश्वरेश्वरम् ॥ प्रणम्य शिरसा पादौ प्रञ्जलिस्तमभा-
षत ॥ ४१ ॥ उद्वव उवाच ॥ देवदेवेश योगेश पुण्यश्रवणकीर्तन ॥ संहृत्यैतत्कुलं नूनं लोकं सन्त्यक्ष्यते भवान् ॥ विप्राणां समर्थोऽपि प्रत्यहन्न-
यदीश्वरः ॥ ४२ ॥ नाहं तवाङ्घ्रिकमलं क्षणार्द्धमपि केराव ॥ त्यक्तं समुत्सहे नाथ स्वधाम नय मामपि ॥ ४३ ॥ तव विक्रीडितं कृष्ण नृणां परममङ्ग-
लम् ॥ कर्णेपीयूषमास्वाद्य त्यजत्यन्यस्पृहां जनः ॥ ४४ ॥ शय्यासनानटनस्थानस्नानस्नानक्रीडाशानादिषु ॥ कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेमहि
॥ ४५ ॥ त्वयोपभुक्तमगन्धवासोलङ्कारचर्चिताः ॥ उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि ॥ ४६ ॥ वाताशना य ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्यि-
नः ॥ ब्रह्माख्यं धाम ते यान्ति शान्ताः संन्यासिनोऽमलाः ॥ ४७ ॥ वयं त्विह महायोगिन् अमन्तः कर्मवल्गुसु ॥ तद्वातेया तरिष्यामस्तावकैर्दु-
स्तरं तमः ॥ ४८ ॥ स्मरन्तः क्रीतयन्तस्ते कृतानि गदितानि च ॥ गत्युत्स्मितेक्षणेष्वैर्ल्यंबूलोके विडम्बन्म् ॥ ४९ ॥

पीयूषमृतमिव मधुरं परममङ्गलं तव विक्रीडितमास्वाद्य श्रुत्वाऽपि यदि जनोऽन्यस्पृहां धनपुत्रकलत्रादात्ताकं त्यजति तदा ये हि शय्यासनादिषु त्वां भक्ताः नित्यं सेवि-
तवन्तः । कर्मणोऽविवेक्षणत्करीरैः कः पश्चात्कर्मयोगः । ते वयं प्रियमात्मानं त्वां कथं त्यजेम ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ त्वयेति ॥ त्वया उपशुक्तैः उपाशुच्य त्यक्तैः जगदिभि-
श्चर्चिता अलंकृताः त्वदुच्छिष्टभोजिनश्च दासा वयं हि निश्चितं त्वन्यायां जयेम ॥ ४६ ॥ वाताशना इति ॥ वाताशनाः वायुमक्षाः । वाताशना इति पाठे दिग्म्बराः श्रमणाः
त्वक्रजनादौ कृतश्रमाश्च ऊर्ध्वमन्यिनः ऊर्ध्वरेतराः ब्रह्मिन्वन्धरहिताः शान्ताः कामक्रोधादिरहिताः संन्यासिनः त्यक्तभोगाः अमलाः निर्धूतपापाः एवंभूता ऋषयोऽश्वब्रह्माख्यं
तव धाम यान्ति ॥ ४७ ॥ वयमिति युगम् ॥ हे महायोगिन् वयम् इह कर्मभोगेषु संसारेषु देववरादिषु भ्रमन्तोऽपि तावकैस्त्वद्भक्तैः सह तव कृतानि कर्माणि गदितानि

उपविष्टानि । गत्यादीनां द्वैकैकवद्भासः । गत्यादि च यच्चान्यत्रूलोकविहङ्गनं मनुष्यानुकरणं तच्च स्मरन्तः कीर्तयन्तश्च एवं तद्वाच्यया दुस्तरं तमः संसारदुःखं तत्कारणम-
 चिदां च तरिष्यामः ॥ ४८ ॥ एवमिति ॥ हे राजन् एवं विज्ञापितो भगवान् एकान्तिमनन्यदैवतमत एव प्रियं भृत्यं सेवकमुद्धवं समभाषत ॥ ५० ॥ इति

श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् ॥ एकादशस्थारचयत्पष्ठे गङ्गासहायकः ॥ ६ ॥ सप्तमे स्वधृतोतिहासे हरिवर्णयत् ॥ उद्धवाय गुरूनष्टावत्र श्लोकाः कृताद्र्यैः ॥ सप्तो-
 वाचेत्यथार्द्धाब्जास्तकेशैर्ही अनुष्टुभः ॥ ७ ॥ यदिति ॥ हे महाभाग मां प्रति संहृत्यैतत्कुलमित्यादि यदात्थ तन्मे मम चिकीर्षितं कर्तुमिष्टमेव यतो ब्रह्मादयो लोकपाला
 अपि मे स्वर्वासं वैकुण्ठगमनमभिकङ्क्षिणो वर्तन्ते । द्वितीयाऽऽर्षी । तदहमिति ज्ञापकाद्वा ॥ १ ॥ मयेति ॥ ब्रह्मणा प्रथितोऽहमंशेन रामेण सह यदर्थमवतीर्णस्तद्भूतारहरणरूपं
 देवकार्यमशेषतः सर्वं मया निष्पादितम् । हि प्रसिद्धमेतत् ॥ २ ॥ कुलमिति ॥ यदिदं भूमारतयाऽवशिष्टं कुलं दृश्यते तदपि विप्रशोणेन निर्दग्धं नष्टपयमन्योन्यविग्रहत्

श्रीशुक उवाच ॥ एवं विज्ञापितो राजन् भगवान् देवकीसुतः ॥ एकान्तिनं प्रियं भृत्यमुद्धवं समभाषत ॥ ५० ॥ इति श्री० महापुराणे एकादश-
 स्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदात्थ मां महाभाग तच्चिकीर्षितमेव मे ॥ ब्रह्मा भवो लोकपालाः स्वर्वासं मेऽभिकङ्क्षिणः ॥ १ ॥
 मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः ॥ तदर्थमवतीर्णोऽहमंशेन ब्रह्मणार्थितः ॥ २ ॥ कुलं वै ज्ञापनिर्दग्धं नङ्क्ष्वत्यन्योऽन्यविग्रहत् ॥ समुद्रः
 सप्तमेऽह्नचेतोऽपुरीं च श्रावयिष्यति ॥ ३ ॥ तर्ह्येवायं मया त्यक्तो लोकोऽयं नष्टमङ्गलः ॥ भविष्यत्यचिरात्साधो कलिनापि निराकृतः ॥ ४ ॥
 न वस्तव्यं त्वयैवैह मया त्यक्ते महीतले ॥ जनोऽधर्मरुचिर्भद्र भविष्यति कलौ युगे ॥ ५ ॥ त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनवन्दुषु ॥ मय्या-
 वेदय मनः सम्यक् समदृग् विचरस्व गांम् ॥ ६ ॥ यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः ॥ नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि माया मनोमयम्
 ॥ ७ ॥ पुंसोऽयुक्तस्य नानार्थो भ्रमः स गुणदोषभाक् ॥ कर्मकर्म विकर्मैति गुणदोषधियो भिदा ॥ ८ ॥

नङ्क्ष्वेव समुद्र इति स्पष्टम् ॥ ३ ॥ यर्हीति ॥ हे साधो अयं भूलोको यर्ह्येव मया त्यक्तो भविष्यति तदैव कलिना निराकृतः अग्निभूतः सन्नष्टमङ्गलो भविष्यति ॥ ४ ॥
 नेति ॥ मया महीतले त्यक्ते सति कलियुगप्रवेशस्तस्मिन् सति अधर्मं रुचिरस्य तथाभूतो जनो भविष्यति अतः साधुत्वात् हे भद्र त्वयैह न वस्तव्यम् ॥ ५ ॥ त्वमिति ॥
 स्वजनादिषु सर्वं क्षेत्रं परित्यज्य मनो मापि परसेश्वरे सत्यागोपेय सर्वत्र समदृक् समं मामेकैकं पश्यन् गां भूमिं विचरस्व । तजर्षः ॥ ६ ॥ यदिदमिति ॥ यदिदं मनआदिभिः
 शोषणाऽशोषनतया गृह्यमाणं तत् मायामनोमयम् अविवायुकेन मनसैव तथा कल्पितम् अतः तत्सर्वं नश्वरं विद्धि । यद्वा । यदिदं मनआदिभिर्गृह्यमाणं तन्मनोमयम् अतो
 मापेति विद्धि ॥ ७ ॥ मनोमयत्वे हेतुः—पुंस इति ॥ अयुक्तस्य तत्त्वविचारमकुर्वतः विक्षिप्तमनसः पुंसो नानादेवादिरूपो घटपटादिरूपश्चार्थो विषयोऽस्य तथाभूतो भ्रमः अह-

भगवात्को ध्यासो भवति यस्यैवं भ्रमो भवति स एव पुमान् गुणदोषोपाह्वुः स्वादिमान् भवति । ननु वेद एव विधिनिषेधाभ्यां सत्यत्वमाहेति चेत् तस्यैव भा-
 विवृत्तितानुगुणदोषविभः पुंसः कर्म विहितम् अकर्म तल्लोपः विकर्म निषिद्धमिति भिदा भेदः भवति अविदावादिष्य एव वेद इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् युक्तो
 वशीकृतः इन्द्रियग्रामो येन सः युक्तचित्तो वशीकृतचित्तश्च संस्त्वम् इदं देहेन्द्रियात्मकं जगत् आत्मनि विततयिक्षस्व आत्मानं च मय्यधीश्वरे क्लृप्ति मयमिन्द्ररूपेणैक्षस्व
 ॥ ९ ॥ नन्वेवं युक्तचित्तत्वेन कर्मकरणे देवादयो विघ्नान् कारिष्यन्ति तत्राह-ज्ञानेति ॥ ज्ञानं वेदान्त्ययविषयः विज्ञानं तदर्थानुभवः ताभ्यां सम्यग्युक्तस्तथात्मानुभवेनैव
 तुष्टचित्तः अतः शरीरिणां देवादीनामात्म्यप्रसूतः अतस्तत्त्वतान्तरार्यैर्न विहन्यसे । अयं भावः । सावदानुभुमं यथावर्णाश्रमं कर्माणि कुर्यादिव । आत्मानुभावानन्तरं तु
 सर्वस्वभूत्वाच्च कोऽपि तद्विज्ञानाचरतीति । तथा च श्रुतिः । “ तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा हेषां स भवति ” इति ॥ १० ॥ न च ज्ञाने जातेऽपि यथेष्टाचरण-
 प्रसङ्ग इत्याह-दोषबुद्धयेति । उभयातीतो गुणदोषबुद्धयतीतोऽपि प्राकनसंस्कारवशाद्विषयात्रिवर्त एव परंतु न दोषबुद्ध्या एवं विहितमपि प्रायशः करोति परंतु न गुण-
 तस्माच्छुक्तेन्द्रियग्रामो युक्तचित्त इदं जगत् ॥ आत्मानीक्षस्व विततमात्मानं मय्यधीश्वरं ॥ ९ ॥ ज्ञानविज्ञानसंयुक्त आत्मभूतः शरीरिणाम् ॥
 आत्मानुभवतुष्टात्मा नान्तरार्यैर्विहन्यसे ॥ १० ॥ दोषबुद्धयोभयातीतो निषेधान्न निवर्तते ॥ गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथाभेकः
 ॥ ११ ॥ सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः ॥ पर्यन् मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः ॥ १२ ॥ श्रीशुक् उवाच ॥ इत्यादिष्टो भगवता
 महाभागवतो नृप ॥ उद्धवः प्रणिपत्याह तत्त्वजिज्ञासुरच्युतम् ॥ १३ ॥ उद्धव उवाच ॥ योगेश योगविन्यास योगात्मन् योगसंभव ॥ निःश्रेय-
 साय मे प्रोक्तस्त्यागः संन्यासलक्षणः ॥ १४ ॥ त्यागोऽयं दुष्करो भूमन् कामानां विषयात्मभिः ॥ सुतरां त्वयि सर्वात्मन्न भक्तैरिति मे मतिः ॥ १५ ॥
 बुद्ध्या स्वर्गादिफलोद्देशेनेत्यर्थः । अर्भको यथा संकल्पविकल्परहित एव किंचित्करोति कुतश्चिन्नवर्तते च तद्वदित्यर्थः ॥ ११ ॥ सर्वभूतेति ॥ पुनः न विपद्येत संसारविपत्तिं
 न प्राप्नुयात् ॥ १२ ॥ इतीति ॥ हे नृप इत्येवं भगवता आदिष्टः महाभागवतः तत्त्वं जिज्ञासुः उद्धवः अच्युतं प्रणिपत्याह स्म ॥ १३ ॥ योगेशिति ॥ हे योगेश
 योगफलदायिन् योगविदां न्यासो नामातिगोच्यो निक्षेपविशेषः । यद्वा । योगो विन्यस्यते क्रियते यस्मिन् सः । हे योगेशात्मन् हे योगानुत्कानां संभवः पृथुनिर्यस्यात्
 स योगसंभव एतैः सम्बोधैर्नर्नाहं त्वदुपदिष्ट्यागाधिकरिति सूचितम् । तदाह । त्वया मे मम निःश्रेयसाय मोक्षाय संन्यासलक्षणः अत्रत्यापत्तिरूपः न्यागः प्रोक्तः ॥ १४ ॥
 त्याग इति ॥ हे भूमन् कामानां विषयाणामयं त्यागो विषयात्मभिः विषयात्मकचित्तैर्दुष्करः दुःशब्दो निषेधे कर्तुमशक्य इत्यर्थः । मायाविनेस्त्वव कृपया तत्र सक्तैः कदा-
 चित्त त्यागः सुकरो भवेदपि । हे सर्वात्मन् सर्वनिन्यतः त्यज्यभक्तैस्तु सुतरां दुष्कर इति मे मतिः निश्चयः ॥ १५ ॥

सोऽहमिति ॥ यं प्रति त्यागाद्युपदिष्टं सोऽहं मूढमतिः मोहितचित्तः सानुबन्धे पुत्रकलत्रादिसहिते त्वन्मायया विरचिते आत्मनि देहे अहमिति ममेतिच विगाढो निमग्नः आसक्तः अतो हे भागवन् त्वं तु सर्वं परित्यज्येति यद्भाषता गदितं तनु यथाहपञ्जसा मुखेन साधयामि तथा भृत्यं मामनुशाधि शिक्षय ॥ १६ ॥ सत्यस्येति ॥ हे ईश सत्यस्य परमार्थभूतस्य आत्मनस्तव आत्मनो मां प्रति वक्तारं स्वदशः स्वतःसिद्धज्ञानात्त्वोऽयं विबुधेषु देवेषु अपि नानुचक्षे न पश्यामि । यतः सर्व एव इमे तनुभूतः ब्रह्मादयः तव मायया विभोहितधियः अतः बहिरस्थेषु देहपुत्रादिषु अर्थभावाः परमार्थबुद्ध्यः सन्ति ॥ १७ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् निर्दिष्टा सर्वतो विरक्ता धीर्यस्य सः वृज्जिनैर्दुःसैरभितप्तः अहम् अनवद्यं मोहादिदोषरहितं नास्त्यन्तः कालतः पारश्र्व देशतो यस्य तं सर्वज्ञम् ईश्वरं कालादिभिरकुण्ठो विकुण्ठलोको धिष्यं स्थानं यस्य तम् उ ह हे भागवन् । हकारोचराऽ कारगौरवाय वृकारो युक्त इव पठनीयः । अहो इति पाठो वा । नरसखं जीवहितकरं नारायणं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ प्रायेणेति ॥ ये लोके लोकतत्त्वस्य

सोऽहं ममाहमिति मूढमतिर्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबन्धे ॥ तत्त्वञ्जसा निगदितं भवता यथाहं संसाधयामि भागवन् तनु शाधि भृत्यम् ॥ १६ ॥ सत्यस्य ते स्वदश आत्मन आत्मनोऽयं वक्तारमीश विबुधेष्वपि नानुचक्षे ॥ सर्वे विमोहितधियस्तव माययो ब्रह्मादयस्तनुभूतो बहिरर्थभावाः ॥ १७ ॥ तस्मात्प्रवन्तमनवद्यमन्तपारं सर्वज्ञमीश्वरमकुण्ठविकुण्ठधिष्यम् ॥ निर्दिष्टाधिरहमु ह वृज्जिनाभितप्तो नारायणं नरसखं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ श्रीभागवानुवाच ॥ प्रायेण मनुजा लोके लोकतत्त्वविक्षणाः ॥ समुद्धरन्ति ह्यात्मानमात्मनवाशुभाश्रयात् ॥ १९ ॥ आत्मनो गुरुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः ॥ यत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयोऽसावनुविन्दते ॥ २० ॥ पुरुषत्वे च मां धीराः साङ्ख्ययोगविशारदाः ॥ आविस्तरां प्रपश्यन्ति सर्वज्ञस्त्युपबृंहितम् ॥ २१ ॥ एकद्वित्रिचतुष्पादो बहुपादस्तथाऽपदः ॥ बह्व्यः सन्ति पुरः सृष्टास्तासां मे पौरुषी प्रिया ॥ २२ ॥

परमार्थस्य विचक्षणाः परिक्षालते आत्मना एव गुरुपदां विनैव विवेकबुद्ध्यैवात्मानमशुभाश्रयात् । विषयवास्तवतः समुद्धरन्ति । हीति प्रसिद्धिं सूचयति ॥ १९ ॥ आत्मन इति ॥ पश्चादशरीरेऽप्यात्मनो गुरुहिताहितचिन्तकः आत्मैव पुरुषस्य शरीरे तु विशेषत आत्मनो गुरुरात्मैव यत् यस्मात्सौ पुरुषः अधिकारित्वात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयः परमपुरुषार्थभूतमात्मानमनुविन्दते ॥ २० ॥ पुरुषत्वे चेति ॥ पुरुषत्वे मनुष्यजन्मनि साङ्ख्ययोगाभ्यां विचक्षणाः निपुणबुद्ध्यः अत एव धीरा विवेकिनः पुरुषाः सर्वाभिः शक्तिभिरुपबृंहितं पूर्णमात्मानमाविस्तरां प्रपश्यन्ति । तथा च श्रुतिः । “ पुरुषत्वे चाविस्तरात्मात्मा स हि प्रज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति ” इत्यादिः ॥ २१ ॥ एकेति ॥ एकद्वित्र्यादिषु इवत्यः पुरः शरीराणि मया सृष्टास्तास्तासां मध्ये पौरुषी मनुषी तनुर्मे प्रिया पुरुषार्थसाधकत्वात् ॥ २२ ॥

अत्रेति ॥ अत्र यैरुष्यां गुरि युक्ताः अममत्ताः पुरुषाः चक्षुषा अथाहं शब्दाद्यो व्यतिरिक्तं वा मामात्मानमद्धा साक्षात् श्रुयन्ति । मार्गिणो प्रकारद्वयमाह । गृह्यमाणैर्गुणितु-
 द्वाविभिर्हेतुभिः जडानां बुद्ध्यादीनां प्रकाशाः स्वयमकार्थकं विना न घटत इत्युपपत्तिमुत्सेन लक्षकैः तथा तैरेव लिङ्गैर्व्याप्तिमुत्सेवानुमानत ईश्वरं प्रवर्तकं श्रुयन्ते
 बुद्ध्यादिकरणानि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्वासादिविन्युमानप्रयोगः । न चैतावता आत्मा अनुमानिक इति शङ्क्यम् । देशदिव्यतिरिक्तत्वपदाथशुद्धिमात्रस्यैवानुमानेन
 विवक्षितत्वात् ॥ २३ ॥ अत्रेति ॥ अत्र विषये अवधूतस्य असिततेजसः परमविवेकिनो यदोश्च संवादरूपमिमं वक्ष्यमाणं पुरातनमितिहासं वृद्धा उदाहरन्ति दृष्टान्ततया
 वर्णयन्ति ॥ २४ ॥ अवधूतमिति ॥ अवधूतस्य अथङ्गादिसंस्काराहितदेहं कर्त्तुं विवेकिनम् अत एव अकुतोसंयं निर्भयं तरुणं काञ्चित् द्विजं योर्धिमापुरुभयो
 यदुद्देहावाः ” इत्युक्तत्वात् द्वात्रेयमिति ज्ञेयम् । निरीक्ष्य वर्धवित् यदुः प्रपच्छ ॥ २५ ॥ कुत इति ॥ हे ब्रह्मन् अर्कजुः कर्मण्यकुर्वतस्त्वयेयं सुविचारदा अतिनिपुणा
 अत्र मां मार्षयन्त्यद्धा युक्ता हेतुभिराश्रयम् ॥ गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैर्ग्राह्यामनुमानतः ॥ २३ ॥ अत्रायुदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ॥ अवधू-
 तस्य संवादं यदोरमिततेजसः ॥ २४ ॥ अवधूतं द्विजं कंचित् चरन्तमकुतोभयम् ॥ कर्त्तुं निरीक्ष्य तरुणं यदुः प्रपच्छ वर्धवित् ॥ २५ ॥
 यदुरुवाच ॥ कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्तुः सुविचारदा ॥ यामासाद्य सर्वल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् ॥ २६ ॥ प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्सायां
 च मानवाः ॥ हेतुनैव समीहन्ते आयुषो यज्ञसः श्रियः ॥ २७ ॥ त्वं तु कल्पः कविर्दक्षः सुभगोऽमृतभाषणः ॥ न कर्ता नेहसे किञ्चिज्जडोन्मत-
 पिशाचवत् ॥ २८ ॥ जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना ॥ न तप्यसेऽग्निना मुक्तो गङ्गास्य इव द्विपः ॥ २९ ॥ त्वं हि नः पृच्छतां ब्रह्मज्ञा-
 त्मान्यनन्दकारणम् ॥ ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलत्वनः ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदुनैवं महाभागो ब्रह्मण्येन सुमेधसा ॥ पृष्टः समा-
 षितः प्राह प्रथयावन्तं द्विजः ॥ ३१ ॥

सर्वलोकविलक्षणा बुद्धिः कुतो जतेति शेषः । यां बुद्धिमासाद्य प्राप्य विद्वानपि भवान् बालवद्धोकं चरति ॥ २६ ॥ प्रायः मानवाः धर्मादिषु तथा विवत्सायां
 तत्तत्साधनविचारे आस्वाविचारे च आयुरादेहेतुना कामनयैव समीहन्ते प्रवर्तन्ते ॥ २७ ॥ त्वमिति ॥ त्वं तु कल्पः समर्थः कविर्ज्ञानी दक्षो निपुणः सुभगः सुन्दरः
 अमृततुल्यपथुरभाषणश्चेति मितभाषण इति च पाठः । जडादिवद्वर्तमानो न किञ्चिदपीहसे इच्छसि अतो नैव कस्यापि कर्मणः कर्ता भवसि ॥ २८ ॥ जनेष्विति ॥
 कामलोभरुदवाग्निना दह्यमानेषु जनेषु मध्ये कामावाग्निना मुक्तत्वं गङ्गास्य इव द्विप इव न तप्यसे ॥ २९ ॥ त्वं हीति ॥ हे ब्रह्मन् स्पर्शविहीनस्य विषयभाषणहितस्य
 केवलत्वनः विःसङ्गस्य भवतः आत्मानि मनस्येव वर्तमानं बहिरप्रकटम् आनन्दस्य कारणं पृच्छतां नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि ॥ ३० ॥ यदुनेति ॥ ब्रह्मण्येन सुमेधसा यदुनैवं

समाजितः पृष्ठथ महाभागो द्विजः प्रथयेण विनयेनावनतं यदुं ग्राह स्म ॥ ३१ ॥ सन्तीति ॥ हे राजन् बुद्धयैवोपाश्रिताः स्वीकृता न तूपदेशेनेत्यर्थः । बहवो गुरवः सन्ति
 तत्र यतो येष्यो गुरुभ्यो बुद्धिसुपादाय शिक्षित्वा तापत्रयान्मुक्त इह भूलोके अटामि पर्यटामि यत्तु गुरुन् शृणु ॥ ३२ ॥ पृथिवीति ॥ मधुकृत् भ्रतरः मधुमक्षिका च ।
 स्पष्टमन्यत् ॥ ३३ ॥ मधुहेति ॥ मधुहा मधुहर्ता सुपेशकृत् शोभनं रूपं कीदरय करोतीति तथा । स्पष्टमन्यत् ॥ ३४ ॥ एते इति ॥ हे राजन् एते चतुर्विंशतिः मे मया गुरवः
 आश्रिताः गुरुत्वेन बुद्ध्या स्वीकृताः एतेषां वृत्तिभिः आत्मनः स्वस्थेह शिक्षाः शिक्षणीयानर्थाह्येयोपादेयादीन् अन्वशिक्षं ज्ञातवानस्मि । तद्वत्त्वाव आर्षः । एवमग्रेऽप्यत्र
 प्रकरणे शिक्षेबोध्यम् ॥ ३५ ॥ यत् इति ॥ हे नाहुषात्मज ययातिपुत्र हे पुरुषव्याघ्र यतो यदनुशिक्षामि यथा वानुशिक्षामि तत्तथा निबोध ते तुभ्यं कथयामि ॥ ३६ ॥
 तत्र मार्गपर्वतवृक्षरूपायाः क्षितेः शिक्षितमाह-भूतैरिति ॥ दैववशाः दृगादयः तेषामनुगैर्भूतैः प्राणिभिराक्रम्यमाणः पीड्यमानोऽपि धीरः अनुद्विगच्छितः विद्वान् भूतानां
 ब्राह्मण उवाच ॥ सन्ति मे गुरवो राजन्बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः ॥ यतो बुद्धिसुपादाय सुक्तोऽटामीह ताञ्छृणु ॥ ३७ ॥ पृथिवी वायुकाराशमापोऽग्नि-
 श्चन्द्रमा रविः ॥ कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतङ्गो मधुकृद्गजः ॥ ३८ ॥ मधुहा हरिणो मीनः पिङ्गला कुररोऽर्भकः ॥ कुमारी शरद्वृत्सर्प ऊर्णनाभिः
 सुपेशकृत् ॥ ३९ ॥ एते मे गुरवो राजंश्चतुर्विंशतिराश्रिताः ॥ शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षामिहात्मनः ॥ ३५ ॥ यतो यदनुशिक्षामि यथा
 वा नाहुषात्मज ॥ तत्तथा पुरुषव्याघ्र निबोध कथयामि ते ॥ ३६ ॥ भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशाजुगैः ॥ तद्विद्वान्न चलेभ्यमार्गोदन्वशिक्षं
 क्षितेर्वृतम् ॥ ३७ ॥ शश्वत्परार्थसर्वैहः परार्थैकान्तसंभवः ॥ साधुः शिक्षेत भ्रुष्टतो नगशिष्यः परात्मताम् ॥ ३८ ॥ प्राणवृत्तैव संतुष्येभ्युनि-
 नैवेन्द्रियप्रियैः ॥ ज्ञानं यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ् मनः ॥ ३९ ॥

दैववशानुगतत्वं जानन् पुरुषो धर्ममार्गात् न चलेत् । यथा जनैः पादाघातादिभिः पीड्यमानापि भूमिर्न प्रचलति तथेति क्षमारूपं क्षितेर्व्रतमहमन्वशिक्षम् ॥ ३७ ॥ शश्वदिति ॥
 सर्वथा परार्थीः सर्वा ईहा भूधारणनिर्हारोत्कमणस्वोत्पन्नरत्नादिप्रदानरूपाः चेष्टा यस्य सः तथा परार्थे एवैकान्ततः संभवो जन्म यस्य सः एवंभूतः साधुः स्यादिति भूभूतः
 पर्वतात् शिक्षेत शिक्षया च एवंभूतो भवेत् । तथा नगस्य बुक्षस्य शिष्यः सन् परात्मतां परार्थिनां शिक्षेत । वृक्षो यथा पौरवक्पण्ड्योत्पाद्य वा नयन्तमप्यनुमन्यते तद-
 दित्यर्थः ॥ ३८ ॥ आन्तरबाह्यरूपवायोः शिक्षामाह-प्राणेति ॥ प्राणो ह्याहारादिमन्त्रेणैव वर्तते रूपसार्वादीनिन्द्रियविषयांस्तु नापेक्षते तथा मुनिरपि प्राणधारणोपयुक्त्या वृत्त्या
 आर्जीविकया वर्तते न त्विन्द्रियप्रियैः शब्दादिविषयैरिन्द्रियाणि लालयेदिति शेषः । यथा प्राणवृत्तिकरणेन ज्ञानं न नश्येत् । यथा वाङ् मनश्च नावकीर्येत न विकल्पेत्
 तथा कुर्यात् । अन्यथा च प्राणवृत्त्यभावेन मनोऽग्न्या ज्ञानं नश्येत् । इन्द्रियलालनेन तु वाङ्मनसयोर्विक्षेपो भवेत् ॥ ३९ ॥

विषयेष्विति ॥ वायुर्ग्रथा सर्वत्र प्रविशन्नपि न कापि विषजते एवं गुणदोषव्यपेतात्मा सुखदुःखादिचिन्ताशून्यचिन्तः स च योगी नानाविधशरीरोष्णादिधर्मगुणकेष्वपि विषयेषु
 आविष्टान् तन्न गुञ्जानोऽपि न विषज्जेत तत्रासक्तिं न कुर्यादित्यर्थः । न हि वायुर्वै दहने वा सज्जेत तद्वत् ॥ ४० ॥ पार्थिवेष्विति ॥ आत्मदृक् पार्थिवेषु इह देहेषु प्रवि-
 ष्टस्त्वुणाश्रयः देवत्वमुप्यत्सथूलत्वकृत्वादिदेहभययोगितया प्रतीयमानोऽपि योगी तैर्गुणैर्न युज्यते देवोऽहं मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं कुर्यादिति नभिमन्यते । वायुर्ग्रथा
 सुखादिगन्थाश्रयतया प्रतीयमानोऽपि वस्तुतो गन्धादेः पार्थिवत्ववाश्रयत्वाच्च तवोगी तद्वदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ अन्नरिति ॥ अन्नरहितश्च देहान्नगतीऽपि मुनिः विततरशः
 सर्वगतस्य आत्मनः स्थिरजङ्गमेषु समन्वयेन या व्याप्तिस्तया ब्रह्मात्मभावेन ब्रह्मस्वरूपभावनया नमस्त्वं नमस्तुल्यत्वं तेन च देहावासङ्गत्वात् एवाव्यवच्छेदयवियोगं च
 भावयेत् । यथा नमसः सर्वगतस्यापि न घटादिभिः सङ्गः परिच्छेदो वा एवमात्मनोऽपि न संभवति ॥ ४२ ॥ तेज इति ॥ वायुना ईरितैः प्रीतिर्भैवैरियथा नमो न स्पृश्यते
 तद्वत्कालेन दृष्टौणैः सत्त्वादिगुणकार्यैः तेजश्च आपश्च अन्नं पृथिवी च तन्मयैर्देहेन्द्रियादिभिः पुमान् जीवोऽपि न स्पृश्यते न लिप्यते ॥ ४३ ॥ स्वच्छ इति ॥ स्वच्छो
 विषयेष्वविशन्योगी नानाधर्मेषु सर्वतः ॥ गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत् ॥ ४० ॥ पार्थिवेष्विह देहेषु प्रविष्टस्तद्गुणाश्रयः ॥ गुणैर्न
 युज्यते योगी गन्धैर्वायुरिवात्मदृक् ॥ ४१ ॥ अन्नरहितश्च स्थिरजङ्गमेषु ब्रह्मात्मभावेन समन्वयेन ॥ व्याप्त्याऽव्यवच्छेदमसङ्गमात्मनो मुनिर्न-
 भस्त्वं विततस्य भावयेत् ॥ ४२ ॥ तेजोऽब्रह्मभयैर्भैवैर्वाद्यैर्वायुनेरितैः ॥ न स्पृश्यते न भस्त्वाद्वत्कालसृष्टौणैः पुमान् ॥ ४३ ॥ स्वच्छः प्रकृतितः
 स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभृदृणास् ॥ मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ॥ ४४ ॥ तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षोऽरभाजनः ॥ सर्वभक्षोऽपि
 युक्तात्मा नादत्ते मलमाश्रितवत् ॥ ४५ ॥ क्वचिच्छन्नः क्वचित् स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम् ॥ भुङ्क्ते सर्वत्र दातृणां दहन्प्राणुत्तराणुभम् ॥ ४६ ॥
 निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः स्निग्धो जनेषु खेहेनोपकारकः माधुर्यः मधुराक्षणी । अर्शथाव्यजन्तः । नृणां तीर्थभूः पावित्र्यस्थानम् अपां मित्रमदुकतुल्यो मुनिः ईक्षादि
 किर्तनं पुनाति । अपवान्मित्रमिति पाठे तु पापात्सत्त्वायं पुनातीत्यर्थः । अत्र पाठे स्वच्छत्वादिगुणैरथादुकत्मादृश्यं ज्ञातव्यम् ॥ ४४ ॥ तेजस्वीति ॥ स्वतः तेजस्वी तपसा
 च दीप्तः दुर्धर्षः अक्षोभ्यः स चासावुदरभाजनश्चाणिरिग्रहो युक्तात्मा योगी सर्वभक्षोऽपि यदापि तस्य निषिद्धभक्षणं न संभवति तथापि यदि कदाचित्प्रमादाद्भक्षयेत्तदापि मले
 प्रचिमिनं पापं नादत्ते न प्राप्नोति । यथा तेजआदियुक्तोऽग्निरयुक्तमपि दहन्न तदोषमागमवति तथेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ क्वचिदिति ॥ अग्नियथा क्वचित् काष्ठप्रसादिषु छन्नो
 भवति क्वचित्च काष्ठादिव्याहृतः सन्नो भवति तथा श्रेय इच्छतासुपास्यो भवति । दातृणां हेमादिकर्तृणां प्राणुत्तराणुभूं भवित्प्यत्र पापं दहन्न सर्वत्र परेच्छयैव हुनं भुङ्क्ते
 तथैव मुनिरपि भवतीति ॥ ४६ ॥

स्वमायेति ॥ अभिर्यथा स्वत आकारविशेषरहितोऽपि एषसि काष्ठे स्थितस्तत्तत्समानरूपो दीर्घत्ववक्रत्वादिकाष्ठगुणकः प्रतीयत एवं विभुः परमात्मा स्वत आकारविशेषरहितोऽपि स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं देवतियगाद्विशरीरं प्रविष्टस्तथा प्रतीयते न तस्य स्वाभाविकं नीचोच्चत्वादि किन्तु देहोपाधिकमेवेति भावयेदिति ॥ ४७ ॥ चन्द्राच्छिक्षितमाह-विसर्गाबा इति ॥ अव्यक्तवर्त्मना अलक्षितवेगेन कालेन देहस्यैव विसर्गो जन्म तदावाः स्थानं मरणं तत्पर्यन्ताः भावा विकारा भवन्ति न त्वालनः । यथा कलानभेदोत्पत्त्यादयो भवन्ति न चन्द्रस्य तथेत्यर्थः । तत्रैव ज्योतिःशास्त्रप्रक्रिया । आप्यमण्डलः चन्द्रः खे तिष्ठति न तत्र स्वतः प्रकाशोऽस्ति ततोऽतिदूरे सूर्यः । तत्र सूर्यप्रकाशस्य यावानंशश्चन्द्रे प्रतिबिम्बितो लोकैर्दृश्यते तावानेव चन्द्रः प्रतीयते तत्र सूर्याचन्द्रयोर्लङ्घ्यधरभावे उपरि स्थितस्य सूर्यस्य प्रकाशश्चन्द्रस्योर्द्ध्वदेशे पतति अथश्च तच्छया भवतीति न चन्द्रो लोकैर्न दृश्यते सा अमावास्या । अथ षष्ठिदकामिश्वन्द्रे नक्षत्रान्तरं गच्छति ऊर्ध्वधरभावे ईषन्निवृत्ते सूर्यस्य पञ्चदशो भागः प्रतिबिम्बितो दृश्यते सा प्रतिपत्संज्ञा चन्द्रस्य प्रथमा कलेच्यते । एवं क्रमात्पञ्चदशमिदिनेश्चन्द्रसंमुखे सूर्यः सर्वः प्रतिबिम्बितो दृश्यते सा पूर्णिमा । ततः क्रमात्पुनर्मण्डलयोर्विषमस्थित्या कलाहासः ।

स्वमायया सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः ॥ प्रविष्ट इत्यते तत्तत्संरूपोऽग्निरिवैधसि ॥ ४७ ॥ विसर्गाद्वाः इमज्ञानान्ता भावा देहस्य नात्मनः ॥ कलानामिव चन्द्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ॥ ४८ ॥ कालेन द्वाषवेगेन भूतानां प्रभाप्ययौ ॥ नित्यावपि न दृश्यते आत्मनोऽग्रेयथाविषाम् ॥ ४९ ॥ गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुञ्चति ॥ न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गो इव गोपतिः ॥ ५० ॥ बुद्ध्यते स्वेन भेदेन व्यक्तस्थ इव तद्गतः ॥ लक्षयते स्थूलमतिभिरात्मा चावस्थितोऽर्कवत् ॥ ५१ ॥

तत्र यथा कलानभेदोत्पत्तिहासौ न तु आप्यमण्डलस्य तथा देहानभेव जन्यादयो न त्वात्मनः ॥ ४८ ॥ कालेनेति ॥ ओषवत् नदीप्रवाहद्वेगो यस्य तेन कालेन आत्मनः संबन्धिनां भूतानां देहानां प्रभाप्ययौ उत्पत्तिविनाशौ नित्यौ प्रतिकर्षणं भवन्नावपि न दृश्यते । यथाग्रेर्विषां ज्वालानामुत्पत्तिविनाशौ प्रतिकर्षणं भवतः परन्तु नैव दृश्यते तथेत्यर्थः । इति पुनरिष्टदत्तेन वैरायार्थं देहोदेः क्षणमद्भुरता दर्शिता ॥ ४९ ॥ गुणैरिति ॥ गोपतिः सूर्यो यथा गोभिः रश्मिभिः गाः जलानि यथाकालं, ग्रीष्मादिकाले आदेते वर्षकाले च विमुञ्चति तन्नाभिनिकेशं च न करोति । एवं योगी देहावतिरकालानुसन्धानपरः गुणैरिन्द्रियैर्गुणान् शब्दादिविषयान् उपादत्ते स्विकरोति । यथाकालम् अर्थिन्यागते सति विषयान् विमुञ्चति ददाति च परंतु तेषु न युज्यते इदं लब्धमिदं दत्तमित्यभिनिकेशं न करोति ॥ ५० ॥ बुद्ध्यत इति ॥ व्यनक्तिति व्यक्तरूपाधिः जलादिः । किञ्च व्यज्यतेऽप्या इति किञ्च वा । तत्रस्थः तत्र प्रतिबिम्बितः अर्को यथा वस्तुन एकोऽपि स्थूलमतिभिस्तद्गत इव भेदेन लक्षयते तथा देहाद्युपाधिप्रविष्टः स्वेन रूपैर्गोकोऽप्यात्मा स्थूलमतिभिर्देहाद्यात्माभिमामिनिभेदेनैव बुद्ध्यते वस्तुतस्तुमृगोरैकत्वादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

नातिस्नेह इति ॥ अतिस्नेहः अतिभीतिः प्रसङ्गः उलालनावासासक्तिर्वा कापि विषये केनचिन्न कर्तव्यः । स्नेहादि कुर्वन् दीनधीः विवेकहीनः सन् कपोत इव संतापं विन्देति ॥ ५२ ॥ कपोत इति ॥ वनस्तौ कृतं नीढं येन स कश्चन कश्चित्कपोतः कपोत्या शार्थया सार्द्धम् अरण्ये कतिचित्समाः वस्तरान् उवास ॥ ५३ ॥ कपोतविति ॥ कपोतौ कपोतः कपोती च द्वौ स्नेहेन गुणितं बद्धं हृदयं ययोस्तौ गृह्यमिणौ मैथुन्यसुखनिरतौ दृष्ट्यादिकं दृष्ट्यादिकेन बबन्धतुः ॥ ५४ ॥ शय्येति ॥ विश्रब्धौ मरणान्द्वाराहितौ मिथुनीभूय वनराजिषु शय्यादिकं चेरतुः कृतवन्तौ शय्या शयनम् ॥ ५५ ॥ यमिति ॥ हे राजन् तर्पयन्ती सुरतालापादिकिः मीणयन्ती सा कपोती तेनालक-
स्मिता कृपापूर्वकं प्रचोदिता यं यं काममिष्टं वाञ्छति तं तम् अजितेन्द्रियः सोऽतिच्छ्रेणापि समानयत् ॥ ५६ ॥ कपोतीति ॥ प्रथमं गर्भं गृह्णीती सती साध्वी कपोती प्रसू-
नातिस्नेहः प्रसङ्गो वा कर्तव्यः कापि केनचित् ॥ कुर्वन् विन्देत संतापं कपोत इव दीनधीः ॥ ५२ ॥ कपोतः कश्चनारण्ये कृतनीढो वनस्पतौ
कपोत्या शार्थया सार्धसुवास कतिचित् समाः ॥ ५३ ॥ कपोतौ स्नेहगुणितहृदयौ गृह्यमिणौ ॥ दृष्टिं दृष्ट्याङ्गमङ्गेन बुद्धिं बुद्ध्या बबन्धतुः
॥ ५४ ॥ शय्यासनाटनस्थानवार्ताकीडाशनादिकम् ॥ मिथुनीभूय विश्रब्धौ चेरतुर्वनराजिषु ॥ ५५ ॥ यं यं वाञ्छति सा राजंस्तर्पयन्त्यनुक-
म्पिता ॥ तं तं समनयत् कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेन्द्रियः ॥ ५६ ॥ कपोती प्रथमं गर्भं गृह्णीती काल आगते ॥ अण्डानि सुषुवे नीढे स्वपत्युः
सन्निधौ सती ॥ ५७ ॥ तेषु काले व्यजायन्त रचितावयवा हरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्भवाव्याभिः कोमलाङ्गतनूरुहाः ॥ ५८ ॥ प्रजाः पुपुषुतुः प्रीतौ
दम्पती पुत्रवत्सलौ ॥ शृण्वन्तौ क्लृप्तं तासां निर्वृतौ कालभाषितैः ॥ ५९ ॥ तासां पतत्रैः सुरपत्रैः क्लृप्तैर्मुग्धचेष्टितैः ॥ प्रत्युद्गमदीनानां
पितरौ सुदमापतुः ॥ ६० ॥ स्नेहातुबद्धहृदयावन्यं विष्णुमायया ॥ विमोहितौ दीनधियौ शिशून् पुपुषुतुः प्रजाः ॥ ६१ ॥ एकदा जमत्तु-
स्तासाम्नाथौ तौ कुटुम्बिनौ ॥ परितः कानने तस्मिन्नाथिनौ चेरतुश्चिरम् ॥ ६२ ॥

तिकाले आगते स्वपत्युः सन्निधौ नीढे अण्डानि सुषुवे ॥ ५७ ॥ तेष्विति ॥ तेषु जलभारिषु अण्डेषु हरेर्दुर्भवाव्याभिः अवितर्क्याभिः कालकर्मस्वभावादिभिः शक्तिभिः
रचिता अवयवा येषां ते तथा कोमलानि अङ्गानि तनूरुहाः रोमाणि च येषां ते शिशवः काले तत्सारिपाककाले व्यजायन्त ॥ ५८ ॥ प्रजा इति ॥ तासां प्रजानां क्लृप्तं
शृण्वन्तौ कलभाषितैर्मधुरस्वनेनिर्वृतौ सुस्विनौ अत एव प्रीतौ दम्पती प्रजाः शिशून् पुपुषुतुः ॥ ५९ ॥ तासामिनि ॥ तासामदीनानां हृष्टानां सुस्वपत्रैः पतत्रैः पक्षैः पक्षस्पर्थै-
रित्यर्थः । तथा क्लृप्ततादिभिः पितरौ मुदं हर्षमापतुः ॥ ६० ॥ स्नेहेति ॥ विष्णुमायया मोहितौ अतोऽप्योऽन्यं स्नेहेनतुबद्धहृदयौ दीनधियौ तत्प्राणप्रवणतयाकुलचित्तौ
शिशून् बालान् प्रजाः पुत्रान् पुपुषुतुः ॥ ६१ ॥ एकदा इति ॥ तासां प्रजानाम् अर्थिनौ अन्नमाकङ्क्षन्तौ । स्पष्टं शेषम् ॥ ६२ ॥

द्वृति ॥ तदा यदृच्छया अकस्मादेव तत्रागतः कश्चिद्बुधको व्याधः स्वालयान्तिके स्वनीडसमीपे वने चरतः क्रीडतः तान् कपोतपुत्रान् दृष्ट्वा जालमातल्य प्रसार्य जगृहे ॥ ६३ ॥
 कपोत इति ॥ कपोती च कपोतश्च तौ सदा प्रजापोषणे उत्सुकौ उत्साहवन्तौ अतस्तदाहारार्थं गतौ सन्तौ पोषणमन्नमादाय स्वनीडमुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥ कपोतीति ॥ कपोती
 स्वात्मजान् जालेन संबृतान् बद्धान् अत एव क्रोशतः वीक्ष्य भृशं दुःखिता सती स्वयमपि क्रोशन्ती तान् प्रत्यभ्यधावत् ॥ ६५ ॥ सेति ॥ सा कपोती अजस्य भगवतो
 मायया यस्तेषु असकृत् पुनः पुनः स्नेहस्तेन गुणिता बद्धा अत एव दीनं चिन्तयन्त्याः अत एव अपगता अहमप्येवं मरिष्यामीति स्मृतिर्यस्याः सा तान् बद्धान् पश्यन्त्यपि
 स्वयमपि शिवा जालेनावधत्त जाले आपतदिर्यथः ॥ ६६ ॥ कपोत इति ॥ कपोतस्तु आत्मनः स्वशरीरादप्यधिकप्रियानात्मजान् बद्धान् तथात्मना स्वशरीरेण समा

दृष्ट्वा तौलुब्धकः कश्चिद् यदृच्छातो वनेचरः ॥ जगृहे जालमावृत्य चरतः स्वालयान्तिके ॥ ६३ ॥ कपोतश्च कपोती च प्रजापोषे सदोत्सुकौ ॥
 गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजग्मतुः ॥ ६४ ॥ कपोती स्वात्मजान् वीक्ष्य बालकान् जालसंबृतान् ॥ तानभ्यधावत् क्रोशन्ती क्रोशती
 भृशदुःखिता ॥ ६५ ॥ साऽसकृत् स्नेहगुणिता दीनचित्ताऽजमायया ॥ स्वयं चाबधत्त शिवा बद्धान् पश्यन्त्यपस्मृतिः ॥ ६६ ॥
 कपोतश्चात्मजान् बद्धानात्मनोऽप्यधिकान् प्रियात् ॥ भार्या चात्मसमां दीनो विललापातिदुःखितः ॥ ६७ ॥ अहो मे पश्यतापायमल्पपुण्यस्य
 दुर्मतेः ॥ अतृप्तस्याकृतार्थस्य गृहहैवैर्गिको इतः ॥ ६८ ॥ अनुकूपाकुला च यस्य मे पतिदेवता ॥ शून्ये गृहे मां संत्यज्य पुत्रैः स्वयंति
 भाधुभिः ॥ ६९ ॥ सोऽहं शून्ये गृहे दीनो मृतदारो मृतप्रजः ॥ जिजीविषे किमर्थं वा विधुरो दुःखजीवितः ॥ ७० ॥ तांस्तथैवावृताच्छिभि-
 र्मृत्युप्रस्तान्विचेष्टतः ॥ स्वयं च कृपणः शिशु पश्यन्नयुधुघोऽपतत् ॥ ७१ ॥

तुल्यां भार्यां च बद्धां दृष्ट्वाति शेषः । अतिदुःखितः दीनः तेषामकः सन् विललाप शुशोच ॥ ६७ ॥ अहो इति ॥ अहो हे जनाः अल्पपुण्यस्य दुर्मतेः मम अपायं विनाशं
 पश्यत यतः अतृप्तस्य दृष्टमुत्सेनावृत्तस्य अत एव अकृतार्थस्य अदृष्टमसम्पादितवतः वैर्गिको धर्मादिसाधनभूतः गृहः गृहाश्रमो हतः । नष्ट इति गृहस्य पुंस्त्वमार्षम् ॥ ६८ ॥
 अनुकूपेति ॥ पतिरहमेव देवता यस्याः सा अत एवानुकूलानुरूपा च यस्य मे भार्याशून्ये गृहे मां संत्यज्य साधुभिः पुत्रैः सह स्वः स्वर्गं याति त्रियते ॥ ६९ ॥ सोऽहमिति ॥
 मृतदारो मृतप्रज इति दुःस्नेन जीवितं यस्य सः विधुरो भार्याहीनः सोऽहं शून्यो गृहे किमर्थं जिजीविषे जीवितुमिच्छामि । तदार्षः ॥ ७० ॥ तानिति ॥ कृपणः दीनः अबुधः
 भूर्सः सः शिशुजालेनावृतान् अत एव मृत्युप्रस्तान् आरब्धमरणान् विचेष्टतः । यता आर्षः । शिशून् पश्यन् स्वयमपि शिशु जालेषु अपतत् ॥ ७१ ॥

तमिति ॥ क्रूरः लुब्धकस्तं कपोतं कपोतकान्तुद्यात् कपोतीं च लब्ध्वा सिद्धार्थः सिद्धप्रयोजनः सत् गृहं प्रययौ ॥ ७२ ॥ एवमिति ॥ एवं पतत्रिवत् कपोतवत् अन्योऽपि अशान्तात्मा रागलोभादाभिभूतचित्तः द्रष्टव्यु सुखदुःखादिषु आसमताद्रमते स द्वन्द्वारासः कृपणः विषयासक्तः कुटुम्बी कुटुम्बं पुष्पान् सानुबन्धः पुत्रकलत्रादि-सहितोऽवसादति दुःखेन विवशयतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥ गृहात्मकित्तिरश्वासप्यनर्थहेतुर्मुष्यस्य त्वतिनिन्दितेत्याह—य इति ॥ अपावृतं निराकर्णं मुकेद्वारं साधनभूतं मानुषं लोकं देहं प्राप्य यः स्वगवत्कपोतवत् गृहेषु सक्तो भवति तमाह्वय्युत श्रेयो मार्गं सोपानमारुह्य च्युतं विदुः ॥ ७४ ॥ इति श्रीकृष्णमेवार्थमन्विताथर्मकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो निरसादेकादशसप्तमे ॥ ७ ॥ अष्टमेऽजगरादिस्यो नक्षत्र्यः शिक्षितं हरिः ॥ अवधूतसेनाह तत्र श्लोकाश्रुतैः कृतः ॥ त्रीण्युवैचेति साक्षात् शर्वेदा अनुष्टुभः ॥ ७ ॥ सुखमिति ॥ हे राजन् ऐन्द्रियकमिन्द्रियभगवं सुखं यत् स्वयं भवति तथा नरकेऽपि भवत्येव । शूकरादिनारक्यामपि योनौ पुत्रकलत्रादिसुखदर्शनात् यथा दुःखं प्रयत्नं तं लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः कपोतं गृहमेधिनम् ॥ कपोतकान्कपोतीं च सिद्धार्थः प्रययौ गृहम् ॥ ७२ ॥ एवं कुटुम्ब्यशान्तात्मा द्वन्द्वारासः पतत्रिवत् ॥ पुष्पान्कुटुम्बं कृपणः सानुबन्धोऽवसादति ॥ ७३ ॥ यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृत्तम् ॥ गृहेषु स्वगवत्सक्तस्तमारुह्यच्युतं विदुः ॥ ७४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ सुखमैन्द्रियकं राजन्स्वयं नरक एव च ॥ देहिनां यद्यथा दुःखं तस्मान्नेच्छेत तद्दुःखः ॥ १ ॥ श्रासं सुमुष्टं विरसं महान्तं स्तोकेमेव वा ॥ यदृच्छ्यैवापतितं श्रसेदाजगरोऽक्रियः ॥ २ ॥ शयीताहानि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः ॥ यदि नोपनमेद्भ्रासो महाहिरिव दिष्टमुक्त् ॥ ३ ॥ ओजःसहोवल्युतं विभ्रदेहमकर्मकम् ॥ शयानो वीतनिद्रश्च नेहेतेन्द्रियवानपि ॥ ४ ॥ मुनिः प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाहो दुरत्ययः ॥ अनन्तपारो दुर्विगाहो दुरत्ययः स्तिमितोद् इवार्णवः ॥ ५ ॥

विना लभ्यते तथेत्यर्थः । तस्मात् बुधो विवेक्येवं निश्चित्य तदैन्द्रियकं मुलं नेच्छेत । तदार्षः । प्राग्बोधोगत्यावश्यंभावित्वात्तदर्थोर्बोमैष्टुथायुर्व्ययो न कार्य इति ॥ १ ॥ श्रासमिति ॥ आजगारः अजगरवृत्तिः अक्रियः उदासीनः श्रासमाहारमुष्टं स्वादु विरसं वा महान्तमुदरपूत्तिपर्याप्तं स्तोकेमल्पमेव वा यदृच्छया देवादेवप्रयत्नं विवैवापतितं लब्धं श्रसेत् अर्थात् । तदभावात् आर्षः ॥ २ ॥ शयीतेति ॥ श्रासः आहारो यदि यदृच्छतो नोपनमेत् नागच्छेत्तदपि महाहिरजग इव दिष्टमुक्त् प्राग्बोधेवाप्रापकमिति धैर्यवान् निराहारः अनुपक्रमः निरुत्थम एव भूरीणि बहूच्यहानि तूष्णीं शयीत ॥ ३ ॥ ओज इति ॥ ओजःसहोवलम् इन्द्रियमनः शरीरसामर्थ्यं तदुपक्रमम्यकर्मकं निर्व्यापारमेव देहं विभ्रतं शयान एव भवेत् । वीतनिद्रः स्वार्थं दत्तदृष्टिः भवेत् इन्द्रियवानपि नेहेता अपिना दर्शनादिव्यापारपरश्च न भवेत् ॥ ४ ॥ मुनिरिति ॥ बहिः प्रसन्नश्चासावनर्गन्भीरश्च दुर्विगाहः एवं भूत इति परिकल्पितुमशक्यः अलक्ष्याभिप्रायत्वात् । दुरत्ययः अनतिक्रमणीयः तेजस्वित्वात् । अनन्तपारः कालतो देशतश्चापरिच्छेदः स्वरूपाविभावात् । अक्षोभ्यः

अविकार्यः रागाद्यभावात् । स्तिमितोः निश्चलोदकः अणव इव मुनिर्भवेत् ॥ ५ ॥ समुद्धति ॥ वर्षासु सरिद्धिः समुद्धोऽपि सागरो यथा नोत्सर्पेत । तडावः । ग्रीष्मे च तद्विहीनोऽपि न शुष्येत । तडावः । तथा समुद्धकामस्तद्विहीनो वा मुनिर्न ह्युष्येत न वा शोचेदित्यर्थः । किन्तु नारायणपरो भवेत् न विषयपरः ॥ ६ ॥ रूपसक्तित्वात् हेतुरिति पतङ्गाच्छिक्षितमाह—द्वेषति ॥ देवस्य भगवतो मायारूपां तद्वन्मोहकत्वात् त्रियं दृष्ट्वा तद्भावैस्तस्याः त्रियो भवैर्विभ्रमादिभिः प्रलोभितः यतः अजितेन्द्रियः अन्यत्तमसि नरके पतति यथा पतङ्गः सपक्षः कीटविशेषः स यथा दीपादिकं दृष्ट्वा तद्रूपेण प्रलोभितः उपभोग्यबुद्ध्या तस्मिन् पतन् नश्यति तद्वदित्यर्थः ॥ ७ ॥ योषिदिति ॥ ईश्वरस्य मायया रचितेषु योषिद्बहिरूपेषु द्रव्येषु उपभोग्यबुद्ध्या प्रलोभितात्मा आसक्तचित्तः नष्टदृष्टिः कुतविवेकः मूढः पुरुषः पतङ्गवन्नश्यति । यदाप्यत्र स्त्रियां पञ्चापि रूपरसाद्याः विषयाः सन्ति तथापि तत्र प्रथमं दृष्टिरेव पततीति रूपस्य प्राधान्यम् ॥ ८ ॥ स्तोकमिति ॥ स्तोके स्तोकमल्पमल्पं ज्ञासं गृहेभ्यो गृह्णन् । यावता ज्ञासेन आहारेण देहो वर्तेत तावन्तमेव ज्ञसेत् । तड्भाव आर्षः । एवं याचनेन गृह्यात् गृहस्थान् अहिंसन् अपीडयन् मुनिर्मायुकरां मधुकरसम्बन्धिनीं वृत्तिमातिष्ठेत् आश्रमसमुद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः ॥ नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्धिरेव सागरः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा त्रियं देवमायां तद्भावैरजितेन्द्रियः ॥ प्रलोभितः पतत्यन्धे तमस्यग्नौ पतद्भवत् ॥ ७ ॥ योषिद्धिरण्याभरणाम्बरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ॥ प्रलोभितात्मा ह्युपभोग्यबुद्ध्या पतद्भवत् ॥ ८ ॥ स्तोके स्तोके ज्ञसेद्द्र्यासं देहो वर्तेत यावता ॥ गृहानहिंसन्नातिष्ठेद् वृत्तिं मायुकरां मुनिः ॥ ९ ॥ अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ॥ सर्वतः सारमादद्यात्पुण्येभ्य इव षट्पदः ॥ १० ॥ सायन्तनं इवस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षितम् ॥ पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न संग्रही ॥ ११ ॥ सायन्तनं इवस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षुकः ॥ मक्षिका इव संगृह्णन् सह तेन विनश्यति ॥ १२ ॥

येत् । यथा मधुकरः सुमनसः अनाशयस्तत्राल्पमल्पमेव मधु गृह्णन् कापि न सक्तो वर्तते तद्वदित्यर्थः । अन्यथा मधुकर एकस्मिन्नेव पक्षे वसन्नस्तमये मुकुलिते तस्मिन् बध्यते एवं मुनिरपि गुणलोभेन एकगृह्णाश्रितः तन्मोहेन बध्येत ॥ ९ ॥ अणुस्य इति ॥ अणुभ्यो महद्भ्यो विगुलोभ्यश्च सर्वेभ्यः शास्त्रेभ्यः कुशलो विवेकी नरः तत्सारमादद्यात् । तड्भाव आर्षः । यथा षट्पदो भ्रमरोऽणुभ्यो महद्भ्यश्च पुण्येभ्यः सारमेवादाने न सर्वं तद्वदित्यर्थः ॥ १० ॥ मधुकरुत् द्विधा मधु कृन्तति पुण्यादाच्छिन्नचर्चति मधुकरुद् भ्रमरः मधु करोति आहारत्वेन स्वरूपेण चेति मधुकरुत् मधुमक्षिका चेति तत्रादाच्छिक्षितमुक्तं द्वितीयादाह । सायमिति । इदं सायन्तनोजनार्थमिदं श्वस्तनोजनार्थमित्येवमपि भिक्षितमन्नं न संगृह्णीत किं पुनर्मासादियथासं किन्तु पाणिरेव भोजनपात्रं यस्य सः उदरेमेवामन्ननिधानपात्रं यस्य तथा भवेत् संग्रही भवेन्मक्षिकेव न भवेत् नश्येत् । यथा मधुलोभेन मधुजीविभिमक्षिका हन्यते तथाच्यैहीतो भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥ स्पष्टयति—सायमिति ॥ तेन संगृहीतेन सह स्वयं विनश्यति । स्पष्टमन्यत् ॥ १२ ॥

स्वर्णासक्तौ गणो गुरुरित्याह—यद्यपि ॥ मिथुः संन्यासी दारवीं काठनिर्मितामपि युवतीं यदा पदेनापि न स्पृशेत् स्पृशन्तु यथा हस्तिप्रहणज्जीविमिरीनीतायाः करिण्या अङ्गसङ्गतो मोहितः कर्ी निस्सतपिहितगर्ने पतच् बध्यते तथा बध्यते पुनः संसारबन्धनं प्रमुखात् ॥ १३ ॥ नेति ॥ प्राज्ञो विवेकी कदापि स्त्रियं नाधिगच्छेत् मयेयं प्रोयेति बुद्ध्या तदासक्तो न भवेत् किन्तु तामात्मनः स्वस्य मृत्युं पश्येत् तत्रासक्त्येत् । बलाधिकैः स जाः पुरुषो ह्येते । यथा करिण्यामासक्तो गजोऽन्यैबलाधिकैर्न जैर्हन्यते ॥ १४ ॥ त्यागभोगहीनं धनं परगामीत्यत्र मधुहा गुरुरित्याह—नेति ॥ न देयमिति लुब्धैर्दुःखेन संचितं न देयं नोपभोग्यं च यद्धनं तच्चार्यवित् । अर्थं धनं तत्यायुष्यं च वेचि सोऽर्थवित् । चौरादिः अन्यः शुद्धे यथा मधुहा तरुकोटरादिगतं मधुमक्षिकाबागभेन वेचि सः मक्षिकाभिः संचितं मधु हरति ततोऽप्यन्यो गृह्णत्या शुद्धे तथेति ॥ १५ ॥ त्रिपापि स्वोद्यमं भोगः संभवतीति तत्रापि स एव गुरुरित्याह—सुदुःखेति ॥ अतिदुःखेनोपाजितैर्विद्वैर्दुःखे आशिषो विषयभोगमुखानि आशासानां कामयमानानां गृहमेधिनां भोगान् अश्नतः प्रथममेव यतिः शुद्धे । मधुहा यथा मक्षिकायः प्रथमं मधु शुद्धे तथेति । आशासानामिति शानचि नाकारलोप आर्षः । पचाब-

पदापि युवतीं मिथुर्न स्पृशेदारवीमपि ॥ स्पृशन् करीव बध्यते करिण्या अङ्गसङ्गतः ॥ १३ ॥ नाधिगच्छेत् स्त्रियं प्राज्ञः कर्हिचिन्मृत्युमात्मनः ॥ बलाधिकैः स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा ॥ १४ ॥ न देयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्यदुःखसञ्चितम् ॥ शुद्धे तदापि तच्चान्यो मधुह्वेवार्थवित्मधु ॥ १५ ॥ सुदुःखोपाजितैर्वितैराशासानां गृहाशिषः ॥ मधुह्वेवाप्रतो मुद्धे यतैर्वै गृहमेधिनाम् ॥ १६ ॥ ग्राम्यगीतं न शृणुयाद् यतिर्वनचरः क्वचित् ॥ शिक्षेत हरिणाद् बद्धान्मृगयार्गीतमोहितात् ॥ १७ ॥ नृत्यवादित्रगीतानि क्षुषन् ग्राम्याणि योषिताम् ॥ आसां क्रीडनको वश्य ऋष्यशृङ्गो मृगी-सुतः ॥ १८ ॥ जिह्वयाऽतिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः ॥ मृत्युमुच्छ्रयसद्विद्धिर्मीनस्तु बडिज्ञैर्यथा ॥ १९ ॥

जनं चेद्गृहाशिष इति षठी । “ यतिश्च ब्रह्मचारी च एकाग्रस्याभिनिवृत्तौ । तयोरन्नमदचा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।” इति गृहिणामावश्यकत्वेन वनविधानात् ॥ १६ ॥ ग्राम्येति । वनचरो यतिः क्वचित् कदापि ग्राम्याणां गीतं न शृणुयादिति मृगयोर्लुब्धकस्य गीतेन मोहितात् बद्धात् हरिणात् शिक्षेत ॥ अन्यथा बन्धनं शत्रुयादित्यथयः ॥ १७ ॥ हरिणशब्दाद्वरिणीहृतमृत्पृथङ्गमपि गुरुर्याह यदा ग्राम्यगीतासक्तेरदाहरणयाह—नृत्येति ॥ ग्रामे भवानि ग्राम्याणि योषितां नृत्यादीनि क्षुषन् सेवमानः । आर्षः शता । हरिणीसुत ऋष्यशृङ्गस्य ऋषिरासां योषितां क्रीडनकवदस्यो बभूवेति शेषः । ग्राम्येति । भगवद्गीतानुज्ञायम् ॥ १८ ॥ जिह्वेयति ॥ अतिप्रमाथिन्या अतिक्षो-विक्रया दुर्जयया च जिह्वया करणमूत्रया रसे तद्विषये विमोहितः आसक्तः असद्विद्धिर्जनः मृत्युमुच्छति यथा रसविमोहितो मीनो बडिशैरामिषलिप्रलोहकण्टकैः मृत्युमुच्छ-ति तथेति एवं रूपान्यस्यशब्दरसेः पतङ्गमधुक राजहरिणमीना मोहिताः तदुक्तम् । “ पतङ्गमातङ्गकुरङ्गमृङ्गमीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः

सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥ १९ ॥ दुर्जयत्वमुपपादयति—इन्द्रियाणाति ॥ मनीषिणो धीराः पुरुषा निराहाराः सन्तः इतराणीन्द्रियण्यशु जयन्ति परंतु रसनं दर्जयित्वा तत्तु तथा जेतुं न शक्नुवन्ति यतस्तद्रसनं निरन्तरस्य जनस्य वर्द्धते तथा च यथाहारः सर्वथा त्यज्यते तदा केवलमितरेन्द्रियजयो भवति । रसनेन्द्रियं तु वर्द्धत एवा यदि तु यथेष्टं भुज्यते तदा पुनः रसगोषेणेन्द्रियान्तरक्षोभः स्यादतो रसासक्तिं परित्यज्यौषधबहुञ्जति । प्राणद्वयैव सन्तुष्येदित्यत्रोक्तमपि रसनस्यातिदुर्जयत्वज्ञापनायोच्यते ॥ २० ॥ तावदिति ॥ यतः विजितानि अन्यानि रसनाव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि येन तथाभूतोऽपि पुमान् यावद्रसनं न जयेत्तावत् जितेन्द्रिय एव न स्यात् । रसनस्य जागरूक-त्वात्पुनस्तद्वारा इतरेन्द्रियद्वोषसंभवात् । अतो रसे रसनेन्द्रिये जिते सत्येव सर्वमिन्द्रियं जितं भवति नान्यथेति ॥ २१ ॥ नैराशये पिङ्गला गुरुरित्याह—पिङ्गलेति ॥ विदे-हसगरे मिथिलापुरे पुरा पिङ्गला नाम काचिद्वेश्यासीत् । हे नृपनन्दन तस्याः सकाशात् यत्किञ्चिन्मे मया शिक्षितं तन्मत्तो निबोध शृणु ॥ २२ ॥ सेति ॥ सा पिङ्गला इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः ॥ वर्जयित्वा तु रसनं तन्निरन्तरस्य वर्द्धते ॥ २० ॥ तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् ॥ न जयेद्रसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे ॥ २१ ॥ पिङ्गला नाम वेश्यासीद् विदेहनगरे पुरा ॥ तस्या मे शिक्षितं किञ्चिन्निबोध नृपनन्दन ॥ २२ ॥ सा स्वैरिण्येकदा कान्त संकेत उपनेष्यती ॥ अभूत्काले बहिर्द्वारि विभ्रती रूपापुत्तमम् ॥ २३ ॥ मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान्पुरुषर्षभ ॥ ताञ्छुल्कदात्तित्तवतः कान्तान्मेनेऽथकासुका ॥ २४ ॥ आगतेष्वपयातेषु सा सङ्केतोपजीविनी ॥ अप्यन्यो वित्तवान्कोऽपि यासुपैष्यति भूरिदः ॥ २५ ॥ एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा द्वार्यवलम्बिनी ॥ निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथं समपद्यत ॥ २६ ॥ तस्या वित्ताशया श्लुष्यद्वद्वत्राया दीनचेतसः ॥ निर्वेदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः ॥ २७ ॥

स्वैरिणी कामचारिणी वेश्या एकदा कान्तं कमनीयं रतिसमर्थं धनं पुरुषं संकेते एकाल्ने रतिस्थाने उपनेष्यती उपनेतुमुत्तमं स्वलङ्कृतं स्वरूपं विभ्रती तदगोये काले रात्रौ गृहाद्वहिर्द्वारि अभूत् उपविवेश ॥ २३ ॥ मार्ग इति ॥ हे पुरुषर्षभ अर्थकासुका सा मार्गे आगच्छतः पुरुषान् वीक्ष्य ताञ् वित्तवतः सधनात् अत एव शुल्कदानमूल्यं प्रदाय सुरतशाहकान् कान्तान् सुरतार्हंश्च मेने ॥ २४ ॥ आगतेष्विति ॥ सा यतः सङ्केतोपजीविनी संकेते पुरुषाञ्जीत्वा ततः प्राप्तधनेन जीवन्ती सा आगतेष्वपयातेषु सत्सु अन्योऽपि कोऽपि पितवान् अतो भूरिदो बहुधनदाता यासुपैष्यति इत्यचिन्तयदिति शेषः ॥ २५ ॥ एवमिति ॥ एवंविधया दुराशया ध्वस्ता निद्रा यस्याः सा द्वार्यवलम्बमाना पुनः निर्गच्छन्ती ततः पुनः अन्तः प्रविशती सती निशीथमर्द्धत्रां समपद्यत प्राप ॥ २६ ॥ तस्या इति ॥ वित्ताशया श्लुष्यद्वद्वत्रं यस्याः तथा दीनं चेतो यस्याः पिङ्गलायाः चिन्ताहेतुः दक्ष्यमाणविचारस्य हेतुः परिणामसुखावहश्च परम उत्कृष्टः निर्वेदो जज्ञे जातः ॥ २७ ॥

तस्या इति साहच्यम् ॥ तस्या निर्विण्णचित्ताया गीतं यथा यथावत् मम मत्तः शृणु ॥ हि यस्मात् पुरुषस्याशापाशानां निर्वेदोऽस्मिंश्चिथा तथा छेत्ता । अङ्ग हे राजन् न जातो निर्वेदो वैराग्यं यस्य सः देहं बध्नाति रचयतीति देहबन्धनशापाशं न जिहासति न त्यक्तुमिच्छति ॥ २८ ॥ अहो इति ॥ न विजित आत्मा मनो यथा तस्या मे मम मोहवितर्तितं मोहवितारं पश्यत येन मोहेनाहं बालिशा विवेकशून्या सती असतः तुच्छात्कान्तात् पुरुषात् कामं भोगधनादिकं कामये ॥ २९ ॥ सन्तमिति ॥ रमणं क्रीडाप्रदं रमिषदं सुखप्रदं परमानन्दरूपात्वात् वित्तप्रदं लक्ष्मीपतित्वात् नित्यं विनाशराहितमिममपरोक्षं समीपे हृदये सन्तं वर्तमानमन्तर्गमिणं भावन्तं विहाय ततो विपरीतमकामदं यथेष्टभोगेत्संपादने असमर्थं दुःखादिदं तुच्छं नश्यमहं भजे भजामि । अतः अहो भगवत्येतादृशी मतिस्तस्यास्तदा तन्यां रजन्यां तदङ्गने यदङ्गया गतयितस्य श्रीदत्तात्रेयस्य कृपाभारदशूदिति शब्धः ॥ ३० ॥ अहो इति ॥ अहो याऽहं ब्रैणात् ब्रूलभ्यदात् ब्रूलभ्यदात् अर्थवृषः धनादिपुण्यायुक्तात् अत्यपदात् अनुशोच्यात् रोगाद्याकुलत्वेन

तस्या निर्विण्णचित्ताया गीतं शृणु यथा मम ॥ निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ब्रूसिः ॥ न ब्रह्मजातनिर्वेदो देहबन्धं जिहासति ॥ २८ ॥ पिङ्गलोवाच ॥ अहो मे मोहवितर्तितं पश्यताऽविजितात्मनः ॥ या कान्ताद्दसतः कामं कामये येन बालिशा ॥ २९ ॥ सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं वित्तप्रदं नित्यमिमं विहाय ॥ अकामदं दुःखभयाचिशोकमोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽज्ञा ॥ ३० ॥ अहो मयात्मा परितोपितो वृथा साङ्केत्यवृत्त्या-तिविहाह्वारताया ॥ ब्रैणान्नरावाऽर्थवृषोऽनुशोच्यात्कीलेन वित्तं रतिमात्मनेच्छती ॥ ३१ ॥ यदस्थिभिर्निर्मितवंशवश्यस्थूणं त्वचारोमनसैः पिनद्धम् ॥ क्षत्रवद्भारभगारमेतद्विष्णुत्रूपं मदुपैति कान्था ॥ ३२ ॥ विदेहानां पुरे ह्यस्मिन्नहमेकैव मूढधीः ॥ याऽन्यमिच्छन्त्यसत्यस्मा-दात्मदात्काममच्युतात् ॥ ३३ ॥ सुहृत्प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् ॥ तं विक्रीयात्मनैवाहं रमेऽनेन यथा रमा ॥ ३४ ॥

नश्वरान्नात् त्वेन धनादिदानेन कीलेन स्वयं विक्रीतेनात्मना देहेन वित्तं रतिं चेच्छती तथा मया साङ्केयेन परपुरुषसङ्गेन या वृत्तितया बहुवीहिणा मयेत्यस्य विशेषणं वा । अत एव विगर्हो विनिन्वा या वार्ता जीविका तथा आत्मा मनः बृथैव परितोपितः संतापं प्रायिनः ॥ ३१ ॥ यदिति ॥ यत् अस्थिभिर्निर्मिता वंशादयो यत्र तत् स्थूणाः स्तम्भाः वंशो नाम स्थूणासु निहितस्तिर्यग्घेणुः वंशास्तस्मिन्नुभयतो निहिता वेणवः तत्र यत् पृष्ठे दीर्घमस्थि स वंशः पार्श्वस्थीति वंशानिस्थूणा हस्तपादास्थीति विवेकः । त्वचा चर्मणा तथा रोमभिर्नसैश्च पिनद्धं छादितम् । तथा कफादिकं शरन्ति नव द्वाराणि इन्द्रियछिद्राणि । यस्मिन्मतेदवंशूतागाररूपं विष्णुत्रूपमन्तर्गतरिं भवत् मनोऽन्या का वा स्त्री कान्तबुद्ध्या उपैति सेवते ॥ ३२ ॥ विदेहनामिति ॥ विदेहानां मैथिलानां ज्ञानिनामपि अस्मिन् पुरे एका अहमेव मूढधीः । हि यस्मात् याहमस्मती दुष्टा अस्मात् आत्मदात् अच्युतात् भगवतः अन्यं कामं तां विहायान्यं भोगमिच्छती शत्रुतात् ईप्सु अस्मि ॥ ३३ ॥ सुहृदिति ॥ यतोऽयमच्युतः शरीरिणां सुहृत् हितकर्ता प्रेष्ठतमः

नाथः स्वामी आत्मा च अतस्त्वमेव आत्मना विक्रीय देहादिसमर्पणेन विशेषेण क्रीत्वा स्ववशीकृत्यानैव सह यथा रमा लक्ष्मीः रमते तथाहमपि रमे ॥ ३४ ॥ कियदिति ॥ ये स्वयमेव आद्यन्तवन्तः अतः कालेनैव विदुताश्च ते कामाः विषयाः कामदा नराः देवा वा ते भार्यायाः मम कियत् प्रियं व्यभजन् कृतवन्तः न किञ्चित् अतोऽत्रामुत्र च तद्वातिरिक्तः कोऽपि सेव्यो नास्तीत्याशयः ॥ ३५ ॥ नूनमिति ॥ यत् यस्मात् दुष्टा आशा यस्याः तस्याः मे मम अयं सुखावहः निर्वेदो जातः अतो नूनं मे मम केनापि कर्मणा भगवान् विष्णुः प्रीतः यदृच्छापते श्रीदत्तात्रेये तदर्थं स्थानमार्जनलेपादिकमनया कृतमिति शब्दः ॥ ३६ ॥ मैवमिति ॥ यदि मे विष्णुः प्रीतो न स्यात् तर्हि मन्दभाग्याया मम निर्वेदस्य हेतवः क्लेशा एवं मा स्युः न भवेयुः । यद्वा । यदाहं मन्दभाग्या स्यां तर्हि मे निर्वेदहेतवः क्लेशा न स्युः अतोऽहं भाग्यवत्येवेत्यर्थः । येन निर्वेदेन पुरुषः अनुबन्धं देहोहादिकं निर्हृत्य त्यक्त्वा शमं शान्तिमृच्छति यमोति ॥ ३७ ॥ तेनेति ॥ अतस्तेन भावतोऽपकृतमुपकाररूपेण प्रसादीकृतं निर्वेदं शिरसा आदाय शाम्येषु कियत्प्रियं ते व्यभजन्कामा ये कामदा नराः ॥ आद्यन्तवन्तो भार्याया देवा वा कालविदुताः ॥ ३५ ॥ नूनं मे भगवान्प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा ॥ निर्वेदोऽयं दुराशया यन्मे जातः सुखावहः ॥ ३६ ॥ मैवं स्युर्मन्दभाग्यायाः क्लेशा निर्वेदहेतवः ॥ येनानुबन्धं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ॥ ३७ ॥ तेनोपकृतमादाय शिरसा श्रम्यसंगताः ॥ त्यक्त्वा दुराशाः शरणं ब्रजामि तमधीश्वरम् ॥ ३८ ॥ सन्तुष्टा श्रद्धयन्त्ये- तद्यथालाभेन जीवती ॥ विहरान्यमुनैवाहमात्मना रमणेन वै ॥ ३९ ॥ संसाररूपे पतितं विषयैमुपितेक्षणम् ॥ अस्तं कालाहिनात्मानं कोऽ- न्यन्नानुमधीश्वरः ॥ ४० ॥ आत्मैव ज्ञात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदाखिलात् ॥ अप्रमत्त इदं पश्यद्गस्तं कालाहिना जगत् ॥ ४१ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ एवं व्यवसितमतिदुराशां कान्ततर्षणाम् ॥ जित्वोपशममास्थाय शय्यामुपविवेश सा ॥ ४२ ॥

सङ्गताः संलया दुराशास्त्यक्त्वा तपेऽधीश्वरं शरणं ब्रजामि ॥ ३८ ॥ संतुष्टेति ॥ यथालाभेन संतुष्टा तैवैव जीवती । नुमन्नाव आर्षः । एतत् परमात्मतत्वं विहरामीत्युत्तरा- र्द्धीकं वा श्रद्धयती तत्रैव विश्वासं कुर्वती अमुनैव आत्मना स्वरूपभूतेन प्रियेण रमणेन पत्या सहहं विहरामि ॥ ३९ ॥ संसारेति ॥ दुस्तरत्वसंसार एव कूपस्तत्र पतितं विषयैमुपितमीक्षणं विवेको यस्य तं कालरूपेणाहिना अस्तमात्मानं भावतोऽन्यः को वा ज्ञानुमधीश्वरः समर्थः ॥ ४० ॥ तर्हि किमात्मत्राणेणाधिना तं भजसे नेत्याह—आत्मे- ति ॥ यदि अप्रमत्तः सावधानः सन्निरदं जगत् कालाहिना अस्तं पश्येत् ततश्चाखिलात्पञ्चात्रिविधेत तदात्मनो गोप्ता आत्मैव भवेत् । अतो मम रक्षायाः स्वतः सिद्धत्वात् प्रेम्णैव तं भजामीत्याशयः ॥ ४१ ॥ एवमिति ॥ एवं व्यवसिता कृतविश्वया मतिर्यस्याः सा पिङ्गला कान्ते यस्तर्षोऽभिलाषस्ततो जातां धनादिदुराशां छित्त्वोपशमं शान्ति- मास्थायशित्य शय्यामुपविवेश ॥ ४२ ॥

अशोति ॥ अशा हि अशौच परमं दुःखसाधनं नैराशयेव परमं सुखसाधनम् । यथा कान्ताशयासु दुःखिता कान्ताशां संखिद्य सुखं यथा तथा सुष्वाप ॥ ४३ ॥
 इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकासु ॥ एकादशशास्त्रमेऽस्मिन् व्याख्यादङ्गसहायकः ॥ ८ ॥ नवमे कुरारिदियो देहलश्वोपशिक्षितम् ॥ श्रुत्वा यदुःकृतार्थोऽत्र श्लोकः
 साक्षाच्चिद्वैह्वयः ॥ उवाच वाक्याद्वितर्कमष्टनिर्दिष्टदुःखतः ॥९॥ परिश्रह इति ॥ दृणां यद्यश्चिद्यतमं वस्तु तस्य तस्य परिश्रहोऽतिदुःखाय भवति अतो यस्तु तद्विद्वान् परिश्रहस्य
 दुःखहेतुत्वं जानन् अकिञ्चनः निष्कारिग्रहः स्यात्सोऽनन्तं सुखमाप्नोति ॥ १ ॥ साभिषमिति ॥ परिश्रुहीतामिषमुत्तं कुरारारुथं पक्षिविषं पक्षिविषं निरामिषस्ततो बलिनः श्येनगृध्रादयो
 जह्युः तदा च स कुरारः आमिषं परित्यज्य सुखं समविन्दत मातवात् ॥ २ ॥ नेति ॥ मे मम मातावमानौ लोककृतमातापमानजनितमुखदुःखे न स्तः । तथा या गेह्युत्रिणां
 तद्वत्तां चित्ना भवति सापि नास्ति यतः अहं आत्मना सहैव क्रीडा यस्य तथा आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य सोऽहमिह लोके बालवत् सुखं विचरामि ॥ ३ ॥ द्रोवेति ॥

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ॥ यथा सच्छिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥४३॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्क-
 न्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ब्रह्मण उवाच ॥ परिश्रहो हि दुःखाय यद्यत्प्रियतमं नृणाम् ॥ अनन्तं सुखमाप्नोति तद्विद्वान्यस्त्वकिञ्चनः ॥ १ ॥
 सामिषं कुरारं जवुर्बलिनो ये निरामिषाः ॥ तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥२॥ न मे मानवमानौ स्तो न चिन्ता गेह्युत्रिणाम् ॥ आ-
 त्मक्रीड आत्मरतिर्विचरामीह बालवत् ॥ ३ ॥ द्रोवे चिन्तया मुक्तौ परमानन्द आहूतौ ॥ यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्यः परं गतः ॥ ४ ॥
 क्वचिक्तुमारी त्वात्मानं वृणानान्गृहमागतात् ॥ स्वयं तानर्हयामास क्वापि यातेषु बन्धुषु ॥५॥ तेषामभ्यवहारार्थं शालीनहसि पाथिव ॥ अवघ्न-
 न्याः प्रकोष्ठस्थाश्चक्रुः शङ्खाः स्वनं महत् ॥६॥ सा तज्जुगुप्सितं मत्वा महती व्रीडिता ततः ॥ बभञ्जैकैकशः शङ्खान् द्वौ द्वौ पाण्योरशेषयत् ॥७॥
 द्रोवेव मातापमानादिविचिन्तया मुक्तौ अत एव परमानन्दे आहूतौ निमग्नौ यो विमुग्धः अज्ञः मातापमानानभिज्ञः जडः अनुदासः बालः यश्च गुणेभ्यः परम् ईश्वरं गतः
 तदेकभावं प्राप इति ॥ ४ ॥ क्वचिदिति ॥ क्वचिदेशे बन्धुषु पित्रादिषु क्वापि कार्यान्तरे यातेषु सत्सु क्वचिक्तुमारी आत्मानं वृणानान् वरितुं स्वगृहमागतात् जानात् वीक्ष्य
 स्वयमेव तात् अर्हयामास आवृत्तसर्वङ्गैश्च गेहादिभिरुक्त्य गेहादिभिरुक्त्य दमोक्षिनादिभिरन आतिथ्येन सत्कारं कृतवती ॥ ५ ॥ तेषामिति ॥ तेषामागतानामभ्यवहारार्थं भोजनार्थं रहसि
 एकान्ते शालीन् धान्यानि अवघ्नन्त्यास्तस्याः । नुमपः । प्रकोष्ठस्थाः मणिबन्धस्थाः शङ्खाः शङ्खवलयः महत् यथा स्यात्तथा स्वनं चक्रुः ॥ ६ ॥ सा इति ॥ तदा सा
 कुमारी यतो महती बुद्धिमती महाकुलोत्पन्ना वा अतः तच्छाल्यवहसनं जुगुप्सितं दारिद्र्यमूचकत्वाच्चिन्दितं मत्वा व्रीडिता सती तत एकैकशः क्रमेणैकमेकं शङ्खं वभञ्ज
 करादपसारितवती । द्वौ द्वौ शङ्खौ पाण्योरशेषयत् ॥ ७ ॥

उभयोरिति ॥ ततश्च पुनरवघ्नन्त्या । नुमार्षः । शङ्खयोरुभयोर्द्वयोर्द्वयोरपि परस्परसंघर्षजो घोषोऽभवत्। ततस्तत्राप्येकमेकं निरभिदत् पृथक्कृतवती तद्वैकस्माच्छङ्खत् ध्वनि-
र्नामिवत् ॥ ८ ॥ अन्विति ॥ हे अरिन्दम लोकतत्त्वस्य विविक्तस्या जिज्ञासया। इहभाव आर्षः । विन्दतेर्वा रूपम् । एतात् लोकाननुचरन्नहं तस्याः इमं बहयमाणम् । उपदे-
शम् अन्यशिक्षम् । तद्विज्ञाप आर्षः ॥ ९ ॥ वास इति ॥ बहूनां वासे कलहो भवेत् द्वयोरपि वासे वार्ता मिथः संडापो भवेत् । वास इति प्रथमान्तपाठे कलहः । कलहहेतुः
वार्ता गोष्ठी हेतुर्भवेदित्यर्थः । यत एवं तस्मात्कुमार्याः कङ्कण इव एक एव चरेत् ॥ १० ॥ मन इति ॥ जितासनः जिमन्वासाश्च सन् अतन्द्रितः आलस्यरहितः वैराग्या-
स्यासयोगेन धियमाणं वशीक्रियमाणं मनः एकत्र संयुञ्ज्यात् स्थिरिकुर्यात् । आसनजये श्वासजयः ततश्च श्वासाधीनं मनः स्थिरं भवति वैराग्यात्प्रासादायां च पुनर्विक्षेपाभावः
॥ ११ ॥ यस्मिन्निति ॥ यदेतत् लयविक्षेपालोकं मनस्तत् यस्मिन् एतानन्दस्वरूपे भगवति लब्धासन्दं सत् कर्मणून् कर्मवासनाः मुञ्चति तस्मिन् नियुञ्ज्यदिति पूर्वेण

उभयोरथभूद्धोषो ह्यवघ्नन्त्याः स्म शङ्खयोः ॥ तत्राप्येकं निरभिदेदकस्मान्नाभवद्वृत्तिः ॥ ८ ॥ अन्वशिक्षिमं तस्या उपदेशमरिन्दम ॥ लोका-
ननुचरन्नौल्लोकतत्त्वविविक्तस्या ॥ ९ ॥ वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि ॥ एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कङ्कणः ॥ १० ॥ मन एकत्र
संयुञ्ज्याजितश्वासो जितासनः ॥ वैराग्याभ्यासयोगेन धियमाणमतन्द्रितः ॥ ११ ॥ यस्मिन्ननो लब्धपदं यदेतच्छङ्खैः शनैर्मुञ्चति कर्मणून् ॥
सत्त्वेन वृद्धेन रजस्तमश्च विधूय निर्वाणमुपेत्यनिश्चयम् ॥ १२ ॥ तदेवमात्मन्परुद्धचित्तो न वेद किञ्चिद्वहिरन्तरं वा ॥ यथेषुकारो नृपतिं व्रजन्त-
मीषौ गतात्मा न ददर्श पार्थ ॥ १३ ॥ एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः ॥ अलक्ष्यमाण आचार्यैर्नुरेकोऽल्पभाषणः ॥ १४ ॥

संबन्धः । ननु तथापि सुषुप्तिलब्धयो दुर्वारः तत्राह । वृद्धेन सत्वगुणेन रजस्तमश्च विधूय रजस्तमोर्भावे विशेषलययोगेभावात् । अनिश्चयं इन्धनं गुणास्तत्कार्यं च तद्रहि-
तम् इन्धनवत्सत्वस्य स्वत एव शान्तत्वात् निर्वाणम् अद्वैतिकं ध्येयाकारेणानस्थानमुच्यते । उक्तं च "मनसो वृत्तिहान्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः । यासंभ्रान्तानामाऽसौ समा-
धिरभिधीयते ॥" इति ॥ १२ ॥ तदेति ॥ एवमात्मनि सर्वात्मके परमेश्वरेऽवर्कद्वं स्थिरिकृतं चित्तं येन स तदा तस्यापवस्थायां दर्शनादिना बहिः स्मरणेन अन्तरं वा न कि-
ञ्चिद्वेद । यथा इषौ गतात्मा तस्य ऋजूकरणे दत्तचित्तः तन्मयी भवन्मनाः दार्ष्टान्त आत्म्याकारी भवन्मनाः इषुकारः भेयोदिमहावोषैः पार्थ्वे गच्छन्तमपि नृपतिं यथा न
ददर्श तथेति ॥ १३ ॥ एकचरिति ॥ योगिसमर्दस्यापि त्यागे कुमारगुरुः जनमात्रसङ्गत्यागे सर्पः स यथा जनाच्छङ्खान्त एककी विचरति नियतनिकेतहरितश्च सदा अग्र-
मतश्च एकात्मवासी च आचार्यैर्नितिसिः सविषो निर्दिशो वेने च न लक्ष्यते असहायश्च मितशापी च तद्वन्मुनिरपि वेनेतत्पर्थः ॥ १४ ॥

गृहति ॥ अथुवः आत्मा शरीरं यस्य तस्य देहस्याधुवत्वादित्यर्थः । गृहारम्भः गृहनिर्माणमात्मनोऽतिदुःखाय भवति आयासवनव्यायः प्रसिद्धत्वात् तथा विफलश्च अतो यथा सर्पः परकृतं वेष्टम वल्मीकादिकं प्रविश्य सुखं यथा भवति तथा एधते वर्तते तथैव विवेकिभिरन्यनिर्मितगृहेणैव निर्वाहः कर्तव्य इति शेषः ॥ १५ ॥ ईश्वरः केन प्रकारेण सृष्ट्यादि करोतीत्येतन्नया ऊर्णनाभेः शिक्षितामित्याचक्ष्ण आदौ संहारमाह—एक इति सार्द्धम् ॥ य एक ईश्वरः नारायणो देवः आत्माधारः आधारान्तरानपेक्षः स्वयं त्वसिखानामाश्रयः आधारः स्वमायया पूर्वसृष्टमिदं विश्वं कालाख्यया कलया स्वशक्त्या संहृत्य कल्पान्ते एक एवाद्द्वितीयः सजातीयविजातीयभेदशून्योऽभूत् । सर्वस्य प्रपञ्चस्यात्मनि लयात् ॥ १६ ॥ उक्तमेव पुनः स्पष्टयति—कालेनेति द्वयम् ॥ आत्मनः अनुभावेन शक्तिविशेषेण कालेन कारणभूतासु सत्त्वादिषु शक्तिषु साम्यं प्रधानं प्रति नीतासु सतीषु प्रधानपुरुषयोर्भूतयोः नियन्ता परे ब्रह्मादयः अवरे अन्ये च मुक्ताः जीवास्तेषां परमः परमफलभूतः प्राप्यः निरुपाधिकः सत्त्वाद्यधिरोहितः केवलो निर्वि-
गृहारम्भो हि दुःखाय विफलश्चाधुवात्मनः ॥ सर्पः परकृतं वेष्टम प्रविश्य सुखमेधते ॥ १५ ॥ एको नारायणो देवः पूर्वसृष्टं स्वमायया ॥
संहृत्य कालकलया कल्पान्त इदमीश्वरः ॥ एक एवाद्द्वितीयोऽभूदात्माधारोऽसिखलाश्रयः ॥ १६ ॥ कालेनत्मानुभावेन साम्यं नीतासु
शक्तिषु ॥ सत्त्वादिष्वधिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १७ ॥ परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः ॥ केवलानुभवानन्दसन्देहो
निरुपाधिकः ॥ १८ ॥ केवलान्त्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकाम् ॥ संक्षोभयन् सृजत्यादौ तथा सूत्रमरिन्दम् ॥ १९ ॥ तामाहु-
स्त्रिगुणव्यक्तं सृजन्तीं विश्वतोमुखम् ॥ यस्मिन् प्रोतमिदं विश्वं येन संसरते पुमान् ॥ २० ॥ यथोर्णनाभिर्देहयाहुर्णां संतत्य वक्त्रतः ॥
तथा विद्वत्य भूयस्तां शसत्येवं महेश्वरः ॥ २१ ॥

षयः स्वप्रकाराः अनुभवो ज्ञानमानन्दश्च तेषां सन्देहः समूहः चिदानन्दरूपः आदिपुरुषः कैवल्यसंज्ञितः मोक्षशब्दाभिधेय आस्ते । यद्वा । केवल एव कैवल्यम् । स्वार्थे अथ्क् ।
कैवल्य इति संज्ञा जाता यस्य स जगत्कालादिव्यापाराभावात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ केवलदेव सृष्टिं दर्शयति—केवलेति ॥ हे अरिन्दम केवलेनात्मानुभावेन कालेन त्रिगुणा-
त्मिकां स्वमायां संक्षोभयन् तथा प्रकृत्या आदौ सूत्रं क्रियशक्तिप्रधानं महत्त्वं सृजति ॥ १९ ॥ तामिति ॥ विश्वतोमुखं नानाविधं त्रिगुणात्मकं विश्वमहद्वारद्वारेण
सृजन्तीं तामेव सूत्ररूपां व्याक्तिं त्रिगुणव्याक्तिं त्रिगुणकार्यमाहुः । व्यक्तिशब्दं प्रधानीकृत्य सूत्रस्यैव ब्रह्मिज्ञेन परामर्शः । त्रिगुणकार्यस्य सूत्रसंज्ञायां हेतुमाह । यस्मिन्निति ।
कारणभूते समाष्टिप्रणरूपे सूत्रे यस्मिन्निति विश्वं प्रोतं ग्रथितम् । येन प्राणरूपेण सूत्रेण पुमान् जीवः संसरते । तद्वर्षः ॥ २० ॥ यथेति ॥ ऊर्णां तन्तुसन्तानप्रकृतिर्नाभौ
यस्य स कीदृशविशेषः स यथा हृदयात् वक्रद्वारा ऊर्णां संतत्य प्रसार्य तयोर्णया विहृत्य क्रीडित्वा सूयस्तां शसति । तद्वशात् वर्षः । एवमेव परमेश्वरोऽपि स्वत एव विश्वं

प्रसार्य तत्र विहस्य स्वास्मिन्नेवोपसंहरति ॥ २१ ॥ यत्र यत्रेति ॥ धिया निश्चयास्मिन्मया बुद्ध्या यत्र विषये मनः संकल्पविकल्पात्मकं सकलं निश्चलं लेहावन्यतमं हेतुना यो देही धारयेत्स तत्सत्त्वरूपातां याति प्रामोति ॥ २२ ॥ कीट इति ॥ हे राजन् तेन पेशस्कृता अमरविशेषेण कुड्यां निरोधस्थाने प्रवेशितो निरुद्धः कीटो भयंन तं पेशस्कृतं ध्यायन् पूर्वरूपमसंत्यजन् तत्सात्मतां तत्सारूप्यं याति । सांख्यतामिति पाठे तु स्वार्थेष्वप्यजन्तात्समशब्दात्तल्ल आर्ष इत्येके । पूर्वरूपमसंत्यजन्तिस्यस्यायमाभिप्रायः । यदा तेनैव देहेनान्यसाहज्यं दृश्यते तदा किं वक्तव्यं देहान्तरेण साहज्यं वदते इति ॥ २३ ॥ एवमिति ॥ स्पष्टम् ॥ २४ ॥ देह इति । देहोऽपि मम गुरुः यतः विरक्तिविवेकयोर्हेतुः सत्वनिधनमुत्पत्तिविनाशौ विभ्रत विभ्राणः । स्मृति प्रसिद्धौ । किं च सततमार्तिमोदकमुत्तरोत्तरफलं च विभ्राणः । यद्वा । सततार्विवोदकमुत्तरफलं यस्य तत्सत्त्वनिधनं विभ्राणः । अनेन देहेन यथा यथावत् तत्वानि विमृशामि तथापि यतः पारक्यं श्रृगालादिभक्ष्यमित्यवसितो निश्चितवाच अतः असङ्गः अस्मिन्नप्यासाकिरहितं

यत्र यत्र मनो देही धारयेत्सकलं धिया ॥ स्नेहाद्द्वेषाद्भ्याद्यापि याति तत्सत्त्वरूपाताम् ॥ २२ ॥ कीटः पेशस्कृतं ध्यायन्कुड्यां तेन प्रवेशितः ॥ याति तत्सात्म्यतां राजन्यूर्वरूपमसंत्यजन् ॥ २३ ॥ एवं गुरुभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः ॥ स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो ॥ २४ ॥ देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतुर्विभ्रतम् सत्त्वनिधनं सततार्त्युदकम् ॥ तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि पारक्यमित्यवसितो विचारान्यसङ्गः ॥ २५ ॥ जायात्मजार्थपशुभृत्यगृह्णातवर्गान्पुष्पाति यत्प्रियचिक्रांशुतया वितन्वन् ॥ स्वान्ते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः स देहः सृष्टाऽस्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मा ॥ २६ ॥ जिह्वैकतोमुमपकर्षति कर्हि तर्षां शिश्रोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ॥ प्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्तिर्वह्यः सपत्न्य इव गेहपातिं लुनन्ति ॥ २७ ॥

एव विचारामि ॥ २५ ॥ सततार्त्युदकतां प्रपञ्चयति-जायेति ॥ सकृच्छ्रं सकष्टं रेफरहितपाठे सकृदेव शं सुखमिति यथा भवति तथाऽवरुद्धाति संचितानि धनानि येन सः पुरुषः देहविशेषणं वा । यस्य देहस्य प्रियचिकीर्षुतया प्रियं कर्तुं भोगं संपादयितुमिच्छुतया । चिकीर्षणेत्यर्षाः पाठः । जायादिवर्गान् वितन्वन् संवर्द्धयन् तान् पुष्पाति । वृक्षस्यैव धर्मः स्वभावो वास्य लः वृक्षो यथा विनश्यन्नपि वृक्षान्तरबीजमुत्पाद्य विनश्यति तथेत्यर्थः । स देहः स्वान्ते स्वस्यायुषोऽन्ते अस्य पुरुषस्य देहान्तरबीजं सृष्ट्वा अवसीदति वस्यति अस्य बीजं सृष्ट्वेति देहान्तरोऽपि न दुःखसमाप्तिरित्याशयः ॥ २६ ॥ जिह्वेति ॥ अमुं देहं देहाभिमानिनं पुरुषं वा कर्हि कदाचित् जिह्वा एकतः रसं प्रत्यपकर्षति तर्षा पिपासा । स्त्रीत्वमार्षम् । जलं प्रति अपकर्षति तथा शिश्रो व्यवायं प्रति त्वक् स्पर्शं प्रति उदरपन्नं प्रति श्रवणं शब्दं प्रति घ्राणो गन्धं प्रति चपला दृक् रूपं प्रति कर्म शक्तिः कर्मोन्मियाणि क्व च क्वचित् वचनादानगतिसलविसर्गादिस्वस्वविषयं प्रति आयकर्षति बह्वचः सपत्न्यो यथा गेहपातिमेकं स्वामिनं गृहीत्वा सर्वतः स्वं स्वं प्रति लुनन्ति

आरुष्य त्रोटयन्ति तथेति ॥ २७ ॥ एवं देहस्य विरस्य्यादित्तुलने गुरुत्वमुक्त्वा दुर्लभत्वं दर्शयन् आत्मनिष्ठमभिधत्ते—मृष्ट्वेति ॥ देवो भावान् आत्मनः शक्त्या अजया । विविधानि पुराणि जीवानां निवासस्थानानि शरीराणि वृक्षसरीसृपादीन् सृष्ट्वा तैस्तैर्वृक्षादिशरीरैः धर्मादिपुरुषार्थसाधकत्वाभावात् न तुष्टं हृदयं यस्य स ब्रह्मणोऽवलोक्या अपरोक्षज्ञानपर्यन्तं योग्या धिषणा बुद्धिर्यस्मिन्तं पुरुषं पुरुषशरीरं विधाय मुदं हर्षं प्राप ॥ “ तासां मे पौरुषं श्रिया ” इति भागवदुक्तेः । “ पुरुषत्वे चावितरामात्मा ” इति श्रुतेऽर्थाईश्वरो हि वागादीः सृष्टवान् ताश्च भोगार्थं शरीरमयाचन स च ताभ्यो गवादिशरीराण्यानीय चक्षुरादिस्थानेष्वत्र प्रथितेत्याह । तत्र पुरुषशरीरे वागादयः समस्तपुत्रत्वेनेषरोऽपि मुदमाप । तथा च श्रुतिः । “ तथा ताभ्यो गमानयत ता अब्रुवन् न वै नोयमलमिति ताभ्योऽवमानयत्वा अब्रुवन्न वेनोयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयत्वा अब्रुवन् सुकृतं वत ” इति ॥ २८ ॥ लब्धवति ॥ यस्मात् इदं मानुष्यं जन्यार्थदयपि अनित्यम् अनुगतो मृत्युर्यस्य तादृगस्ति तस्माद्ब्रह्मनां सम्भवानां जन्मनामन्ते कथञ्चिदिदं

सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यज्यात्मज्ञान्तया वृक्षान्सरीसृपपशून्त्वगदंशमत्स्यान् ॥ तैस्तैरतुष्टहृदयः पुरुषं विधाय ब्रह्मावलोकधिषणं मुदमाप देवः ॥ २८ ॥ लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसंभवात्ते मानुष्यमर्थदमन्तियमपीह धीरः ॥ तूर्णं यतेत न पतेदनुमृत्यु यावन्निःश्रेयसाय विषयः सलु सर्वतः स्यात् ॥ २९ ॥ एवं सज्जातवैराग्यो विज्ञानालोक आत्मनि ॥ विचरामि महीमेतां मुक्तसङ्गोऽनहंकृतिः ॥ ३० ॥ न द्वेकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलम् ॥ ब्रह्मैतदद्वितीयं हि गीयते बहुधाधिभिः ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामन्य गभीरधीः ॥ वन्दितोऽभ्यर्थितो राज्ञा ययौ प्रीतो यथागतम् ॥ ३२ ॥

लब्ध्वा इहात्मिमेव जन्मनि तत्रापि यावन्न पतेत् रोगादिना न विपद्येत तावदेव धीरः सन् तूर्णं शीघ्रं निःश्रेयसाय मोक्षाय यतेत विषयलाभार्थमयत्नमेदं जन्म व्यर्थं न कुर्यात् । यतः सलु विषयलाभास्तु सर्वतः श्रेयसकरादिजन्मस्यपि स्यात् सुलभ एव ॥ २९ ॥ एवं बहुधा विवेकं निरूप्य त्वं तु कल्पः कविर्दक्ष इत्योदरेचरमाह—एवमिति ॥ एवं बहुभ्यो गुरुभ्योऽन्वयव्यतिकारार्थां सम्यग्जातं वैराग्यं यस्य सः विज्ञानमात्मसाक्षात्कारात्मकमेवालोकः प्रदीपो यस्य सः । अतः आत्मनि स्वरूपे एव स्थित इति शेषः । अत एव देहेऽनहंकृतिः अहङ्काररहितः गृह्णन्नादितु मुक्तसङ्गो ममतारहितश्चाहेतां महीं विचरामि ॥ ३० ॥ न हीति ॥ एकस्माद्गुरोः सुस्थिरं सुपुष्कलं ज्ञानं न स्यात् । यत् एतदद्वितीयमपि ब्रह्म ऋषिभिर्विबुधा गीयते अतो व्यामोहः स्यादेव । एते हि असम्भावनादिनिर्वर्तकतया स्वबुद्ध्या कल्पिताः गुरुवः उपदेशको गुरुस्त्वेक एवेति ॥ ३१ ॥ इतीति ॥ गभीरधीः स विप्रो इत्तात्रेयः यदुम् इत्युक्त्वा तं यदुमामन्य पृष्ट्वा तेन वन्दितः पूजितश्च श्रीतः सन् यथागतं तथैव यदृच्छया ययौ ॥ ३२ ॥

अवधूतेति ॥ नोऽस्माकं पूर्वेषामपि पूर्वजो वृद्धः स यदुः अवधूतवचः श्रुत्वा धनपुत्रादिसर्वसङ्गादिनिर्मुक्तः सन् समे भगवत्येव चित्तं यस्य तथाभूतो बभूव । अत्र स्वामि-
 षादानां श्लोकौ । “ कपोतो मनिहरिणकुमारिणजपद्मगाः । पतङ्गः कुरुराद्यष्टौ हेयार्थे गुरवो मताः ॥ मधुकल्पमधुहर्त्रा च पिङ्गला च द्वयोश्चयः । उपादेयार्थविज्ञाने शेषाः
 पृथ्वादयो मताः ॥ ” ३ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकायाम् ॥ एकादशस्य नवमे व्यथाङ्गसहायकः ॥ ९ ॥ दशमे देहसंबन्धात्संस्तुतिर्नान्मिनः स्वतः ॥ इत्युक्तं
 हरिणा तत्र श्लोकाः परवर्तक्यः ॥ द्वे उवाचैति सार्द्धस्तु संतात्रिशदनुष्ठुभः ॥ १० ॥ मयेति ॥ मया गीतापञ्चरात्रादिषूक्तेषु पूजानसंस्कारश्रवणादिवैष्णवधर्मेषु अवहितः
 प्रसादाहृतः ताननुतिष्ठन् अक्रामात्मा फलाभिसन्धिरहितः मदाश्रयः मदेकधारणः सन् तदविरोधेन वर्णाश्रमकुलाचारान्तं कर्म समाचरेत् ॥ १ ॥ अन्वक्षेतेति ॥ प्रथमतः
 स्मोचितधर्मैशुद्ध आत्मा चित्तं यस्य स विषयेष्वविष्ट आत्मा चित्तं येषां तेषां देहिनां गुणेषु विषयेषु तत्त्वध्यानेन परमार्थस्वाभिनविशेन हेतुना ये सर्वे आरम्भा उवा-
 गास्तेषां विपर्ययं सुखोद्देशेन क्रियमाणानां दुःखजनकत्वरूपफलवैपरित्यगन्वक्षितं पुनः पुनः पश्येत् । एवं फलवैपरित्यक्शनात्कामनानिवृत्तिः स्यादित्याशयः ॥ २ ॥
 अवधूतवचः श्रुत्वा पूर्वेषां नः स पूर्वजः ॥ सर्वसङ्गविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह ॥ ३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे भगवदुद्ध-
 वसंवादे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः ॥ वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाचरेत् ॥ १ ॥
 अन्वीक्षेत् विद्युद्धात्मा देहिनां विषयात्मनाम् ॥ गुणेषु तत्त्वध्यानेन सर्वारम्भविपर्ययम् ॥ २ ॥ सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा मनोरथः ॥
 नानात्मकत्वाद्भ्रिफलस्तथा भेदात्मधीगुणैः ॥ ३ ॥ निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्यजेत् ॥ जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियत्कर्मचोदनाम्
 ॥ ४ ॥ यमानमीक्षणं सेवेत नियमान्मत्परः क्वचित् ॥ मद्भिन्नं गुरुं शान्तमुपासीत मदात्मकम् ॥ ५ ॥

सुप्तस्येति ॥ यथा सुप्तस्य स्वप्नं पश्यतः पुंसो विषयालोको नानाविधप्रदार्थदर्शनं यथा वा राजादिवृत्तं ध्यायतो जनस्य तद्विषयको मनोरथो नानात्मकत्वात् एकस्मिन्नेवात्म-
 न्यारोपितनानावस्तुविषयकत्वात् विफलः अर्थशून्यः भ्रम इत्यर्थः । तथा गुणैर्मुष्यादिशरीरेभेदेनात्मनि धीः देवमनुष्यादिशरीरेऽहंमत्ययोऽपि भ्रमः नानात्मकत्वात् । अत्रैवं
 प्रयोगः इन्द्रियैर्वा बहिर्नां बुद्धिः सा विफला नानात्मकत्वात् ऐन्द्रियकत्वात् मनोजन्यस्वप्ननोरथवत् इति ॥ ३ ॥ निवृत्तमिति ॥ मत्परः मदेकपरायणः निवृत्तं निष्कामं
 कर्म सेवेत आचरेत् प्रवृत्तं कायिकर्म त्यजेत् । तथा जिज्ञासायात्मात्मतत्त्वविचारे सम्यक् प्रवृत्तश्चेत्तर्हि तद्विशेषित्वाच्चिद्वृत्तकर्मचोदनां विधिमपि नाद्रियेत् । तद्विनाव आर्षः
 ॥ ४ ॥ यमानिति ॥ मत्परः यमान् अहिंसादीन् अभीक्षणम् आदरेण सेवेत नियमान् शौचदींस्तु क्वचित् । यदा शक्तिस्तदा आत्मज्ञानाविरोधेन सेवेत । यमनियमानेकोन-
 विशेऽप्येव वक्ष्यति । किं च यमेष्वप्यादरं त्यक्त्वा सेवेत मद्भिन्नं तत्वतो मां जानन्तं शान्तं मदात्मकं मद्गुणं चोपासीत सेवेत ॥ ५ ॥

पुरलक्षणं निरूप्य शिष्यालक्षणान्याह—अमानीति गुणेन ॥ अमानी अपिसाररहितः अमत्सरः दक्षः आलस्यरहितः निर्ममो जायादिषु ममतारहितः परमेश्वरे गुरौ च दृढसौहार्दः असत्यः व्यग्रतरहितः अर्थजिज्ञासुः तत्वान्वेषी अनसूयुः गुवादौ दोषदष्टिरहितः असोयवाक् व्यर्थज्ञापणरहितः सर्वज्ञाननोर्था मुखादि सममेव फलयन् जायापत्यादिषु उदासीनः स्यात् ॥ इवाब्द एवार्थे ॥ आत्मनः सर्वदेहेष्वेकत्वाज्जायादिदेहेऽप्येषां देहे चाल्मनोऽर्थः मुखादि सम एवातो जायादिदेहेष्वेव केन विशेषेण ममत्वाधिनिवेश इत्येवमुदासीनः सन् गुरुं श्रयोतेति ॥ यद्वा ॥ आत्मनः स्वस्य अर्थं धनमिव समं फलयन् तवथा यावदास्य करयतं तावेदव तस्य ममतासदं नतु सर्वदा ॥ एवं तद्वदेव जायादिकमर्षाति ममताया अनैकान्तिकत्वाच्चिर्ममतेवोचिता ॥ ६ ॥ ७ ॥ विलक्षण इति ॥ स्थूलसूक्ष्मस्पर्शदेहद्रयादाल्मा विलक्षणः मित्र एव । यतः ईक्षिता द्रष्टा स्पष्टक श्मशकाशब्ध । द्रष्टा हि द्रष्टृत्वेन दृश्याद्विलक्षणः स्पर्शकाशब्ध जडाद्विलक्षणो भवत्येव । यथा दाहकः प्रकाशकश्चिदाद्यालकश्चाच्च दारुणः काष्ठादच्यस्त-
थेति ॥८॥ एवात्मनः नित्यत्वादिकमपि सिद्धमित्याह—निरोधेति ॥ यथा दारुच्यन्तः प्रविष्टोऽग्निः स्वतः निरोधोत्पत्त्यादिरहितोऽपि तेन दारुसंबन्धेन कृतान् निरोधोत्पत्त्यानु-

अमान्यमत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहार्दः ॥ असत्सरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरसोयवाक् ॥६॥ जायापत्यदृष्टेनस्वजनद्रविणादिषु ॥ उदासीनः समं पर्यन्तसर्वेष्वर्थमिवात्मनः ॥ ७ ॥ विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मादेहादान्मेक्षिता स्पष्टक ॥ यथाग्निर्दारुणो दाद्याद्दाहकोऽन्यः प्रकाशकः ॥८॥ निरोधो-
त्पत्त्यानुदृष्टज्ञानान्तं तच्छ्रुतान्गुणान् ॥ अन्तः प्रविष्ट आधत्ते एवं देहगुणान् परः ॥९॥ योऽसौ गुणैर्विरचितो देहोऽयं पुरुषस्य हि ॥ संसारस्त-
त्रिबन्धोऽयं पुंसो विद्याच्छिद्वात्मनः ॥ १० ॥ तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्मस्थं केवलं परम् ॥ संयम्य निरसेदेदद्रस्तुबुद्धिं यथाक्रमम् ॥ ११ ॥

बृहन्नानात्मित्यादीन् गुणान् आधत्ते शनोति । यथा अग्निः स्वतः नशरहितोऽपि दारुनाशात् निरोधं नाशम् आधत्ते एवमुत्पत्तिरहितोऽपि दारुत्पत्तेरुत्पत्तिं स्वतो महानपि तदनुत्पत्त्याद्युत्पत्त्यम् । तद्दृष्टत्वाद्देहत्वम् । स्वयमेकोऽपि तत्रानात्वान्नात्मित्येवं तच्छ्रुतान्गुणान् आधत्ते एवं देहे देहे प्रविष्टो नित्यादिस्वरूपोऽपि परः आत्मा देहगुणानि-
त्यत्वादीन् आधत्ते ॥ ९ ॥ योऽसाविति ॥ पुरुषस्य परमेश्वरस्यार्थिनैः शक्यतैर्गुणैः गुणपरिणामैर्बुद्ध्यान्धियादिभिर्गोऽसौ मूढमः तथायं च स्थूलदेहो रचितः तन्निबन्धः
तत्राल्माभ्याशकृत एवायं जन्मपरणाद्यात्मकः पुंसो जीवस्य संसारः तस्मादात्मनो विद्याविज्ञानं तस्य संसारस्य छिद छेत्री आच्छिदिति वा छेदः ॥ १० ॥ तस्मादिति ॥
यस्माद्देहावध्यासादेव संसारस्तस्मात् विज्ञासया विचारेण आत्मस्थमात्मनि कार्यकारणसङ्घाते देहे एव स्थितं केवलं शुद्धमसङ्गं परं देहाद्विलक्षणं मित्रमात्मानं सङ्गम्य
सत्यज्ञात्वा एतव एतस्मिन् देहावै वस्तुबुद्धिमात्मबुद्धिं यथाक्रमं स्थूलसूक्ष्मक्रमेण निरसेत् त्यजेत् ॥ ११ ॥

आचार्य इति ॥ आचार्यः आबः अरणिः अधरारणिः अन्तेवासी शिष्यः उत्तरारणिः प्रवचनमुपदेशः तत्सन्धानं तयोर्मध्यमं मन्यनकाष्ठं विद्या तु सन्धिः सन्धौ भवन्नधिस्त्रि-
सुंस्वावहः अविद्यादिदोषनाशकः परमानन्दप्रदश्च । तथा च श्रुतिः । “ आचार्यः पूर्वरूपमन्तेवास्युत्तररूपं विद्या सन्धिः प्रवचनं सन्धानम् ” इति ॥ १२ ॥ अग्निसाहस्यमाह-
वैशादीति ॥ विशारदोऽतिनिपुणस्तथासूतेन शिष्येण माता तथासूतेन गुरुणोपदिष्टा वा वैशारदी अतिविशुद्धात्मविषया बुद्धिः गुणप्रसूतां गुणकार्यरूपां मायां मोहिकां संघृति
विद्युनोति निवर्तयति यदात्मकमेतत् विधं जीवस्य संघृतिबन्धनं तान् गुणांश्च सन्दह्य दग्धा स्वयं च श्नायति । तत्र दृष्टान्तमाह। असमिद निरिन्धनोऽग्रियथा कण्ठादि दग्धा
स्वयमपि श्नायति तद्वदिति । तदा च कार्येण कारणेनाविबधया च व्यवधानाप्तावात्साक्षात्परमानन्द रूप एव भवतीति। यदात्ममित्यार्षम्। अव्ययीभावं प्रकल्प्य “अनश्च” इति
दच् तु क्लिष्टः ॥ १३ ॥ आत्मैक्यविरोधिमतान्तरं निराकर्तुं तदुद्भावयति—अथेति युगम् ॥ एवं हि जैमिनीया आहुः। “अहं प्रत्यविज्ञेय एवात्मा स च प्रतिशरिं भिन्नः
कर्तृभोक्तृरूपश्च न तु तत्स्वरूपभूतो निर्विकार एकः परमात्माऽस्ति” इति । तत्र यदि कर्मकर्तृणां कर्मफलसुखदुःखयोर्भोक्तृणां चैषां जीवनामथ यदि नानात्वं मन्यसे तथा

आचार्योऽरणिराद्यः स्यादन्तेवास्युत्तरारणिः ॥ तत्संधानं प्रवचनं विद्यासन्धिः सुखावहः ॥ १२ ॥ वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिर्द्युनोति मायां
गुणसंप्रसूताम् ॥ गुणांश्च संदह्य यदात्ममेतत् स्वयं च ज्ञाप्यत्यसमिद्यथाग्निः ॥ १३ ॥ अथैषां कर्मकर्तृणां भोक्तृणां सुखदुःखयोः ॥ नानात्वमथ
नित्यत्वं लोककालासमात्मनाम् ॥ १४ ॥ मन्यसे सर्वभावानां संस्था ह्यौत्पत्तिकी यथा ॥ तत्तदाकृतिभेदेन जायते भिद्यते च धीः ॥ १५ ॥
एवमप्यङ्ग सर्वेषां देहिनां देहयोगतः ॥ कालावयवतः सन्ति भावा जन्मादयोऽसकृत् ॥ १६ ॥

भोगस्थानानां स्वर्गादिलोकानां भोगकालस्य वा तदुपायकर्मबोधकागमस्य वा भोक्तुरात्मनो वा अनित्यत्वे वैराग्यं भवेत् । तत्र लोककालागमात्मनो यदि नित्यत्वं मन्यसे
भोग्यवस्तूनां विच्छेदद्विप वैराग्यं भवेत्तत्रापि सर्वभावानां स्रक्चन्दसवनितादीनां संस्था स्थितिः औत्पत्तिकी प्रवाहरूपेण नित्या इति च यदि मन्यसे तथोक्तं न कदाचि-
दनीदृशं जगदिति अतस्तत्कर्त्ता कश्चिदधिश्चरोऽपि नास्तीत्यपि वदन्ति । किं च सर्वोऽपि व्यवहारोऽहं सुख्यहं दुःखीत्यादिरूपो यथा यथावत् सत्य एव नतु कल्पित इति यदि
मन्यसे यदि चात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानं नास्त्येव तत्तद्व्युत्पाद्याकारभेदेन धीजायते अनित्या भिद्यते च । अतो नित्यज्ञानरूप आत्मा नास्ति किन्तु ज्ञानपरिणा।प्रवा-
नेव । तथा च मुक्ताधिन्द्रियादिरहितस्य परिणामासंभवात्तदत्वेन तत्सात्त्वगुरुषार्थत्वात्प्रवृत्तिमार्ग एव श्रेयान्नतु निवृत्तिमार्ग इति मन्यसे ॥ १४ ॥ १५ ॥ एवं तन्मतमनूय
निराकरोति—एवमिति ॥ अङ्ग हे राजन् एवमङ्गीकारेऽपि सर्वेषां देहिनां देहसंबन्धात् कालावयवतः लवनिमेषादिसंवत्सरान्तेभ्यः कालावयवैभ्यः असकृत् पुनः पुनर्जन्मा-
दयो भावा विकाराः सन्ति भवन्त्येव अतो दुःखमवर्जनीयमित्याशयः ॥ १६ ॥

अत्रापि ॥ अत्रापि त्वदङ्गीकृतक्षेपि कर्मणां कर्तुरस्वातन्त्र्यं लक्ष्यते अनिच्छतोऽपि दुष्कर्मसु प्रवृत्तिर्ज्ञानात् । तथा सुखदुःखानां भोक्तुश्च अस्वातन्त्र्यं लक्ष्यते स्वातन्त्र्ये दुःखसोगस्यासम्भवात् । एवं चेत्तर्हि विवशं कालकर्मणुपाधीनं पुरुषं कोऽन्वर्थो विषयो भजेत् सुखयेत् ॥ १७ ॥ तनु कर्मसु कुशलाः सुखमेव भवन्ति अकुशला दुःखमिति चेत्त्राह—नेति ॥ विदुषां तत्प्रयुष्याभिज्ञानापि देहिनां कचिदपि कदाचिदपि किंचिदपि सुखं न विवते साधनश्यायां धनादिप्राप्तिश्यायां च वित्तव्ययादिदुःखमत्यात् । तथा भूबानामपि दुःखं किंचिदस्ति तेषामपि आरब्धवशाद्भोगैश्वर्यादिसुखदर्शनात् । वस्तुतस्तु सुखदुःखादन्तरःकरणधर्मत्वादुभयत्रापि परं केवलं वृथैवाहंकरणमहं सुख्यह निगुणोऽहं दुःखी मूलं इत्यहङ्कार इति ॥ १८ ॥ यदीति ॥ यदि केऽपि सुखस्य प्राप्तं प्राप्नुयाप्यं तथा दुःखस्य विधातोपायं च जानन्ति तदा तेऽप्यद्वा साक्षात् यथा मृत्युर्न प्रभवेत्तथा योगमुपायं तु न विदुः ॥ १९ ॥ कोऽन्वर्थ इति ॥ अर्थो धर्मं कामः शब्दादिविषयो वा एनं देहिनां कः सुखयति न कोऽपि । यतः अन्तिके समीपे वर्तमानो मृत्युर्न तुष्टिदः तुष्टिं न अत्रापि कर्मणां कर्तुरस्वातन्त्र्यं च लक्ष्यते ॥ भोक्तुश्च दुःखसुखयोः कोऽन्वर्थो विवशं भजेत् ॥ १७ ॥ न देहिनां सुखं किञ्चिद्विद्यते विदुषामपि ॥ तथा च दुःखं मूढानां वृथाहंकरणं परम् ॥ १८ ॥ यदि प्राप्तिं विधातं च जानन्ति सुखदुःखयोः ॥ तेऽप्यद्वा न विदुषाणां मृत्युर्न प्रभवेद्यथा ॥ १९ ॥ कोऽन्वर्थः सुखयत्येनं कामो वा मृत्युरन्तिके ॥ अघातं नीयमानस्य वध्यस्येव न तुष्टिदः ॥ २० ॥ श्रुतं च दृष्टवदुष्टं स्पर्धासूयात्ययव्ययैः ॥ बह्वन्तरायकामत्वात्कृषिवच्चापि निष्फलम् ॥ २१ ॥ अन्तरायैरविहतो यदि धर्मः स्वबुद्धितः ॥ तेनापि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु ॥ २२ ॥ इहेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः ॥ मुञ्जीत देवस्तत्र भोगान् दिव्यान्निर्जाजितान् ॥ २३ ॥ स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते ॥ गन्धर्वैर्विहरन् मध्ये देवीनां हृद्यवेषधृक् ॥ २४ ॥

ददाति अघातं वधस्थानं प्रति नीयमानस्य पुरुषस्य यथा ऋक्चन्दनमिष्टान्नादिकं न सुखयति तथेति ॥ २० ॥ श्रुतमिति ॥ श्रुतं स्वर्गादिसुखमपि दृष्टसुखवत्स्पर्धासूयादिभिर्दुष्टं दुःखमिच्छितमेव तत्र स्वर्गं स्वर्गं परसुखासहनम् असूया पुण्यवतोऽपि परस्य गुणेषु दोषाविक्रमणम् अत्ययो भोगान्ते नाशः व्ययः प्रत्यहं क्षयः । यद्वा । व्ययो नाशः अत्ययः अत्यस्यापिशयः तं दद्या तदाप्त्या दुःखम् । किं च बहवोऽन्तराया वैगुण्यादिरूपा विद्या यस्मिन् कामे सुखे तस्य भावस्तत्र तस्मात् दुर्लभं चेति शेषः । कृषियथा बहु विद्या भवति तथेति । तथा च बहुसुखत्वेन श्रुतमपि स्वर्गादिकं निष्फलमेव ॥ २१ ॥ विद्यैवैगुण्याभावेऽपि नाशदुःखं दुष्णरिहरमाह—अन्तरायैरिति ॥ यदि अन्तरायैः अविहतः धर्मः सुष्टु अनुष्ठितः तदाऽपि तेन धर्मेण निर्जितं साधितं स्थानं पुराम् यथा गच्छति तत्रतः शृणु ॥ २२ ॥ इष्टेति ॥ याज्ञिकः पुरुषः इह लोके यज्ञैर्दत्ता इन्द्रादीन् इष्ट्वा समाराध्य स्वर्लोकं याति । तत्र निर्जाजितान् स्वानुष्ठितकर्मप्रापितान् दिव्यान् भोगान् देवबभ्रुज्जीत भुङ्क्ते ॥ २३ ॥ स्वेति ॥ देवीनामन्तराणां मध्ये तासां हृद्यवेषधृक्

मनोहररूपधारी सन् विहारन् स्वपुण्येनोपचिते प्राणिते शुभ्रे श्रेष्ठे विमाने स्थितो गन्धर्वैरुपगीयते ॥ २४ ॥ स्त्रीभिरिति ॥ किङ्किणीजालमालिना शुद्रघण्टिकासमूहशोभिना
 कामेनेन यथेच्छं गच्छता विमानेन सुराक्रीडेषु देवोदानेषु नन्दनादिषु स्त्रीभिः सह निवृत्तः सुखितः क्रीडन्नात्मनः प्राप्तं पुण्यान्ते ततो भ्रंशं न वेद ॥ २५ ॥ तावदिति ॥
 यावत्पुण्यं भोगेन समाप्यते तावत्स्वर्गो प्रमोदते । ततः शीणपुण्यस्तु अनिच्छन्नपि कालेन चालितः प्रातितः अर्वाक् अधः पतति ॥ २६ ॥ इष्टेह देवता इत्याद्युक्तं सुखाभास-
 मपि तदैवाप्नोति यदि विध्यनातिक्रमेण काव्ये प्रवृत्तिः स्यात् विधिलङ्घनेनार्थे प्रवृत्तौ तु दुर्गातिरित्याह—यदीति युगम् ॥ यदि चेत् असनां विषयासक्तानां सङ्गात् अधर्मे
 रतः अजितेन्द्रियः वाशब्दात् कश्चित्स्वतोऽप्यजितेन्द्रियः अत एव कामात्मा विषयाविश्वचित्तः अत एव कृपणो दीनः अतः लुब्धो भोगतृष्णाकुलः अत एव क्षैणः क्षीलस्पदः
 अत एव भूतविहिंसकः प्राणिपीडाकरो भवति तदा तु दुष्टैः प्रलोभितो धनावर्थमविधिना शास्त्रविधानं विवैष पशून् आलाभ्य हत्वा भूतादीन् यजन् जन्तुः यथा अवशः सन्
 स्त्रीभिः कामगयनेन किङ्किणीजालमालिना ॥ क्रीडन्न वेदात्मयां सुराक्रीडेषु निवृत्तः ॥ २५ ॥ तावत् प्रमोदते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्यते ॥
 शीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः ॥ २६ ॥ यद्यधर्मतः सङ्गादसतां वाऽजितेन्द्रियः ॥ कामात्माः कृपणो लुब्धक्षैणो भूतविहिंसकः
 ॥ २७ ॥ पशून्विधिनाऽऽलभ्य प्रेतभूतगणाच्च यजन् ॥ नरकानवशो जन्तुर्गत्वा यात्युल्वणं तमः ॥ २८ ॥ कर्माणि दुःखोदकाणि कुर्वन्
 देहेन तैः पुनः ॥ देहमाजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः ॥ २९ ॥ लोकानां लोकपालानां मद्भयं कल्पजीविनाम् ॥ ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो
 द्विपरार्थपरशुषः ॥ ३० ॥ गुणाः सृजन्ति कर्माणि गुणोऽनुसृजते गुणाच्च ॥ जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुङ्क्ते कर्मफलान्यसौ ॥ ३१ ॥ यावत्स्याद्गुणवै-
 षम्यं तावन्नानात्वमात्मनः ॥ नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदेव हि ॥ ३२ ॥

नरकाच्च गत्वा तत्रत्यं दुःखमनुभूयात्युल्वणं घोरं तमः अज्ञानबहुलं स्यावरादियेति याति ॥ २७ ॥ २८ ॥ कर्माणीति ॥ दुःखमेवोदकमुत्तरफलं येषां तानि कर्माणि
 देहेन कुर्वन् तैः कृतैः कर्मभिः पुनर्देहमाजते प्राप्नोति । तत्रैवं संसारचक्रे वर्तमानस्य मर्त्यधर्मिणः मरणस्वभावस्य किं सुखं न किञ्चित् ॥ २९ ॥ स्वर्गादग्रे लोका नित्याः
 लोकपालाश्चापराः अतस्तेषां नित्यं सुखमस्तीति चेत्स्याह—लोकानामिति ॥ लोकानां कल्पजीविनां लोकपालानां चापि मत् मत्तः भयमस्ति । किं बहुना द्वौ परार्थौ परमा-
 युर्यस्य तस्य ब्रह्मणोऽपि मत्तः कालात्मकाद्भयं भवति ॥ ३० ॥ कर्तृभोक्तृरूप आत्मेत्यपि निराकरोति—गुणा इति ॥ गुणाः गुणकार्याणीन्द्रियाणि कर्माणि सृजन्ति उत्पाद-
 यन्ति नत्वात्मा गुणः सत्त्वादिः गुणान् इन्द्रियाणि अनुसृजते प्रवर्तयति न त्वात्मा । तदार्षः । एवमात्मनः कर्तृत्वं नास्ति भोक्तृत्वमप्यौपाधिकमित्याह । असौ जीवस्तु गुणैर्दे-
 हेन्द्रियादिभिः संयुक्तः अन्ध्यात्मैर्नकत्वापन्न एव कर्मफलानि सुखदुःखानि भुङ्क्ते अनुभवति ॥ ३१ ॥ आत्मनो नानात्वमपि निराकरोति—यावदिति ॥ यावत् गुणानां वैषम्य-

महद्वारमिन्द्रयादिरूपेण परिणमः स्यात्तावदेव तदुपाधिकमात्मनो नानात्वम् । यावच्च देहादिरूपेण परिणतेषु गुणेष्वाल्यासेनात्मनो नानात्वं तदैव तावदेव पारतन्त्र्य-
 कामाधीनत्वम् ॥ ३२ ॥ यावदिति ॥ यावच्चास्यात्मनः अस्यातन्त्र्यं कर्माधीनत्वं तावदेवैश्वर्यः कालरूपात् मनो भयं भवति अतो ये जना एतत् गुणवैषम्यं तस्मिन् भोगं
 कर्म च समुपासीरद् आसक्त्याहंसाभिमानेन सेवेरद् । त एव लोकादीनां भगुकाराणां विनाशित्वात् शुचा शोकेनापिनाः प्रोताः सन्तो मुखान्ति ह्यिभ्यन्ति एतेन प्रवृत्तिमार्गं
 एव श्रेयानिति सूचितं तन्निरस्तम् ॥ ३३ ॥ काल इति ॥ प्रकृतिगुणानां व्यतिकरे शोभे मायारूपे सति कालः आत्मा ईश्वरः आगमः शान्त्रं लोकः स्वभावः देवत्वादिगि-
 णामहेतुः धर्मः तन्मोहेकारणम् । इत्यादिशब्दैः बहुधा माभेव ग्राह्यः । नत्वेते मनो व्यतिरिक्ताः एतेन कुत्रचिदश्वराधीनत्वं कुत्रचिदश्वराधीनत्वमित्यादिपरस्परविरोधः
 पीडितः ॥ ३४ ॥ गुणेष्विति ॥ अयं भावः गुणेषु असत्सु मुक्तिः सत्स्वैव वा आबे साधनाभावाच्च मुक्तिः । द्वितीये तु हे विभो गुणेषु देहादिषु वर्तमानोऽपि देही देहेषु
 कर्मसु सुखदुःखादिषु च कथं न बध्यते । यदि त्वाकाशवदनावृत्तत्वाच्च बध्यते तदा अनापावृतः कथं बध्यते ॥ ३५ ॥ यदि तु सत्स्वैव गुणेषु तदहंकारेण बध्यते तन्निरुद्ध्या च

यावदस्याऽऽव्यतन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भयम् ॥ य एतत् समुपासीरस्ते मुखान्ति शुचापिनाः ॥ ३३ ॥ काल आत्मागमो लोकः स्वभावो धर्म एव
 च ॥ इति मां बहुधा ग्राह्यगुणव्यतिकरे सति ॥ ३४ ॥ उद्धव उवाच ॥ गुणेषु वर्तमानोऽपि देहेष्वेव न पावृतः ॥ गुणैर्न बध्यते देही बध्यते वा
 कथं विभो ॥ ३५ ॥ कथं वर्तेत विहरेत्कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः ॥ किं भुञ्जीतेत विमृजेच्छयीतासीत याति वा ॥ ३६ ॥ एतदच्युत मे ब्रूहि प्रश्नं
 प्रश्नविद्वां वर ॥ नित्यबद्धो नित्यमुक्त एक एवेति मे भ्रमः ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे दशमोऽ-
 ध्यायः ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ॥ गुणस्य मायासूत्रत्वात्त मे मोक्षो न बन्धनम् ॥ १ ॥

मुच्यत इति मतं तर्हि कथं ज्ञातव्यमिति पृच्छति-कथमिति । बद्धो मुक्तो वा कथं वर्तेत कथं विहरेत् कैर्वा लक्षणैः ज्ञायेत किं भुञ्जीत कथं भुङ्क्ते कथं विमृजेत् एवं कथं
 शयीत शैते आसीत याति वा । बद्धस्य मुक्तस्य वर्तनविहरणभोजनदीनि तुल्यान्त्येव इत्यन्ते तानि साभिमानानि निरभिमानानि वा मया कैःश्रुणैर्ज्ञायेरन् ॥ ३६ ॥ एतदिति ॥
 हे अच्युत हे मश्रुविद्वां वर एतत् बद्धमुक्तवैलक्षण्यविषयकं मम प्रश्नं प्रतिब्रूहि एक एवात्मा अनारिगुणसंबन्धनाश्रितिवद्धः मुकेर्जन्यत्वे अनित्यत्वप्रसङ्गाश्रित्यमुक्त इत्यप्यङ्गी-
 कार्यं स्यात् । तत्रास्मिन्नर्थे मम भ्रमो भवति ॥ ३७ ॥ इति श्रीलक्ष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ एकादशस्य दशमे व्यायाद्भगवत्सहायकः ॥ १० ॥ एकादशो बद्धमुक्तसा-
 धूनां च निरूपणम् ॥ प्रकेश्वरलक्षणं तत्र श्लोका नवपयोधयः ॥ उवाचवाचां त्रितयं स्युः पद्भ्यांरुद्रुभुमः ॥ ११ ॥ बद्ध इति ॥ आत्मा बद्धो मुक्त इति या व्याख्या
 व्यवहारः सा मे गुणतः मदधीनियो गुणेभ्य एव तत्कार्येष्वबध्यत्वाद्बन्धः तन्निरुद्ध्या च मोक्षः न तु वस्तुतः । स्वरूपास्तु न बन्धो न वा मोक्षः अतो गुणस्य मायामूलत्वात्-

नियन्तुर्मे तत्राध्यासात्मात्रमशो न च बन्धनम् ॥ १ ॥ शोकेति ॥ यथात्मबुद्धेरेव स्थितिर्विषयः स्वप्नो मिथ्या तथा शोकमोहौ सुखं दुःखं देहापचिद्विहान्तराप्रति-
 बन्धस्यापचिद्व्युत्थुर्वा मायया तदद्वयमेतान्मनि प्रतीयन्ते । अतो जीवस्यापि संसृतिरौपाधिक्येव न वास्तवी स्वरूपतः । अत एकस्याप्यध्यासात्प्रत्याहृत्त्वं वस्तुतस्तदभा-
 वाच्चित्तमुक्तत्वं च घटत इत्याशयः ॥ २ ॥ विवेति ॥ हे उद्धव विद्याविवे मेम तन्नू तन्येते मोक्षबन्धावाप्तयामिति तन्नू शक्ती यतो मे मायया विनिमित्ति मायवृत्तिरूपत्वात्
 ते एव शरीरिणां जीवानां क्रमेण बन्धमोक्षकर्यौ । पूर्वसवर्णादीवं आर्षः । ननु तत्कार्यत्वे बन्धमोक्षयोरनादित्विनित्यत्वे न स्यातां तत्राह । ते चाबो अनादी अतो यावदविवो
 प्रवर्त्तयामि तावद्बन्धः यदा विद्यां वदामि तदा मोक्षः स्फुरतीत्यर्थः । ततः पूर्वमेव निमित्ति ॥ ३ ॥ नन्वात्मानेदे जीवो नाम कोऽन्योऽस्ति पृथक् कथं च बन्धमोक्षसुखदुः-
 सादिव्यवस्था तत्राह—एकस्मिन् ॥ हे महात्मने एकस्यैव ममांशस्य अस्य जीवस्यैव अविद्याया अनदिबहुकालिको बन्धोऽस्ति महत्तया विद्याया स्वरूपसाक्षात्कारेण तथेतरो
 भोक्षश्च भवति । तथा चाविद्यायां प्रतिबिम्बस्य मद्दशस्य जीवस्यैतच्छक्तो बन्धः तद्विवृत्तौ मोक्षः तस्य चोपाधितो मेदात्राव्यवस्था ॥ ४ ॥ तदेवं व्यवस्थामुपपाद कथं वर्तते-
 शोकमोहौ सुखं दुःखं देहोत्पत्तिश्च मायया ॥ स्वप्नो यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी ॥ २ ॥ विद्याविवे मेम तन्नू विद्धुद्धव शरीरि-
 णाम् ॥ मोक्षबन्धकरी आद्यं मायया मे विनिमित्ते ॥ ३ ॥ एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते ॥ बन्धोऽस्याविद्यायाऽनादिर्विद्यया च तथेतरः
 ॥ ४ ॥ अथ बद्धस्य सुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामि ते ॥ विरुद्धधर्मिणोस्तात स्थितयोरैकधर्मिणि ॥ ५ ॥ सुपर्णवितौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयैतौ
 कृतनीडौ च वृक्षे ॥ एकस्तयोः स्वादिति पिप्पलात्तमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान् ॥ ६ ॥ आत्मानमन्यं च सवेदं विद्वानपिप्पलादो न तु
 पिप्पलादः ॥ योऽविद्याया शुक्स तु नित्यबद्धो विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

स्याद्विश्वेतरमाह । तत्र वैलक्षण्यं द्विधा जीवेश्वरयोरैकं मिथो जीवानां चैकं तत्रावगाह—अथेति ॥ अथ हे तात विरुद्धधर्मिणोः शोकानन्दधर्मवतोः एकस्मिन्यर्मिणि शरीरे
 नियमनियन्तृत्वेन स्थितयोर्जीवेश्वरयोर्मध्ये बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं ते तुभ्यं वदामि ॥ ५ ॥ सुपर्णविति ॥ एतौ जीवेश्वररूपौ सुपर्णौ वृक्षात्पृथग्गतपक्षिणाविव
 देहात्पृथग्भूतौ सदृशौ चिद्रूपत्वात् । सखायौ अवियोगादुपकार्योपकारितया स्थितत्वाच्च यदृच्छया अनिरुक्तया मायया वृक्षे वृक्षयत इति वृक्षो देहः । “ ऊर्ध्वमूलमधः-
 शाखमध्वर्यं प्राहुरव्ययम् ” इति स्मृतेः तस्मिन् कृतं नीडं हृदयरूपं निकेतनं याभ्यां तौ योर्मध्ये एको जीवः पिप्पलात्तं पिप्पलोऽध्वस्थो देहस्तस्मिन्नदनीयं कर्मफलं सुखदुः-
 सादिकं स्वादिति भक्षयति अनुभवति । अन्य ईश्वरस्तु निरन्नः कर्मफलविषयभोगरहितोऽपि निजानन्दतुलत्वात् । बलेन ज्ञानादिशक्त्या भूयान् ततोऽधिकः । श्रुतिश्च
 ‘ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया ’ इत्यादि ॥ ६ ॥ बलाधिक्यमाह—आत्मानमिति ॥ तत्र यः अपिप्पलादो विद्वान् स आत्मानमन्यं जीवं च वेद जानाति यस्तु पिप्पलादः स

त्वत्मानं परमात्मानं च न वेद अतो देहादिकमेवात्मतया भिन्नमत्य इत्याशयः । अतो यः अविद्या युक् युक्तः स तु नित्यबद्धः । यत्तु विद्यामयः सर्वज्ञ ईश्वरः स तु नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥ अथ बद्धमुक्तजीवानां मिथो वैलक्षण्यमाह—देहस्थोऽपि इति ॥ विद्वान् जिवन्मुक्तः संस्कारवशेन देहस्थोऽपि वस्तुतो देहस्थो न भवति । तत्र दृष्टान्त्माहायथा स्वमादुत्थितः सूर्यमाणे स्वमदेहे स्थितोऽपि तत्रस्थो न भवति तदभिमानाभावेन तद्गतसुखदुःखाद्यभावाच्चद्रदिति तथा कुमलिः देहावास्यासासवान् अज्ञो वस्तुतः अदेहस्थोऽपि देहस्थो भवति तन्निमित्तसुखदुःखाद्यभावाच्च यथा स्वमदेहात् इति ॥ ८ ॥ इन्द्रियैरिति ॥ गुणैः गुणकार्यैः इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेष्वपि गुणेषु शब्दादिविषयेषु गृह्यमाणेषु यः विद्वान् अविक्रियः रागादिशून्यः सः अहं अहंकारं न कुर्यात् अहम् गृह्णामीति न मन्यते । अत्राहमित्यव्ययम् ॥ ९ ॥ देवेति ॥ अबुधस्तु देवाधीने पूर्वकर्माधीनेऽस्मिन् शरीरे वर्तमानो गुणभावेन इन्द्रियकार्येण कर्मणाहं कर्तास्मीत्यभिमानेन तत्र देहादौ निबध्यते । एतन्निमित्तः श्लोकैः कथं वर्ततेत्यस्य प्रश्नस्य सुखदुःखशून्यो

देहस्थोऽपि न देहस्थो विद्वान् स्वप्नाद्यथास्थितः ॥ अदेहस्थोऽपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृष्ट यथा ॥ ८ ॥ इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च ॥ गृह्यमाणेष्वहं कुर्यान्न विद्वान् यस्त्वविक्रियः ॥ ९ ॥ देवाधीने शरीरेऽस्मिन् गुणभावेन कर्मणा ॥ वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्तास्मीति निबध्यते ॥ १० ॥ एवं विरक्तः शून्येन आसनादनमज्जने ॥ दर्शनस्पृशेनत्राणभोजनश्रवणादिषु ॥ ११ ॥ न तथा बध्यते विद्वान्स्तत्र तत्रादयन्युणान् ॥ प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तो यथा खं सवितानिलः ॥ १२ ॥ वैशारद्येक्षयाऽसङ्गशितया छिन्नसंशयः ॥ प्रतिबुद्ध इव स्वप्नाज्ञानत्वाद्विनिवर्तते ॥ १३ ॥ यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः प्राणेन्द्रियमनोधियाम् ॥ वृत्तयः स विनिमुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्रूपैः ॥ १४ ॥

निरभिमानश्च देहे वर्तते इत्युक्तमुक्तं भवति ॥ १० ॥ किं भुञ्जीतेत्यस्योत्तरमाह—एवमिति गुणम् ॥ एवं शयनादिश्रवणाद्यनेषु वर्तमानोऽपि विरक्तः रागरहितः एवमन्य-यतमेव कर्म मां भक्षतीत्येवं विद्वान्स्तत्र तत्र विषयेषु गुणान् इन्द्रियाणि आदयन् भोजयन् प्रकृतिस्थः प्रकृतिकार्ये देहादिसङ्घते स्थितोऽपि तत्रासंसक्तोऽहंमयाभिमानरहितः सन् तथा अज्ञवन्न निबध्यते । यथा खं सर्वत्र स्थितमपि यथा सवितानिले जले प्रतिबिम्बितोऽपि यथाऽनिलः सर्वत्र संचरन्नपि न कुत्रापि सज्जते तथा तत्र गुणान् इन्द्रिया-ण्यादयन्नपि न बध्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥ वैशारद्येति ॥ असङ्गेन सर्वत्र वैराग्येण शितया तीक्ष्णया वैशारद्या बुद्ध्या छिन्नाः संशयाः असंभावनादयो यस्य सः स्वमास्तिबुद्ध इव नानत्वात् अहं मनुष्योऽयं देवः अयं पशुरिदं मदीयमित्यादिभेददर्शनात् विशेषेण निवर्तते ॥ १३ ॥ कथं विहरदित्यस्योत्तरमाह—यस्येति ॥ यस्य प्राणादीनां वृत्तयो व्यापाराः वीतसंकल्पाः इदमदनीयमिदं संपाद्यमित्यादिसंकल्परहिताः स्युः स देहस्थोऽपि तद्गुणैर्दृग्गुणैर्विमुक्तो ज्ञेयः ॥ १४ ॥

एवं बद्धमुक्तयोः स्वसंबन्धं वैलक्षण्यमुक्तम् । अथ “ कर्वा ज्ञायत लक्षणैः ” इत्यस्योचरतया परैरपि मुज्ञेयं वैलक्षण्यमाह—यस्येति ॥ यस्यात्मा देहः हिंसेदुजनेहिंसेते
 पीडयते येन केनचिद्वदच्छया अर्च्यते वा तथापि सः बुधश्चेत्तत्र क्वचिदपि न व्यतिक्रियते न विक्रियते दुजनेषु न कृप्यति मुजनेषु न हृष्यति ॥ १५ ॥ नेति ॥ साध्वसाधु
 वा कुर्वतो वदतो वा जनाच्च स्तुवीत न च निन्देत । तदार्षः । गुणदोषाभ्यां वर्जितः सर्वव्यवहारविमुखः मुनिः मौनशीलः समदक स मुक्त इति शेषः ॥ १६ ॥ नेति ॥ अतः
 मुनिः मनशीलः आत्मारामः आत्मन्येव रममाणोऽपि बहिस्तु यः किंचित्साधु वैदिकमसाधु वैदिकमपि कर्म न कुर्यान्न किंचिदपि वदेन्न ध्यायेत् किं त्वनया प्रकृतिस्थोऽ-
 प्यसंसक्त इत्युक्त्या वृत्त्या जडवद्विचरेत्स मुक्तः एतान्येव सर्वाणि मुमुक्षाः साधनानि ज्ञातव्यानि । मुक्तलक्षणविरुद्धं बद्धलक्षणं ज्ञेयम् ॥ १७ ॥ शब्देति ॥ यस्तु शब्दब्र-
 ह्मणि वेदाख्ये निष्णातः केवलम् अर्थतः पारङ्गतोऽपि यदि परे ब्रह्मणि न निष्णायात् ध्यानाबाधभ्रंसेन तदेकनिष्ठो न स्यात्तदा तस्याध्ययनादिशास्त्रभ्रमः श्रमकफलो न तु

यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रैरेन किञ्चिद्वदच्छया ॥ अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥ १५ ॥ न स्तुवीत न निन्देत कुर्वतः
 साध्वसाधु वा ॥ वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदक मुनिः ॥ १६ ॥ न कुर्यान्न वदेत्किञ्चित्त्र ध्यायेत्साध्वसाधु वा ॥ आत्मारामोऽ-
 नया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः ॥ १७ ॥ शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परं यदि ॥ अमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः ॥ १८ ॥
 गां दुग्धद्वेहामसतीं च भार्यां देहं पराधीनमसत्प्रजां च ॥ वित्तं त्वतीर्थीकृतमङ्गवाचं हीनां मया रक्षति दुःखदुःखी ॥ १९ ॥ यस्यां न भे-
 पावनमङ्ग कर्म स्थित्युद्भवत्राणनिरोधमस्य ॥ लीलावतारोऽस्मिन्तजन्म वा स्याद्दन्ध्यां गिरं तां विमृयान्न धीरः ॥ २० ॥ एवं जिज्ञासयाऽ-
 पोह्य नानात्वअमसात्मनि ॥ उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगे ॥ २१ ॥

पुरुषार्थपर्यवसायी । यथा अर्थेन चिरस्मृतां पुनः प्रसवाथाहीनां निःक्षीरां गां क्षीरार्थं रक्षतो जन्मस्य तद्रक्षाश्रमकफला तथेत्यर्थः ॥ १८ ॥ गमिति ॥ अङ्ग हे उद्धव दुहत्
 इति बोहः पयो दुग्धो दोहो नोत्तत्र दोहोऽस्ति यस्यास्तामत्रे प्रसवरहितं गाम् असतीं कामचारदुर्भाषणादिभिर्दुष्टां भार्यां च पराधीनं परपोष्यं देहम् असत्यजां दृष्टादृष्टसा-
 ध्वशून्यं पुत्रम् अतीर्थीकृतमागतेभ्यः पात्रेभ्यः अदत्तं दुष्कर्तृदुरितापादकं वित्तं धनं च मया हीनां यदुणादिप्रतिपादनरहितामन्यविषयां वाचं च यो रक्षति स दुःखदुःखी
 दुःखानन्तरमपि दुःखमेवास्ति यस्य तथाभूतो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ यस्यामिति ॥ अङ्ग हे उद्धव अस्य विषयस्य स्थित्यदिहस्यं तच्छेत्स्तिर्यथः । श्रवणादिपराणां पावनं
 पावित्र्यकरं मम कर्म चित्रं यस्यां वाचि प्रतिपाद्यतया न स्यात् तथा लीलावतारेषु ईप्सितं जगतः प्रेमासदं श्रीरामकृष्णादिजन्म यस्यां न स्यात्तां वन्द्यां निष्कलां गिरं
 वाचं धीरो धीमान् न विमृयात् न धारयेत् ॥ २० ॥ एवमिति ॥ एवं जिज्ञासया विचारेण जीवात्प्रणि नानात्वअमं देवमनुष्यादिदेहाध्यासमपोह्य निरस्य विरजं निर्मलं

मनः सर्वो परिपूर्णो मयि भगवति अर्प्य समग्रं संशयं । ल्यवार्षः । कर्मानुष्ठानशास्त्राभ्यास्तादृकृत्यादुपासते न शास्त्राण्डित्यमात्रेणेत्यर्थः । तदार्षः ॥ २१ ॥
 यदिति ॥ मयि ब्रह्मणि निश्चलं यथा भवति तथा मनो धारयितुं यदि त्वमनीशः अशक्यतदा निरपेक्षः फलकामनारहितः स न भवति यर्णाश्रयविहितानि कर्माणि समाचर-
 अनुत्तिष्ठ । ततो विशुद्ध्या मनो निश्चलं भविष्यतीत्याशयः । यद्वा । मयि मन्त्रिमित्तं सर्वाणि कर्माणि समाचर तेन कर्मफलसोकृत्व न भविष्यतीति भावः ॥ २२ ॥ कर्म-
 मिच्छिद्युद्धत्तस्य अन्तरङ्गां शक्तिमाह—श्रद्धालुरिति युगम् ॥ श्रद्धया अन्तरङ्गत्वात् तद्वान् सुभद्राः पुण्यावहाः लोकस्य पावनीः पापनिवर्तिकाः मम कथाः श्रुण्वन्
 अनुपायन् श्रोतारि वक्तव्यसत्यपि निरन्तरं मुहुः स्मरन् तथा सेवैर्नैर्जन्माबन्धिनयन् अनुकुर्वन् तथा मयीत्यर्थं यद्यदिनाचरन् सेवमानः तत्र धर्मस्य भगवत्पत्त्यर्थं सेवनं
 क्रामानां तत्समाप्तया स्रगन्ववशात्सलङ्कारादिधारणम् अर्थस्य तदारधनोपयोगिधनदुपार्जनम् एवं सर्वथाहेमवाश्रयो यस्य स जनः हे उद्धव सनातेन सर्वकारणकारणे मयि

यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलम् ॥ मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचर ॥ २२ ॥ श्रद्धालुर्मे कथाः श्रुण्वन्सुभद्रा लोकपावनीः ॥

गायन्ननुस्मरन्कर्म जन्म चाभिनयन्मुहुः ॥ २३ ॥ मदर्थे धर्मकामार्थानिचरन्मदुपाश्रयः ॥ लभते निश्चलं भक्तिं मय्युद्धव सनातने ॥ २४ ॥

सत्सङ्गलब्धया भक्त्या मयि मां य उपपासिता ॥ स वै मे दर्शितं सद्भिरजसा विन्दते पदम् ॥ २५ ॥ उद्धव उवाच ॥ साधुस्तवोत्तमश्लोक मतः
 कीदृग्विधः प्रभो ॥ भक्तिस्त्वथ्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिराहता ॥ २६ ॥ एतन्मे दुःस्नाथ्यक्ष लोकाध्यक्ष जगत्प्रभो ॥ प्रणतायानुरक्ताय प्रपन्नाय
 च कथ्यताम् ॥ २७ ॥ त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ अवतीर्णोऽसि भगवन्स्वेच्छोपात्तप्रथमपुः ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥

कृपालुरकृतद्रोहस्ति तिशुः सर्वदेहिनाम् ॥ सत्यसारोऽनवधात्मा समः सर्वोपकारकः ॥ २९ ॥

निश्चलं शक्तिं लभते ॥ २३ ॥ २४ ॥ सदिति ॥ एवं सतां साधूनां सङ्गेन लब्धया मयि भक्त्या यः भक्तो मामुपासिता ध्याता भवति स च ध्यानशालः सद्भिर्दर्शितं वै
 निश्चितं परमं पदं मत्स्थानं मत्स्वरूपं चाजसा सुखेनैव विन्दते लभते ॥ २५ ॥ पूर्वश्लोके साधुसङ्गलब्धया भक्त्येत्युक्तं तत्र साधुं पृच्छति—साधुरिति ॥ हे उत्तमश्लोक हे
 प्रभो स्वभक्त्या लोकाः बहून् साधून् साधून् मन्यन्ते पंतु तव तु कीदृशः साधुः संपतः तथा शक्तिरपि लोके बहुविधाऽस्ति तत्र सद्भिर्नारादिसिंहाहता या त्वयि उपयुज्येत सा भ-
 क्तिः कीदृशी ॥ २६ ॥ एतदिति ॥ स्पष्टम् ॥ २७ ॥ त्वमिति ॥ हे भगवन् त्वं परमं ब्रह्म व्योमपदसङ्गः यतः प्रकृतेः परः नियन्ता पुरुषः एवंभूतोऽपि स्वेषां भक्ताना-
 मिच्छियुपात्तं स्वीकृतं पृथक् परिमितं वयुर्न तथाभूतः सत्त्ववर्तीर्णोऽसि ॥ २८ ॥ कृपालुरिति ॥ कृपालुः परदुःखासाहिष्णुः सर्वदेहिनां केषांचिदपि अहृतद्रोहः तिलिङ्गः
 प्रपापाराधसाहिष्णुः सत्यमेव सारः साधनश्रेष्ठं यस्य सः अनवदाः असूयादिदोषरहित आत्मा यस्य सः शत्रुमित्रादिषु समः यथाशक्ति सर्वेषामुपकारकः ॥ २९ ॥

कामैरिति ॥ कामैरहता अक्षुभिता धीर्यस्य सः दान्तो निगृहीतोन्द्रियः मृदुः कोमलचित्तः शुचिः सदाचारः आकिञ्चनः परिग्रहशून्यः अनीहः लौकिकालौकिकफलव्यापार-
रहितः पितृशुक् लब्धवाहारः शान्तः नियतान्तःकरणः स्थिरः मद्रक्तौ निश्चलः मच्छरणः मदेकाश्रयः मुनिर्मननशीलः ॥ ३० ॥ अप्रमत्त इति ॥ अप्रमत्तः सावधानः गतीरालम्ब-
निर्विकारः धृतिमात्र आप्तस्वप्नरूपणः क्षितपद्मगुणः जिताः क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू इति षडूर्ध्व एते षड् गुणा येन सः अमानी स्वप्रत्कारानभिलाषी अन्येष्यो मा-
नदः सत्कारकर्ता कल्पः परबोधने दक्षः मैत्रः अवद्वकः कारुणिकः करुणयैवोपकारको न दृष्टलोभिन कविः तत्त्वज्ञः ॥ ३१ ॥ आज्ञायेति ॥ धर्माचरणे सत्त्वशुद्ध्यादिन् गु-
णात् तत्प्रागे चित्तमालिन्व्यादिदोषांश्चाज्ञाय ज्ञात्वापि मद्ब्रह्मविशेषकतया मद्रक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयेन हेतुना मया वेदरहणेणादिष्टात् उपदिष्टानपि सर्वान् स्वध-
र्मान् संत्यज्य अथवा विद्वेकादस्युपवासकृष्णैकादशयनुपवासाच्चिवेव श्राद्धादयो ये भक्तिविरुद्धा धर्माः तान् संत्यज्य यो मां भजेत सोऽप्येवं पूर्वोक्तवत्सत्तमः साधुः ॥ ३२ ॥

कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिर्किञ्चनः ॥ अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥ ३० ॥ अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमाञ्जितप-
द्भुजः ॥ अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥ ३१ ॥ आज्ञायैवं गुणान्दोषान्मयाऽऽदिष्टानपि स्वकात् ॥ धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्सां
भजेत स सत्तमः ॥ ३२ ॥ ज्ञात्वाऽज्ञात्वाऽथ ये वै मां यावान्यश्चास्मि यादृशः ॥ भजन्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥ ३३ ॥ मल्लिङ्ग-
मद्रक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् ॥ परिचर्या स्तुतिः प्रह्वगुणकर्मकुकीर्तनम् ॥ ३४ ॥ मत्कथाश्रवणे श्रद्धा मद्बुद्धानमुद्भव ॥ सर्वलाभोपहरणं
दास्येनात्मनिवेदनम् ॥ ३५ ॥ मज्जन्यकर्मकथनं मम पर्वाणुमोदनम् ॥ गीतताण्डववादित्रगोष्ठीभिर्महृहोत्सवः ॥ ३६ ॥ यात्रा बलिविधानं
च सर्वपापिकपर्वसु ॥ वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणम् ॥ ३७ ॥

ज्ञात्वेति ॥ अहं यात्रात् देशकालापरिच्छिन्नो यश्च सर्वात्मा यादृशः सच्चिदानन्दरूपोऽस्मि तं मां ज्ञात्वाज्ञात्वा पुनः पुनः शान्धगुरुपदेशतो विशेषतो ज्ञात्वा । याथा-
तथयेन ज्ञात्वा अज्ञात्वा वा अनन्यभावेन विषयान्तरासक्तिराहित्येन श्रेणा ये मां भजन्ति ते मे मम भक्ततमा मताः ॥ ३३ ॥ साधुलक्षणमुक्त्वा भक्तेर्लक्षणमहा—मल्लिङ्ग-
ति ॥ मम लिङ्गानि प्रतिमादीनि तेषां मद्रक्तजनानां च दर्शनादि परिचर्या पादसंवाहनादिरूपा प्रणामः प्रसिद्धः ॥ ३४ ॥ मदिति ॥ सर्वलाभोपहरणं सर्वस्य लब्धव्येष्वव-
स्तुनो मयि स्पर्शनं दास्येन निमित्तेनात्मनः सानुबन्धस्य देहस्य निवेदनं मदीयत्वेन स्थापनम् ॥ ३५ ॥ मज्जन्येति ॥ मम जन्मनां कर्मणां च कथनं मम पर्वाणि जन्माष्टम्यादी-
नि तेषामनुमोदनम् । अनुमोदनमकारमेवाह । गीतस्यादि ॥ ३६ ॥ यात्रेति ॥ यात्रा महर्शेनाव्यर्थममम् । सर्वेषु वार्षिकपर्वसु प्रतिवर्षपर्वेषु जन्माष्टम्येकादश्यादिषु विशेषतो
बलिविधानं पूजाविधानं विशेषपुष्पोपहारादिसमर्पणं च वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मन्मथहणेन संस्कारसंपत्तिः मदीयव्रतानामेकादशुपवासादीनां धारणमाचरणम् ॥ ३७ ॥

ममोति ॥ ममाचार्यं मूर्तिरतस्याः स्थापने श्रद्धा आदरः तथा उद्यानादिकर्मणि तेषां कारणे सामर्थ्ये सति स्वतः तदभावे चान्यैः संभूयोद्यमः तत्र उद्यानं पुष्पप्रदानं वनम् । उपवनं तु कुलप्रदानम् । आकीर्णं क्रीडास्थानम् । पुरं आकारवेष्टनम् ॥ ३८ ॥ सम्मार्जनेति ॥ अमायया फलाभिसन्निवृत्तक्षणकण्टक्यागेन दासवत् संमार्जनादिक्रिमहं मम गृहस्य शुश्रूषाम् कर्मसंज्ञं रजसोपाकरणम् । उपलभेः गोमयोदकादिभिः शोभनं ताभ्यां सेको जलेन मोक्षणं माहृत्वचर्चनं सर्वतो भद्रादिकरणम् ॥ ३९ ॥ अमानित्वमिति ॥ अमानित्वमिति स्वयम् । अदम्भित्वं लोके मिथ्यास्वसंक्रियापनराहित्यम् । कृतस्यापारिकीर्तनम् । “ धर्मः क्षरति कीर्तनात् ” इति स्मृतेः । मे मह्यं निवेदिते दीपे अव-
लोकनमपि न कुर्म्यत् तद्वेषपरिहारार्थं वर्तिद्वदीपं कुर्यात् इत्याहुः । तथा स्वयमन्येन वा निवेदितं न स्वीकुर्यात् । एतच्च साधारणस्थावविषयं रागपानाविषयं वा । तस्याः तु शास्त्रमेव सर्वशास्त्रेषु विष्णुनिर्मात्यसेवनस्य मोक्षादिप्रदत्वोक्तेः । यद्वा । अन्यस्मै निवेदितं दीपादिकं किंचिदपि मे मह्यं नोप्युञ्ज्यात् न निवेदयेदित्यर्थः । “ विष्णोर्निवेदि-

समाचार्यस्थापने श्रद्धा स्वतः संहृत्य चोद्यमः ॥ उद्यानोपवनास्त्रीडणुमन्दिरकर्मणि ॥ ३८ ॥ संमार्जनेपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः ॥ गृहशु-
श्रूषणं मह्यं दासवद्यदमायया ॥ ३९ ॥ अमानित्वमदम्भित्वं कृतस्यापारिकीर्तनम् ॥ अपि दीपविलोकं मे नोप्युञ्ज्यान्निवेदितम् ॥ ४० ॥
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ॥ तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते ॥ ४१ ॥ सूर्योऽग्निब्राह्मणो गावो वैष्णवः सं मरुजलम् ॥
भूरात्मा सर्वभूतानि भद्रं पूजापदानि मे ॥ ४२ ॥ सूर्ये तु विद्यया त्रय्या हविषाभौ यजेते माम् ॥ आतिथेनेन तु विप्राश्रये गोध्वङ्गयवसादिना
॥ ४३ ॥ वैष्णवे बन्धुसत्कृत्या हृदि से ध्याननिष्ठया ॥ वार्यौ मुख्यधिया तोये द्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ॥ ४४ ॥

तामेनेन यष्टव्यं देवान्तरम् ॥ पितृभ्यश्चैव तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥ पितृशेषं तु यो द्वाहस्ये परमात्मने ॥ रोतोथाः पितरस्तस्य भवन्ति हेतुशागिनः ॥ इत्यादिकचनेभ्यः
॥ ४० ॥ यद्यदिति ॥ यद्यत् लोके लोकस्य सर्वजनस्येष्टतमं तत्सर्वं मह्यं निवेदयेत् । यद्वा । लोके शास्त्रे च यद्यत् इष्टतमं तेन दर्शमज्यर्थादीनि शास्त्रविहितान्यपि लोके
इष्टतमानि न सन्ति तथा यद्यादीनि लोके संकर्षणधियाण्यपि शास्त्रे इष्टतमानि न सन्त्यतस्तानि न निवेदयेदिति यच्चात्सोऽतिप्रियं वस्तु तत्सर्वं मह्यं निवेदयेत् । यत्सन्त्य-
न्निवेदितमानन्त्याय कल्पते अक्षय्यसुखाय भवति ॥ ४१ ॥ सूर्य इति ॥ हे भद्र सूर्यादीनि एकादाश मे मम पूजापदानि ॥ ४२ ॥ सूर्ये इति ॥ सूर्ये तु त्रय्या विद्यया
सूक्तैरुपस्थानदिना मां यजेतेति सर्वान्वयः । अङ्ग हे उद्वह यवसादिना तृणादिना आदिशब्दात् कण्डूयनादिना । स्पष्टमन्यत् ॥ ४३ ॥ वैष्णव इति ॥ वैष्णवे बन्धुवस्त-
त्कृत्या संमानेन हृदयाकाशे मुख्यधिया सूत्राख्यप्राणहृदया तोये जले तोयादिभिर्द्रव्यैः आदिपदेने गन्धपुष्पाक्ष तादिस्रहणम् ॥ ४४ ॥

स्थण्डिले इति ॥ स्थण्डिले प्रतिमसंस्कृतायां भुवि मन्त्रहृदयैः रहस्यमन्त्रन्यासैः आत्मनि देहादिसङ्घाते भोगैः अयं देहोऽपि भगवतोऽधिष्ठानमिति बुद्ध्या दत्तैः न तु लोभेन दत्तैः शान्त्रानिषिद्धैर्विषयैरत्मानं जीवं यजेत । सर्वभूतेषु प्राणिमात्रेषु समत्वेन समदृष्ट्या क्षेत्रज्ञं साक्षिणं मां यजेत ॥ ४५ ॥ धिष्ण्येष्विति ॥ समाहितः एकाग्रचित्तः एषु धिष्ण्येषु शङ्खादियुक्तं चतुर्भुजं शान्तं मद्रूपं ध्यायन् इत्युक्तेन प्रकारेणोच्यते ॥ ४६ ॥ इष्टेति ॥ इष्टं यज्ञादिवैदिकं कर्म पूर्वमन्त्रप्रदानादि स्मार्तं कर्म तयोः समाहारस्तेन यः समाहितः सावधानः सन्नेत्रमुक्तप्रकारेण मां यजेत सः साधुसङ्गेन मयि सद्भक्तिं परमप्रेमात्मिकां लभते तस्य च निरन्तरं मत्स्मृतिर्भवतीति शेषः । यद्वा । इत्थं मत्स्मृतिः साधुसेवया भवति । यद्वा । इत्थं भक्तिमतः पुंसः साधुसेवया मत्स्मृतिः ज्ञानं भवति ॥ ४७ ॥ प्रायेणेति ॥ प्रायेण सत्सङ्गेन यो भक्तियोगस्तेन विना सध्वञ्च समीचीनं भवत्याप्युपायो न विद्यते । हि यस्मात्सतामहं प्रायणं प्रकृष्टमयनमतः सत्सङ्गे मद्रकेरन्तरङ्गम् इत्यर्थः । ज्ञानमार्गादिभिः भक्तियोगः श्रेयान्त्रियाशयः ॥ ४८ ॥ इदानीं सत्सङ्गः

स्थण्डिले मन्त्रहृदयैर्भौगैरात्मामात्मनि ॥ क्षेत्रज्ञं सर्वभूतेषु समत्वेन यजेत माम् ॥ ४५ ॥ धिष्ण्येष्वेष्विति मद्रूपं शङ्खचक्रगदाम्बुजैः ॥ युक्तं चतुर्भुजं शान्तं ध्यायन्नचैत्समाहितः ॥ ४६ ॥ इष्टापूतेन मामेवं यो यजेत समाहितः ॥ लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया ॥ ४७ ॥ प्रायेण भक्तियोगेन सत्सङ्गेन विनोद्धव ॥ नोपायो विद्यते सध्वञ्च प्रायणं हि सतामहम् ॥ ४८ ॥ अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन ॥ सुगोप्यमपि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत् सखा ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवाद एकादशोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्मं एव च ॥ न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूतं न दुक्षिणा ॥ १ ॥ व्रतानि यज्ञश्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः ॥ यथावरुन्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि माम् ॥ २ ॥

साध्वान्तराणि नोपेक्षते फलाव्यभिचाराणि सांख्ययोगादीनि तु न तथेति वर्णयितुमाह—अथेति ॥ हे यदुनन्दन अथैतत् वक्ष्यमाणं परमं गुह्यं रहस्यमतः शृणु यतस्त्वं मे भृत्यः सेवकः सुहृत् शुद्धान्तःकरणः सखा चातः तुर्यं सुगोप्यमपि इदं तु वक्ष्यामि ॥ ४९ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्त्रितार्थप्रकाशिकायाम् ॥ एकादशोकादशके व्यथाङ्ग-ज्ञानसाहायकः ॥ १ ॥ द्वादशे साधुसङ्गस्य महिमा वर्णयते ततः ॥ कर्मतत्यागव्यवस्थास्तत्र श्लोकाश्चतुर्दशः ॥ १ ॥ २ ॥ नेति युगमम् ॥ यथा सत्सङ्गे मामवरुन्धे वशीकरोति तथा योगादिकं न रोधयति न वशीकरोति । हि यतः स सर्वसङ्गापहः अन्यसङ्गनिवर्तकः तत्र योग आसनप्राणायामासांख्यं तत्त्वानां विवेकः-धर्मः सामान्यतः परोपकारादिः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं तपः कृच्छ्रादिः त्यागः संन्यासः इष्टं च पूतं च इष्टापूतम् । तत्र इष्टं वैदिकमग्निहोत्रादि कर्म पूतं कृपारामा-दिनिसर्कणं स्मार्तं कर्म दक्षिणाशब्देन सामान्यतो दानं लक्ष्यते । व्रतानि एकादशुपवासदीनि यज्ञो देवपूजा छन्दांसि रहस्यमन्त्राः तीर्थानि नियमाः शौचादयः यमाः अर्हा-

सादयः ॥ १ ॥ २ ॥ सन्निवृत्तुष्कम् ॥ हि यस्मात् सत्सङ्गेन रजस्तमः प्रकृतयोऽपि दैतेययातुधानादयः बहवस्तस्मिन्स्मित्पिन् गुणे गुणे मत्सदं शताः । तत्र यातुधाना-
 राक्षसाः त्वष्ट्रो वृत्रः कयाधुनाश्री दानवी तस्याप्तयं कायाधवः प्रह्लादः अतयार्जन्मतः प्राणव नारदसङ्गः वृषर्षा जातमात्र एव मातृपरित्यक्तो मुनिपालितो विष्णुभक्तोऽभू-
 दिति पौराणिकी प्रसिद्धिः । बलेः प्रह्लादसङ्गः बाणस्य कृपालोर्महोदयस्य सङ्गः यमस्य समानिमीणे पाण्डवसङ्गः विभीषणस्य हनुमत्सङ्गः सुग्रीवादीनां त्रयाणां लक्ष्मण-
 सङ्गः गजो गजेन्द्रः अस्य पूर्वजन्मनि नारदासिसङ्गः गृध्रो जटायुः अस्य गरुडशरथारिसङ्गः वणिक्पथः तुलाधारो भारतप्रसिद्धः । व्याधः धर्मव्याधः अस्य राक्षसतां प्राप्त-
 स्य वराहपुराणदृष्टेन वैष्णवेन सङ्गः कुब्जायाः पूर्वजन्मनि नारदसङ्गः इति मांथुरहरिवंशे प्रसिद्धम् । गोप्यो मुनिवधदयः पूर्वजन्मनि कृतबहुसाधुसङ्गः एतज्जन्मनि नित्य-
 सिद्धगोपसिद्धिन्ः यज्ञपीनां व्रजस्थकृष्णदूतीभिर्मालिकानाञ्चूलिकादिस्त्रीभिः क्रयविक्रयाद्यर्थं मथुरास्थानसमये सङ्गः । तथा परे अनुका अपि बहवः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
 सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधाना मृगाः स्वगाः ॥ गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चारणशुद्धकाः ॥ ३ ॥ विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्य-
 जाः ॥ रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिन्स्मित्पिन्स्युगेऽनव ॥ ४ ॥ बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः ॥ वृषपर्षा वलिर्जापो मयश्चाथ विभीषणः ॥ ५ ॥
 सुश्रीवो हनुमानुशो गजो गृध्रो वणिक्पथः ॥ व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथा परे ॥ ६ ॥ ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः ॥
 अत्रतातप्तपसः सत्सङ्गान्मासुपागताः ॥ ७ ॥ केवलेन हि भावेन गोप्यो गवो नगा मृगाः ॥ येऽप्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीशुरञ्जसा
 ॥ ८ ॥ यं न योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ॥ व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राञ्जुयाद्यत्नवानपि ॥ ९ ॥ रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते श्वाफलिकना
 मथ्यदुरक्तचित्ताः ॥ विगाढभावेन न मे वियोगतीव्राधयोऽन्यं दृदृशुः सुखाय ॥ १० ॥

त इति ॥ न अधीताः श्रुतिगणा यैस्ते तथा न तदर्थमुपासिताः सेविताः महत्तमाः पण्डिता यैस्ते । किंच । न विद्वान्ते व्रतानि येषां ते तथा न तत्रानि त्पासि यैस्ते च ते तथा
 केवलस्ततां सङ्गादेव मामुपागताः ॥ ७ ॥ केवलेति ॥ केवलेन भावेन मदवोशितचित्तेनैव हेतुना गोप्यः शृङ्गारसेन गवो वात्सल्यरसेन नागाः पर्वता गोवर्द्धनाद्याः सख्येन
 नगा वृक्षा वा वृन्दवनदिस्थाः नागाः कालीयाबाः दास्येन येऽप्ये मूढधियस्तेऽपि सिद्धाः कृतार्था निमुक्तबन्धनाः सत्तोऽञ्जसा अनायासेनैव मामीयुः ॥ ८ ॥ यमिति ॥
 योगादिभिः यववाच्य कृतप्रयत्नोऽपि यं मां न प्रामुखात्ं मामीशुरिति पूर्वेणान्वयः । व्याख्या शास्त्रव्याख्यानम् । अत्र च प्रथमं या गोप्यः पश्चादयो वा श्रीकृष्णेन सह
 प्रङ्गताः ते सन्तः तत्सङ्गोऽप्येषां सत्सङ्गः तेन च तेषां भक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ रामेणेति ॥ श्वाफलिकना अञ्जरेण कर्त्रा रामेण सह मपि मथुरां प्रणीते नीते सति मपि
 विगाढेन भावेन प्रेम्णा अनुरक्तानि संसृक्तानि चित्तानि यासां ताः वियोगेन तीव्रो दुःसह आधिर्यासां ताः गोप्यः मत्तोऽन्यं सुखाय न ददृशुः ॥ १० ॥

तास्ता इति ॥ अङ्ग हे उद्धव वृन्द्यावनगोचरेण प्रेष्ठतमेन च मया सह याभिर्या याः क्षया रात्रयः सुखाधिक्यात् क्षणार्धवशीता यापितास्तास्ता वाचामगोचरा इत्यर्थः । या या इति पाठस्तु सुगमः । रात्रयो मया हीनास्तासां गोपीनां कल्पसमा बभूवुः ॥ ११ ॥ ता इति ॥ मयि अनुषङ्गेण आसक्त्या बद्धा धियो याभिरता गोप्यः स्वमात्मानं देहम् अदः दूरस्थम् इदं सन्निहितं च नाविदन् । यद्वा । स्वं पतिपुत्रादिममतास्पदम् । आत्मानं देहमहंकारास्पदम् अदः परलोकम् इदं दृश्यमानमिमं लोकं च न अविदन् । यथा समाधौ स्थिता मुनयो न किञ्चिद्विदुस्तथेत्यर्थः । किंतु यथा नामरूपे विहाय नबोऽब्धितोये श्रविष्ठा भवन्ति तथा ता अपि नामरूपे त्यक्त्वा मयि श्रविष्ठाः ॥ १२ ॥ यत्कामा इति ॥ यत्कामाः अस्वरूपविदः मत्स्वरूपमपि न जानन्ति ताः शतसहस्रशः अबला अपि रमणं जारं जारबुद्धिवेदमपि परमं ब्रह्म मां सत्सङ्गालापुः ॥ १३ ॥ वस्मादिति युगम् ॥ यस्मादेवंभूतो मद्भजनप्रभावस्समात् हे उद्धव त्वं चोदनां विधिं प्रति चोदनां विधिप्रतिकूलं निषेधं च शास्त्रम् । यद्वा । श्रुतिं स्मृतिं च तथा शास्त्र

तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठतमेन नीता मयैव वृंदावनगोचरेण ॥ क्षणार्धवशीताः पुनरङ्ग तासां हीना मया कल्पसमा बभूवुः ॥ ११ ॥ ता नाविदन्मय्यनु-
षङ्गबद्धधियः स्वमात्मानमदस्तथेदम् ॥ यथा समाधौ मुनयोऽब्धितोये नदाः श्रविष्ठा इव नामरूपे ॥ १२ ॥ मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदो-
ऽबलाः ॥ ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः ॥ १३ ॥ तस्मात्स्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुत-
मेव च ॥ १४ ॥ मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ॥ याहि सर्वात्मभावेन मया स्याद्ब्रह्मकुतोभयः ॥ १५ ॥ उद्धव उवाच ॥ संशयः शृण्वतो
वाचं तव योगेश्वरेश्वर ॥ न निवर्तते आत्मस्थो येन आम्ब्यति मे मनः ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण
गुहां श्रविष्ठः ॥ मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः ॥ १७ ॥

मुत्सृज्य अनाहत्य सर्वदेहिनामेकमात्मानं मांमेव सर्वात्मभावेन सर्वत्रात्मभावतया सर्वप्रकरणे शरणं याहि । अतो मयैव स्वाभिना त्वमकुतोभयः स्याः भयः ॥ १४ ॥ १५ ॥
संशय इति ॥ हे योगेश्वरेश्वर पूर्वं तावन्मयोदितेष्ववहितः स्वयमेषु इत्यादिना कर्म कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं तु सर्वं त्यक्त्वा मां शरणं याहित्युच्यते । अतस्तव वाक्यं
शृण्वतो ममात्मस्थः आत्मनि कर्तृत्वावस्ति नास्ति क्त्वात्मविषयः । यद्वा । आत्मनि मनसि स्थितः कर्म कार्यं त्याज्यं वेति संशयो न निवर्तते । येन संशयेन मे मनो
भ्राम्यति अतस्तं निवर्तयेति शेषः । यद्वा । सर्वदेहिनामेकमात्मानं मां शरणं याहीति । तव वाचं शृण्वतो मम आत्मस्थः आत्मविषयकः संशयः सर्वदेहिनामेक एवात्मा
कथमित्याकारः न निवर्तते अतः यथाहं सन्मग्नबुध्येय तथा स्फुटं कथयेति ॥ १६ ॥ स एष इति ॥ स एषः अपरोक्षः जीवयतीति जीवः परमेश्वरः विवरेषु आधारादिचक्रेषु
प्रसूतिरिव भ्रसूतिरिव्यकिर्यस्य घोषेण पराब्धेण नादवता प्राणेन सह गुहामाधारचक्रं श्रविष्ठः सत् मनोमयं मनोत्राहं सूक्ष्मं रूपं पश्यन्त्याख्यं मध्यमाख्यं च मणिपूरचक्रे

विशुद्धके च उपेत प्राप्य वक्त्रे मात्रा हस्तादिः स्वर उदात्तादिः वर्णः अकारादिरित्येवं वैश्याख्यः स्थापिठः अतिथूलो नानावेदाशास्त्रात्मको भवति । तथा च श्रुतिः “ चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहासु त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । ” इति । श्रुतेरर्थतु वाचः परिमितानि शास्त्राणि तानि चत्वारि पदानि स्थानानि परा पश्यन्ती मध्यमा वैश्वरीति तानि च ये ब्राह्मणा मनीषिणोऽध्यात्मकुशलाः ते विदुः तेषां मध्ये लोकाः आदौ त्रीणि पदानि शरीरे आधारनाभिहृदयेषु निहितानि नेङ्गयन्ति न जानन्ति तुरीयं चतुर्थं वैश्याख्यं मनुष्या वदन्ति मनुष्याणां वदने वर्तमानोऽथैवाथकः शब्दो भवतीत्यर्थः । “विश्वत्कोरे-तत्त्वान्ताहिताग्निचलितो मरुत् । व्यनाके यां मूलदेशे सा वाणी कथ्यते परा । नामौ व्यनक्ति पश्यन्ती मध्यमां हृदये व्रजत् । मूर्द्धाघातान्मुत्वं प्राप्तः स्पष्टवर्णा स वैश्वरिम् ॥” इति रुद्रार्थ पदम् । साम्बच्चारिकायां सूयस्तुतौ श्लोकश्च । “ या सा मित्रावरुणसदानादुच्चरन्ती निष्टर्षिं वर्णानन्तः प्रकटकणैः प्राणसङ्गतस्मृते । तां पश्यन्तीं पश्यसु दितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां वाचं वक्त्रे करुणविशदां वैश्वरीं च प्रपवे ॥ ” श्लोकार्थश्च । तां त्रिविधां भारतीं प्रपवे या सा मित्रावरुणसदानात् अशिसोमस्थानात् उच्चरन्ती उद्ववन्ती मित्रोऽग्निर्वरुणः सोमः तयो स्सदनं परमात्मा यतः श्वासः शीतोष्णत्वं च त्रिषष्टिं वर्णात् जनयति वायुसङ्गजान् प्रकटकणैः बुद्धिं गतैः प्रत्यक्षरूतैः इन्द्रियैः अन्तः

यथाऽनलः सेऽनिलमथुरूष्मा बलेन दारुण्ययिमथ्यमानः ॥ अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तियं हि वाणी ॥१८॥
एवं गदिः कर्मगतिविसर्गौ ब्राणो रसो दृक्स्पृशः श्रुतिश्च ॥ संकल्पदिज्ञानमथाभिमानः सूत्रं रजःसत्त्वमाविकारः ॥ १९ ॥

पश्यति न तूच्चारयति सा पश्यन्त्याख्या । तां प्रथममुदितामुत्तमां बुद्धि संस्थां उच्चारयामिति विचारयामि । मुखेऽवस्थितां करुणविशदां स्थानप्रयत्ननिर्भवां वैश्वरीं च प्रपवे । त्रिषष्टिर्वर्णाश्च ह्रस्वदीर्घध्रुतभेदेन स्वरा एकविंशतिः । ऋत्वेरुत्तात्वात् एचामह्रस्वत्वाच्च हलन्नयद्विंशत् पञ्चविंशतिः स्पर्शाः चत्वारोऽन्तस्थाः चत्वार ऊष्माणः अनुवासिका यमाः पञ्चविसर्गानुच्चारो ऋःशौ चेति ॥ १७ ॥ यथेति ॥ यथा से अनलः ऊष्मा अयक्तेष्मरूपो बलेन दारुणि अधिकं मथ्यमानः अनिलमन्धुः अनिलसहायः सत् सूक्ष्माविशुद्धिङ्गादिरूपो जातो भवति । ततश्च मरुद्यो जातो हविषा समिध्यते संवर्धते तथैवैवं वाणी ममाग्निव्यक्तिरिति ॥ १८ ॥ एवमिति ॥ एवं गदिर्गदनं भाषणं मेऽग्निव्यक्तिरिति सर्वत्रानुपङ्गः । कर्म हस्तयोर्द्विचिः गतिः पादयोः द्विचिः विसर्गः मलमूत्रत्यागः पायूपस्थयोर्द्विचिरिति कर्मेन्द्रियाणां ब्राणोऽवघ्राणं रसो रसनं दृक् दर्शनं स्पर्शं स्पर्शनं श्रुतिः श्रवणमिति नासादिपञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां वृत्तयः संकल्यो मनसः विज्ञानं बुद्धिचिन्तयोः अभिसमानोऽहङ्कारस्य वृत्तिः सूत्रं प्रधानस्य वृत्तिः एवं रज आदि-विकारः कार्यरूपः सर्वोऽपि प्रपञ्चो मे व्यक्तिकः । तत्र रजसः कार्यमिन्द्रियवर्गः सत्त्वस्य तदेवतार्वर्गः तमसः पृथ्व्यादिमहाभूतानीति प्रपञ्चो मे व्यक्तिरित्यनुपङ्गः ॥ १९ ॥

तस्मादीश्वरादिव्यकिरूपः प्रपञ्चो नेश्वराद्भिचोऽस्तीत्याह—अयमिति ॥ अयं जीवः ईश्वरः आदावव्यक्त एक एव । हि शब्दोऽवधारणे । यतः स एव आद्यः कारणं त्रिवृत् त्रिगुणाश्रयः अख्ययोगिनः लोकपद्मस्य कारणभूतः वयसा कालेन विशिष्टा विभक्ता वागादीन्द्रियरूपाः शक्तयो यस्य । यद्वा । विशेषेण श्लिष्टा आलिङ्गिता मायाशक्तियेन स बहुभुक्कार इव भाति । यथा योगिनमिष्यकिस्थानं क्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बीजान्येव वृक्षादिरूपेण बहुधा भाति तद्वदिति ॥ २० ॥ यस्मिन्निति ॥ तन्तुविताने संस्था स्थिति-
 र्यस्य स पदो यथा दीर्घतन्तुषु ओतः तिर्यक्तन्तुषु ओतः तिर्यक्तन्तुषु ओतस्तन्तुषु यो तत्पृथक् तथेदं समाष्टिव्यष्ट्यात्मकं विश्वमपि यस्मिन् कारणत्मके ईश्वरे ओतं प्रोतं ततः पृथक् न भवतीत्य-
 र्थः । य एष उक्तविधः समाष्टिव्यष्ट्यात्मको देहः स एव संसारतरुः वृक्षवत् स्वाध्यासद्वारा जन्ममरणव्यात्मकसंसारस्य कारणम् । पुराणः अनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्तिस्व-
 भावः अत एव पुष्पफले भोगापवर्गौ । यद्वा । पुष्पमदहं फलं सुखदुःखदिकं च प्रसूते जनयति ॥ २१ ॥ द्वे इति ॥ द्वे पुष्पपापे अस्य वजि स च शतमूलः शतमपरि-
 मिता वासना मूलानि यस्य सः त्रयो गुणा नालानि प्रकाण्डा यस्य पञ्चमहाभूतानि स्कन्धा यस्य पञ्च शब्दादयो विषया रसास्तेषां प्रसूतिः यस्मिन् इशोन्द्रियाणि एकं मनश्च

अयं हि जीवस्त्रिवृद्व्यज्योनिरव्यक्त एको वयसा स आद्यः ॥ विश्लिष्टशक्तिर्वधुधेव भाति बीजानि योनिं प्रतिपद्य यद्वत् ॥ २० ॥ यस्मिन्नद्वं
 प्रोतमशेषमोतं पदो यथा तन्तुवितानसंस्थः ॥ य एष संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते ॥ २१ ॥ द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः
 पञ्चस्कन्धः पञ्चरसप्रसूतिः ॥ दशैकशाखो द्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलो द्विफलोऽर्कं प्रविष्टः ॥ २२ ॥ अदन्ति चैकं फलमस्य गुप्त्रा श्रमचरा एक-
 मरण्यवासाः ॥ हंसा य एकं बहुरूपमिष्यैर्मायाभयं वेद स वेद वेदम् ॥ २३ ॥ एवं गुरुपासनयैकभक्त्या विद्याकुठारेण शितेन धीरः ॥ विवृश्य
 जीवाशयमग्रमतः संपद्य चात्मानमथ त्यजान्मृ ॥ २४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

शाखा यस्य सः द्वयोः सुपर्णयोः जीवपरमात्मनोः पक्षिणोर्नीडं यस्मिन् त्रीणि वातपितृष्टेष्मरूपाणि वल्कलानि त्वचो यस्य सः । द्वे सुखदुःखे फले यस्य सः अर्कं प्रविष्टः
 सूर्यमण्डलयर्थत्वं व्याप्तः तन्निर्भिव गतस्य संसारान्नावात् ॥ २२ ॥ अदन्तीति ॥ गृध्यन्तीति गुप्त्राः विषयाभिलाषिणः श्रमेचरा गृहस्थाः अस्य शरीरवृक्षस्य एकमवि-
 द्याभयं दुःखात्मकं फलमदन्ति परिणामतः स्वर्गादिसुखस्यापि दुःस्वरूपत्वात् । हंसा विवेकिनः अरण्यवासाः संन्यासिनः एकं विद्याभयं सुखरूपं फलमदन्ति । एवं मायाभयं
 मायाया “ एकोऽहं बहु स्याम् ” इति संकल्परूपया बहुरूपं जातमेकं परमात्मानम् इज्यैः पूज्यैः गुरुभिः कृत्वा यो वेद जानाति स एव वेदं वेद वेदतत्त्वार्थं जानाति तस्य
 देहाद्यात्माध्यासनिरामात् सर्वसाधनत्याग एव युक्तः ॥ २३ ॥ एवमिति । एवमुक्तेन प्रकारेण अप्रमत्तः सावधानः धीरो जितेन्द्रियश्च सन् गुरुसेवया लब्धया मदेकभक्त्या
 शितेन तीक्ष्णेन विद्याकुठारेण आत्मसाक्षात्कारात्मकज्ञानमपश्यन्ना वेनि द्वयोर्ज्ञानभक्तयोः स्वतन्त्रता जीवाशयं जीवोपाधिं त्रिगुणात्मकलिङ्गशरीरं विवृश्य छित्त्वा परमात्मानं

च संपद प्राप्य अथानन्तरसम्भं शास्त्रोक्तं साधनसमूहं त्यज । अत्र संशयः श्रुतवा इत्यादि प्रश्नस्य प्रथमव्याख्यामिप्रायकत्वे स एष इत्यादिप्रकरणस्य उत्तररूपायां भावः । ईश्वरस्तावत्समायावशात्प्रपञ्चात्मना भाति तत्प्रपञ्चाध्यासाच्च जीवानामनावाविद्या कर्तृत्वादि ततो विधिप्रतिषेधाविकारः तदानीं सत्त्वशुद्धयर्थं कर्माणि कुर्वित्युक्तम् । सत्त्वे च शुद्धे पुनः कर्मजाड्यपरिहाराय सकृद्विक्षेपककर्मादं परित्यज्य इदमिच्छासित्तं भजेत्युक्तम् । ज्ञानायां तु विवायां न किंचिद्विकर्तव्यमस्तीति प्रश्नस्य द्वितीयाव्याख्यामिप्रायकत्वे तु परमेश्वर एक एव प्रपञ्चात्मना जीवात्मना च बहुधा भाति । भेदप्रतीतिमूलभूताविवाजनितलिङ्गरीरस्य विद्याया नाथो चाध्यात्मनिवृत्त्या जीवः परमेश्वरेणैक्यं सिद्धमेव प्रमाति इति ॥ २४ ॥ इति श्रीकृष्णसेवाश्रम्यन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ एकादशद्वादशके व्यधाद्द्वादशसहायकः ॥ १२ ॥ त्रयोदशे सत्त्ववृद्ध्या विवोदय उदीर्यते ॥ गुणचेतो वियोगश्च श्लोकास्तत्र द्विविधयः ॥ समावेचेति साद्धाः षट्त्वत्परिदुष्टुः ॥ १३ ॥ जीवाशयस्य त्रिगुणमयत्वात्रिगुणेशमे जीवाशयच्छेदो सतीत्याह-सत्त्वमिति ॥ सत्त्वं रजः तम इति बुद्धेः प्रकृतेरेव गुणा न त्वात्मन इति अतः सत्त्वेन सत्त्ववृद्ध्या अन्यतमौ हन्यात् रजस्तमोवृत्ती जयेदित्यर्थः । सत्त्वं च सत्त्वदशा-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सत्त्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चात्मनः ॥ सत्त्वेनान्यतमौ हन्यात्सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि ॥ १ ॥ सत्त्वाद्धर्मो भवेद्वृद्धात्पुंसो मद्भक्तिर्लक्षणः ॥ सात्त्विकोपासया सत्त्वं ततो धर्मः प्रवर्तते ॥ २ ॥ धर्मो रजतमो हन्यात्सत्त्ववृद्धिर्दुत्तमः ॥ आशु नश्यति तन्मूलो ह्यधर्म उभये हते ॥ ३ ॥ आगमोऽपः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च ॥ ध्यानं मन्त्रोऽथ संस्कारो दक्षिते गुणेहृतयः ॥ ४ ॥ ततस्तात्त्विककर्मवशां यद्वहृद्वाः प्रचक्षते ॥ निन्दन्ति तामसं यत्तद्वाजसं तदुपेक्षितम् ॥ ५ ॥

दिवृत्तिरूपमुपधायात्सत्त्वेन सत्त्वेनैव हन्यात् ॥ १ ॥ सत्त्वादिति ॥ वृद्धात्सत्त्वात्पुंसो मद्भक्तिरूपो धर्मो भवेत् । ततश्च रजस्तमोनिरासो भवत्येव । सात्त्विकानां पदार्थानामुपासनायां सेवया सत्त्वं वृद्धं भवति ततो धर्मः प्रवर्तते ॥ २ ॥ धर्म इति ॥ सत्त्वाद्धृद्धिर्यस्य सः अत एव न विद्यते उत्तमो यस्मात्सर्वोत्तमो भक्तिर्लक्षणो धर्मो रजस्तमश्च हन्यात् । तस्मिन् उभयस्मिन् हते सति तन्मूलः ते रजस्तमसौ रागद्वेषादिना मूलं यस्य स विद्याप्रतिबन्धकः अधर्मोऽप्याशु विनश्यति ॥ ३ ॥ आगम इति ॥ आगमः शास्त्रम् अपः आपः । दीर्घाभाव आर्षः । आगमोऽर्थ इत्यपि पाठः प्रजाः पुत्रः जनाश्च देशः कश्यादिः कालो वसन्तादिः कर्म वेदोक्तं जन्म ब्राह्मणदि सत्कुले जन्म दीर्घादिकं च ध्यानं च देवदातां यन्त्रो द्वादशाक्षरादिः संस्कारः जातकर्मादिः एते आगमादयो दश गुणानां वृद्धिहेतवः ॥ ४ ॥ तदिति ॥ एषामगमादीनां मध्ये यद्वहृद्वा ज्ञानवृद्धाः प्रचक्षते प्रशंसन्ति तच्चेव सात्त्विकम् । यदाच निन्दन्ति तचायसम् । यत्तु वैद्वैर्येक्षितं न च स्तुतं न च निन्दितं तद्वाजसम् ॥ ५ ॥

सात्त्विकानीति ॥ सत्त्वगुणस्य विवृद्धये पुमान् तेषु सात्त्विकान्येव साधनानि सेवेत । ततः सात्त्विकसेवातो अकिलक्षणो धर्मो भवति ततश्च यावत्स्मृतिरात्मसाक्षात्कारः यावच्च अपोहनं देहद्वयतत्कारणभूतगुणत्रयापोहः तावत्पर्यन्तं ज्ञानं भवति तत्र सात्त्विकानि निवृत्तिशास्त्राण्येव सेवेत न प्रवृत्तिशास्त्राणां तीर्थजलान्येव सेवे त न गन्धो-
दकसुरादीनि भजाजनाः निवृत्तान् जनान् सेवेत न प्रवृत्तिपरात् । विविक्रमेव देशं सेवेत न रथ्याबूतादिदेशान् । कालं ब्राह्ममुहूर्त्तादिकं ध्यानार्थं न प्रदोषनिश्चिथादीन् । कर्म
च नित्यनैमित्तिकमेव सेवेत न कात्याभिचारदीनि । जन्म च वैष्णवदीक्षाक्षणं सेवेत न शाकशुद्धदीक्षाहपम् । ध्यानं च श्रीविष्णोरेव कुर्यान्न कामिनेसखिविद्विषाम् ।
मन्त्रं च प्रणवादिक्मेव जपेन्न काव्यशुद्धादीन् । संस्कारं चात्मशोधकमेव कुर्यान्न केवलं देहहृहादिशोधकं स्नानमार्जनादिकम् । अन्यथा रजस्तमोवृद्धिरपि स्यादित्याशयः ॥६॥
वेणुसङ्घर्षज इति ॥ वेणूनां सङ्घर्षज्जातोऽग्निर्यथा स्वत एवोत्पन्नाभिर्ज्वालाभिस्तत्स्वकारणभूतं वेणुवंतं सर्वं दग्ध्वा स्वयमपि शाम्यति एवं तत्क्रियः तस्याग्नेरिव क्रिया व्यापारो
यस्य सः गुणव्यत्ययाज्जातो देहोऽपि स्वत उत्पन्नेन ज्ञानेन स्वकारणभूतान् गुणाभिरस्य स्वयं शाम्यति ॥ ७ ॥ विदन्ति इति ॥ हे कृष्ण यद्यपि केचित् मर्त्याः प्रायेण

सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान्स्त्वविवृद्धये ॥ ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्स्मृतिरपोहनम् ॥ ६ ॥ वेणुसंघर्षजो वह्निर्देग्ध्वा शाम्यति तद्गन्तम् ॥
एवं गुणव्यत्ययजो देहः शाम्यति तत्क्रियः ॥ ७ ॥ उद्धव उवाच ॥ वदन्ति मर्त्याः प्रायेण विषयान्पदमापदम् ॥ तथापि भुञ्जते कृष्ण तत्कथं
इवसराजवत् ॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहमित्यन्यथा बुद्धिः प्रमत्तस्य यथा हृदि ॥ उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ॥ ९ ॥
रजोयुक्तस्य मनसः संकल्पः सविकल्पकः ॥ ततः कामो गुणध्यानदुःसहः स्याद्धि दुर्मतेः ॥ १० ॥ करोति कामवशागः कर्माण्यविविजिते-
न्द्रियः ॥ दुःखोदकानि संपश्यन्नजोवेगविमोहितः ॥ ११ ॥

विषयाच्च आपदां दुःखानां पदं स्थानं विदन्ति जानन्ति तथापि तत् तान् कथं भुञ्जते कुतो न ततो विरक्ता भवन्ति । श्वानो यथा प्रस्यमाना अपि शुनीमुच्छिद्यन्तासं वा
भुञ्जते । सरा यथा पद्भ्यां ताड्यमाना अपि स्त्रीमनुशावन्ति । अजा यथा हतुमान्ता अपि अजां प्रतिशावन्ति । तद्वदेतेऽपि कथं स्वपराभवमनुसन्धाना विषयासक्ता
भवन्ति इत्यर्थः ॥ ८ ॥ मिथ्याभिनिवेशेन भुञ्जते इति सहेतुकमाह—अहमिति ॥ प्रमत्तस्य विचारशून्यस्याविवेकिन आदौ देहादावहमिति अन्यथा मिथ्याबुद्धिर्हृदि यथावदुत्सर्प-
ति उत्पत्तवते ततोऽहंबुद्धेश्च वैकारिकं सत्त्वकार्यत्वात्सत्त्वप्रधानमपि मनः प्रति घोरं दुःखकारणं रजः उत्सर्पति मनो व्यासोतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ रज इति ॥ दुर्मतेः अविवेकिनः रजो-
युक्तस्य च मनसः प्रथमम् इदं भोग्यमिति संकल्पः ततश्च इदमेवमिदमेव भोग्यमिति सविकल्पः सविवेशः संकल्पः भोग्यताविषयको वृत्तिविशेषः स्यात् । ततश्च अहोहूपमहो-
माधुर्यमिति गुणध्यानात् दुःसहः कामो भोगाभिनिवेशः स्यात् भवति ॥ १० ॥ करोतीति ॥ अतो यतो रजोगुणवेगेन विमोहितः अत एवाञ्जितेन्द्रियः अत एव कामवशागः

ततो दुःस्रुह्यानि संस्पन्दं जानन्नपि कर्माणि विषयभोगोपायान् करोति ॥ ११ ॥ एवं चेत्कस्यापि दुःखनिवृत्तिर्न स्यात्तत्राह—एज इति ॥ विद्वान् विवेकः तु यत् यद्यपि कदाचित् रजस्तमोर्भ्यां शिक्षा शीर्षस्य तथाभूतो भवति उलक्षणतया मूढशीघ्रं भवति तथापि विषयेषु दोषदृष्टिः पुनः अतन्द्रितः आत्मररहितः प्रयत्नेन मनो युद्धम् निरुन्वन् विषयेषु न सज्जते ॥ १२ ॥ एवमपि मनोनिरोधात्कौ सुखोपायमाह—अग्रमत्त इति ॥ अनिविण्णः मनसो दुर्द्वारत्वाद् विलम्बे सत्यप्यौदासीन्यरहितः अग्रमत्तः सावधानः जितश्रान्तो जितसन्तस्थ सन् यथाकालं त्रिषणं शनैः मयि परमानन्दे मनोऽर्पयन् अनुयुञ्जीत स्थिराकुर्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥ एतावानिति ॥ सर्वतो विषयत आकृष्य मनो यथा यथावत् अद्वा साक्षान्मन्यवैशयते स्थिराक्रियत एतावानेव योगो मच्छिद्यैः सनकादिभिरेपि मनः श्रुतः ततोऽप्येभ्य आदिष्टः । यद्वा मच्छिद्यैः सनकादिभिः आदिष्टः मत्तः श्रुतः । यद्वा । सनकादिभिः साहिताय ब्रह्मण इति शेषः । मयाऽऽदिष्टः ॥ १४ ॥ येदिति ॥ हे केशव यदा यस्मिन् काले येन रूपेण रजस्तमोर्भ्यां यदपि विद्वान्विक्षिप्तधीः पुनः ॥ अतन्द्रितो मनो बुद्धदोषदृष्टिर्न सज्जते ॥ १२ ॥ अप्रमत्तोऽनुञ्जीत मनो मय्यर्पयच्छनैः ॥ अनिविण्णो यथाकालं जितश्रान्तो जितसन्तः ॥ १३ ॥ एतावान्योग आदिष्टो मच्छिद्यैः सनकादिभिः ॥ सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्वाऽऽवेश्यते यथा ॥ १४ ॥ उद्धव उवाच ॥ यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव ॥ योगमादिष्टवानेतद् रूपमिच्छामि वेदितुम् ॥ १५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः ॥ प्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकान्तिकीं गतिम् ॥ १६ ॥ सनकादय ऊचुः ॥ गुणेष्वविश्रुते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो ॥ कथमन्योन्यसंत्यागो सुमुखोरतितीर्षाः ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं पृष्टो महादेवः स्वयंभूर्भूतभावनः ॥ ध्यायमानः प्रश्नवीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः ॥ १८ ॥ स मामचिन्तयद्देवः प्रश्नपारतितीर्षया ॥ तस्यहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा ॥ १९ ॥ त्वं सनकादिभ्यो योगमादिष्टवास्तदेद्रूपं वेदितुमिच्छामि तत्कथयेति शेषः ॥ १५ ॥ पुत्रा इति ॥ हिरण्यगर्भस्य चतुर्मुखस्य मानसाः इति तेषां सूक्ष्मबुद्धित्वं निषयसत्किराहित्यं च सूचितम् । पुत्राः सनकादयः पितरं ब्रह्माणं प्रतिसूक्ष्मां दुर्ज्ञेयमैकान्तिकीं योगस्य गतिं परां काष्ठां प्रच्छुः ॥ १६ ॥ गुणेष्विति ॥ हे प्रभो गुणेषु विषयेषु स्वभावतो रागादिधाञ्चेतः आविशते आसक्तं भवति । तद्वर्षः । ते च गुणा विषयाः स्मर्यमाणा वास्तारूपेण चेतसि प्रविशन्ति अतः अतितीर्षाः संसारार्णवमतिक्रमितुमिच्छोः सुमुखोस्तेषां विषयाणां चेतसश्चान्योऽन्यं सन्त्यागो विभागः कथं स्यात् ॥ १७ ॥ एवमिति ॥ महात्त देवोऽपि स्वयंभूरपि भूतभावतः सृष्ट्यादिकर्ताप्येवं पृष्टो ध्यायमानो विचारयन्नपि । आर्षः शानच् चानर्थ वा । यतः कर्मधीः कर्मविक्षिप्तबुद्धिः अतः प्रश्नस्य बीजं यदज्ञानादयं प्रश्नस्तन्नाशयवता ॥ १८ ॥ स इति ॥ यदा स देवो ब्रह्मा प्रश्नस्य पारमुत्तरं तस्य तितितीर्षया जिज्ञासया मामचिन्तयत् । हंसो यथा नीरं क्षीरं च पृथक् कर्तुं शक्तः एवमहं गुणांश्चेतश्चेति व्योतयितुमहं तदा हंसरूपेण तस्य ब्रह्मणः सकाशं समीपमगममुपगतः ॥ १९ ॥

दृष्ट्विति ॥ तदा ते सनकादयो मां दृष्ट्वा ब्रह्माणमप्रतः कृत्वा उपव्रज्य मत्समीपमागत्य पादाभिवन्दनं कृत्वा को भवानिति पप्रच्छुः ॥ २० ॥ इतीति ॥ हे उद्धव इत्येवमहं तत्त्वजिज्ञासुभिर्मुनिभिः पृष्ट इति पृथक् वाक्यं तेभ्यो यदहमवोचमिति पृथक्वाक्यमतोऽहमिति द्विरुक्तिर्न दोषः । यद्वा । अहन्वाया इभ्यः स्वामी नियन्ता न तु नियम्यः इति अहमित्यस्य विशेषणम् । तन्मे वचनं निबोध ॥ २१ ॥ देहादिविकल्पज्ञानं सति तच्चिष्ठस्य रागाद्यसंज्ञात्स्वयमेव विषयचेतसोर्विशेषो भवतीति वक्तुं प्रश्रस्वाह्वानभिषणैव तावदात्मानामविवेकं ग्राह-वस्तुन इति ॥ हे विभाः अय युष्मत्प्रश्नः किमात्मविषयकः किंवा तदुपाधिभूतसङ्घातविषयकः । यदात्मविषयकस्तर्हि तस्य वस्तुनः परमार्थभूत-स्यानानत्वे एकत्वे सति वो युष्माभिः कृतः ईदृशः बहुषु निर्धारणरूपः को भवानिति प्रश्नः कथं घटेन अत उत्तरमपि न संभवति । वक्तुर्वा मे मम क आश्रय इति आत्मन एकत्वात्कं जातिगुणादिकं भेदमाश्रित्योत्तरं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २२ ॥ सङ्घातविषयकत्व आह-पञ्चेति ॥ पञ्चात्मकेषु पञ्चसु महाभूतेषु अत एव वस्तुतः परमार्थतः समानेषु सत्सु देवमनुष्यादिशरीरेष्वपि को भवानिति वः प्रश्नो हि यस्मात् वाचारम्भो वाङ्मात्रेणारब्धो न परमार्थविचारपूर्वकम् अतोऽनर्थकः ॥ २३ ॥ मनसेति ॥ मनसा वचसा अन्यैरि-दृष्ट्वा मां त उपव्रज्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् ॥ ब्रह्माणमप्रतः कृत्वा पप्रच्छुः को भवानिति ॥ २० ॥ इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभि-स्तादा ॥ यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धव निबोध मे ॥ २१ ॥ वस्तुनो यद्वानानात्वमात्मनः प्रश्न ईदृशः।कथं घटेन वो विप्रा वक्तुर्वा मे क आश्रयः ॥ २२ ॥ पञ्चात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः ॥ को भवानिति वः प्रश्नो वाचारम्भो ह्यनर्थकः ॥ २३ ॥ मनसा वचसा दृष्ट्वा गृह्यतेऽन्यै-पीन्द्रियैः ॥ अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यन्वमञ्जसा ॥ २४ ॥ गुणेष्वविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः ॥ जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः ॥ २५ ॥ गुणेषु चाविशच्चित्तमभीक्षणं गुणसेवया ॥ गुणाश्च चित्तप्रभवा मद्रूप उभयं त्यजेत् ॥ २६ ॥

न्त्रियैरपि यदृह्यते तत्र अहमेव मत्तोऽन्यन्नस्ति इत्यञ्जसा तत्त्वविचारेण बुद्ध्यन्वम् । एतेनैव सर्वात्मकोऽहमिति को भवामित्यर्थोचरमुक्तम् ॥ २४ ॥ गुणेष्विति ॥ हे प्रजाः पुत्राः गुणेषु चेत आविशते । तदार्षः । गुणाश्च चेतसि प्रविशन्ति तथापि गुणाश्चेतश्चैतदुभयं संशयिनं मदात्मनः वस्तुतो ब्रह्मरूपस्य जीवस्य देहः भोगायतनमध्यस्त उपाधिः न तु स्वरूपम् । अयमाश्रयः । यदि कर्तृत्वमोक्तृत्वादिरूपतया विषयैः संशयितं चित्तं चित्तबुद्ध्यदिशब्दाद्यमेव जीवस्य स्वरूपं भवेत् तदा ततो वियोगो न घटेन तस्य वास्तवं स्वरूपं तु अहं ब्रह्मैव चित्ताध्यासेन तु तत्त्वभावनाया विषयैः संशयितम् अतः स्वस्य ब्रह्माभावनाया विषयाणां पिथ्यादानुभवात्नेन सर्वतो निर्दिष्ट भागवन्तं भजतो भवत्येव परिपूर्णरूपावस्थानमिति ॥ २५ ॥ गुणेष्विति ॥ अतः अभीक्षणं पुनः पुनः गुणसेवया तत्संस्कारेण गुणेष्वविशत् आत्मकं यत् चित्तं ये च वासनारूपेण चित्ते प्रकरणेण भवन्ति प्रविशन्ति तथाभूता गुणाश्चेत्येतदुभयं मद्रूपः सच्च मदात्मस्वरूपासाक्षात्कारेण त्यजेत् ॥ २६ ॥

जाग्रदिति॥ जाग्रत् जागरः स्वप्नः सुषुप्तं चेत्पेता बुद्धेरेव वृत्तयस्ताश्च न स्वाभाविक्यः । किंनु "सत्त्वाजागरणं विवात्" इत्यादिब्रह्ममाणकमेव गुणत एव जीवितु तासां वृत्तानां साक्षित्वेन ततो विलक्षणस्वप्नकारहित एव विनिश्चितः ॥ २७ ॥ कथं तर्हि अहं जागर्मान्यादिप्रतीतितत्राह-यर्हीति ॥ यर्हि यस्मात् संक्षियते अनाया इति संसृतिबुद्धिस्तया । अयं बन्धः एव आत्मनो गुणवृत्तिदः भवति । तस्मात्सुषुप्तेऽवस्थात्रयातीते मयि स्थितः बन्धं जह्यात् त्यजेत् । तत्रदा च गुणचेतसा गुणानां चेतसस्थान्योऽयं त्यागो भवति ॥ २८ ॥ कथं संसृतिबन्धः कथं च तं जह्यात्तदाह-अहमिति । अहंकारेण देहादात्महमित्यभिमानेन कृत्वमात्मनो बन्धमथविषयय आनन्द्यावधारणेनानर्थहेतुविद्वान् जानन् निर्विषय दुःस्वप्नेतेदिति विषयादिरज्य तुर्ये मयि स्थित एकतापन्नः संसारचिन्तां संसारहेतुयुतं देहावभिमानं तत्कृतां भोगचिन्तां च त्यजेत् ॥ २९ ॥ यावन् विद्वान् ॥ पुंसो यावन्नानार्थानानार्थेषु शरीरादिषु अहंममालिका र्थाः गुरुपदिष्टास्त्राभ्यामजन्याभियुक्तिमिनिं निवर्तेत । तावत्सः अह्नः आत्मज्ञानस्थान्यः जागर्त्यपि स्वप्नश्च

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः ॥ तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः ॥ २७ ॥ यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः ॥ मयि तुर्ये स्थितो जह्यात्स्यागस्तद्गुणचेतसाम् ॥ २८ ॥ अहंकारकृतं बन्धमात्मनोऽर्थविषयम् ॥ विद्वान्निर्विषय संसारचिन्तां तुर्ये स्थितस्त्यजेत् ॥ २९ ॥ यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः ॥ जागर्त्यपि स्वप्नब्रह्मः स्वप्ने जागरणं यथा ॥ ३० ॥ असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा ॥ गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ॥ ३१ ॥ यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान् बुद्धे समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृशान् ॥ स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स एकः स्मृत्यन्वयाच्चिगुणवृत्तिद्विगिन्द्रियेशः ॥ ३२ ॥

स्वप्नान्धश्रिय भवति । स्वप्ने जागरणं यथेति॥ ३० ॥ असत्त्वादिति । अन्येषां देवमनुष्यादिभावानामसत्त्वात् आत्मन्यविद्यमानत्वात् तत्कृता भिदा वर्णाश्रमादिभेदः । गतयः वेदबोधिताः स्वर्गादिकृताणि हेतवः कर्माणि चास्यात्मनो मृषा अविवाकल्पिता इत्यर्थः । अविवाकल्पिष एव वेद इति भावः । यथा स्वप्नदृशः स्वप्नदृष्टः गत्यादयो मृषा तथेदर्थः ॥ ३१ ॥ युक्तिभिरित्युक्तं ता युक्तीराह-य इति ॥ त्रिगुणवृत्तिद्वक् जागरावस्थात्रयदृष्टा इन्द्रियणासीशः यो जागरे अनुक्षणधर्मिणः अनुक्षणं बाल्यतत्कृतादयः विनाशैरस्यादयो वा धर्मास्तिन्नि येषां तान् अर्थान् बहिः समस्तकरणैश्चक्षुरादिभिः बुद्धे यश्च स्वप्ने हृदि तत्सदृशान् जागरदृष्टसदृशान् वासनामयात् विषयात् बुद्धे यश्च सुषुप्ते संस्कारशेषायां बुद्धौ तान्सर्वानुसंहरते सः स्मृत्यन्वयात् स्वृत्या प्रतिस्नानेन मर्वावस्थास्वप्नयात् यः स्वप्नान्ब्रह्मं यश्च तदनन्तरं न किंचिदेवदिषं स एव एतर्हि जागर्मानिति प्रत्यात्वे हेतोः सः तिसृषु अपि अवस्थासु एक एव विध्वैतजसमाज्ञोभेदस्तु उपाधिकृत एव एतेन बाल्युवावकस्थास्यपि प्रतिस्नान्येनान्त्वैक्यं दृष्टयमिति ॥ ३२ ॥

एवमिति ॥ अत एवमुक्तप्रकरणे विद्युश्य विचार्य गुणतो या एता मनसस्रुयस्थास्ता मन्मायया स्वरूपावरकाविद्याया मयि मंशश्रुते जीवे कृता न तत्त्वतः सन्तीति निश्चितोऽर्थः आत्मस्वरूपो यैस्ते यूयमनुमानैः सदुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च तीक्ष्णेन ज्ञानासिना अखिलानां संशयानामात्मनो देहादिभिन्नत्वाभिन्नत्वेकत्वात्नेकत्वादीनामाधिष्णु आधीयन्तेऽस्मिन्नित्याधिरहङ्कारस्तं संछिद्य ह्यदं हृदि स्थितं मा मां भजत । यद्वा । अखिलसंशयानामाधिं पठिकं नाशकं मां भजत ॥ ३३ ॥ अनुमानानि दर्शयति—ईक्षतेति ॥ इदं जगत् विभ्रममीक्षेत । तत्र हेतवः यतः मनसो विलासरूपं मनोविलासरूपत्वादित्यर्थः । एवमग्रेऽपि तथा दृष्टम् । विनष्टं विनश्वरम् अतिलोलं चञ्चलं च अलातचक्रवत् यथा स्वप्नः स्वप्नो यथेति दृष्टान्तौ एवम् अनुमितुयादित्यर्थः । अत एकं विज्ञानमेकमेव मनसा कल्पितम् उरुया विभाति त्रिधा देहेन्द्रियान्तःकरणरूपो योऽयं गुणविसर्गकृतो विकल्पो भेदः स माया अविबाकलित इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ दृष्टिमिति । यस्माद्देहादिकं सर्वमात्मानि कल्पितं तस्मात्ततो देहादेर्दृष्टं प्रतिनिवर्त्य तत्राहंममाभिमानं एवं विमृश्य गुणतो मनसस्रुयवस्था मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः ॥ संछिद्य ह्यर्दंमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत मा-
 ऽखिलसंशयाधिष्णु ॥ ३३ ॥ ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् ॥ विज्ञानमेकसुरुधेव विभाति माया
 स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ॥ ३४ ॥ दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं भवेन्निसुखानुभवो निरीहः ॥ संदृश्यते
 क्व च यदीदमवस्तुबुद्ध्या त्यक्तं भ्रमाय न भवेत्स्मृतिरानिपातात् ॥ ३५ ॥ देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽ-
 व्यगमत्स्वरूपम् ॥ देवादपेतमुत दैववशादुपेतं वासो यथा परिकृतं मदिगं मदान्धः ॥ ३६ ॥ देहोऽपि दैववशाः खलु कर्म यावत्स्वा-
 रम्भकं प्रति समीक्षत एव सासुः ॥ तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥ ३७ ॥

त्यक्त्वा निजसुखानुभवः परमानन्दस्वरूपात्मानुसन्धानतो भवेत् । तत्रैश्वल्याय च निवृत्ततृष्णस्तूष्णीं निरीहश्च भवेत् । मनोवाक्कायव्यापारहितो भवेदित्यर्थः । कचिदावश्य-
 काहारादिषु यवपीदं देहादिकं संदृश्यते तथापि यतः पूर्वमवस्तुबुद्ध्या आत्मातिरिक्तनिश्चयेन त्यक्तमतत्पुनर्योगोहाय न भवेदेव किंतु अनिपातात् देहातायन्त तद-
 स्मृतिः संस्कारमत्रेणावभासो भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥ देहमिति ॥ सिद्धः आत्मानिष्ठः दैवात् प्राग्बन्धकर्मवशादासनादुत्थितम् उत्थाय स्थितम् उपविष्टं वा ततः कचिदपेतं
 निर्गमं पुनस्तत्रैवोपेतमागतं वा नश्वरमिदं देहमपि न पश्यति नानुसन्धते कुतोऽन्यत् । यतो येन देहेन स्वरूपमध्यगमत् तं देहम् । यद्वा । यतो यस्मात्कारणात् स्वरूपमध्य-
 गमत् आत्मतत्त्वं ज्ञातवाच् । यथा मदिरामदेनान्धः पुरुषः परिकृतं परिहृतं वासुतत्रव स्थितं पतितं वा नानुसन्धते तद्वदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ नन्वेवं देहोऽपि प्रियेत्याशङ्क्याह—
 देहोऽपीति ॥ सासुः प्राणेन्द्रियसहितः देहोऽपि यतो दैववशाः प्राग्बन्धावीनः अतः स्वारम्भकं कर्म यावदस्ति तावत्पर्यन्तं प्रतिसमीक्षत एव जीवत्येव प्रतिबुद्धं ज्ञातं वस्तु आ-म-

तत्त्वं येन सः अधिबुद्धः प्राप्तः समाधिपर्यन्तो योगो येन स सप्रपञ्चं गृहपुत्रकलत्रधर्मादिसाहितं तं देहं पुनर्न भजते अहंमतया न गृह्णाति । यथा प्रतिबुद्धः स्वामं शरीरादिकं न भजते तद्वदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ मयेति ॥ हे विद्याः साङ्ख्यमात्मानात्मविवेकः योगोऽष्टाङ्गः रहस्यमेतन्मया वो युष्मभ्यमुक्तम् । युष्माकं मोक्षधर्मविवेकया हंसरूपो-
 ग्नागतं ब्रह्मै वै विष्णुस्तमागतं मां जानीत । अनेनैव धर्मा अप्युपदिष्टा इति ज्ञेयम् । अत एव यत्नेन हंसरूपेण ब्रह्मणोऽर्थयत्यनुवादो भविष्यति ॥ ३८ ॥ अहमिति ॥
 हे द्विजश्रेष्ठाः अहं योगसाङ्ख्यार्थानां श्रीप्रभृतीनां च परापर्यणं परमाश्रयः फलभूतश्चास्मि सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः ऋतं प्रतीयमाणो धर्मः तेजः प्रभावाः ॥ ३९ ॥ मामिति ॥ अतः
 साध्यासाक्षाद्भावो गुणाः अन्ये च सर्वे गुणाः । यद्वा । अगुणाः गुणपरिणामरूपा न भवन्ति किन्तु नित्याः साध्यासाक्षादयः गुणाः निर्गुणं निरपेक्षकमिति सुहृदं सर्वहिते रतं
 सर्वान्मानम् अत एव प्रियं मां भजति ॥ ४० ॥ इतीति ॥ इत्येवं मे मत्तो हंसरूपाच्छिन्नः सन्देहः गुणचित्तविश्लेषविषयको येषां ते सत्कादयो मुनयः मां समाजयित्वा
 मयैतदुक्तं वो विद्या गुह्यं यत्सांख्ययोगयोः ॥ जानीत मागतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवेकया ॥ ३८ ॥ अहं योगस्य सांख्यस्य सत्यस्य तस्य तेजसः ॥ परा-
 यणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कौतुकेभ्यः च ॥ ३९ ॥ मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ॥ सुहृदं प्रियमात्मानं साध्याऽसाक्षाद्भावो गुणाः ॥ ४० ॥
 इति मे च्छिन्नसंदेहा मुनयः सनकादयः ॥ सभाजयित्वा परया भक्त्याऽगृणत संस्तवैः ॥ ४१ ॥ तैर्हं पूजितः सन्ध्यासंस्तुतः परमर्षिभिः ॥ प्रत्ये-
 याय स्वकं धाम परश्रुतः परमेष्ठिनः ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवत एकादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ उद्धव उवाच ॥ वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि
 बहूनि ब्रह्मवादिनः ॥ तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुच्यते ॥ १ ॥ भवतोदाहृतः स्वामिभक्तियोगोऽनपेक्षितः ॥ निरस्य सर्वतः सङ्गं येन
 त्ययाविशेन्मनः ॥ २ ॥ श्रीभागवानुवाच ॥ कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता ॥ मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां ऋद्धत्प्रकः ॥ ३ ॥
 पूजयित्वा संस्तवैरगृणत तुष्टुः । तर्जयः ॥ ४१ ॥ तैरिति ॥ तैः परमर्षिभिः पूजितः संस्तुतश्चाहं परमेष्ठिनः पश्यतः सतः स्वकं धाम वैकुण्ठं प्रत्येयाय प्रतिगतवाच ॥ ४२ ॥ इति
 श्रीकृष्णसवार्थमन्विद्यार्थप्रकाशिकायाम् ॥ गङ्गासहायोऽकार्षीदंकादशस्य त्रयोदशे ॥ ३३ ॥ चतुर्दशे परं श्रेयो भक्तिरेवेति वक्ष्यते ॥ साधनैर्ध्यानयोगश्च तत्र श्लोका नगच्छयः ॥
 चत्वार्युवाचवाक्यानि नैवेदा अनुष्टुभः ॥ १४ ॥ वदन्तीति ॥ हे कृष्ण ब्रह्मपदं वेदपरं तस्य सर्वमाणश्रेष्ठत्वात् तद्वादिन एव बहूनि तत्साधनानि वदन्ति तेषां किं विकल्पेन
 प्राधान्यम् । उताहो अथवा एकस्यैव मुख्यता ॥ १ ॥ भवतीति ॥ हे स्वामिन् न अपेक्षितम् अपेक्षापरिमन्त्र स निष्कामो भक्तियोग एव मोक्षसाधनतया भवतोदाहृतः उक्तः ।
 येन भक्तियोगेन सर्वतः सङ्गं विषयेष्व्यासात्किं निरस्य त्यक्त्वा मनस्त्वय्यावेशित् ॥ २ ॥ कालेनेति ॥ इयं वेदसंज्ञिता वाणी प्रलये सति महता कालेन नष्टा ततः भृष्टरादौ यथा
 ब्रह्मणे शोका । यस्यां मद्गत्यको मय्येवात्मा चित्तं येन स धर्म उक्तः ॥ ३ ॥

तेनेति ॥ तेन ब्रह्मणा सा वाणी पूर्वजाय पुत्राय मनवे स्वायम्भुवाय प्रोक्ता ततः भृगुरारिर्षिषां ते सम भृगुमरीच्यङ्गिरःशुलस्यपुलहकतवः ब्रह्मणाः प्रजापतयश्च ते महर्षयश्च अगृहन् ॥ ४ ॥ तेभ्य इति सार्द्धम् ॥ तेभ्यः पितृभ्यः तत्पुत्रा देवादयोऽगृह्णन्ति संबन्धः । गुह्यकाः यक्षाः किं देवाः क्लृप्त्येदोर्गन्ध्यादिराहित्येन किं देवा मनुष्या वेनि संदेहादभूताः क्षीपान्तरमनुष्याः । एवं किन्नराः किंचिन्नरा इव मुखतः शरीरितो वा । किंपुरुषाः किंचियुरुषा इव वानरादयः ॥ ५ ॥ बह्वच इति सार्द्धम् ॥ रजःसत्त्वमंसिभुवः जन्मस्थानानि यासां ताः तेषां देवादीनां प्रकृतयः वासना बह्वचः सन्ति यस्मिन्वासनाभिर्भूतानि देवास्तुमनुष्यादीनि सिद्धान्ते स्वस्वसायान्येऽपि भेदेन व्यवहियन्ते तथा भूतानां मतयश्च याभिर्भिवन्ते यथाप्रकृति स्वस्वप्रकृत्यनुसारणैव सर्वेषां प्राणिनां चित्रा वाचो वेदाथव्याख्यानरूपाः स्रवन्ति मुखाङ्घ्रिस्रगन्ति ॥ ६ ॥ एवमिति ॥ एवं प्रकृतिवैचित्र्यादेव केषांचिदध्ययनादिशून्यानमपि नृणामुपदेशारम्भेण मतयो विबन्ते । अपरे तु तत एव पाखण्डमनयो वेदविरुद्धार्थकल्पनप्रमत्तयो भवन्ति ॥ ७ ॥ यदिति ॥ तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ॥ ततो भृग्वादयोऽगृह्णन्सत ब्रह्ममहर्षयः ॥ ४ ॥ तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदानवगुह्यकाः ॥ मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचरणाः ॥ किं देवाः किन्नरा नागा रक्षःकिंपुरुषादयः ॥ ५ ॥ बह्वचस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्त्वतमोभुवः ॥ याभिर्भूतानि भिद्यन्ते भूतानां मतयस्तथा ॥ यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्रवन्ति हि ॥ ६ ॥ एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यन्ते मतयो नृणाम् ॥ पारम्पर्येण केषांचित्पाखण्डमतयोऽपरे ॥ ७ ॥ मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ ॥ श्रेयो वदन्यनेकान्तं यथाकर्म यथारुचि ॥ ८ ॥ धर्मभेके यथाश्चान्ये कासं सत्यं दमं शमम् ॥ अन्ये वदन्ति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनम् ॥ केचिद्यज्ञं तपो दानं व्रतानि नियमान्मान् ॥ ९ ॥ आद्यन्तवत् एवेषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः ॥ दुःखोदकास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानन्दाः श्रुचार्पिताः ॥ १० ॥

हे पुरुषर्षभ मन्मायामोहितधियः पुरुषा यथाकर्म यथारुचि अनेकान्तं नानाविधं श्रेयःफलं तत्साधनं च वदन्ति अतोऽपे क्वचिच्छ्रेयो रूपं क्वचित्साधनरूपं चोक्तम् ॥ ८ ॥ यथामिति सार्द्धम् ॥ एके भीमांसकाः स्वर्गं एव फलं धर्म एव तत्साधनमिति श्रेयो वदन्तीति सर्वत्र संबन्धः । “ स्वर्गकामो यजेत ” इति श्रुतेः । तथा काव्यालङ्कारकृतो यथा एव श्रेयसाधनं स्वर्गमुखप्रदम् इति वदन्ति । वात्स्यायनादयः कासं क्षीमांसोपं श्रेयो वदन्ति । सत्यं यथाश्रयश्चाषणं दममिन्द्रियविग्रहम् । धर्मं मनोनिग्रहं योगशास्त्रकृतः श्रेयसाधनं वदन्ति । अन्ये च दृष्टार्थवादिनो दण्डतीतिकृतो वै प्रसिद्धमैश्वर्येणैव स्वार्थफलं वदन्ति अनः सामाद्युपायाश्रयः साधनमिति तेषां मतम् । केचिन्नास्तिकाः शास्त्रमर्यादात्यागपूर्वकं भोजनं विषयभोगमेव श्रेयः पुरुषार्थं वदन्ति । केचिद् वैदिकाः यज्ञं श्रेयःसाधनं वदन्ति तपोदानादिनिष्ठाः तपोदानादि श्रेयःसाधनं वदन्ति ॥ ९ ॥ आद्यन्तवत् ३० ॥ एषां धर्मादिसाधनानां लोकाः फलानि आद्यन्तवतः अन्तिया एव । तत्र हेतुः । कर्मविनिर्मिताः संपादिताः यत्कृतकं तन्नश्वरमिति व्योमेः । दुःखान्युदकाः उत्तरफलाणि

येषां ते पुण्यक्षये पुनः पतनदुःखमोगोदारास्यकत्वात् तमोनिद्राः मोहावसानाः क्षुद्रस्तुच्छ एवानन्दो येष्यस्ते भोगदशाशामसूयादिभिः शुचा शोकेनोपिता व्याताः ॥ १० ॥
 मर्याति ॥ हे सत्य मयि सच्चिदानन्दविग्रहे अपितो निवेशित आत्मा मनो येन तस्य अत एव सर्वतः सर्वेषु वैषयिकसुखेषु निरपेक्षस्य पुंसो मया परमानन्दरूपेण आत्मना
 स्वल्पमया स्फुरता यत्सुखं स्यात् तद्विषयात्मनां विषयाविष्टचितानां कुतः स्यात् ॥ ११ ॥ अकिञ्चनस्य परिग्रहशून्यस्य तदपेक्षारहितस्य च दान्तस्य
 जितेन्द्रियस्य शान्तस्य जितमनसः अत एव सपचेतसः रागद्वेषादिरहितस्य मया परमानन्दस्वरूपेणैव सन्तुष्टमनसः पुंसः सर्वा दिशः सुखमया एव । डीर्घभाव आर्षः ।
 द्विग्रहणं कालावस्थोदरयुगलक्षणम् ॥ १२ ॥ नेति ॥ मर्यापिताया पारमेष्ठ्यं ब्रह्माधिपत्यं नेच्छति । एवं महेन्द्रधिष्यं स्वर्गराज्यं नेच्छति । सार्वभौमं क्रत्स्नमूण्डलाधिपत्यं
 नेच्छति । रसाधित्यं पातालादिसाम्यं नेच्छति । योगमिद्धरिणमावैश्वर्याणि नेच्छति । अपुनर्गवं मोक्षमपि नेच्छति । किं बहुना । मद्दिना मां हित्वाऽन्यत् किमपि नेच्छति
 मर्यापितान्ननः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः ॥ मयात्मना सुखं यत्तत् कुतः स्याद्विषयात्मनाम् ॥ ११ ॥ अकिञ्चनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचे-
 तसः ॥ मया संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ १२ ॥ न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ॥ न योगसिद्धीरपुनर्भवं
 वा मर्यापितामेच्छति मद्दिनान्यत् ॥ १३ ॥ न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः ॥ न च संकर्षणो न श्रीनिवात्मा च यथा भवान्
 ॥ १४ ॥ निरपेक्षं मुनिं शान्तं निर्वैरं समदर्शनम् ॥ अतुब्रजाम्यहं नित्यं पूयेत्यद्भिरेणुभिः ॥ १५ ॥ निष्किञ्चना मय्यनुरक्तचेतसः ज्ञान्ता
 महान्तोऽसिद्धजीवित्सलाः ॥ कामैरनालभ्यधियो जुषन्ति यत् तद्वैरपेक्ष्यं न विदुः सुखं मम ॥ १६ ॥ बाध्यमानोऽपि मद्भक्तो विषयैरिजते-
 न्द्रियः ॥ प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते ॥ १७ ॥

अहमेव तस्य प्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ १३ ॥ न तथेति ॥ यथा भक्त इति वक्तव्यत्वे प्रत्यक्षत्वाद्भवानिति हर्षेणोक्तम् । यथा मे भक्तः प्रियतमस्तथात्मयोनिर्ब्रह्मा पुत्रोऽपि प्रियतमो
 न भवति । एवं शङ्करः मत्स्वरूपभूतोऽपि सद्गुरुर्षणो भ्राताऽपि श्रीभार्यापि आत्मा श्रीमूर्तिरपि प्रियतमा न भवति ॥ १४ ॥ निरपेक्षमिति । अस्याद्भिरेणुभिरहं पूयेय । मदनवर्ति-
 ब्रह्माण्डानि पवित्रीकुर्यामित्याशयेन । यद्वा । तद्भक्त्यनिष्कृतिदोषात् पवित्रितः स्यामिति भावनया निरपेक्षत्वशान्तत्वाद्युगणविशिष्टं मुनिमहं नित्यमनुब्रजामिति ॥ १५ ॥
 निष्किञ्चना इति ॥ निष्किञ्चनाः परिग्रहरहिताः मयेवानुरक्तचेतसः शान्ता रागादिरहिताः महान्तो निरस्ताहङ्काराः अखिलेषु जीवेषु वत्सलाः दयायुक्ताः कामवैषयै-
 र्नालभ्या अप्रमृष्टा धीर्येषां ते एवंभूताः नैरपेक्ष्यं नास्ति अपेक्षणीयं येषां ते निरपेक्षास्तैरेव लभ्यं मम सम्बन्धि यत्सुखं जुषन्ति सेवन्ते । तडभाव आर्षः । तत्सुखमन्ये न
 विदुर्न लभन्ते ॥ १६ ॥ आस्तामुत्तमभक्तकथा यतः शक्यतमकोऽपि कृतार्थ एवेत्याह । यद्वा । यथा ज्ञानिपकरणे यथा दुराचारो ज्ञानी निर्विष्यते ज्ञानित्वं च तस्य निरपिच्छते

यस्त्वसंयतषडूर्ण इत्यादिना तथात्र भक्तो न निन्दते इत्याह—वाध्यमान इति ॥ यतः अजितेन्द्रियः अतो विषयैर्बाध्यमानः आकृष्यमाणोऽपि मद्भक्तः प्रगल्भाया प्रतिक्षणमे-
धमानतया समर्थया भक्त्या हेतुभूतया प्रायः विषयैर्नाभिभूयते केचिद्भक्त्या भासवन्तोऽभिभूता अपि दृश्यन्त इति प्रायोगग्रहणम् ॥ १७ ॥ यथेति ॥ हे उद्धव यथा पाकार्थ
प्रज्वालितः सुसमिद्धोऽग्निर्यथासि काष्ठानि कृत्स्नशः सर्वाणि एव भस्मसात् करोति तथा कामादिना कथंचिदपि जाता मद्भिषया भक्तिः कृत्स्नश एनांसि समस्तानि यामानि
भस्मसात् करोति ॥ १८ ॥ नेति ॥ ऊर्जिता प्रवृद्धा मम भक्तिर्मां यथा साधयति वशीकरोति तथा योगादयो न वशीकुर्वन्ति योगादयः न रोधयति । यामित्यत्र व्याख्याताः
॥ १९ ॥ भक्त्येति ॥ सतां प्रिय आत्माहं श्रद्धया युतया एकया अनन्यप्रयोजनया भक्त्यैव ग्राह्यः मन्निष्ठा भक्तिः श्रयपाकानपि संभवात् जातिदोषादपि पुनरिति ॥ २० ॥
धर्म इति ॥ सत्यं यथार्थभाषणं दया परदुःखग्रहणेच्छा ताभ्यामुपेतो युक्तो दानयज्ञादिधर्मः तथा तपः अनशनादि तेनान्विता युक्ता विवा शास्त्राभ्यासः मद्भक्त्य-

यथाग्निः सुसमिद्धाग्निः करोत्येधांसि भस्मसात् ॥ तथा मद्भिषया भक्तिरुद्धवनांसि कृत्स्नशः ॥ १८ ॥ न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म
उद्धव ॥ न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्भोजिता ॥ १९ ॥ भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयात्मा प्रियः सताम् ॥ भक्तिः पुनरिति
मन्निष्ठा श्रयपाकानपि संभवात् ॥ २० ॥ धर्मः सत्यदुयोपेतो विद्या वा तपसान्विता ॥ मद्भक्त्यपेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनरिति हि
॥ २१ ॥ कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना ॥ विनानन्दशुक्लया शुद्धयेद् भक्त्या विनाऽज्ञयः ॥ २२ ॥ वाग् गद्गदा द्रवते
यस्य चित्तं रुदत्यभीष्टं इति क्वचिच्च ॥ विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनरिति ॥ २३ ॥ यथाऽग्निना हेम मलं
जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते स्वरूपम् ॥ आत्मा च कर्माजुशयं विधूय मद्भक्तियोगेन भजत्यथो माम् ॥ २४ ॥

पेतं रहितमात्मानमन्तःकरणं सम्यक् नैव प्रपुनरिति ॥ २१ ॥ कथमिति ॥ रोमहर्षो रोमाञ्चः तस्माद्भिना तथा द्रवता चेतसा द्रवो नाम भगवद्भयानरुतः शैथिल्यरूपो
विकारविशेषः तं प्रासुवता चेतसा विना आनन्दजातया अशुक्लया च विना कथं भक्तिरवगम्यत इति शेषः । भक्त्या विना चारायोऽन्तःकरणं कथं शुद्धयेदिति । यद्वा ।
भक्त्या हेतुना यद्भवचेतस्तेन विना कथं रोमहर्षः कथं वा आनन्दशुक्ला रोमहर्षं विना आनन्दशुक्लया च विना कथमाशयः शुद्धयेदिति ॥ २२ ॥ वागिति ॥ यस्य
भक्तस्य वाक् गद्गदा मल्येभवात् स्वलिताक्षरा भवति यस्य चित्तं द्रवते वहिर्व्यवहारे शिथिलं भवति । तद्व्यापः । मद्भियोगानुसन्धानेनाभीष्टं रुदति रोदिति । आर्षः प्रयो-
गः । मत्कीडारहस्यस्मरणेन क्वचिद्धसति च विलज्जः सत् क्वचिदुच्चैर्भरितं गायति नृत्यति चेति स मद्भक्तियुक्तः पुमान् स्वदर्शनस्पर्शोपदेशादिभिर्भुवनं पुनरिति । किं पुनः
स्वाश्रयमाशयम् ॥ २३ ॥ भक्त्यैवात्मशुद्धिर्नान्यत् इत्याह—यथेति ॥ यथाऽग्निना ध्मातं संतापितमेव हेम सुवर्णम् अन्तर्मलं जहाति न प्रक्षालनादिभिः स्वं निजं रूपमौ-

ज्वल्यं च भजते प्राप्नोति तथैवात्मा जिवोऽपि मद्भक्तियोगेन कर्मानुरागं संसारहेतुभूतं कर्मवासनां विधूय अथानन्तरमेव मां भजति । स्वरूपभूतं मां प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ २४ ॥ नतु ज्ञानादेव मुक्तिरिति शास्त्रसिद्धान्तात्कुतो भक्तियोगेनेत्युच्यते इत्याशङ्क्य शक्रेत्वान्तरव्यापारो ज्ञानं न पृथगित्याशयेनाह—यथा यथेति ॥ मम पुण्याः पुण्यावहा या माथाः कथास्तासां श्रवणैः अभिषयैश्चाल्यान्तः करणं यथा परिभ्रूज्यते परिशोधयते तथा तथाऽसौ जीवः सूक्ष्मं वस्तु आत्मतत्त्वं पश्यति । यथा यथाञ्जनसंयुक्तं चक्षुर्वीषं जहाति तथा तथा रूपग्रहणे समर्थं भवति तथेति ॥ २५ ॥ किंच ज्ञानं नाम चित्तस्य मदाकारः परिणामः स च मां भजतः स्वत एव भवति । न च यद्वान्तरमपेक्षत इत्याशयेनाह—विषयानिति ॥ पूर्वाद्वादी यथेति उत्तराद्वादी तथेति शेषः । अर्थः स्पष्ट एव ॥ २६ ॥ तस्मादिति ॥ यतो विषयध्यानं संसारकारणं यद्व्याप्तं च मत्प्राप्तिसाधनं तस्मात् स्वमयायामनोरथैस्तुल्यं देहेन्द्रियविषयाणामसदभिध्यानमहंमसतया चिन्तनं हित्वा मद्भावेन श्रवणस्मरणादिना भावितं शोधितं यतो मयि समाधत्तव स्थिरं कुरु ॥ २७ ॥ स्त्रीणामिति ॥ आत्मवान् जितमनाः अतन्द्रितः अललसश्च सन् स्त्रीणां स्त्रीसाङ्गिनां च सङ्गं दूरतरयित्वा क्षेमे निमित्ते विविक्रे निजने स्थानेन यथा यथात्मा परिभ्रूज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधायिनः ॥ तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्थैवैवाञ्जनसंयुक्तम् ॥ २८ ॥ विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते ॥ मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविशतीयेते ॥ २६ ॥ तस्माद्दसदभिध्यानं यथा स्वज्जमनोरथान् ॥ हित्वा मयि समाधत्तव मनो मद्भावभावितम् ॥ २७ ॥ स्त्रीणां स्त्रीसाङ्गिनां सङ्गं त्यक्त्वा दूरत आत्मवान् ॥ क्षेमे विविक्र आसीन्श्चित्तयेनान्त- न्द्रितः ॥ २८ ॥ न तथाऽस्य भवेत् कुंशो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः ॥ योषित्सद्गान्धथा पुंसो यथा तत्सद्गिसद्गतः ॥ २९ ॥ उद्धव उवाच ॥

यथा त्वामरविन्द्राह यादृशं वा यदात्मकम् ॥ ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्मे ध्यानं मे वक्तुमर्हसि ॥ ३० ॥

आसीनो मां चिन्तयेत् ॥ २८ ॥ नेति ॥ अस्य पुंसो यथा योषित्सद्गान्धथा यथा वा स्त्रीसाङ्गिनां सङ्गनो बन्धः दुःखहेतुपापोत्पत्तिः ह्यायधीनताप्रयुक्तकेशश्च भवेत्तथान्यथ- सङ्गतस्तौ न भवतः । अत्र स्त्रीसङ्कादपि स्त्रीसाङ्गिसङ्गोऽधिकोऽर्थहेतुः । यतः स्त्रीसङ्गे लज्जा स्वयंप्रतिष्ठा च बाधिकाऽस्ति । तत्साङ्गिसङ्गे तु प्रायस्ते अपि न बाधिके । किञ्च योषित्सङ्गी यथा तत्कथामिस्तरस्यामासङ्गायते लज्जाप्रायादिकमपि त्याजयति न तथा योषिणीति उत्तरत्र स्त्रीसाङ्गिसङ्गनिर्देशः ॥ २९ ॥ यथेति ॥ हे अरविन्द्राह यथा येन प्रकारेण यादृशं यादृशविषयविशिष्टं यदात्मकं यत्स्वरूपं वा त्वां मुमुक्षुर्ध्यायेदतत्त्वविशेषं ध्यानं मे मह्यं त्वं वक्तुमर्हसीति त्वंपदाव्च सुमयः पाठः । ध्यानं मे वक्तुमर्हसि इति भेषद्वययुक्तपाठे तु मुमुक्षुर्त्वां यथा ध्यायेत्तन्मे वक्तुमर्हसीति जिज्ञासोः कथनयति मे मम पुनरेतत्त्वद्दस्यमेव परमपुरुषार्थः । नतु ध्यानेन कृत्यवस्तािति स्वाभिप्रायः । परं तु मे मम तु एतद्व्यानमिति संहतपाणिद्वयेन तत्वरणयुगं दर्शयतित्याहुः । यद्वा । एतत् एतादृशं मे मदीयं ध्यानमिति स्पष्टं मे वक्तुमर्हसि इति अत्र व्याख्यानं एतन्मे ध्यान-

मिति भगवता वक्ष्यमाणध्यानस्य स्फुटत्वार्थमनिवयवाक्यम् । “ इदमित्यामिति प्रायस्तव योगेश्वरेश्वर । ” इतिवत् ॥ ३० ॥ सम इति युग्यम् ॥ निर्जितेन्द्रियः सन् इति प्रत्याहरोक्तिः । समदेशे चैलाजिनकुशोत्तरमार्त्तर्ण आसने समकायः सन् यथा सुखमासीन इति नास्ति स्वस्तिकादिनियमः इत्युक्तम् । हस्तावुत्सङ्ग आघाय बहिर्दर्शनजन्य-
विक्षेपाभावायै स्वनासाप्रकृतेश्चः सन् इत्यासन्नोक्तिः ॥ ३१ ॥ प्राणायाममाह—प्राणस्येति “ प्राणवन्धनं हि सौम्य मनः ” इति श्रुतेः । निर्जितप्राणस्यैव मनोजयो भवतीति तदर्थं श्लेष्मादिभिरापूर्तिमिडापिङ्गलाख्यनडीविशेषरन्ध्ररूपं प्राणवायुसंचारसार्गं पूरककुम्भकरचकैः शोषयेत् । इडया पूर्येद्वयुं त्यजेत्पिङ्गलया ततः । ” इति शैत्या विपर्ययेण रेचकपूरककुम्भकक्रमेण वा शनैरभ्यसेत् । प्राणमार्गशोधनमिति शेषः । अन्तःस्थस्य वायोबहिर्निःसारणं रेचकम् । बहिर्गम्यन्तः प्रवेशनं पूरकम् । गथास्थितस्य रतन्मन-
कुम्भकम् । इडा वामनाडी पिङ्गला दक्षिणा ॥ ३२ ॥ प्राणायामो द्विधा समर्भोग्यश्च तत्र श्रेष्ठत्वात्प्राणवर्गमाह—हृदयि । मूलाधारादारभ्य अविच्छिन्नं सन्तं घण्टाना-
दुत्पल्यं विमोर्षवत् कमलमृणालतन्तुवत् सूक्ष्मं हृदि सन्तमोङ्कारं प्राणेन उदीर्य ऊर्ध्वं द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं नित्वाऽथ तत्र मात्रातीते स्वरं पञ्चदशं वादं विन्दुं वा संवेधयेत् ।
श्रीभगवानुवाच ॥ सम आसन आसीनः समकायो यथासुखम् ॥ हस्तावुत्सङ्ग आघाय स्वनासाप्रकृतेक्षणः ॥ ३१ ॥ प्राणस्य शोषयेन्मार्गं
पूरकुम्भकरचकैः ॥ विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्नित्जितेन्द्रियः ॥ ३२ ॥ हृद्यविच्छिन्नमोकारं घण्टानादं चिसोर्षवत् ॥ प्राणोदीर्य तत्राथ पुनः संवे-
धयेत् स्वरम् ॥ ३३ ॥ एवं प्राणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् ॥ दशङ्कृत्यन्निषवणं मासादवर्णिजतानिलः ॥ ३४ ॥ हृत्पुण्डरीकमन्तस्थमूर्ध्व-
नालमधोमुखम् ॥ ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निरद्रमष्टपत्रं सर्णीकम् ॥ कर्णिकायां न्यसेत् सूर्यसोमानीतुरोत्तरम् ॥ ३५ ॥ वह्निमध्ये स्मरेद्द्रुपं ममैत-
द्ध्यानमङ्गलम् ॥ ३६ ॥ समं प्रशान्तं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजम् ॥ सुचारुसुन्दर्यीवं सुकपोलं शुचिस्मितम् ॥ ३७ ॥

अथ पुनरपि तं च विन्दुनादशिरसं कुर्यादित्यर्थः । यदा । मूलाधारादारभ्य मूर्ध्वान्तपर्यन्तं विसतन्तुवसूक्ष्ममविच्छिन्नं सन्तं हृदि मनसि प्राणोदीर्षासिच्यस्य अथ
पुनस्तत्रोङ्कारे घण्टानादुत्पल्यं स्वमुदात्तं नादं स्थिरीकुर्यात् ॥ ३३ ॥ एवमिति ॥ एवं प्राणवसंयुक्तं प्राणं निषवणं त्रिसन्धं दशहत्वो दशवारान् यः समभ्यसेत् स मासादवर्-
णिव जितानिलः वशीकृतप्राणः स्यात् ॥ ३४ ॥ यादृशीमित्यस्योत्तरं वक्तुं ध्येयपठिमाह—हृदयि सार्द्धम् ॥ अन्तःस्थं देहान्तर्वर्ति ऊर्ध्वनालमधोमुखं मुकुलितं च तदृशीयुगम-
ङ्कार्यं यदृत्पुण्डरीकं हृदयकमलमस्ति तदूर्ध्वमुखमयोनालमुन्निरद्रं विकसितमष्टपत्रं सर्णीकं च ध्यात्वा तत्कर्णिकायातुरोत्तरम् सूर्यदीन न्यसेत् घण्टारूपेण शिःपान्ध्या-
येत् ॥ ३५ ॥ वह्निमध्ये इति अर्द्धम् ॥ ध्यानमङ्गलं ध्यानस्य शुभविषयमेतद्वक्ष्यमाणं मम रूपं वह्निमण्डलमध्ये स्मरेत् ध्यायेत् ॥ ३६ ॥ सममिति ॥ समसुखसाहयवं प्रशान्तं
प्रसन्नं शोभनमुखं दीर्घाश्चारवश्वत्वारो शुजा यस्मिस्तत् सुचारु अतिरम्यं सुन्दरा श्रीया यस्मिस्तत् शोभनौ कपोलौ यस्य तत् शुचि शोभनं स्मितं मन्दहासो यस्य तदा ॥ ३७ ॥

समानेति ॥ समानयोः कर्णयोर्विन्यस्ते स्फुरन्ती मकराकारे कुण्डले यस्य तत् हेमतुल्ये पीते अम्बरे यस्य तत् वनमिव श्यामं श्रीवत्सस्य श्रियाश्च निकेतनं क्रमेण वक्षसि दक्षिणतो वामतश्च ताभ्यां युक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ शङ्केति ॥ शङ्खद्विभिर्विभूषितं नूरैः नुराभ्यां विलसन्तौ पादौ यस्य तत् कौरसुप्तस्य प्रशया आयुतं समानलङ्कृतम् । सप्तम्यत्वं ॥ ३९ ॥ बुभुविति सार्द्धम् ॥ बुभुवितिः किरिटादिभिः आप्तमन्वात् युतमलङ्कृतं प्रमादेनानुग्रहेण शोभनं मुखमिक्षेण च यस्मिस्तत् सुकुमारमतिकोमलं तदेवभूतं मम हसं सर्वेषु पादादिभूषणेष्वङ्गेषु मनो दधत् ध्यायेदिति धारणाध्याने उक्ते ॥ ४० ॥ इन्द्रियाणीति ॥ धीरः अव्यग्रः सन् इन्द्रियाथैभ्यः शब्दादिविषयेभ्यो मनसा इन्द्रियाणि आकृष्य प्रत्याहृत्य तत्कल्पविकल्पात्मकं मनः सारथिभूतया इदमेव चिन्तनीयं नान्यदिति निश्चयात्मिकया बुद्ध्या सर्वत आकृष्य मयि एमानन्दविग्रहे शक्येण नयेत्

समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ हेमाम्बरं वनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥ ३८ ॥ शङ्खचक्रगदापद्मनमालाविभूषितम् ॥ नैपुरैर्विलसत्यादं कौस्तुभप्रभया युतम् ॥ ३९ ॥ बुभुवित्किरिटकटकटिमूत्राङ्गदाऽऽयुतम् ॥ सर्वाङ्गसुन्दरं हृद्यं प्रसादसुखेक्षणम् ॥ सुकुमारमभिध्यायेत् सर्वाङ्गेषु मनो दधत् ॥ ४० ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियाथैभ्यो मनसाऽऽकृष्य तन्मनः ॥ बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणयेन्मयि सर्वतः ॥ ४१ ॥ तत् सर्वव्यापकं चिन्तमाकृत्यैकत्र धारयेत् ॥ नान्यानि चिन्तयेद्द्वयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् ॥ ४२ ॥ तत्र लब्धपदं चिन्तमाकृत्य व्योम्नि धारयेत् ॥ तच्च त्यक्त्वा मदुरोहो न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ ४३ ॥ एवं समाहितमभिवात्मानमात्मनि ॥ विचष्टे मयि सर्वात्म्यव्योतियौतियि संयुतम् ॥ ४४ ॥ ध्यानेनेतथं सुतीव्रिण युञ्जतो योगिनो मनः ॥ संयास्यत्याद्यु निर्वणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवत एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

स्थापयेदित्यर्थः । यदा । सर्वतः सर्वाङ्गेषुके मयि ॥ ४१ ॥ तदिति । तत्सर्वाङ्गव्यापकं चित्तं सर्वत आकृत्यैकत्राङ्गे धारयेत् । अन्यान्यङ्गान्यपि भूयः पुनर्न चिन्तयेत् । किंतु सुस्मितं मुखमेव भावयेत् चिन्तयेत् ॥ ४२ ॥ तत्रेति । तत्र मुखे लब्धं पदं स्थानं स्थैर्यं येन तच्चित्तं ततोऽप्याकृष्य व्योम्नि व्योमवत्सर्वव्यापके सर्वाधारे निल्लेपे मयि धारयेत् । एवं मदुरोहः सर्वव्यापकेन मया सहैकतां प्राप्तः संस्तदपि चिन्तनं त्यक्त्वा किञ्चिदपि ध्यातुध्येयध्यानविभागां न चिन्तयेत् । श्रीहंसदेवेन गुणचेतसोऽस्यागो य उक्तस्तथायमेव प्रकार इति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥ एवमिति ॥ एवं समाहिता मय्येव निश्चला मतिर्यस्य सः । आत्मनि स्वस्मिन् मां विचष्टे ष्यति । सर्वात्मनि मध्येवात्मानं च पश्यति । ज्योतिषि महाभूततेजसि संयुक्तेकतां प्राप्तं दीपादिज्योतिरिवेति ॥ ४४ ॥ ध्यानेनेति ॥ सुतीव्रिणान्तरायानुपहतेन ध्यानेनेत्यर्थं मनो युञ्जतः समादधतो योगिनः

द्रव्यभ्रमः देहादावहमिति ज्ञानभ्रमः अहं जानामीति क्रियाभ्रमोऽहं करोमीति देहेन्द्रियान्तःकरणध्यासलक्षणः दृश्यद्रष्टृदर्शनरूपो वा भ्रमः आशु निर्वाणं लयं यास्यति ॥ ४५ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो निरसादेकादशचतुर्दशे ॥ १४ ॥ ततः पञ्चदशे श्लोकाः सिद्धयो धारणादुगाः ॥ ताश्च मुकेरन्तरायास्तत्र श्लोका षडर्थैः ॥ तावत्योऽनुष्टुभोऽप्यत्रोवाचवाचां त्रयं मतम् ॥ १५ ॥ जितेति ॥ युक्तस्य स्थिरचित्तस्य । स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥ कथेति ॥ कथा धारणया काश्चित् किनाञ्ची कथं प्रकारिका वा सिद्धिरभवति ताश्च सर्वाः सिद्धयः कतिसङ्ख्याकाः एतद्ब्रूहि यतो भवानेवैतज्जानानि यतो योगिनां सिद्धिद इति ॥ २ ॥ सिद्धय इति ॥ योगपार्यैः सिद्धैरष्टादश सिद्धयः श्लोकाः तत्कारणभूता धारणाश्चाष्टादश श्लोकाः । तासां सिद्धीनां मध्ये अणिमादयोऽष्टौ सिद्धयो मत्प्रधाना अहमेव प्रधानं मुख्यः स्वभावात् आश्रयो यासां ताः मयि ताः संपूर्णा अन्यत्र मत्सारूप्यं प्राप्तेषु तु किञ्चिद्भूया इति भावः । अनुर्मिमत्वादयः दश तु गुणहेतवः सत्त्वोत्कर्षहेतुका एव योगपार्यैरित्युक्तैः । त्रिकालञ्जत्वविशुद्ध-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितधासस्य योगिनः ॥ मयि धारयतश्चेत् उपतिष्ठन्ति सिद्धयः ॥ १ ॥ उद्धव उवाच ॥ कथा धारणया काश्चित्कथं वा सिद्धिरच्युत ॥ क्वति वा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणायोगपर्यैः ॥ तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥ ३ ॥ अणिमा महिमा भूतैलेधिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः ॥ प्राकाश्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्र- रणमीशिता ॥ ४ ॥ गुणेष्वसङ्गो वशिता यत्कामस्तदवस्यति ॥ एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः ॥ ५ ॥ अनुर्मिमत्त्वं देहे- स्मिन्दूरश्रवणदर्शनम् ॥ मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् ॥ ६ ॥

सिद्धीरन्येऽपि जानन्ति इति भावः ॥ ३ ॥ अणिमेति ॥ अणिमादयस्त्रयः सिद्धयो मूर्च्छेदस्य भवन्ति । प्राप्तिर्नाम सिद्धिः सर्वप्राणिनामिन्द्रियैः सह तत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेण सत्त्वधरेण तत्तद्विषयप्राप्तिः श्रुतेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु दर्शनयोगेषु भूविवरादिपिहितेष्वपि पदार्थेषु अपि प्राकाश्यं भोगदर्शनसामर्थ्यं प्राकाश्याख्या सिद्धिः शक्तानां माया तदशभूतानां प्रेरणम् । तत्रेश्वरे मायायाः अन्येषु तदंशानां यथेष्टं प्रेरणभीशितरूपा सिद्धिः ॥ ४ ॥ गुणेष्विति ॥ हे सौम्य गुणेषु विषयभोगेष्वसङ्गोऽनासक्तिर्विशिताख्या सिद्धिः । यत्कामः यदसुखं कामयते तत्तदवस्यति तस्य तस्य सीमानं प्राप्नोति कामाभाशितरूपा सिद्धिः । एता अणिमादयोऽष्टौ सिद्धयो मे मम औत्पत्तिकाः स्वभावात् एव सिद्धा निरतिशयाश्चेत्यर्थः ॥ ५ ॥ गुणहेतुका आह-अनुर्मि इति ॥ अनुर्मिमत्त्वं क्षुत्पिपासादिराहित्यम् । दूरे उदात्तस्य शब्दस्य श्रवणं दूरे वर्तमानपदार्थस्य दर्शनं चेति सिद्धिद्वयं मनोजवः देहस्य मनोवद्वेगेन गतिः कामरूपं यथेष्टरूपधारणसामर्थ्यं स्वदेहं त्यजत्वा परकाये प्रवेशः ॥ ६ ॥

स्वच्छन्देति ॥ स्वच्छामृत्युः अप्सरोभिः सह या देवानां क्रीडास्तासानन्दुर्यां प्रतिः । यथा संकल्पसंसिद्धिः । संकल्पानुरूपतत्त्वस्तुभातिः इयं किञ्चित्कायि कादियत्नसो-
 भेति काश्रावसाश्रितानो भेदः कल्प्यः । अप्रतिहता आसन्त्वात् गतिर्यस्याः सा आज्ञेति । यद्वा । अप्रतिहता आज्ञा गतिश्चेति एका सिद्धिरित्येके । अप्रतिहताज्ञत्वमप्रतिहतागति-
 त्वमिति द्वे सिद्धी इत्यपरे ॥ ७ ॥ इदानीं पञ्च क्षुद्रसिद्धीरारह-विकालेति ॥ त्रिकालज्ञत्वं भूतमविष्यद्भूतमानकालगतपर्यवसानम् ॥ अद्वन्द्वं शतौष्णाश्रितिरानिमिषवः । पर-
 चित्रादीत्यादिशब्देन गृह्यादिग्रहप्रश्नं । तेषामभिज्ञता साक्षात्कारः अस्यादीनां गतिष्ठम्भः संस्तप्तं कुतोऽयपरानवयः ॥ ८ ॥ एताश्चेति ॥ स्पष्टम् ॥ ९ ॥ भूतेति ॥ भूतसूक्ष्म-
 धारिके मयि तन्मात्रं तदेकाकारं मनो धारयन् तन्मात्रं सूक्ष्माकारमुपास्ते यः स तन्मात्रोपासकः मम मदीयमिमानमवामिति यथेष्टसूक्ष्मतापत्त्या शिखारिषु सूक्ष्मवस्तुषु च
 प्रवेशसासर्थ्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ महतीति ॥ महत्यात्मनि ज्ञानशक्तिवहत्त्वधारीके मयि परे परमेष्ठरे यथासंस्थं महत्त्वाकारं मनो दधत् महिमानमवाप्नोति यथे-
 स्वच्छन्दमुदृत्युदेवानां सहक्रीडातुदर्शनम् ॥ यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाऽप्रतिहताऽऽगतिः ॥७॥ त्रिकालज्ञत्वमद्वन्द्वं पश्चिन्ताद्यभिज्ञता ॥
 अन्यैर्क्रान्दुविषादीनां प्रतिष्ठम्भोऽपरानवयः ॥ ८ ॥ एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः ॥ यया धारणया या स्याद्यथा वा स्यान्नि-
 बोध मे ॥ ९ ॥ भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयेन्मनः ॥ अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासको मम ॥ १० ॥ महत्यात्मन्मयि परे
 यथासंस्थं मनो दधत् ॥ महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक् पृथक् ॥११॥ परमाणुमये चित्तं भूतानां मयि रञ्जयन् ॥ कालसूक्ष्मार्थतां
 योगी लघिमानमवाप्नुयात् ॥१२॥ धारयन्मय्यहंतत्त्वं मनो वैकारिकेऽखिलम् ॥ सर्वैन्द्रियाणामात्मत्वं प्राप्तिं प्राप्नोति मन्यनाः ॥ १३॥
 महत्यात्मनि यः सूत्रे धारयेन्मयि मानसम् ॥ प्राकाश्यं पारमेष्ठ्यं मे विन्दतेऽव्यक्तजन्मनः ॥ १४ ॥

प्रमहत्त्वन्वीकारसासर्थ्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । यया सर्वमपि व्याप्तुं शक्नोति तथा भूतानामाकाशदीनां च मध्ये पृथक् पृथक् यद्यन्वदभिन्नतया चित्तयति तत्तद्भूतमहियानं प्राप्तो-
 तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ परमेति ॥ वाय्वादिभूतानां ये परमाणवः तन्मये तदुपाधिके मयि मनो रञ्जयन् धारयन् योगी परमाणुरूपकालवस्तूक्ष्मवस्तुमनसासर्थ्यरूपं लघिमानम-
 वाप्नुयात् । सर्वथा गुरुत्वाभावाय कालपरमाणुत्वमुक्तम् । पृष्ठ्यादिरमाणुषु गुरुत्वसद्भावात् । न च कालस्य निरवयवत्वात्परमाणुमयत्वमेषः शङ्कनीयः । गौणवृत्त्या सूक्ष्मशे-
 तत्त्वात् । “ स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् ॥ ” इत्युक्ते ॥ १२ ॥ धारयन्निति । वैकारिके सत्त्विकेऽहङ्कारे तदुपाधौ मयि अखिलमेकाग्रं मनो धारयन् मन्यनाः
 भुङ्गुपासकः सर्वेषाणीन्द्रियाणामात्मत्वमधिष्ठातृत्वरूपं माप्याख्यां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ १३ ॥ महतीति ॥ क्रियाशक्तिप्रधानं महत्त्वमेव सूत्रं तदुपाधौ मयि यो मानस धारयेत्
 सः अव्यक्तात्मन्य यस्य सूत्रस्य तस्य तदुपाधेर्मम सन्बन्धि परमेष्ठ्यं सर्वोच्छष्टं प्राकाश्यं विन्दत इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

विष्णाविति ॥ अधीश्वरे त्रिगुणमायानियन्तारि विष्णौ व्यापके अत एव कालविग्रहे कलयितृरूपे अन्तर्यामिणि यश्चित्तं धारयेत् स क्षेत्राणां देहादीनां क्षेत्रज्ञानां तदुपाधि-
 कजीवानां च चोदनां प्रेरणसाधक्यरूपम् ईशित्वमवाप्नोति । न तु विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वलक्षणसित्यर्थः जगद्व्यापारवर्जमिति शरीरकसूत्रात् ॥ १५ ॥ नारायण इति ॥ तुरीयाख्ये
 विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः ईशस्य यन्निर्भिर्हीनं तुरीयं तत्पदं विदुरित्युक्तलक्षणे । यस्य स्थूलं सूक्ष्मं चेति कार्यद्वयं कारणं माया च नोपाधिः किञ्चु तुरीयं
 सच्चिदानन्दकारं तस्मिन् । “ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ ” इत्युक्तमावच्छेदेन शब्दिने कथिते ऐश्वर्यादिमति
 नारायणे मयि मनो दधत् मद्धर्मा योगी वशित्वां गुणकार्येष्वनासक्तिरूपां सिद्धिमियात्मासुयात् ॥ १६ ॥ निर्गुण इति ॥ निर्गुणे ब्रह्मणि व्यापके मयि विशदं प्राणायामादिभिः
 शुद्धं मनो धारयन् यत्र परमान न्दशात्सै सर्वोऽपि कामः अवसीयते समाप्यते निवर्तते तं परमानन्दं कामावसायितारूपां सिद्धिं प्राप्नोति ॥ १७ ॥ गुणहेतुकसिद्धिनां धारणा

विष्णौ त्र्यधीश्वरे चित्तं धारयेत्कालविग्रहे ॥ स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनाम् ॥ १५ ॥ नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते ॥ मनो मय्य-
 दयधोगी मद्धर्मा वशितामियात् ॥ १६ ॥ निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः ॥ परमानन्दमवाप्नोति यत्र कामोऽवसीयते ॥ १७ ॥ श्वेतद्वी-
 पपतौ चित्तं शुद्धे धर्ममये मयि ॥ धारयन् श्वेततां यानि षडूर्भिरहितो नरः ॥ १८ ॥ मय्याकाशात्मनि प्राणे मनसा पोषसुद्धहन् ॥ तत्रोपलब्धा
 भूतानां हंसो वाचः शृणोत्यसौ ॥ १९ ॥ चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमपि चक्षुषि ॥ मां तत्र मनसा ध्यायन्निर्भवं पश्यति सूक्ष्मदृक् ॥ २० ॥ मनो
 मयि सुसंयोज्य देहं तदनु वायुना ॥ मद्धारणाऽनुभावेन तत्रात्मा यत्र वै मनः ॥ २१ ॥

आह—श्वेतेति ॥ शुद्धे गुणपालन्यरहिते धर्ममये धर्मप्रवर्तके श्वेतद्वीपपतौ अनिरुद्धमूर्तौ मयि चित्तं धारयन् नरः श्वेततां शुद्धतां गुणपारवश्वराहित्यं यानि अः श्रुत्वा
 सात्षिषडूर्भिरहितश्च भवति ॥ १८ ॥ मयीति ॥ आकाशात्मनि आकाशवर्त्मिणः सर्वव्यापकश्चात्मा स्वरूपं यस्य तस्मिन् समाद्विहृषयणे तद्गुणे मयि मनसा पोषं नानुद्धहन्
 चित्तयन् असौ हंसो जीवः तत्राकारो उपलब्धा ज्ञाना सन् तत्रस्थाः । यद्वा । उपलब्धाः अतिव्यक्ताः या भूतानां प्राणिनां चित्ताः वाचस्ता दूरत एव शृणोति ॥ १९ ॥
 चक्षुषिति ॥ त्वष्टा आदित्यस्तस्मिन् अपरिच्छिन्ने चक्षुः संयोज्य तं त्वष्टारं च चक्षुषि संयोज्य तत्रोभयसंयोगे मां मनसा ध्यायन् सूक्ष्मदृक् सन् दूरस्थमपि सर्वं विन्वं
 पश्यति ॥ २० ॥ मन इति ॥ मनो देहं च तदनुवर्तिना वायुना सह मयि सुसंयोज्य या मद्धारणा क्रियते तस्याः अनुभावेन प्रभावेण यत्र मनो यानि तत्रात्मा देहोऽपि
 यतीत्यर्थः । यद्वा । मनः कर्तृ आत्मानं वायुना सह देहं च मयि सुसंयोज्य यत्र याति तत्र तदनु देहोऽपि याति ॥ २१ ॥

यदिति ॥ यदा मन उपादाय उपादानकारणं कृत्वा क्शोकित्य च यदवेवादिह रूपं बुभूयति भवितुमिच्छति तत्तन्मनोरूपं मनसोऽपीष्टं ह्यं योगी भवेत् प्रामोति । पाण्ड्यं
 भुवत्तल्लशाव आर्षः । यतो मद्योगबलं योऽहमयचित्त्ययाक्तिनाकारस्तस्मिन् मयि मनसो योगो धारणा तस्य बलं प्रभावं एवाश्रयः सर्वासो सिद्धिनां कारणमित्यर्थः ॥ २२ ॥
 परेति ॥ सिद्धः क्शोकितप्रमाणेन्द्रियसङ्घातो योगी परकायं विशन् यत्र प्रविशति तत्रात्मानं भावयेत् चिन्तयेत् । ततः प्राणः प्राणप्रधानलिङ्गयगिरोपाधिः पिण्ड स्वदेहं
 हित्वा वायुभूतः बाह्यवायौ प्रविशन्तेन सह नासिकारन्ध्रद्वारा तं कायं प्रविशति । भृङ्गो यथा पुष्पात्पुष्पात्तमनायासेन प्रविशति तद्वदिति ॥ २३ ॥ पिण्डं हित्वेत्युक्तं
 तत्प्रकारं कथयन् स्वच्छन्दमृत्युमाह—पाण्ड्येति ॥ पाण्ड्यां पाण्डिना पदमूलेन गुदं मूलधारमापीड्य सनिरुध्य प्राणं प्राणेषामिहात्मानं क्रमेण हृदुःकण्ठमूर्धस्वरोप्य
 ब्रह्मरन्ध्रेण द्वारेण ब्रह्म नीत्वा ब्रह्मेत्युपलक्षणं ब्रह्म वा अन्यद्वा यदपेक्षितं तत्स्थानं नीत्वा मनसा ध्यात्वा तदुत्सृजेत् त्यजेदित्यर्थः ॥ २४ ॥ किरीष्यन्निति ॥ सुरा आक्रीडन्ति

यदा मन उपादाय यद्यद्रूपं बुभूयति ॥ तत्तद्भवेन्मनोरूपं मद्योगबलमाश्रयः ॥ २२ ॥ परकायं विशन् सिद्ध आत्मानं तत्र भावयेत् ॥ पिण्डं
 हित्वा विशेत् प्राणो वायुभूतः षडङ्गिवत् ॥ २३ ॥ पाण्ड्यांऽऽपीड्य गुदं प्राणं हृदुःकण्ठमूर्धसु ॥ आरोप्य ब्रह्मरन्ध्रेण ब्रह्म नीत्वात्सृजेत् तदुत्
 ॥ २४ ॥ विहरिष्यन्सुराक्रीडे मत्स्यं सत्त्वं विभावयेत् ॥ विमानेनोपतिष्ठन्ति सत्त्वृत्तीः सुरास्त्रियः ॥ २५ ॥ यथा संकल्पयेत् बुद्ध्या यदा वा
 मत्परः पुमान् ॥ मयि सत्ये मनो युञ्जंस्तथा तत्समुपाहजते ॥ २६ ॥ यो वै मद्भावमापन्न ईशितुर्वेशितुः पुमान् ॥ कुतश्चिन्न विहन्येत तस्य
 चान्ना यथा मम ॥ २७ ॥ मद्गत्या शुद्धसत्त्वस्य योगिनो धारणाविदः ॥ तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्युपबृंहिता ॥ २८ ॥

यस्मिन्सत्सुराक्रीडं देवोवानादिकं तत्र विहर्तुमिच्छन् मत्स्यं मन्मूर्तिरूपं शुद्धं सत्त्वं यदा चिन्तयेत्तदा सत्त्वृत्तीः सत्त्वृत्तयः । पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । सत्त्वांशभूताः सुरास्त्रियः
 अप्सरासो विमानेन तं प्रत्युपतिष्ठन्ति समीपे स्थिता भवन्ति ॥ २५ ॥ यथेति ॥ मत्परः मदारथमनिष्ठः पुमान् सत्ये सत्यसंकल्पे मयि मनो युञ्जन् यदा वा यस्मिन् काले
 अकालेऽपि । यथा वेति पठे येन केन प्रकारेण यथावत्प्रकारकं वस्तु बुद्ध्या संकल्पयेत् तदैव तथाप्रकारकं तद्वस्तु यथावत् समुपाश्रुते सत्यक् प्रामोति ॥ २६ ॥ य इति ॥
 यो वै पुमान् ईशितुः सर्वनियन्तुः वेशितुः स्वतन्त्रस्य । मत् इति ममेत्यर्थः । मत् भावं भावनां स्वभावं वाऽऽपन्नः प्राप्तः तस्य चान्ना कुतश्चिदपि न विहन्येत प्रतिहता न
 भवेत् । यथा ममान्ना प्रतिहता न भवति तथेति एता गुणहेतवः ॥ २७ ॥ शुद्रा आह—मद्गतयेति ॥ शुद्धसत्त्वस्य शुद्धचित्तस्य धारणाविदः त्रिकालज्ञस्य मम धारणां जगन्तः
 कुर्वन्तस्तस्य योगिनः स्वजनमृत्युभ्यामुपबृंहिता सहिता त्रैकालिकी त्रिकालवस्तुविषया बुद्धिर्जायते अनयैव परचिन्तावभिज्ञताऽपि निरूपिता ज्ञेया ॥ २८ ॥

अर्शाति ॥ मद्योगशान्तचित्तस्य अश्यादिसर्वापाघातशून्यो योऽहं तद्विषयको यो योगो धारणा तेनैव शान्तं स्थितं चित्तं यस्य तस्य मुनेयोगमयं प्रणायामादिभिः पारंपरं
 वपुरश्यादिभिर्न हयेत । यादसां जलचरणां मत्स्यादीनामुदकं यथाभिघातकं न भवति तथा तद्रूपोऽश्यादयः अभिघातका न भवन्तीति । अन्यैवाऽद्वन्द्वताऽपि व्याख्याता
 ॥ २९ ॥ मद्भिभूतीरिति ॥ यः श्रीवत्सादिभिर्विभूषिताः ध्वजादिभिश्च युक्ता मद्भिभूतीः ममावतारान् ध्यायन् भवति स सर्वत्रापरजितो जयवान् भवेत् ॥ ३० ॥ उपासकस्येति ॥
 मामिति द्वितीयाऽर्षी । उपासकस्य भजतो मुनेर्योगिनः एवमुक्तप्रकारेण पृथक् पृथग्धारणया पूर्वकथिता अशेषतः सर्वाः सिद्धयो यथायोग्यमुपतिष्ठन्ति सध्याप्ता भवन्ति
 ॥ ३१ ॥ यद्वा किं नानाधारणप्रयासेन एकैवैव सर्वाः सिद्धयो भवन्तीत्याह—जितेन्द्रियस्येति ॥ दान्तस्य कर्शकृतान्तःकरणस्य जितः श्वासः प्राणः आत्मा देहश्च येन
 तस्य मद्धारणां नारायणे दुरियाख्ये इत्यत्रोक्तां धारणां धारयतः कुर्वतः पुंसो या सिद्धिर्दुर्लभा सा का न कापि दुर्लभेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तथापि सिद्धयो न प्राथ्यां

अन्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुः ॥ मद्योगशान्तचित्तस्य यादसासुदकं यथा ॥ २९ ॥ मद्भिभूतीरभिध्यायञ्छ्रीवत्सास्त्राविभूषिताः ॥
 ध्वजातपत्रव्यज्रैः स भवेदपरजितः ॥ ३० ॥ उपासकस्य मामेवं योगधारणया मुनेः ॥ सिद्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठन्त्यशेषतः ॥ ३१ ॥
 जितेन्द्रियस्य दान्तस्य जितश्चात्मानो मुनेः ॥ मद्धारणां धारयतः का सा सिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥ अन्तरायान् वदन्त्येता युञ्जतो योगसु-
 त्तमम् ॥ मया संपद्यमानस्य कालक्षणहेतवः ॥ ३३ ॥ जन्मौषधितपोमन्त्रैर्यावतीरिह सिद्धयः ॥ योगेनाप्नोति ताः सर्वा नान्यैर्योग्यातिं व्रजेत्
 ॥ ३४ ॥ सर्वासासपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः ॥ अहं योगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनाम् ॥ ३५ ॥

इत्याह—अन्तरायानिति उत्तमं मनुपासनात्सकं योगं युञ्जतः कुर्वतः योगिनः एताः सिद्धिरन्तरायान् विघ्नान् वदन्ति । वृद्धा इति शेषः । यतः एताः मया संपद्यमानस्य सं-
 प्राप्स्यतः मध्ये कालक्षणहेतवः जन्मभोगादिना विलम्बहेतव इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ जन्मेति ॥ जन्मादिभिर्यावतीर्यावत्यः । पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः । इह लोके सिद्धयो
 भवन्ति जन्मना यथा देवानां यथा च यादसासुदकस्तन्मः पक्षिणां लेचरता इत्यादिकाः औषधैः यथा वलीपलितराहियादयः तपसा विश्वासिवादीनामिव नवीनलोकरच-
 नासासथ्यादयः मन्त्रैर्यथा क्शीकरणाद्याः ताः सर्वा अपि योगेनोक्तप्रकारेण योगी प्राप्नोति । योगस्य गतिं परमफलं मत्सालोक्यादिकं तु अन्यैर्जन्मादिसाधनान्तरेण व्रजेत्
 न प्राप्नोति ॥ ३४ ॥ सर्वासामिति ॥ अहमेव सिद्धीनां हेतुः दाता पतिः पालकः प्रभुः स्वामी न केवलं सिद्धीनामेव हेत्यादिः । किन्तु तत्कारणस्य योगस्य सङ्क्षेप-
 ज्ञानस्य तत्फलस्य मोक्षस्य च वेदवादिभिः प्रतिपादितस्य धर्मस्य तदुपेक्षणां ब्रह्मवादिनां च हेत्वादिरहमेव ॥ ३५ ॥

अहमिति ॥ सर्वेषां देहेनां जीवानामहमेषात्मा अन्तरः अन्तर्यामी बाह्यः व्यापकश्च अनादृतः अपरिच्छन्नः भूतेषु जरायुजादिचतुर्विधेभ्येषु भूतानि यथान्तर्वाहिश्च भवन्ति तथा स्वयमहमपि भवामित्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति श्रीकृष्णसोवाथ्यन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ एकादशपञ्चदशो व्याधाद्रङ्गासहायकः ॥ १५ ॥ षोडशे तु हरेराविभाव्युक्ता विभक्तयः ॥ प्रभावादिविशेषेण श्लोकाः सार्द्धाः कृतार्थ्यः ॥ द्वे उवाचैति ^{४०}पदिनाः पञ्चवेदा अनुष्ठानः ॥ १६ ॥ त्वमिति ॥ त्वं साक्षात्परमं ब्रह्म अनादान्मभुत्तचित्तिविनाशरहितम् अपावृत्तं निरावरणं स्वतन्त्रं वा ब्रह्म त्वम् अतएव सर्वेषामपि भावानां परार्थानां त्राणादयो यस्मात्सतः त्वम् उपादानकारणमित्यर्थः । त्राणं रक्षणं स्थितिर्जीवनम् अप्ययो नाशः उन्नतः उत्पत्तिः ॥ १ ॥ उच्येति ॥ हे भगवन् ब्राह्मणाः वेदरहस्यविद एव उच्चावचेषु भूतेषु स्थितमकृतात्मभिः अशोधितचित्तैः दुर्ज्ञेयमपि त्वां याथातथ्येन उक्तपरमार्थरूपेण उपासते ॥ २ ॥ येष्विति ॥ अतो दुर्ज्ञेयत्वात् येषु येषु च भावेषु पदार्थेषु परमर्थो विवेकिनो ऋक्स्या त्वमुपासिताः चिन्तयन्तः संसिद्धिं परस्मैलक्षणां भाक्तं ज्ञानं

अहमात्मान्तरो बाह्योऽनावृतः सर्वदेहिनाम् ॥ यथा भूतानि भूतेषु बहिरन्तः स्वयं तथा ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ उद्धव उवाच ॥ त्वं ब्रह्म परमं साक्षादनाद्यन्तमपावृतम् ॥ सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्यथोद्धवः ॥ १ ॥ उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः ॥ उपासते त्वां भगवन् याथातथ्येन ब्राह्मणाः ॥ २ ॥ येषु येषु व भावेषु भक्त्या त्वां परमर्थयः ॥ उपासिताः प्रपद्यन्ते संसिद्धिं तद्ब्रह्म मे ॥ ३ ॥ गूढश्वासि भूतात्मा भूतानां भूतभावन ॥ न त्वां पश्यन्ति भूतानि पश्यन्तं मोहितानि ते ॥ ४ ॥ याः काश्च भूमौ दिवि वै रसायां विभूतयो दिक्षु महाविभूते ॥ ता महामाख्याह्यनुभावितान्ते नमामि ते तीर्थपदङ्घ्रिपद्मम् ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवमेतद्गृहं पृष्ठः प्रश्नं प्रश्नविदां वर ॥ युयुत्सुना विनशने सपत्नैरुद्येनेन वै ॥ ६ ॥ ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गृहमधर्मं राज्यहेतुकम् ॥ ततो निवृत्तो हन्ताऽहं हतोऽयमिति लौकिकः ॥ ७ ॥

वा प्रपद्यन्ते लग्नने तत् वस्तु मे प्रयत्नेन वदस्व ॥ ३ ॥ गूढ इति ॥ हे भूतभावन यत्स्वत्वं भूतानामत्यान्तर्यामी भूतानां मध्ये गूढः अप्रकटः चरसि अतस्ते तव मायया मोहितानि भूतानि सर्वे पश्यन्तमपि त्वां न पश्यन्ति ॥ ४ ॥ या इति ॥ ते त्वया अनुभाविताः केनचिच्छक्तिविशेषेण संयोजिता याः काश्च कश्चिद्भूमौ दिवि रसायामधोलोके सर्वास्तु दिक्षु च ते तव विभूतयस्ता महामाख्याहि । तीर्थानां पदमाश्रयं च ते तव यदङ्घ्रिपद्मं च तन्ममामि ॥ ५ ॥ एवमिति ॥ हे प्रश्नविदां वर एवं यथा त्वं पृच्छसि तथा । एतदिति सामान्ये नृपसकम् । एतदेव प्रश्नं पृष्ठव्यं विनशने कुरुक्षेत्रे समन्तैः शत्रुभिर्युयुत्सुना योद्धुमिच्छता अर्जुनोपायहं पृष्ठः ॥ ६ ॥ युयुत्सोर्विभूतिप्रश्ने प्रसङ्गमाह-ज्ञात्विति ॥ अहं हन्तायं च मया हत इति लौकिको लोकनमोहितचित्तः अत एव राज्यनिमित्तं ज्ञातिवधं गृहं निन्द्यमधर्मं च ज्ञात्वा ततो युद्धान्निवृत्त आत्मीदिति शेषः ॥ ७ ॥

स इति ॥ तदा रणमूर्द्धनि स पुरुषश्रेष्ठो मया युक्त्या प्रतिबोधितः सन् यथा त्वमग्निभाषसे पृच्छसि एवमेव संयामसुखे मामभ्यभाषत अपृच्छत् । अतो यथा तं शत्युक्तवां-
 स्तथा तवापि कथयामीत्याशयः ॥ ८ ॥ अहमिति ॥ हे उद्धव अमीषां भूतानामात्म्येति सुहृत्पालक इति ईश्वरः नियन्तेति चाहमुपास्य इति सर्वत्र शेषः । तथा सर्वाणि
 भूतान्यप्यहं तेषां भूतानां स्थित्यादयो यतो भवन्ति । सोऽप्यहमिति अस्मच्छब्दसमानाधिकरणाः प्रथमान्ता द्वितीयान्ताश्च सर्वा विभूतयस्ताश्चोपासनार्थं कथ्यन्ते । षष्ठी च
 क्वचिन्निरूपणे क्वचिच्च सम्बन्धे यथायोग्यं द्रष्टव्या ॥ ९ ॥ विशेषतो विभूतीराह-अहमिति ॥ गतिमतां गतिरहं कलयतां वशीकुर्वतां मध्ये कालोऽहं गुणानां सत्त्वादीनां
 यस्तान्यं प्रधानं तदहं गुणिनि गुणवति पदार्थे औत्सविकः स्वाभाविको यो गुणः सोऽहम् ॥ १० ॥ गुणिनामिति ॥ गुणिनामुद्धतसत्त्वादिगुणत्रयवतां सूत्रं प्रथमकार्यं
 क्रियप्रधानं महतां बृहतां महान्महत्त्वमहं सूक्ष्माणां वस्तूनां मध्ये तिसूक्ष्मो जीवोऽहं सूक्ष्मोपाधित्वात् दुर्ज्ञेयत्वाच्च जीवरय सूक्ष्मत्वम् ॥ ११ ॥ हिरण्येति ॥ वेदानां
 स तदा पुरुषव्याप्तो युक्त्या मे प्रतिबोधितः ॥ अभ्यभाषत मामेवं यथा त्वं रणमूर्धनि ॥ ८ ॥ अहमात्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः ॥ अहं
 सर्वाणि भूतानि तेषां स्थित्युद्धवाप्ययः ॥ ९ ॥ अहं गतिर्गतिमतां कालः कलयतामहम् ॥ गुणानां चाप्यहं साम्यं गुणिन्यौत्पत्तिको गुणः
 ॥ १० ॥ गुणिनामप्यहं सूत्रं महतां च महानहम् ॥ सूक्ष्माणामप्यहं जीवो दुर्ज्ञेयानामहं मनः ॥ ११ ॥ हिरण्यगर्भो वेदानां मन्त्राणां प्रणव-
 स्त्रिवृत् ॥ अक्षराणामकारोऽस्मि पदानि च्छन्दसामहम् ॥ १२ ॥ इन्द्रोऽहं सर्वदेवानां वसूनामस्मि हव्यवाद् ॥ आदित्यानमहं विष्णु रुद्राणां
 नीललोहितः ॥ १३ ॥ ब्रह्मर्षीणां भृशुरहं राजर्षीणामहं मनुः ॥ देवर्षीणां नारदोऽहं हविर्वीन्यस्मि धेनुषु ॥ १४ ॥ सिद्धेश्वराणां कपिलः सुपर्णोऽहं
 पतत्रिणाम् ॥ प्रजापतीनां दक्षोऽहं पितृणामहमर्थमा ॥ १५ ॥ मां विद्धुद्धव दैत्यानां प्रह्लादमसुरेश्वरम् ॥ सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्ष-
 साम् ॥ १६ ॥ ऐरावतं गजेन्द्राणां यादसां वरुणं प्रभुम् ॥ तपतां बुभुतां सूर्यं मनुष्याणां च भूपतिम् ॥ १७ ॥

वेदाध्यापकानां हिरण्यगर्भो ब्रह्माऽहम् । मन्त्राणां मध्ये त्रिवृत् । त्रयाणामकारोकारमकाराणां वृत् वर्तनं यस्मिन् स प्रणव औंकारः अहम् । छन्दसां पदानि त्रिपदा गायत्र्यहम्
 ॥ १२ ॥ इन्द्र इति ॥ वसूनां मध्ये हव्यवाद् पावकोऽहम् । आदित्यानां मध्ये विष्णुर्वामनोऽहम् । विष्णवाख्य आदित्यो वा । एकादशसंख्याकानां रुद्राणां मध्ये नीललोहि-
 ताख्यो रुद्रोऽहम् ॥ १३ ॥ ब्रह्मेति ॥ मनुः स्वायंभुवः धेनुषु हविर्वीनी कामधेनु रहम् । सुदमन्यत् ॥ १४ ॥ सिद्धेति ॥ पतत्रिणां पक्षिणां राजा सुपर्णो गरुडोऽहम् अर्थमा
 तेषां सत्त्वहम् । सुदमन्यत् ॥ १५ ॥ मामिति ॥ नक्षत्रौषधीनां प्रभुं सोमं चन्द्रं मां विद्धि । यक्षरक्षसां प्रभुं धनेशम् । सुदमन्यत् ॥ १६ ॥ ऐरावतमिति ॥ यादसां
 जलचरणां प्रभुं वरुणं मां विद्धि । तपतां तापवतां बुभुतां दीप्तिमतां च मध्ये सूर्यं मां विद्धि । सुदमन्यत् ॥ १७ ॥

उच्चैरिति ॥ संयमतां दण्डयतां मध्ये यमः छत्वाज्ञाव आर्षः । स्फुटमन्यत् ॥ १८ ॥ नागेति ॥ शृङ्गिणां दंष्ट्रिणां च राजा युगेन्द्रः सिंहः । तूर्यः संन्यासः प्रथमो ब्राह्मणः । स्फुटमन्यत् ॥ १९ ॥ तीर्थानामिति ॥ श्रोतसां प्रवाहरूपाणां तीर्थानां मध्ये गङ्गाऽहम् । सरसां स्थितोदकाशयानां समुद्रोऽहम् धनुष्मतां मध्ये त्रिपुरघ्नो रुद्रोऽहम् । स्फुटमन्यत् ॥ २० ॥ धिष्ययानामिति ॥ धिष्ययानां निवासस्थानानां मध्ये मेरुः सहस्रिणामिति ॥ गहनानां दुर्गमानां हिमालयोऽहम् वनस्पतीनां वृक्षाणां मध्ये अश्वत्योऽहम् । ओषधीनां फलपाकान्तस्थायिनीनां मध्ये यवोऽहम् ॥ २१ ॥ पुरोधसामिति ॥ बलिष्ठानां वेदार्थविद्यानां बृहस्पतिरहम् । सेनात्यां सेनापतीनां स्कन्दोऽहम् । अग्रण्यां सन्मार्गप्रवक्तानां भगवान् अजो ब्रह्माऽहम् । स्फुटमन्यत् ॥ २२ ॥ यज्ञानामिति ॥ शुचीनां शोधकानां मार्जनक्षणावर्षणादीनां मध्ये वाय्वोऽहम् । शुकचिः शोधकोऽहम् । स्फुटमन्यत् ॥ २३ ॥ योगानामिति ॥ योगानां योगाङ्गानामष्टानां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिः सहम् । विजिगीषतां जयमिच्छताम् । शता आर्षः । मन्त्रो नीतिरहम् । कौशालानां विकेदित्विषुणानां मध्ये आन्वीक्षिकी उच्चैःश्रवास्तुरङ्गणां धातूनामस्मि काञ्चनम् ॥ यमः संयमतां चाहं सर्पोणमस्मि वासुकिः ॥ १८ ॥ नागेन्द्राणामन्तोऽहं युगेन्द्रः शृङ्गिदंष्ट्रिणां ॥ आश्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमोऽनघ ॥ १९ ॥ तीर्थानां श्रोतसां गङ्गा समुद्रः सरसामहम् ॥ आयुधानां धनुर्हं त्रिपुरघ्नो धनुष्मताम् ॥ २० ॥ धिष्ययानामस्थहं मेरुर्गहनानां हिमालयः ॥ वनस्पतीनामश्वत्य ओषधीनामहं यवः ॥ २१ ॥ पुरोधसां वसिष्ठोऽहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः ॥ स्कन्दोऽहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः ॥ २२ ॥ यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं व्रतानामविर्हिसनम् ॥ वाय्वश्वकोऽनुवाणात्मा कुचीनामप्यहं शुचिः ॥ २३ ॥ योगानामात्मसंरोधो मन्त्रोऽस्मि विजिगीषताम् ॥ आन्वीक्षिकी कौशालानां विकल्पः स्यातिवादिनाम् ॥ २४ ॥ स्त्रीणां तु शतरूपाऽहं पुंसां स्वायंभुवो मनुः ॥ नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणाम् ॥ २५ ॥ धर्माणामस्मि संन्यासः क्षेमाणामबहिर्मतिः ॥ गुह्यानां सूतृतं मौनं मिथुनानामजस्त्वहम् ॥ २६ ॥ संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृत्तूनां मधुमाधवौ ॥ मासानां मार्गशीर्षोऽहं नक्षत्राणां तथाऽभिजित् ॥ २७ ॥ आत्मानामविवेकविद्याऽहम् । पञ्चविधानां स्यातिवादिनामविवेकं वेति यो दुरन्तो विकल्पः सोऽहम् । स्यातयश्च “आत्मस्थितिरसत्त्व्यातिरस्थ्यातिः स्यातिरन्यथा । तथा निर्वचस्थ्यातिरित्येतत् स्यातिविच्छकम् ॥ विज्ञानश्चान्यमीमांसा तर्कद्वैतविदां मतम् ।” अन्या अपि स्यातीः केऽपि वदन्ति । वित्तरोऽप्यत्र श्रीभागवतपदङ्के च ज्ञेयः ॥ २४ ॥ स्त्रीणामिति ॥ कुमारः सनत्कुमारः । स्फुटमन्यत् ॥ २५ ॥ धर्माणामिति ॥ धर्माणां संन्यासः भूताभयप्रदानमस्मि क्षेमाणामभयस्थानानां मध्ये अबहिर्मतिः अन्तर्निष्ठास्मि गुह्यानां सूतृतं प्रियवचनं मौनं चाहम् । नहि प्रियभाषणे मौने च पुरुस्थ्याभिपयो ज्ञायते । मिथुनानां तु यस्य देहाद्धर्षा मिथुनमभूत् सः अज एव मुखं मिथुनमित्ययथा ॥ २६ ॥ संवत्सर इति ॥ अनिमिषामप्रमत्तानां मध्ये । नुडभाव आर्षः क्विबन्तमिषतेर्वा । संवत्सरोऽहमस्मि । ऋतूनां मधुमाधवौ चैत्रैवात्सौ वसन्त इत्यर्थः । तथा नक्षत्राणाम् अभिजित्

अहम् । उचराषाढा चतुर्थपादः श्रवणपञ्चदशोऽश्व । तथा च श्रुतिः । “अभिजिन्नाय नक्षत्रमुषीरष्टादाषाढानमधस्ताच्छ्रोणयाः” इति ॥ २७ ॥ अहमिति ॥ युगानां कृतं कृतयुग-
म् । अहं धीराणां द्वन्द्वसहानां जितेन्द्रियाणां च मध्ये देवलः असितश्याहम् । व्यासानां वेदविभागाकर्तृणां द्वैपायनोऽस्मि । कवीनां तीक्ष्णबुद्धीनां मध्ये आत्मवान् सूक्ष्मबुद्धिः
काव्यः शुक्रोऽस्मि ॥ २८ ॥ वासुदेव इति ॥ भगवताम् “ उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् वेति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति । ” इत्येवंलक्षणानां वासुदेव-
श्चिन्ताधिष्ठाता प्रथमव्यूहोऽहम् । किंपुरुषाणां वानराणाम् । स्फुटमन्यत् ॥ २९ ॥ रत्नानामिति ॥ सुपेशसां सुन्दराणां पद्मकोशः । दर्शजातीनां कशदूर्वादीनां मध्ये कुशोऽस्मि ।
हविःषु चरुरोडाशादिषु घृतेषु गन्धमाज्यं घृतमहम् । स्फुटमन्यत् ॥ ३० ॥ व्यवसायिनामिति ॥ व्यवसायिनां धनावर्जनपराणां लक्ष्मीर्धनादिसम्पदहम् । कितवानां छलयतां
छलयहः छलसंकल्पोऽहम् । नितिक्षूणां क्षमावतां नितिक्षा क्षमाऽहम् । सत्त्वतां धीराणां सत्त्वं धैर्यं सत्विकानां सत्वगुणो वाऽहम् ॥ ३१ ॥ ओज इति ॥ ओज इन्द्रियाणां

अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलोऽसितः ॥ द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान् ॥ २८ ॥ वासुदेवो भगवतां त्वं तु भगवते-
ष्वहम् ॥ किंपुरुषाणां हनुमात् विद्याधराणां सुदर्शनः ॥ २९ ॥ रत्नानां पद्मरागोऽस्मि पद्मकोशः सुपेशसाम् ॥ कुशोऽस्मि दर्शजातीनां गन्धमाज्यं
हविःष्वहम् ॥ ३० ॥ व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवानां छलयहः ॥ नितिक्षाऽस्मि नितिक्षूणां सत्त्वं सत्त्वतामहम् ॥ ३१ ॥ ओजः सहो बलवतां
कर्माहं विद्धि सात्त्वताम् ॥ सात्त्वतां नवमूर्तीनामादिश्रुतिरहं परा ॥ ३२ ॥ विश्वावसुः पूर्वचिन्तिर्गन्धर्वाप्सरसामहम् ॥ भूधराणामहं स्थैर्ये
गन्धमात्रमहं भुवः ॥ ३३ ॥ अपां रसश्च परमस्तेजिष्ठानां विभावसुः ॥ प्रभा सूर्यैन्दुताराणां शब्दोऽहं नभसः परः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मण्यानां बलिरहं
वीराणामहमर्जुनः ॥ भूतानां स्थितिरुत्पत्तिरहं वै प्रतिसंक्रमः ॥ ३५ ॥

सामर्थ्यं सहो नभसः बलं शरीरस्य ओजश्चादिसतमोजअदिरूपोऽहम् । सात्त्वतां भक्तानां मदीपितं कर्म यां विद्धि । सात्त्वतां वैष्णवानां नवगूहानामर्चने वासुदेवसंकर्षणप्रदु-
न्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहवृत्सिंहवामना इति या नव मूर्चयस्तासां मध्ये या परा कारणभूता आदिश्रुतिर्वासुदेवाख्या साऽहम् । नवमूर्त्तिषु वामनस्थाने ब्रह्मशब्दः क्वचित् ।
ब्रह्मापि तत्र विष्णुरेव ॥ ३२ ॥ विश्वावसुरिति ॥ गन्धर्वाप्सरसां विश्वावसुः पूर्वचिन्तिश्चेति गन्धर्वाणां विश्वावसुः अहम् । अप्सरसां पूर्वचिन्तिः अहम् । भुवः गन्धमात्रामनि-
कृतो गन्धोऽहं सुगन्धो वा ॥ ३३ ॥ अपामिति ॥ अपां परमो मधुरो रसोऽहम् । तेजिष्ठानां तेजस्विनां विभावसुरभिः अहम् । सूर्यदीनां प्रभाऽहम् । नभसः परः मधुरः
पराल्पः सूक्ष्मकारणभूतो वा शब्दोऽहम् ॥ ३४ ॥ ब्रह्मण्यानामिति ॥ अर्जुनः पार्थः भूतानां प्राणिनां स्थित्यादिहेतुरहम् । प्रतिसङ्क्रमः प्रलयः । स्फुटमन्यत् ॥ ३५ ॥

गतीति ॥ गत्यादयः पञ्च पादादिकर्मोन्द्रयव्यापाराः स्पर्शादयः पञ्च त्वादिपञ्च ज्ञानोन्द्रियव्यापारास्तोऽपि सर्वेऽहम् । लक्षणं दर्शनम् । तथा सर्वेषामिन्द्रियाणामपीन्द्रियं तत्तदर्थ-
 महणशक्तिः तत्तदधिष्ठातृरूपं वाऽप्यहम् ॥ ३६ ॥ विशेषतो विभूतीनिरूप्य सामान्येनाह-पृथिवीति सार्द्धम् ॥ अत्र पृथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणि विवाक्षितानि विकारस्य पृथगुक्तेः ।
 अहमहङ्कारः महान्महत्त्वमेताः सप्त प्रकृतिविकृतय उक्ताः । विकारः पञ्चमहाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि चेत्येवं षोडशसङ्ख्याकः पुरुषो जीवः अव्यक्तं प्रकृतिः एवं पञ्चदशति
 तत्त्वान्युक्तानि । तदुक्तम् । “ मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तषोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ” इति । किंच एतः सत्त्वं तम इति प्रकृतेर्गुणाः तथा ।
 परं ब्रह्म च एतत्सर्वमहमेव किंच एतत्संख्यानमेतेषां परिगणनम् । तथा एतेषां लक्षणतो ज्ञानं च तथा तत्फलं तत्त्वनिश्चयश्चाहमेव ॥ ३७ ॥ मयेति ॥ ईश्वरेण जीवेनेत्यादिरू-
 पेण मया विना कचिदपि भावो नारतीत्यन्वयः । तत्र ईश्वरेण जीवेन च विना चेतनत्वको भावो न विद्यते । गुणेन सत्त्वादिना महदादिना च विना जडत्वमको भावो न विद्यते ।
 सर्वेषामात्मना व्यष्टिसमष्ट्युपहितेन जीवेन समष्टिव्यष्टिरूपोपाधिना च विना चिज्जडत्वको भावो नास्ति । स सर्वोऽपि मया विना नास्तीत्यहमेव सर्वमित्यर्थः । अयं भावः ।
 गत्युत्पत्युत्सर्गोपादानमानन्दस्पर्शं लक्षणम् ॥ आस्वादुश्चुत्यवघ्राणमहं सर्वोन्द्रियेन्द्रियम् ॥ ३६ ॥ पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् ॥
 विकारः पुरुषोऽव्यक्तं एजः सत्त्वं तमः परम् ॥ अहमेतत् प्रसंख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः ॥ ३७ ॥ मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना ॥ सर्वा-
 त्मनाऽपि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ॥ ३८ ॥ संख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते मया ॥ न तथा मे विभूतीनां सृजतोऽपण्डानि कोटिभिः
 ॥ ३९ ॥ तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं द्वीस्त्यागः सौभागं भगः ॥ वीर्यं तिलिहा विज्ञानं यत्र यत्र स मेऽज्ञकः ॥ ४० ॥ एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः
 संक्षेपेण विभूतयः ॥ मनोविकारा एवैते यथा वाचाऽभिधीयते ॥ ४१ ॥

जीवेश्वररूपो द्विविधो यो भावः यश्च गुणगुणिरूपः यश्च क्षेत्रज्ञरूपः स सर्वोऽपि मया विना नास्ति अहमेव सर्वमिति ॥ ३८ ॥ विशेषतः सर्वविभूतिकथनमशक्यमित्याह-सं-
 ख्यानमिति ॥ कथंचिम्यहता कालेन पृथिव्यादिपरमाणूनां सङ्ख्यानं मया क्रियते इत्या वक्तुं शक्यते तथापि कोटिगण्डानि सृजतमे मम विभूतीनां सङ्ख्यानं कर्तुं न शक्यते ।
 यदा मत्सृष्टब्रह्माण्डानमेव सङ्ख्यानमशक्यं तदा तद्वतानां विभूतीनां कथं शक्यम् ॥ ३९ ॥ तेज तेजः प्रज्ञातः श्रीः सम्पत् कीर्तिर्यशः ऐश्वर्यं नियन्तृत्वं ।
 ह्रीर्निन्दितकर्मणि लज्जात्यागो वैराग्यम् । सौभागं मनोनयनाह्वारकत्वम् । भगो भाग्यं धर्मश्च वीर्यं बलं तिलिहा क्षमा विज्ञानं यथार्थज्ञानम् उपलभ्येत स स मेऽज्ञको वि-
 भूतिः ॥ ४० ॥ एता इति ॥ ते तुभ्यमेता विभूतयः मयि चिन्तावताराय संक्षेपेण कीर्तिताः । वस्तुत एते मनसो विकारा एव न तु परमार्थाः । यथा किंचित् स्वपुण्यादि वाचा
 वाङ्मतेणाऽभिधीयते तजुल्याः । अतोऽत्र नातीवभिनिवेशः कार्यः इति स्वामिपादाः । अन्ये तु एते लोके दृश्यमानाः पदार्थाः मनोविकाराः क्षेत्रज्ञषादयः यथा वर्तन्ते तथैव

लोके वाचा अभिधीयते अभिधीयन्ते । एकत्वं समुदायाभिप्रायेण न तु विभूतिरूपेणेत्यर्थः । यथा पदार्थमात्रस्य मद्भिभूतित्वेऽपि यस्य यत्र क्षेत्रमयो विकारः तत्र तेन अयं मे पुत्रोऽयं मे पिता इत्याद्याभिधीयते न तु मद्भिभूतित्वेन । यत्र यस्य द्वेषमयो मनोविकारस्तत्र तेन अयमपकर्ता अयं द्वेष्य इत्याद्याभिधीयते न तु मद्भिभूतित्वेन इत्यादि प्राहुः ॥ ४१ ॥ वाचमिति ॥ तस्मात् वाचं स्वच्छन्दवचनात् यच्छ नियच्छ वशीकुरु । एवं मनो यच्छ मनोयमनार्थं प्राणात् यच्छ । इन्द्रियाणि च यच्छ । आत्मना सत्वसंपन्नया बुद्ध्या आत्मानं बुद्धिमेव यच्छ । एवं चेत् भूयः अध्वने संसारमार्गाय न कल्पसे न योग्यो भवसि किन्तु ततो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ य इति ॥ वाङ्मनसी इत्युपलक्षणम् । अजसाव आर्षः । यो यतिः संयमी धिया वागादीन् असंयच्छन् भवति तस्य यथेष्टाचारदोषेण व्रतादि पुण्यं स्रवति नश्यति । आमघटगतान्बु यथा स्रवति तच्च न ज्ञायते तथेति ॥ ४३ ॥ तस्मादिति ॥ यस्माद्वागावसंयमने सर्वसाधनवैयर्थ्यं तस्मात् मत्परायणः मदेकशरणः सन्मद्भक्तियुक्त्या बुद्ध्या वागादीन्ब्रितरां यच्छेत् ततश्च तेन वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणान्यच्छेन्द्रियाणि च ॥ आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥ ४२ ॥ यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छन्धिया यतिः ॥ तस्य व्रतं तपो ज्ञानं स्रवत्यामघटाद्भुवत् ॥ ४३ ॥ तस्मान्मनोवचः प्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः ॥ मद्भक्तियुक्त्या बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते एकादशस्कन्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ उद्धव उवाच ॥ यस्त्वयाभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ॥ वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि ॥ १ ॥ यथाऽनुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् ॥ स्वधर्मेणारविन्दक्ष तत्समाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥ पुरा किल महाबाहो धर्मं परमकं प्रभो ॥ यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यास्य माधव ॥ ३ ॥ स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्शन ॥ न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ॥ ४ ॥

तस्य संसारः परिसमाप्यते स कृतकृत्यो मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथर्थाशिकाप्र ॥ षोडशे गङ्गासहायो व्याधेकदशस्य च ॥ १६ ॥ ततः समदशे धर्मो ब्रह्मचारिगृहस्थयोः ॥ संक्षेपाद्वर्ण्यते तत्र श्लोका मातङ्गमार्गणोः ॥ उवाच त्रितयं साक्षात्पञ्चाशद्विमुक्तः ॥ १७ ॥ य इति ॥ वर्णाश्रमाचारवताम् अपिना तद्धीनानामपि सर्वेषां द्विपदां यस्त्वया त्वद्भक्तिलक्षणः तज्ज्ञापकः तत्साधनमित्यर्थः । धर्मोऽभिहितः कथितः ॥ १ ॥ यथेति ॥ हे अरविन्दक्ष सा त्वयि भक्तिर्यथा येन प्रकारेण अनुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण नृणां भवेत् तत् तं धर्मं तदनुष्ठानप्रकारं च ममाख्यातुं कथयितुमर्हसि ॥ २ ॥ पुरेति ॥ हे महाबाहो हे प्रभो हे माधव परमकं परमः सर्वत उत्कृष्ट-श्राप्तौ कं सुखरूपश्च तं यत् यं धर्मं तेन पूर्वनिर्हृपितेन हंसरूपेण त्वं ब्रह्मणेऽभ्यास्य कथितवान् । हंसरूपेण धर्मोऽपि निर्हृपित एव न तु योग्यावाम् । “ जानीतमागतं यज्ञं शुभ-धर्मविवक्षया । ” इत्युक्तेः ॥ ३ ॥ स इति ॥ हे अभिन्नकर्शन स त्वया प्रागनुशासितोऽपि धर्मो महता कालेन पुनर्लुप्तोऽत इदानीं मर्त्यलोके प्रायो न वचते । अग्रे तु नैव

भवति ॥ ४ ॥ वक्षति ॥ हे अभ्युत यस्मात् ते स्वचोऽग्नौ भुवि तथा यत्र मूर्तिधराः कला वेदाद्या विवाः सन्ति तस्यां वैरिभ्यां दुहित्यसम्बन्धिभ्यां सभायामप्यस्य भ-
क्तिसाधनरूपस्य धर्मस्य वक्ता कर्ता अविता रक्षकश्च नास्ति ॥ ५ ॥ कर्त्रेति ॥ हे मधुसूदन हे देव तस्मात् धर्मस्य कर्त्रोऽविवा श्वक्रा च भवता महीतले त्यक्ते सति नह-
मिषं धर्मं कः प्रवक्ष्यति । अत्र इदानीं त्वदुपदेशं विनात्रे नैव भविष्यतीत्याशयः ॥ ६ ॥ तत्त्वमिति ॥ यस्मादेवं ततस्मात् हे सर्वधर्मज्ञ त्वद्वक्तिर्लक्ष्यते जन्यते येन स धर्मो
नोऽस्माकं मनुष्याणां मध्ये यस्य वर्णाश्रमनिष्ठस्याधिकारिणो यथा यत्कारको विधीयते तथा हे प्रभो स्मामिन् मे मंत्रं त्वं वर्ण्य ॥ ७ ॥ इत्यमिति ॥ ८ ॥ धर्म-
इति ॥ हे उद्धव तवैष प्रभो धर्म्यः धर्मादन्यतः निर्द्वारेणानुष्ठानद्वारा धर्महेतुः नृणां नैश्रेयसकरो मोक्षसाधनम् । अतो वर्णाश्रमचारवतां तं धर्मं वर्णयामि । त्वं च मे मत्तो
निबोध ॥ ९ ॥ आदौ मधुपासनलक्षण एव मुख्यो धर्म आसीत् । आचारलक्षणस्तु पश्चात्पुनः । स चैवमनुष्ठितो भक्तिहेतुरिति वक्तुमाह—आदाविति ॥ कल्पार्धौ यत्कृत-
वक्ता कर्ताऽविता नान्यो धर्मस्याच्युत ते भुवि ॥ सभायामपि वैरिभ्यां यत्र मूर्तिधराः कलाः ॥ ५ ॥ कर्त्रोऽवित्रा प्रवक्त्रा च भवता मधुसू-
दन ॥ त्यक्ते महीतले देव विनष्टं कः प्रवक्ष्यति ॥ ६ ॥ तत्त्वं नः सर्वधर्मज्ञ धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ॥ यथा यस्य विधीयत तथा वर्ण्य मे प्रभो
॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं स्वभृत्यमुख्येन पृष्टः स भगवान् हरिः ॥ श्रितः क्षेमाय मर्त्यानां धर्मानाह सनातनात् ॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
धर्म्यं एष तव प्रश्नो नैश्रेयसकरो नृणाम् ॥ वर्णाश्रमचारवतां तमुद्धव निबोध मे ॥ ९ ॥ आदौ कृतयुगे वर्णो नृणां हंस इति स्मृतः ॥ कृत-
कृत्याः प्रजा जाल्या तस्मात्कृतयुगं विदुः ॥ १० ॥ वेदः प्रणव एवाग्रे धर्मोऽहं वृषरूपपृष्टः ॥ उपासते तपोनिष्ठा हंसं मां मुक्तकिल्बिषाः ॥ ११ ॥
त्रेतामुखे महाभाग प्राणन्मे हृदयात्रयी ॥ विद्या प्रादुरभूतस्या अहमासं त्रिवृन्मखः ॥ १२ ॥ विप्रशत्रियविद्वद्ध्रा मुखबाहूरुपादजाः ॥ वैराजा-
त्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः ॥ १३ ॥

युगं तस्मिन् सर्वेषां नृणां हंस इति स्मृतो वर्ण एक एवासीत् । यतस्तदा सर्वाः प्रजाः जाल्या जन्मना स्वभावात् एव कृतकृत्यास्तासां कृतयुगं विदुः ॥ १० ॥ किंच विधाय-
कामावादीपि तदानीं नान्यल्कर्मसीदित्याह—वेद इति ॥ अग्रे वेदः प्रणवरूप एवासीत् नाधिकः । धर्मश्च मनोविषयो वृषरूपपृष्ट् चतुष्पादहोष न तु क्रियाविशेषो यज्ञादिः ।
अतस्ते सर्वे तपोनिष्ठाः मनस्येन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः इत्युक्तेः । एकाग्रतया मुक्तकिल्बिषा जनाः हंसं शुद्धं माम् उपासते ध्यायन्तीति ॥ ११ ॥ त्रेतेति ॥ हे महा-
भाग ततः पश्चात्त्रेतायुगमकेशे मे वैराजरूपस्य प्राणान्वितान् हृदयात्सकाशात् त्रयी ऋयजुःशामरूपाह्वयोऽवयवा यस्याः सा विद्या प्रादुरभूत् । तस्याः वय्याः सकाशात्
द्वैत्राध्ययवैद्वैश्विद्वत् त्रिरूपो मसोऽहमासम् । “ यज्ञो वै विष्णुः ” इति श्रुतेः ॥ १२ ॥ विप्रेति ॥ विप्रस्यशत्रुवरो वर्णा वैराजात्पुरुषाज्जाताः प्राक् सृष्टा एव प्रकटीव-

श्रुतस्ते क्रमानुसृष्टिजा ज्ञेयाः ये । विप्रादयः आत्सन्नो मनसः आचारः शमादिरूप एव लक्षणं ज्ञापकं येषां ते ॥ १३ ॥ गृहाश्रम इति ॥ मम वैराजहणस्य जघनतो गृहाश्रमः । ह्यो वक्षसोऽथस्तात् ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकाभिप्रायमिति स्वामिपदाः । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥ वर्णानामिति ॥ वर्णाश्रमवतां नृणां मुखबद्धदियूवोक्त-
जन्मसूच्यनुसारीणी जन्मस्थानानुसारिण्यः । पूर्वसर्वादीर्घ आर्षः । प्रकृतयः स्वभावा आसन्न । तदेव स्पष्टयति । नीचैः अव्ययमिदम् । यादादिभिः जन्मभूमिभिः नीचा मन्दाः
उत्तमैरुत्सादिविरुक्तमाः ॥ १५ ॥ शम इति ॥ शमः अन्तःकरणनिग्रहः । दसो बहिर्नद्रियनिग्रहः । तपः तत्त्वलोचनम् । शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धता । यथालाभं संतोषः ।
क्षान्तिः परैरपाधे कृतेऽपि विकाराभावः । आर्जवं कौटिल्यपराहित्यं मद्भक्तिश्च । दया परदुःखपरिहाणच्छा । सत्यं हितं मयुरं यथार्थसाषणम् । इमास्तु ब्रह्मप्रकृतयः
ब्राह्मणत्वभिव्यञ्जकाः स्वभावावितिद्धधर्माः । एतैरेवाश्रमस्वभावा अपि विज्ञेयाः ॥ १६ ॥ तेज इति ॥ तेजः परैरनभिभावनीयत्वम् । बलं पराभिभवसामर्थ्यम् । धृतिः सन्नाप-
बृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ॥ वक्षःस्थानाद्भवेवासो न्यासः शीर्षेणि संस्थितः ॥ १४ ॥ वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः ॥
आसन्नप्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमैः ॥ १५ ॥ शमो दमरूपः शौचं संतोषः क्षान्तिराजवम् ॥ मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः
॥ १६ ॥ तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षादायमुद्यमः ॥ स्तैर्यं ब्रह्मण्यतैर्ध्वयं क्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १७ ॥ आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अद्भुतो
ब्रह्मसेवनम् ॥ अतुष्टिरथौपचैर्वैश्वप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १८ ॥ शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया ॥ तत्र लब्धेन संतोषः शुद्रप्रकृतय-
स्त्विमाः ॥ १९ ॥ अशौचमनृतं स्तेर्यं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः ॥ कामः क्रोधश्च तर्षश्च स्वभावोऽन्तेवसायिनाम् ॥ २० ॥ अहिंसा सत्यमस्ते-
यमकामक्रोधलोभंता ॥ भृतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः ॥ २१ ॥

सहनम् । शौर्यं निर्भीयता । तिलिता दीनापराधसहनम् । औदार्यं दानोत्साहः । उद्वगः धनादिसञ्चयानुकूलो व्यापारः । स्तैर्यं सत्यसंकल्पत्वम् । ब्रह्मण्यता ब्राह्मणशक्तिः ।
ऐश्वर्यम् ईश्वरता इमाः क्षत्रप्रकृतयः ॥ १७ ॥ आस्तिक्यमिति ॥ आस्तिक्यं गुरुशास्त्रवचने विश्वासः । अदभ्यः परप्रतारणाराहित्यम् । अर्थोपचयैर्धनवृद्धिभिः अतुष्टिः अलम्बु-
द्धिराहित्यम् । इमास्तु वैश्वस्य प्रकृतयः ॥ १८ ॥ शुश्रूषणमिति ॥ अमायया निष्कपटतया द्विजादीनां शुश्रूषा तत्र शुश्रूषायां निमित्तभूतायां लब्धेनान्नादिना संतोषश्च । इमाः
शूद्रप्रकृतयः ॥ १९ ॥ अशौचमिति ॥ अशौचं शौचराहित्यम् । अन्तमन्वृतसाषणम् । स्तेर्यं चौर्यम् । नास्तिक्यं शास्त्रगुरुवचने अविश्वासः । शुष्कविग्रहः निर्हेतुकाविरोधः । कामः
विषयेच्छा । क्रोधः तर्षः अधिकेच्छा । अयं सर्वोऽप्यन्तेऽनसायिनां वर्णाश्रमहीनानां चाण्डालादीनां स्वभावः ॥ २० ॥ वर्णाभिव्यञ्जकस्वभावानुकृताऽनुष्ठेयान् धर्मानाह—अहिं-
सेति ॥ हिंसा परपीडा तद्वर्जनमहिंसा । सत्यं यथार्थहितप्रियसाषणम् । अस्तेर्यं चौर्यवर्जनम् । अकामक्रोधलोभता कामादिर्यागः । भूतानां प्राणिनां प्रियहितविषया ईहा

कामादिचेष्टा च अयं सार्ववर्णिक उपलक्षणतया प्राणिशानुष्टेयोऽयं धर्मः ॥ २१ ॥ वर्णधर्मान् गृहस्थधकरणे वक्ष्यति यथसं तावदाश्रमेषु ब्रह्मचारिणो धर्मा वयस्येते । स च द्विविध उपकुर्वानको नैष्ठिकश्च तत्रावाप्त्य धर्मानाह—द्वितीयमिति ॥ द्विजसैवर्णिकः आतुष्योर्वाद्यं गतींशानादिसंस्कारक्रमेण द्वितीयमुपनयनाख्यं जन्म प्राप्य गुरुगृहे वसन् वान्तो वशीकृतोऽत्रियः आचार्येणहृतः सन् । दीर्घमास आर्षः । ब्रह्म वेदमधीयति । चकारात्तदर्थं च विचारयेत् ॥२२॥ सेवेलेति ॥ जटिलः अतन्गङ्गादिना जातजटः तथा अथैतद्व्रासोऽरकपीठः दन्ताश्च तद्वासश्च द्वाभ्यामिति न घौतानि यस्य स अधौतद्व्रासा स चासावरकपीठश्च न कैतुकादिना रकं पीठयासनं यस्य स च स मेखलादीन्दभ-द्विजाणो भवेत् । अक्षराब्देनाकारादिककारान्तवर्णकर्मबोधकेन जमलोलोच्यते ॥ २३ ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञानभोजनहोमेषु तथा जपश्च मन्त्राद्विजपः उच्चरो मूत्ररुगिपोस्तर्गश्च जपोच्चारं तस्मिन्समये वाग्यतो मौनी भवेत् । तथा नवान् कक्षातानि उपस्थगतानि अपिशब्दान्यानि च रोमाणि च न च्छिन्बात् ॥ २४ ॥ रेत इति ॥ ब्रह्मव्रतं द्वितीयं प्राप्यानुष्यव्याजन्मोपनयनं द्विजः ॥ वसन् गुरुकुले दान्तो ब्रह्माधीयति चाऽऽहुतः ॥ २२ ॥ मेखलाजिनदण्डाक्षब्रह्मसूत्रकमण्डलून् ॥ षट्कोऽधौतद्व्रासोऽस्तपीठः कुशादधत् ॥ २३ ॥ स्नानभोजनहोमेषु जपोच्चारं च वाग्यतः ॥ न च्छिन्बात्नखरोमाणि कक्षोपस्थगतान्यपि ॥२४॥ रेतो नारवकिरेजातु ब्रह्मव्रतधरः स्वयम् ॥ अवकीर्णैऽवगाह्याऽमु यतासुस्त्रिपर्दी जपेत् ॥२५॥ अद्यकार्यगोविप्रगुरुद्वसुराञ्जुचिः ॥ समाहित उपासीत संख्ये च यतवागजपन् ॥ २६ ॥ आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् ॥ न मर्त्यबुद्ध्याऽमूयेत सर्वदेवमयो गुरुः ॥२७॥ सायं प्रातरुपानीय भैक्ष्यं तस्मै निवेदयेत् ॥ यज्ञान्यदप्यनुज्ञातमुपशुञ्चीत संयतः ॥२८॥ शुश्रूषमाण आचार्यं सदोपासीत नीचवत् ॥ यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरे कृताञ्जलिः ॥ २९ ॥

ब्रह्मचर्यं तद्वरः अगृहस्थः जातु कदाचिदपि स्वयं बुद्धिपूर्वकं रेतो नारवकिरेत् । यदि कथंचिद्व्रणादिवाग्दवर्कणं स्यात्तदा आश्वघ्नगह्य भ्रातृश्रयाः कृत्नयाणाश्रमः त्रिपर्दी गायत्री जपेत् ॥ २५ ॥ अशीति ॥ नित्यम् उभे सन्ध्ये स्नानादिना शुचिः समाहित एकत्रचिचः सन्नद्यर्काचार्यदीन् उपासीत । ततो यतवाक् सन् गायत्रीं जपन् भवेत् । तत्राश्रुयासनं होमेन अर्कोपासनमर्थदानादिना आचार्यद्विपासनं प्रणामादिना गवामुपासनं तृणादिदानेन मद्यह्लातन्ध्यायां गवाशुपासननियमो नास्तीति सूचयितुं द्विवचनम् । गुरुः केवलं शान्त्रोपेक्षा आचार्यस्तु उपनयनादिपूर्वकं तदुपेक्षेति भैक्षः ॥२६॥ आचार्यमिति ॥ नासूयेत् तत्र दोषान्न पश्येत् । यतो गुरुः सर्वदेवमयः । स्तुटमन्यत् ॥ २७ ॥ सायमिति ॥ पूर्वाह्णं स्तुटम् । अन्यदपि यत्नात् तच्च निवेदयेत् । तेनानुज्ञातं तु संयतः सन्त्ययुञ्जीत मुञ्जीत ॥ २८ ॥ शुश्रूषमाण इति ॥ आचार्यं शुश्रूषमाणः नातिदूरे यानशय्यासनैर्नीचवत्कृताञ्जलिः सदोपासीत । यान्तं पृष्ठतो यानेन शयानम् अममन्तया समीपमथनेन विश्रान्तं पादसंवाहनादिभिः समीपोपवेशनेन

आसीनं कृताञ्जलिर्नियोगप्रतीक्षणाय नातिदूरेऽवस्थानेन इत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवमिति ॥ एवं वृत्तं वर्तनं यस्य सः सर्वभोगविवर्जितः यावद्विवा अध्वयनं समाप्यते तावदहण्डितम-
 विच्छिन्नं व्रतमुक्तविधं सर्वं नियमं विनात् धारयन् गुरुगृहे वसेत् ॥ ३० ॥ नैष्ठिकधर्मानाह—यदीति ॥ यदि असौ ब्रह्मचारी “ छन्दसां यत्र मूर्तिधराः कला ” इत्युक्तत्वात्
 वेदादीनां लोके ब्रह्मविष्टपं ब्रह्मलोकमारोक्ष्यन् आरोढुपिच्छन् भवेत् तदा बृहद्रतः यावज्जीवं ब्रह्मचर्यधरः सन् स्वाध्यायार्थमाधिकवेदाध्ययनाथमधीतनिक्रयार्थं च देहं गुरवे
 विन्यसेत् समर्पयेत् ॥ ३१ ॥ अत्रापिति ॥ अपृथग्धीर्भेदबुद्धिरहितः ब्रह्मचरस्वी वेदाभ्यासजतेजोयुक्तः । अयमर्षः । यद्वा । ब्रह्मणि वेदस्याध्ययनादौ वचस्वी तेजस्वी इति
 समाप्तान्त्यात्म्यभावः । अकल्पषः पापरहितः सन् अश्यादियु सर्वत्र परं परमात्मानमेकं मासेव उयासीत ध्यायेत् ॥ ३२ ॥ स्त्रीणामिति ॥ अगृहस्थः ब्रह्मचारी वा नमस्तथो यतिश्च
 स्त्रीणां निरीक्षणं भावार्थं क्षेवलनं परिहासादि एवमादि संयजेत् प्राणिनः पशुपक्ष्यादीनिपि मिथुनीभूतानग्रतस्त्यजेत् न पश्येत् ॥ ३३ ॥ शौचमिति युगमष्ट ॥ हे कुलनन्दन शौचा-
 एवंवृत्तो गुरुकुले वसेद्भोगविवर्जितः ॥ विद्या समाप्यते यावद्विभ्रद्रतमखण्डितम् ॥ ३० ॥ यद्यसौ छन्दसां लोकमारोक्ष्यन् ब्रह्मविष्टपम् ॥ गुरवे
 विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्रतः ॥ ३१ ॥ अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु मां परम् ॥ अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यकल्पमपः ॥ ३२ ॥ स्त्रीणां
 निरीक्षणरूपशंसलापक्षे लनादिकम् ॥ प्राणिनो मिथुनीभूतान गृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ॥ ३३ ॥ शौचमाचमनं स्नानं सन्ध्योपासनमार्जवम् ॥ तीर्थ-
 सेवा जूपोऽस्पृश्योऽभक्ष्याऽसंभाष्यवर्जितम् ॥ ३४ ॥ सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनन्दन ॥ मद्रावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ॥ ३५ ॥ एवं
 बृहद्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ मद्रत्तरतीव्रतपसा दग्धकर्माश्रयोऽमलः ॥ ३६ ॥ अथानन्तरमावेक्ष्यन् यथा जिज्ञासितागमः ॥ गुरवे
 दक्षिणां दत्त्वा सायाद् गुरुं नुमोदितः ॥ ३७ ॥ गृहं वनं वोपविशेत् प्रव्रजेद्वा द्विजोत्तमः ॥ आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्वरेत् ॥ ३८ ॥
 दिक्ं स्पष्टम् । जगो गायत्र्यादिमन्त्रजपः अपृथग्धीर्भक्ष्यासंभाषणां स्पर्शसंक्षणसंभाषणवर्जनम् अयं । शौचादिरहाः सर्वत्र मद्रावः मनोवाक्कायादीनामुत्पथप्रवृत्तितः संयमश्च
 सर्वाश्रमप्रयुक्तो नियमो धर्मः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ एवमिति ॥ बृहद्रतधरो नैष्ठिकः ब्रह्मणः अधिगतेवेदतर्थाः तीव्रण अविच्छिन्नेन तपसा दग्धः कर्मशापः कर्मवासना यस्य सः अत
 एवाग्निरिव ज्वलन् यद्रक्तः अमलः विशुद्धो जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः । यद्वा । ईदृशः सन् यद्रक्तो भवति ॥ ३६ ॥ अथेति ॥ यथा जिज्ञासितागमः यथावदवगतवेदार्थोऽ-
 थानन्तरं द्वितीयाश्रमं गार्हस्थ्यमावेक्ष्यन् प्रवेष्टुमिच्छन् गुरवे दक्षिणां दत्त्वा गुरुणा अनुमोदितः अनुज्ञातः स्नायात् । समावर्तनात्स्यं स्नानं कुर्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥ गृहमिति ॥
 सकामश्चेद्बृहन्मुपविशेत् । अन्तःकरणशुद्ध्यादिकामश्चेद्वनं प्रविशेत् । शुद्धान्तःकरणो द्विजोत्तमो ब्राह्मणश्चेत्प्रव्रजेत् । क्षत्रियवैश्यायोः प्रव्रज्यायामधिकाराभावात् । अथवा
 गृहस्थावाश्रमात् क्रमेणैवाश्रमान्तरं गच्छेत् । अमत्परः मद्रत्किर्हनिः अन्यथा अनश्रमिनां पतिलोपं च नाचरोदित्यर्थः । भक्तस्याश्रमनियमाभावात्स्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३८ ॥

गृहार्थी सदृशीमनुहयामजुगुप्सितां कुलतो लक्षणतश्चानिन्दितां सवर्णां भायसिद्धहेत् । यामन्यां कामत उद्वहेत् तामपि यद्यगमित् प्रथमव्यूढायाः सवर्णाया अनन्त-
 रमेव तत्रापि वर्णकामदेवोदहेत् । “ तिष्ठो वर्णानुपूर्व्येण दे तथैका यथाक्रमम् । ब्राह्मणसन्नियविशां क्षायाः स्वा शूद्रजन्यमः ॥ ” इति स्मृतः ॥ ३९ ॥ उच्येति ॥
 इज्याध्ययनदानानि सर्वेषां द्विजमतां त्रैवर्णिकानामावश्यकानां यथाः प्रतिग्रहोऽध्यापनं याजनं च वृत्तिः सा च ब्राह्मणस्यैव नान्यस्य ॥ ४० ॥ प्रतिग्रहमिति ॥ यदि प्रतिग्रहं
 तपस्तेजोयशासां बुद्धं विवातकं मन्यमानः स्यात्तदा अन्याथायां याजनध्यापनाभ्यामेव जीवेत । तदार्षः । यदि तयोःपि कार्पण्यदोषदृक् भवेत्तदा शिल्ः स्वामित्यक्तैः
 क्षेपणितैः कणिशैरेव जीवेत् ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणस्येति ॥ हि यस्मात् अयं ब्राह्मणस्य देहः शुद्रकामस्य तुच्छविषययोगाय नेष्यते योग्यो न भवति । किं त्विह जीवदशायां
 कृच्छ्राय वृत्तिसंकोचदिक्रमय तपसे तत्त्वलोचनाय च प्रेत्य मृत्वा तु अनन्तं यन्मोक्षसुखं तदर्थं च योग्यो भवति ॥ ४२ ॥ शिलोच्छेति ॥ उच्छृत्विर्नाम विणयादि-
 गृहार्थी सदृशीं भार्यासुद्वेहेद्बुगुप्सिताम् ॥ यवीयसीं तु वयसा यां सवर्णामनुक्रमात् ॥ ३९ ॥ इज्याध्ययनदानादि सर्वेषां च द्विजन्मनाम् ॥
 प्रतिग्रहोऽध्यापनं च ब्राह्मणस्यैव याजनम् ॥ ४० ॥ प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयज्ञोऽनुदम् ॥ अन्याभ्यामेव जीवेत शिल्ैर्मां दोषदृक्तयोः ॥ ४१ ॥
 ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं शुद्रकामाय नेष्यते ॥ कृच्छ्राय तपसे चेह प्रेत्यानन्तमुखाय च ॥ ४२ ॥ शिलोच्छृत्वा परिपुष्टेता धर्मं महान्तं
 विरलं जुषाणः ॥ मध्यर्पितात्मा गृह एव तिष्ठन्नातिप्रसक्तः समुपैति शान्तिम् ॥ ४३ ॥ समुद्धरन्ति ये विप्रं सीदन्तं मत्परायणम् ॥ ताजुद्धरिष्ये
 नचिरादापद्भयो नौरिवर्षावात् ॥ ४४ ॥ सर्वाः समुद्धरेद्राजा पितेव व्यसनत्प्रजाः ॥ आत्मानाम्तामना धीरो यथा गजपतिर्गोजान् ॥ ४५ ॥
 एवंविधो नरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा ॥ विधूयेहाशुभं कृत्स्नमिन्द्रेण सह मोदते ॥ ४६ ॥

पतितकणोपादानं तां कणियावर्जनरूपशिलवृत्त्यैकीकृत्य तथा वृत्त्या परिपुष्टचित्तः विरजं निष्कामं महान्तमातिथ्यादिलक्षणं धर्मं जुषाणः सेवमानः । मुगताव आर्षः । मय्य-
 र्पितात्मा निरन्तरं मच्चिन्तनपरः गृहपुत्रकलादिषु नातिप्रसक्तः पुरुषो गृह एव तिष्ठन् सपथक् ववात्सादिक्लेशं विना सुखैवैव शान्तिं मुक्तिमुपैति ॥ ४३ ॥ समुद्धरन्ति ॥
 विप्रं मत्परायणमन्यमपि सीदन्तं वृत्तिसंकोचात् क्लियन्तं ये धनिनो वृत्तिसंसादनेन समुद्धरन्ति जीवयन्ति तानहं नौरिवर्षावात् नचिराच्छीघ्रमेव सर्वापद्भ्यः उद्धरिष्ये ॥ ४४ ॥
 सर्वा इति ॥ राजा पिता इव सर्वाः प्रजाः व्यसनात्समुद्धरेत् । तथा धीरः सन् आत्मानम् आत्मना समुद्धरेत् । यथा गजपतिर्गोजानः गतपतितान् अन्यान् गजान् समुद्धरति
 तथेति ॥ ४५ ॥ एवंविध इति ॥ एवंविधो नरपती राजा इह जन्मन्येव कृत्स्नमशुभं प्रतिबन्धकं पापम् एवं प्रजारक्षणपुण्येन विधूय निरस्य अर्कस्येव वर्चस्तेजः प्रकाशो यस्य
 तेन विमानेन स्वर्गं गत्वा इन्द्रेण सह मोदते सुखमनुभवति ॥ ४६ ॥

आपद्दुर्चाराह—सीदन्ति ॥ शिलोच्छ्रयतिग्रहादिस्यो निर्वाहाभावेन क्लियन् विस्रो वणिगवृत्त्या तत्रापि पण्यैः क्रयविक्रयादिव्यवहारहरेषु न तु सुरालवणादिनिषिद्धैः आनंदं
 तरेत् तत्राप्यापदाक्रान्तश्चेत् खड्गेन क्षत्रियवृत्त्या वाऽऽपदं तरेत् । श्ववृत्त्या नीचसेवया तु कथंचनापि न जीवेत् । यद्यपि गौतमोऽन्तरां पाणीयसीं वृत्तिमातिष्ठेदिति स्मरन्
 खड्गधारणं पण्यविक्रयाच्छ्रेष्ठं मन्यते तथापि हिंसातो वणिगवृत्तिरेव श्रेष्ठेति भगवतो मतम् ॥ ४७ ॥ वैश्वेति ॥ राजन्यः क्षत्रियः आपदि वैश्ववृत्त्या जीवेत् । तत्राप्यापदि
 मृगयया विचरेत् विप्ररूपेण अध्यापनादिना वा चरेत् । श्ववृत्त्या तु कथंचन न चरेत् ॥ ४८ ॥ शूद्रेति ॥ वैश्यः आपदि शूद्रवृत्तिं भजेत् । शूद्रस्त्वापदि कारवः प्रतिलो-
 मन्वविशेषा बुरुडादयः तेषां वृत्तिं कटनिर्माणदिरुपां क्रियां भजेत् । एवमापदं निस्तर्पि ब्राह्मणादिः कृच्छ्रात् आपदो विमुक्तस्तु गृह्येण नीचवर्णं प्रति विहितत्वेन निन्दितेन
 कर्मणा वृत्तिं न लिप्सेत न संपादयेत् ॥ ४९ ॥ वेदेति ॥ वेदाध्यायवैयर्थ्योदयं मद्रूपाणि देवप्यादीनि अन्वहं यजेत् । तत्र वेदाध्यायो ब्रह्मयज्ञः तेन मद्रूयान् ऋषीन् यथोदयं
 सीदन्विप्रो वणिगवृत्त्या पण्यैरेवापदं तरेत् ॥ खड्गेन वाऽऽपदाक्रान्तो न श्ववृत्त्या कथंचन ॥ ४७ ॥ वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो जीवेन्मृगययाऽऽ-
 पदि ॥ चरेद्वा विप्ररूपेण न श्ववृत्त्या कथंचन ॥ ४८ ॥ शूद्रवृत्तिं भजेद्देश्यः शूद्रः कारुकटकक्रियाम् ॥ कृच्छ्रान्मुक्तो न गृह्येण वृत्तिं लिप्सेत कर्मणा
 ॥ ४९ ॥ वेदाध्यायस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयम् ॥ देवर्षिपितृभूतानि मद्रूपाण्यन्वहं यजेत् ॥ ५० ॥ यदृच्छथोपपन्नेन शुक्लेनोषार्जितेन वा ॥
 धनेनाऽपीडयन्मृत्याज्ञयार्थेनैवाहरेत्क्रतून् ॥ ५१ ॥ कुटुम्बेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत्कुटुम्ब्यपि ॥ विपश्चिन्नश्वरं पश्येदृष्टमपि दृष्टवत् ॥ ५२ ॥
 पुत्रद्वारातलन्धूनां संगमः पान्थसंगमः ॥ अनुदेहं वियन्त्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा ॥ ५३ ॥ इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद्भस्म ॥ न
 गृहैरनुबध्यते निर्ममो निरहंकृतः ॥ ५४ ॥

स्वविभवानुसारेण अन्वहं यजेत् । एवमप्येऽपि स्वधाशब्दोपलक्षितेन तर्पणश्राद्धादिना पितॄन् स्वाहाकारेण होमेन देवान् बलिहरणेन भूतानि अन्नादयैः अन्नोदकादिभिर्मुष्यान्
 मद्रूपाणीति तेष्वीश्वरदृष्टिं विधत्ते ॥ ५० ॥ यदृच्छयेति ॥ यदृच्छया उदमं विना उपपन्नेन प्राप्तेन उपार्जितेन स्ववृत्त्या लब्धेन वा अत एव शुक्लेन धनेन मृत्यान् पोष्यान्
 अपीडयन् तेषां वृत्तिं संपाद्य तत उर्वरीतेन न्यायेन यथोक्तविधिना क्रतून् यज्ञानाहरेत् अनुतिष्ठेत् ॥ ५१ ॥ गृहस्थस्यापि निवृत्तिनिष्ठायाह—कुटुम्बेष्विति ॥ विपश्चित् विवेका
 कुटुम्ब्यपि कुटुम्बेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत् मन्त्रिणां प्रमत्तो न भवेत् किंतु अदृष्टमपि स्वर्गादिसुखं दृष्टवन्नश्वरं पश्येत् ॥ ५२ ॥ पुत्रेति ॥ पुत्रादीनामेकत्र सङ्गमः पान्थानां
 प्रयायां सङ्गम इवानित्यः यत एते पुत्रादयः अनुदेहं प्रतिदेहं विगन्ति विद्युक्ता भवन्ति । यथा निद्रानुगो निद्रानुवर्ती स्वमदृष्टपदार्थो निद्रापगमे विद्युज्यते तथेति ॥ ५३ ॥
 इत्थमिति ॥ इत्थं दृष्टादृष्टयोरनित्यतां परिमृशन् देहादिषु सर्वत्र निर्ममो निरहंकृतश्च गृहेष्वतिथिवद्भस्म सन् गृहैर्गृहकर्मिभिरनन्वयेन किंतु स जीवन्मुक्त एव

सर्वत्रश्रुत्येव दत्त्वा स्वभाणे आत्मनि अग्नीनाशेष्य परित्रजेत् ॥ १३ ॥ विप्रस्येति ॥ दारादिरूपिणो दारादिवारा देवाः संन्यसतो विप्रस्य विद्वान्कुर्वन्ति । अयं संन्यासी हि निश्चितस्मानाक्रम्य उल्लङ्घ्य परं परं समियात् गमिष्यतीतीष्यया विद्वान् कुर्वन्तीत्यर्थः । विद्वानविणय्य संन्यसेद्वैत्यथायः ॥ १४ ॥ प्रव्रजितस्य धर्मानाह-भिभूयाचे-दिति ॥ परं कौपीनादन्वदासो यदि विभूयात् धारयेत् तदा कौपीनाच्छाद्यते यावता तावन्वात्रं धारयेत् । प्रैषाचारान्यूर्ध्वं यत्सर्वं त्यक्तं तत्र दण्डपात्राभ्यामन्यात् किमपि अनापदि न विभूयात् । अनापदीत्युक्त्यापत्सु देहनिर्वाहार्थं यत् किंचिदावश्यकं वक्ष्यादि तद्विभूयादिति सूचितम् ॥ १५ ॥ दृष्टानि ॥ दृष्टिपुत्रं दृष्टया सम्यङ् निरीक्ष्य विशुद्धे देशे पादं न्यसेत् । वस्त्रेण पूतं शोधितं जन्तुमलादिरहितं जलं पिबेत् । सत्येन पूतां वाचं वदेत् मनःपूतं मनसा सम्यग्विचार्य यच्छुद्धं तत्समाचरेत् ॥ १६ ॥ मोनेति ॥ अङ्ग-हे उद्धव मौनादयो वागादीनां दण्डाः मौनं वाचो दण्डः अनीहा कान्यकर्मत्यागो देहस्य अतिलयासः प्राणायामश्चेतसः । एते अन्तः त्रयो दण्डा यस्य न सन्ति स केपलं

विप्रस्य वै संन्यसतो देवा दारादिरूपिणः ॥ विद्वान्कुर्वन्त्यय द्वास्मानाक्रम्य समियात्परम् ॥ १४ ॥ विभूयाचेन्मुनिर्वासः कौपीनाच्छादनं परम् ॥ त्यक्तं न दण्डपात्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि ॥ १५ ॥ दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेजलम् ॥ सत्यपूतां वदेद्वाचं मनः पूतं समाचरेत् ॥ १६ ॥ मौनाऽनीहानिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसाम् ॥ न ह्येते यस्य सन्त्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यातिः ॥ १७ ॥ भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विगृह्णात्वर्षयश्चरेत् ॥ सप्तागारानसंस्कृतांस्तुष्येच्छब्धेन तावता ॥ १८ ॥ बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य वाग्यतः ॥ विभज्य पावितं शेषं भुञ्जीताऽशोपमाहृतम् ॥ १९ ॥ एकश्चेन्महीमेतां निःसङ्गः संयतेन्द्रियः ॥ आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्स्मददर्शनः ॥ २० ॥

धृतवर्णुभिर्यातिः संन्यासी न भवेत् संन्यासफलं नैव प्राप्नुयात् ॥ १७ ॥ भिक्षामिति ॥ चतुर्षु प्रतिप्रदाय्यापनयाजनशालोच्छलक्षणद्वय्या चतुर्विधेषु वर्णेषु ब्राह्मणेभ्येव तत्रापि विगृह्णाति अभिशस्तपतितान् वजयेत् । तत्रापि असंस्कृताम् । अत्रायं लभो भविष्यतीति पूर्वमुद्विष्टान् गृह्णात्यति भिक्षां चरेत्चातैव लब्धेनाग्नेन तुष्येच्च । मुख्यं ब्राह्मणे-भ्येव भिक्षा तदलभे प्राणरक्षार्थं पूर्वपूर्ववर्णालासे उत्तरोत्तरवर्णाज्ञेयाः ॥ १८ ॥ बहिरिति ॥ ग्रामाद्विहर्जलशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य आचम्य वाग्यतः मौनी पावितं शोषणा-दिभिः शोधितं विभज्य विष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यः विभाणं कृत्वा । याचितमिति तु पाठान्तरम् । तदानीं केनचित् याचितं चेतन्मध्ये तस्मै किंचिद्विज्ञेय्य दत्त्वा शेषमशेषमाहृतं सर्वं भुञ्जीति । अशेषमित्याधिकारणं निरस्तं भोजनपात्रेऽवशिष्टं न रक्षणीयमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एकः असहायः निःसङ्गः संयतेन्द्रियः आत्मन्येव क्रीडा कौतुकं यस्य सः तस्मिन्नेव रतः सन्तुष्टः आत्मवान् धीरः समदर्शनश्च सन् एतां महीं चरेत् ॥ २० ॥

विविकेति ॥ विविकं विजनं क्षेमं निर्भयं शरणं स्थानं यस्य सः मयि भावेन विमल आशयोऽन्तःकरणं यस्य सः मुनिः मया सहभावेनात्मानमेकमेव चिन्तयेत् ॥ २१ ॥
 अन्वक्षेतेति ॥ ज्ञाननिष्ठया तत्त्वविचारेणात्मनो बन्धकारणं मोक्षकारणं चान्विक्षेत पर्यालोचेत् । तदेवाह । इन्द्रियाणां विक्षेपो विषयासक्तिर्बन्धहेतुः एषामिन्द्रियाणां विषयेभ्यः
 संयमो मोक्षहेतुरिति ॥ २२ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् षण्णां समनस्कानां ज्ञानेन्द्रियाणां वर्णं नियम्य कशीकृत्य शुद्धकेभ्यः कामेभ्यो विषयेभ्यो विरक्तः सन् मुनिर्मद्भावेन
 मद्भक्त्यैवात्मनि अन्तःकरणे महत्सुखं लब्ध्वा विचरेत् ॥ २३ ॥ पुरेति ॥ पुराणि हृद्वादिमन्ति ज्ञानास्तद्ग्रहिताः ब्रजा गोष्ठानि तानि सार्थान् यात्रिकजनसमूहान् शिक्षार्थं
 प्राविशन् पुण्यदेशादिवर्ती महीं चरेदिति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ वानप्रस्थेति ॥ यतः शिलान्धसा शिलवृत्त्या प्राप्तेन तद्विद्येनात्रेन शुद्धसत्त्वः सन्नित्वृत्तमोह आधु संसिद्ध्यति
 पुच्यते । अतो वानप्रस्थाश्रमेष्वेवाभिक्षणं पुनः पुनः भैक्षमाचरेत् ॥ २५ ॥ ननु मिष्ठान्नं विहाय कथं शिलान्धे प्रवृत्तिस्तत्राह-नैवेदिति ॥ एतत् परिदृश्यमानं मिष्ठान्नादि-

विविक्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशयः ॥ आत्मानं चिन्तयेदेकमभावेन मया मुनिः ॥ २१ ॥ अन्विक्षेतात्मनो बन्धं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया ॥
 बन्ध इन्द्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः ॥ २२ ॥ तस्मान्निग्रयस्य षड्वर्णं मद्भावेन चरेन्मुनिः ॥ विरक्तः शुद्धकामेभ्यो लब्ध्वात्मनि सुखं महत्
 ॥ २३ ॥ पुरयामब्रजान्साथैर्भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत् ॥ पुण्यदेशसंसारच्छैलवनश्रमवर्ती महीम् ॥ २४ ॥ वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीष्टं भैक्षमाचरेत् ॥
 संसिद्ध्यत्याश्रमसंमोहः शुद्धसत्त्वः शिलान्धसा ॥ २५ ॥ नैतद्भस्तुतया पश्येद्दृश्यमानं विनश्यति ॥ आसक्तचित्तो विरोमेदिहामुत्र चिकीर्षितात्
 ॥ २६ ॥ यदेतद्तात्मनि जगन्मनोवाकप्रणसंहतम् ॥ सर्वं मायेति तर्केण स्वस्थस्त्यक्त्वा न तस्मरेत् ॥ २७ ॥ ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो
 वाऽनपेक्षकः ॥ सल्लिङ्गानाश्रमास्त्यक्त्वा चरेद्विधिगोचरः ॥ २८ ॥

गृहापत्यादि वा सर्वं परमार्थवस्तुतया न पश्येत् । यतस्तत्सर्वं विनश्यति अतस्तत्र असक्तचित्तः सन् इह लोकसम्बन्धिनः अमुत्र परलोकसम्बन्धिनः चिकीर्षितात् साधनतया
 कर्तुमिष्टाद्विरेभेत् ॥ २६ ॥ यदेतदिति ॥ एतज्जगत् ममतास्पदं मनोवाक्याणैः संहितं सहितमहङ्कारास्पदं शरीरं च सर्वं तज्जन्यं सुखं च आत्मनि मायामात्रं स्वरूपावर्णसू-
 तयाऽविबद्याऽप्यस्तमिति तर्केण स्मदृष्टान्तेन निश्चित्य स्वस्थ आत्मनिष्ठः संसत्तद्भ्यासं त्यक्त्वा पुनस्तत्र स्मरेत् न चिन्तयेत् ॥ २७ ॥ परिपक्वज्ञानिनो निष्कामभक्तस्य च
 वर्णाश्रमनियमाभावात्माह-ज्ञानेति ॥ इहामुत्र विषयेषु विरक्तः अत एवानपेक्षः मोक्षापेक्षारहितः ज्ञाननिष्ठो वा मद्भक्तो वा यतोऽविधिगोचरः विधिनिषेधाधीनो न भवति शास्त्रस्य
 विषयासकविवादिषकारिकत्वात् तस्मात्सल्लिङ्गान् त्रिदण्डादिसहितान् आश्रमान् तद्धर्माश्च त्यक्त्वा तत्राग्रहं त्यक्त्वा यथासुखं विचरेत् । अत्रत्यन्तत्यागो न विव-
 क्षितः । पुनर्द्धर्माधिनात् अक्रियस्योत्तराध्याये वक्ष्यमाणत्वात् । अविधिगोचरत्वमेवात्र पूर्वस्माद्विशेषः इति श्रीस्वामिपादाशयः ॥ २८ ॥

कथं चरेत्तदाह-बुध इति ॥ बुधो विवेकवानपि बालकवन्मानापमानविवेकशून्यः ऋडित् । कुशलो निरुणोऽपि जडवत् फलसुप्तन्यानशून्यश्चरेत् । विद्वान् पण्डितोऽपि लो-
करञ्जनाभिनि उन्मत्तवद्वेदेत् । नैगमो वेद्यर्थज्ञोऽपि गोचर्याम् अनियताचारमिव कुर्यादन्धया लोकैर्विमुक्तो न स्यादित्याशयः ॥ २९ ॥ वेदेति ॥ वेदे ये वादाः अक्षय्यफलम-
तिपादका अर्थवादान्तेषु रतः आसक्तो न स्यात् । पाखाडी श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारवान्न स्यात् । हेतुकः केवलतर्कनिष्ठो न स्यात् । शुष्कवादे निष्प्रयोजनगोष्ठ्यां यो विवाद-
स्तस्मिन् कंचिदपि पक्षं न समाश्रयेत् ॥ ३० ॥ नेति ॥ जनात् नोद्विजेत अयं न कुर्यात् । जन् च नोद्विजेयत् अयं न दद्यात् किंतु शीरः शोषितान्नःकरणः सन् अतिवादात्
निन्दापचानि तितिक्षेत सहेतु । देहमुद्दिश्य देहाभिमानं कृत्वा पशुवत् केनाचंद्रैर न कुर्यात् ॥ ३१ ॥ अत्र हेतुमाह-एक इति ॥ हि यस्मात्परो देहादिभिन्न एक एवात्मा
भूतेषु देवपुण्यादिदेहेषु तथा आत्मनि स्वस्मिन्थावस्थितः यथोदकमात्रेणैवैक एव चन्द्रोऽवस्थितो भवति तथेति । अत आत्मदृष्ट्या वैरकारणं नास्ति तथा भूतानि शरीरा-

बुधो बालकवन्क्रोडेत्कुशलो जडवच्चरेत् ॥ वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्या नैगमश्चरेत् ॥ २९ ॥ वेदवादादतो न स्यान्न पाखण्डी न हैतुकः ॥ शुष्क-
वाद्दविवादे न कंचित्पक्षं समाश्रयेत् ॥ ३० ॥ नोद्विजेत जनाद्धीरो जन् नोद्विजेन्न तु ॥ अतिवादास्ति तिक्षेत नावमन्येत कंचन ॥ देहमुद्दिश्य
पशुवद्वैरं कुर्यान्न केन चित् ॥ ३१ ॥ एक एव परो ह्यात्मा भूतेष्वामन्यवस्थितः ॥ यथेन्दुरुदपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च ॥ ३२ ॥ अलब्ध्वा
न विधीते काले कालेऽज्ञानं क्वचित् ॥ लब्ध्वा न हृष्येद्धृतिमानुभयं दैवतान्त्रितम् ॥ ३३ ॥ आहारार्थं समीहेत युक्तं तत्प्राणधारणम् ॥ तत्त्वं
विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥ ३४ ॥ यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरम् ॥ तथा वासस्तथा ज्ञय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजेन्मुनिः ॥ ३५ ॥
शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् ॥ अन्यांश्च नियमांश्चानी यथाऽहं लीलयेत्परः ॥ ३६ ॥

एवमपि पाञ्चमौक्तिकत्वेनैकात्मकानि भवन्ति अतो देहदृष्ट्याऽपि वैरकारणं नास्ति तस्माद्द्वैरं न कुर्यादिति ॥ ३२ ॥ अलब्धेति ॥ धृतिमान् सन् क्वचित् काले काले भोजन
काले अशनं भोजनम् अलब्ध्वा न विषीदति । तदुर्षः । लब्ध्वा च न हृष्येत् यतः उग्रयं लाभालाभात्मकं दैवतं त्रितं प्राग्ब्याधीनम् ॥ ३३ ॥ अलं तर्हि शिक्षणेनापि
तत्राह-आहारेति ॥ आहारयात्रार्थं समीहेतैव यतस्तस्य प्राणधारणं युक्तं सम्यक् यतस्तेन प्राणधारणेन तत्त्वं विचार्यते । तत्त्वं विज्ञायैव विमुच्यते ॥ ३४ ॥ यदृच्छयेति ॥
श्रेष्ठमिष्टमुत अथवा अपरं निकृष्टं यदृच्छया प्राग्ब्यध्यात् यदुपपन्नं प्राप्तं तदन्नमद्यात् तथा प्राप्तं प्राप्तं वासः तथा शय्यां च भजेत् ॥ ३५ ॥ शौचमिति ॥ यथाहमीश्वरो
लीलयेव लोकप्रिक्षार्थं शौचादीनि करोमि तथा ज्ञानी ज्ञाननिष्ठोऽपि तदर्थमनासक्तस्तान् कुर्यात् न तु चोदनया विधिकिङ्कस्त्वेन तस्य ज्ञाननिष्ठया विरोधित्वात् ॥ ३६ ॥

तस्य ज्ञानपरिपाक एवाविधिगोचरदे कारणमित्याह—न हीति ॥ हि यस्मात् तस्य विकल्पो भेदस्तस्य आख्या ख्यातिः प्रतीतिर्नास्ति या च सा पूर्वमासीत् सापि मद्दीक्षया
 मम सर्वाल्यत्वज्ञानेन हता आदिहान्तात् अरणपर्यन्तं क्वचित् आवश्यकदेहनिर्वहकमिश्राटनादौ या क्वचित् ख्यातिर्भेदप्रतीतिस्तस्य दृश्यते सा पारम्पर्यादादिति। ननु मृत्तियानं
 नाधिकारसंपादिका । ततो देहपातानन्तरं तु स मया सह संपद्यते एकीभवति मुक्तो भवति । “तस्य तावदेव विस्म” इति श्रुतेः ॥ ३७॥ सप्यविदुषः कृत्यमुक्त्वा विविदिषोः
 कृत्यमाह—दुःखोर्देक्ष्विति । दुःखमेवोदकं उत्तरफलं येषां तेषु कामेषु ज्ञाननिर्वेद आत्मवान् बुद्धिवान् अजिज्ञासितो न शिञ्जितो मद्धयां मत्प्राप्तिसाधनं येन सः तद्विज्ञानार्थं
 मुनिं मननशीलं गुरुमुपव्रजेत् ॥ ३८ ॥ तावदिति ॥ गुरो भक्तः तत्र लेहवान् तद्वचने श्रद्धवान् अनसूयकः तत्र मनुष्यदृष्ट्या दोषदर्शनहितः यावत्कालं ब्रह्म विजानीयात्
 तावन्नामेव महदृष्टैव गुरुं परिचेत् ॥ ३९ ॥ तावदिति ॥ ज्ञाने तु ज्ञाने एकश्चेदित्याद्युक्तैर्भक्तिर्भक्तिरित्याशयः ॥ ३९ ॥ यस्त्विति ॥ यस्तु न संयतो न यशस्कृतः षण्णां सत्परकानां ज्ञानोन्दिषाणां वगां
 न हि तस्य विकल्पाख्या या च मद्दीक्षया हता ॥ आदेहान्ताक्वचित् ख्यातिस्ततः संपद्यते मया ॥ ३७ ॥ दुःखोर्देक्षु कामेषु ज्ञाननिर्वेद
 आत्मवान् ॥ अजिज्ञासितमद्धमौ गुरुं मुनिमुपाव्रजेत् ॥ ३८ ॥ तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावाननसूयकः ॥ यावद्ब्रह्म विजानीयान्नामेव
 गुरुमाहतः ॥ ३९ ॥ यस्त्वसंयतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः ॥ ज्ञानैवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति ॥ ४० ॥ सुरानात्यानमान्भक्त्यं निहुते
 मां च धर्महा ॥ अविपक्षकयायोऽस्मादमुष्माच्च विहीयते ॥ ४१ ॥ भिक्षोर्धर्मः शर्मोऽहिंसा तप ईक्षा वनौकसः ॥ बुद्धिगो भूतरक्षेज्या द्विभस्त्र-
 चार्थसंयतम् ॥ ४२ ॥ ब्रह्मचर्यं तपः शौचं संतोषो भूतसौहृदम् ॥ गृहस्थस्याप्यृतौ गन्तुः सर्वेषां मनुपासतम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीं श्रीं श्रीं स्वयमेव
 भजेन्नित्यमनन्यभाक् ॥ सर्वभूतेषु मद्भगवो मद्भक्तिं विन्दते चिरात् ॥ ४४ ॥

येन सः तथा प्रचण्डो न शान्तः विषयेष्यभाक् इन्द्रियाणामश्वस्थानीयानां सारथिर्बुद्धिर्यस्य सः ज्ञानवैराग्याभ्यां रहितः केवल निदण्डमुज्जीति त्रिःशुभभारणेन पूज्यस्य तप्यात्
 जैविकामेव संपाद्यति ॥ ४० ॥ सुरानिति ॥ न विपका न निवृत्ताः कषायाः रगादयो यस्य स धर्महा धर्मत्यागी यस्मात् यज्ञादित्यागारुश्यात् लज्जया भोगसंकोचत्स्यात्पानं
 ज्ञानाभावाच्चात्मस्थं मां च निहुते वञ्चयति तस्मात् अस्मादमुष्मात् परलोकाच्च हीयते उग्रयलोकफलाद् भद्रो भवति ॥ ४१ ॥ भिक्षोरिति ॥ भिक्षोः संयासिनः त्रि-
 इन्द्रियान्तःकरणनिग्रहः अहिंसा पराधीत्यागश्च मुखो धर्मः । वनौकसः वनवासिनः तपः शास्त्रविहितकेशसननम् ईक्षा तत्वविषयश्च गृहस्थस्य भूतानां भाषिणां रक्षा इज्या
 पञ्च महायज्ञाश्च द्विजस्य उपनीतस्य ब्रह्मचारिणः आचार्यसंयतं धर्मः ॥ ४२ ॥ ब्रह्मचर्यमिति ॥ ऋतौ गन्तुर्गृहस्थस्यपि ब्रह्मचर्यतपःआदायश्च धर्मा भगिनि । नक्षत्र्यं तु
 ऋतौ स्वप्नायगमनादन्यत्रैव मनुपासनं तु सर्वेषामेव प्राणिनां मुखो धर्मः ॥ ४३ ॥ इतीति ॥ नान्यस्मै प्रयोजनाय भजतीत्यनन्यभाक् अनन्यप्रयोजनः सन् यः इत्येवमुक्त-

प्रकारेण स्वधर्मेण मां नित्यं भजेत् मलीत्यर्थं धर्मानाचरेत् स सर्वज्ञोऽयं यद्भवो महर्षेण यस्य तथाभूतः सन्नचित्पाम्बदिकं विन्दते ॥ ४४ ॥ भक्त्वयेति ॥ हे उद्धव अनपा-
यिन्या निन्तरया भक्त्या सः सर्वलोकानां महेश्वरं सर्वस्य जगत उत्सविएययः प्रलयश्च यत्र तव कारणरूपं ब्रह्मरूपम् । यदा । ब्रह्मणो वेदस्य कारणं मासुपयति ॥ ४५ ॥
इतीति ॥ इत्येवं स्वधर्मेण निर्णिकं शुद्धं सत्वमन्तःकरणं यस्य सः निरशेषेण ज्ञाता मद्भक्तित्वं येन स ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानं मत्संज्ञात्कारस्तत्तार्थां संज्ञोऽविराज्यां समुपैति
शसोति ॥ ४६ ॥ वर्णेति ॥ य एष वर्णाश्रमवतामाचारलक्षणो धर्मः “ कर्मणा पितृलोक ” इति श्रुतेः । पितृलोकफलकोऽपि यदि मद्भक्तियुतो मद्रूपेण कृतस्तदा स एव परः
सर्वसाधनश्रेष्ठः सन् निःश्रेयसकरः मोक्षफलको भवति ॥ ४७ ॥ एतदिति ॥ हे साधो यच्च मां भवान् पृच्छति स्म तव यथा स्वधर्मसंयुक्तः एवान् मद्भक्तः सन् परं परमेश्वरं
मां समिपाद् प्राप्नुयात् एतत्ते तुभ्यं मयाऽभिहितं कथितम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थमकाशिकाम् ॥ एकादशाष्टदशोऽस्मिन् व्याधाद्ब्रह्मसहायकः ॥ १८ ॥ ऊनविशो
भक्तयोद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सर्वोत्पत्त्यव्ययं ब्रह्म कारणं मोपयति सः ॥ ४५ ॥ इति स्वधर्मनिर्णिकसत्त्वो निज्ञातिमद्भक्तिः ॥
ज्ञानविज्ञानसंपन्नो न चिरात्समुपैति माम् ॥ ४६ ॥ वर्णाश्रमवर्तां धर्म एव आचारलक्षणः ॥ स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ॥ ४७ ॥
एतत्तेऽभिहितं साधो भवान्पृच्छति यच्च माम् ॥ यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समिपात्परम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादश-
स्कन्धेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीभागवानुवाच ॥ यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवान्नातुमानिकः ॥ मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्य-
सेत् ॥ १ ॥ ज्ञानिनस्त्वहमेवेषुः स्वार्थो हेतुश्च संमतः ॥ स्वर्गेश्वेवापवर्गश्च नान्योऽर्थो महते प्रियः ॥ २ ॥ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं
विदुर्मम ॥ ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ विभर्ति माम् ॥ ३ ॥

तु महिमा ज्ञानस्याथ यमादयः।पृष्ट्वा उत्तरिताश्चान्न श्लोकाः साद्धाः शरीरैष्यः॥पञ्चोर्वचेति पादाब्जा समेवदा अनुष्ठमः॥१॥यस्यापारशानुभवेन प्रपञ्चो लीनमायत्तस्य न
किंचिद् कल्पयस्तीत्याह—य इति ॥ विद्याऽऽत्मानुभवस्तत्पर्यन्तेन श्रुतेन संपन्नः अत एवाऽत्मवाच प्राप्तस्तत्परः नानुमानिकः केवलपुरोक्षज्ञानवान् न भवति । अनुमानिक
इति नकाररहितपाठे श्रुत्यनुकूलवक्तो निर्णयार्थः । य एवंभूतः स इदं द्वैतं तन्निवृत्तिसाधनं ज्ञानं च मायामात्रमिति ज्ञात्वा मयि संन्यसेत् । अयमेव विद्वत्संन्यासो नाम
॥ १ ॥ ज्ञानिन इति ॥ ज्ञानिनस्त्वहमेवेषुः अपेक्षितः अहमेव स्वार्थः फलभूतः हेतुस्तत्साधनं च संमतः अतो महते मां विना तस्य स्वर्गः स्वर्गोपलक्षितापयुदयः अस्वर्गो
मोक्षोऽन्यो वा कश्चिदपि पदार्थो न प्रियः अतस्तस्य प्राण्यं कृत्यं वा न किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञानविज्ञानार्थां संसिद्धाः विशुद्धानः तत्पणा एवं मय श्रेष्ठमुत्तमं
पदं स्वरूपं विदुः यतोऽसौ ज्ञानी ज्ञानिन मां विभर्ति हदि धारयत्यतोऽसौ मम प्रियतमः ॥ ३ ॥

तप इति ॥ या विशुद्धिर्ज्ञानस्य कलयामि लेशेनापि कृता भवति तां शुद्धिम् । सिद्धिमिति वा पाठः । तपस्तीर्थं जपो दानम् इतराणि पवित्राणि पावनानि ज्ञानार्थानि च नालं
 कुर्वन्ति कर्तुं न शक्नुवन्ति ॥ ४ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् ज्ञानेन सहितं तपस्यन्तं यथा भवति तथा स्वात्मानं ज्ञात्वा हे उद्धव ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भक्त्या भावितः पूर्णश्च
 संस्वं मामेव भज अन्यस्त्वं त्यजेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञानविज्ञाने एव यज्ञस्तेनात्मनि स्वान्तःकरण एव मां सर्वयज्ञपतिं परमात्मानमिष्ट्वा ध्यात्वा मुनयो मामेव संसिद्धिं
 मोक्षरूपाममन् प्रापुः ॥ ६ ॥ तदेव ज्ञानं सङ्ख्यत उपदिशति—स्वयीति ॥ हे उद्धव योऽयं त्रिविधो देहेन्द्रियान्तःकरणरूपो विकारः प्रकृतिकार्यभूतस्त्वयि आश्रयति प्रतीयते
 स मायया अविद्यया स्वरूपावर्णेनाप्यस्त एव प्रतीयते नतु परमार्थतोऽस्ति । यत् यस्मात् अन्तरा मध्ये एव पतति रज्जौ सर्पमालादिवत्प्रतीयते नादपवर्गयोः आदावन्ते च स
 नास्ति । अतो यत् यदास्य देहादेरग्नी जन्मादयो विकाराः स्युस्तदा तस्य तवाधिगन्तव्यस्य किं न किंचित् । यथा असतः सर्पादेराद्यन्तयोर्वर्त्तमानं यद्रज्ज्वाबास्ति
 तपस्तीर्थं जपो दानं पवित्राणीतराणि च ॥ नाऽलं कुर्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥ ४ ॥ तस्माद्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मा-
 नमुद्धव ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नो भज मां भक्तिभावितः ॥ ५ ॥ ज्ञानविज्ञानयज्ञेन मामिष्ट्वात्मानमात्मनि ॥ सर्वयज्ञपतिं मां वै संसिद्धिं मुनयोऽ-
 गमन् ॥ ६ ॥ त्वय्युद्धवाश्रयति यस्त्रिविधो विकारो मायाऽन्तराऽऽपतति नाद्यपवर्गैर्येयत् ॥ जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्मुराद्यन्तयो-
 र्यदसतोऽस्ति तदेव मध्ये ॥ ७ ॥ उद्धव उवाच ॥ ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद् वैराग्यविज्ञानयुतं पुराणम् ॥ आख्याहि विश्वेश्वर विश्वमूर्ते
 त्वद्भक्तियोगं च महद्भिस्मृगम् ॥ ८ ॥ तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश ॥ पश्यामि नान्यच्छरणं तवाङ्घ्रिद्वन्द्वातपत्राद्भृता-
 भिवर्षात् ॥ ९ ॥ दृष्टं जनं संपतितं विलेऽस्मिन् कालाहिना शुद्रसुखोरुतर्षम् ॥ समुद्धरैनं कृपयाऽऽपवर्गैर्वैचोभिरासिञ्च महानुभाव ॥ १० ॥
 तदेव मध्येऽपि सद्भवति अतो यथाः सर्पादिगता विकारास्तदधिष्ठाने रज्ज्वादौ न भवन्ति तथा देहादिगता विकारास्त्वयि न भवन्तीति भावः । यद्वा । आद्यन्तयोर्पदस्ति तन्मध्येऽ-
 प्यस्त्येव न तस्य जन्मादयः सन्नि अतस्तत्त्वं निर्विकारं ब्रूते ॥ ७ ॥ ज्ञानादवैशेषं जिज्ञासुः पृच्छति—ज्ञानमिति ॥ हे विश्वेश्वर हे विश्वमूर्ते विशुद्धं विभुद्विकरं वैराग्यवि-
 ज्ञानार्थं युतं पुराणमनादिवेदसिद्धमेतत् ज्ञानं विपुलं विस्तृतं निश्चितं यथा भवति तथा आख्याहि । तथा महद्भिर्ब्रह्मादिभिर्विभृगुं त्वद्भक्तियोगं चारुयाहि ॥ ८ ॥ तापेति ॥
 हे ईश आधिदैवादितापत्रयेणाभिहतस्य अत एव घोरे भवाध्वनि संसारमार्गे संतप्यमानस्य जनस्य अमृतं परमानन्दमभिवर्षति तस्मात् तवाङ्घ्रिद्वन्द्वेभवातपत्रं तस्मादप्यच्छरणं
 न पश्यामि ॥ ९ ॥ दृष्टमिति ॥ हे महानुभाव अस्मिन् विले संसारकूपे पतितं तत्र च कालाहिना दृष्टं यत् शुद्रसुखैवेव उरुतर्षरवृष्णा । यस्य तमिति एतं जनं कृपया ततः
 समुद्धर आपवर्गैर्भक्तिसाधनभूतैर्वीर्यामृतरासिञ्च बोधयेति ॥ १० ॥

इत्यामिति ॥ धर्मभूतां ज्ञानद्वयपरायणां मध्ये वरं श्रेष्ठं भीष्मं राजा अजातशत्रुः युधिष्ठिरो नोऽस्माकं सर्वेषां शृण्वतामेव सतामेनत् त्वदृष्टमित्येव प्रपच्छ ॥ १ ॥ निवृत्ते इति ॥ सप्तम् ॥ १२ ॥ तानिति ॥ देवव्रतस्य भीष्मस्य मुखाच्छ्रुत्वाञ्च ज्ञानदिगिरावृंहितान्महितान् तान् मोक्षार्थान् ते तुभ्यमहमभिवास्यामि ॥ १३ ॥ तत्र ज्ञानमाह-
नेविति ॥ प्रकृतिपुरुषमहदङ्कुरपञ्चान्मात्राणि चेति नव पञ्च ज्ञानोद्देश्याणि पञ्च कर्मोद्देश्याणि एकं मन इत्येकादश पञ्च महाभूतानि त्रयो गुणाश्च एतान् भावान् अष्टाविंश-
वित्तानि भूतेषु ब्रह्मादिरथावगन्तेषु कार्येष्ववगतानि येन ज्ञानेनेक्षते । अथ एष्वपि भावेषु एकं परमात्मत्वमनुगतं येनेक्षते कार्यकारणत्वकं जगत्स्थान् परमकारणत्वमकमे-
वैद्यञ्च तु ततः पृथगिति येन प्रयेत् तदेव ज्ञानमिति यथा निश्चितम् ॥ १४ ॥ विज्ञानमाह-इतदेवेति ॥ यत् यदा येनैकेजानुमानेकत्वकाञ्च भावान् पूर्वमैक्षते तांस्तथा
पूर्वनेक्षते किंतु तदेकं परमकारणं ब्रह्मैवेक्षते । तदा एतदेव हि निश्चिनं विज्ञानमपरोक्षज्ञानमुच्यते । अन्यस्य बाधितत्वात् । एतद्वक्तं भवति । “ परोक्षज्ञानेनापरोक्षभ्रमस्य

श्रीभगवानुवाच ॥ इत्यमेतत्पुरा राजा भीष्मं धर्मभूतां वरम् ॥ अजातशत्रुः प्रपच्छ सर्वेषां नोऽनुश्रुण्वताम् ॥ ११ ॥ निवृत्ते भारते युद्धे सुहृ-
न्निधनविह्वलः ॥ श्रुत्वा धर्मान् बहून् पश्चान्माक्षयमानपृच्छत् ॥ १२ ॥ तानहं तेऽभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रुत्वात् ॥ ज्ञानैवैराग्यविज्ञान-
श्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् ॥ १३ ॥ नवकादश पञ्च त्रीन्भावान्भूतेषु येन वै ॥ इक्षेताथैकमप्येषु तज्ज्ञानं मम निश्चितम् ॥ १४ ॥ एतदेव हि विज्ञानं न
तथैकेन येन यत् ॥ स्थित्युत्पत्त्यप्ययान्पश्येद्भवानां त्रिगुणात्मनम् ॥ १५ ॥ आदावन्ते च मध्ये च सृज्यात्सृज्यं यदन्विययात् ॥ पुनस्तत्प्रतिसंक्रमे
यच्छिष्यते तदेव सत् ॥ १६ ॥ श्रुतिः प्रत्यक्षमैतद्ब्रामुमानं चतुष्टयम् ॥ प्रमाणेष्ववस्थानाद् विकल्पात् स विरच्यते ॥ १७ ॥

दिक्रोहादिष्विव निवृत्त्यभावात्तदालोकं जगत्स्थान् तथात्मनः पृथक् सदिति मन्यते अपरोक्षज्ञाने तु बाधितमेव जीवमुक्तः संस्कारशेषं जगत्स्थानि अतः परोक्षापरोक्षज्ञाने
ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्यते । ” उक्तं विज्ञानमेवोपपादयति त्रिगुणात्मनां सावयवानां भावानां देहादीनां स्थित्यदीन् पश्येत् विचारयेत् । भावा उन्मत्यादिसन्तः सावयववद्
घटादिवत् इति पश्यदित्यर्थः ॥ १५ ॥ आदाविति ॥ आदौ उत्पत्तौ अन्ते परिणामान्तराद्यतौ च कारणत्वेन मध्ये चाश्रयत्वेन सृज्यात्सृज्यं कार्यान्तरं प्रति यद् अन्विययात्
अनुगच्छेत् तदातिप्रक्रमे तेषां प्रलये च यदवशिष्यते तदेव सत् परमार्थभूतमिति पश्येदित्यर्थः ॥ १६ ॥ वैराग्यमाह-श्रुतिरिति ॥ श्रुतिः शब्दः “ नेह नानस्ति किञ्चन ” इत्यादि
प्रत्यक्षं पदादिकार्यं तन्त्वादिव्यतिरेकेण न दृश्यते चैतन्यव्यतिरेकेण च न किञ्चिदृश्यत इति प्रत्यक्षम् ऐतिह्यं महाजनयसिद्धिः अनुमानं च विमर्शनमिथादृश्यत्वात् ॥ शुक्तिजन-
द्विवदित्यादिस्मापेषु चतुष्टयं तेष्ववस्थानात् नश्वरत्वेन निश्चयात् सर्वानुगतं सत्यमालम्बत्वं पश्यन् विकल्पं च मिथ्या जानन् स विवेकी विकल्पात्पश्चात् विरच्यते ॥ १७ ॥

कर्मणां स्वर्गादिजनकानां यज्ञादीनां परिणामित्वात्प्रश्नस्वाद्धेतोः आविश्रित्वात् ब्रह्मलोकपर्यन्तमदृष्टमपि सुख दृष्टयदमङ्गलं दुःखमिच्छ नश्वरं च विवेकी पश्येत् ॥ १८ ॥ भक्तीति ॥ सकारणो भक्तियोगः पूर्वमुक्त एव तथापि प्रीयमाणाय तस्मिन् प्रीतिं प्राप्नुवते तुभ्यं मद्भक्तेः परं श्रेष्ठं कारणं पुनरपि कथयिष्यामि । एकवचनं सामान्या-
 सिप्रायकम् ॥ १९ ॥ श्रद्धेति ॥ शश्वदिति सर्वत्रानुषज्यते । अकृततुल्यायां मत्कथायां श्रद्धा श्रवणादरः अनुकीर्तनं श्रवणानन्तरं मत्कथाव्याख्यायाम् । पूजायां षोडशोपचारैः
 पूजने परिनिष्ठा आसक्तिः स्तुतिभिर्गम स्तवनम् ॥ २० ॥ आदर इति ॥ परिचर्यायां मन्दिरमार्जनादिक्रियायाम् अतो न पौनरुक्त्यम् । आदरः मर्वैङ्गेर्ण्डवत्ततितैः श्रणामः
 स्पष्टमन्यत् ॥ २१ ॥ मदर्थेष्विति । मदर्थेषु मदाराधनोपकरणतुलसीपुष्पाव्यवर्जनकर्मसु अङ्गचेष्टा कायव्यापारः लौकिकव्यापारे मद्दत्तेनापि वचसा मद्गुणानामारणं कथनम् । अतः
 स्तुतिभिर्न पौनरुक्त्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ २२ ॥ मदिति । मदर्थे मदाराधनार्थे अर्थपरित्यागः वितथयः । यदा । मद्भजनविरोधिनाऽर्थस्य परित्यागः एव तद्विरोधिनां भोगस्य-
 कर्मणां परिणामित्वादाविरिञ्चादमङ्गलम् ॥ विपश्चिन्नश्वरं पश्येदृष्टमपि दृष्टवत् ॥ १८ ॥ भक्तियोगः पुरैवातः प्रीत्यभ्यास्य तेऽनघ ॥ पुनश्च
 कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम् ॥ १९ ॥ श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम् ॥ परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तदनं मम ॥ २० ॥
 आदरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम् ॥ मद्भक्तपूजाऽभ्यधिक्रा सर्वभूतेषु मन्मतिः ॥ २१ ॥ मदर्थेष्वङ्गचेष्टा च वचसा मद्गुणरणम् ॥ अय्यर्पणं
 च मनसः सर्वकामविवर्जनम् ॥ २२ ॥ मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च ॥ इष्टं दत्तं हुतं जतं मदर्थे यद्भूतं तप ॥ २३ ॥ एवं
 धर्मैर्मनुष्याणामुद्भवात्मनिर्वेदिनाम् ॥ मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्याऽवशिष्यते ॥ २४ ॥ यदात्मन्यर्पितं चित्तं ज्ञानं सत्त्वोपहृदितम् ॥
 धर्मज्ञानं सर्वैरायमैश्वर्यं चाभिपद्यते ॥ २५ ॥ यदर्पितं तद्विकल्पे इन्द्रियैः परिधावति ॥ रजस्वलं चासन्नित्तं चित्तं विद्धि विपर्ययम् ॥ २६ ॥
 तत्साधनस्य स्ववन्दनादेः सुखस्य च परित्यागः इष्टं यागादि वैदिकं कर्म दत्तं दानं हुतं होमः जपम् । व्रतमेकादशुपवासोदि । इडभाष आर्षः । व्याकरणान्तरे जपमित्यपि ।
 तपः अन्यदपि शास्त्रीयं कायकृशादिकमेतत्सर्वं मत्प्रीत्यर्थं कृतं मद्भक्तेः कारणं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ एवमिति ॥ हे उद्धव एवमुक्तविवेचिः श्रवणादिभिः सहात्मनि वेदिनाम्
 आत्मा देहेन्द्रियादयस्तदनुबन्धिपुत्रादयश्च तेषां निवेदनं मत्सेवासाधनतया स्थापनम् । तत्कर्तृणां मनुष्याणां मयि फलश्रुता परमेशमलक्षणा भक्तिः संजायते ततोऽस्य भक्तस्यान्यः
 कोऽर्थः साधनरूपः फलरूपो वावशिष्यते सर्वोऽपि स्त एव पूर्णो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ यदेति ॥ सत्त्वोपबृंहितं युक्तम् अतएव ज्ञानं चित्तं यदात्मनि मय्यर्पितम् । आसक्तं
 भवति तदा पुत्रान् धर्मज्ञानादीन् प्राप्तोत्येव ॥ २५ ॥ यदिति ॥ यत् यदा तच्चिन्तं रजस्वलं रजोगुणव्यापामिन्द्रियविकल्पे विषये देहगृहादावर्पितमतः असन्नित्तं ततस्ततो विषयेषु
 परिधावति तदा तस्य विपर्ययमधर्मादिकं भवतीति विद्धि ॥ २६ ॥

स्वामिभवात् धर्मादीन् व्याचष्टे—धर्म इति ॥ यो मद्भक्तिरुत्सु धर्मः प्रोक्तः शास्त्रेषु मरुद उक्तः। एवं यत् ऐकान्त्यदर्शनं सर्वत्रातोदुद्धिः तज्ज्ञानम् गुणेषु निरोपसङ्गः अनास-
क्तिव वैराग्यम् अणिमादयश्च ऐश्वर्यम् ॥२७॥ धर्मादीनां विलक्षणं लक्षणं श्रुत्वा यमादीनामपि स्वहृत्तः संख्यातश्च वैलक्षण्यं सम्भाव्य पृच्छति—यम इति ॥ स्पष्टम् ॥ २८ ॥
किमिति ॥ इष्टमाभहितं धनं च किम् । स्फुटमन्यत् ॥ २९ ॥ पुंस इति ॥ हे श्रीमन् हे केशव परेति विद्यादीनां विशेषणम् ॥ श्रीमण्डनम् ॥ स्फुटमन्यत् ॥ ३० ॥ क इति ॥
स्फुटम् ॥ ३१ ॥ क इति ॥ हे सत्तापते प्रश्नान् पृष्ठार्थान् विपरीतान् अशमादीन् पृष्ठार्थानामेवामुक्त्यैव एतद्विपरीता अनुका अपि यया ज्ञास्यन्त इति भावः ।
स्फुटमन्यत् ॥ ३२ ॥ यमानाह—अहिमेति ॥ अहिंसा परणीडावर्जनम् । सत्यं हिनिययथार्थज्ञापणम् । अस्तेयं मत्सादपि परस्मिन्सङ्गसंकल्पराहित्यम् । असङ्गः कात्यास-

धर्मो मद्भक्तिकृत् प्रोक्तो ज्ञानं चैकान्त्यदर्शनम् ॥ गुणेष्वसङ्गो वैराग्यमैश्वर्यं चाणिमादयः ॥२७॥ उद्धव उवाच ॥ यमः कृतिविधः प्रोक्तो नियमो
वाऽरिर्कर्मण ॥ कः शमः को दुःमः कृष्ण का तितिक्षा धृतिः प्रभो ॥२८॥ किं दानं किं तपः शौर्यं किं सत्यमृतमुच्यते ॥ कस्त्यागः किं धनं
चेष्टं को यज्ञः का च दक्षिणा ॥ २९ ॥ पुंसः किंस्विद् बलं श्रीमन् भगो लाभश्च केशव ॥ का विद्या ह्रीः परा का श्रीः किं सुखं दुःखमेव च
॥ ३० ॥ कः पण्डितः कश्च मूर्खः कः पन्था उत्पथश्च कः ॥ कः स्वर्गो नरकः कः स्वित् को बन्धुरत् किं गृहम् ॥३१॥ क आढ्यः को दरिद्रो
वा कृपणः कः क ईश्वरः ॥ एतान् प्रश्नान् मम ब्रूहि विपरीतान्श्च सत्यते ॥ ३२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहिंसा सत्यमस्तेयमसङ्गो ह्रीरसंचयः ॥
आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थैर्यं क्षमाऽभयम् ॥३३॥ शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धाऽऽतित्थिं मदर्चनम् ॥ तीर्थार्ढनं परार्थेहा तुष्टिराचार्यसेवनम्
॥ ३४ ॥ एते यमाः सनियमा उभयोद्भादिश स्मृताः ॥ पुंसासुपासितास्तात यथाकामं दुहन्ति हि ॥ ३५ ॥

किराहित्यम् हीनरूपं स्वयमेव वक्ष्यति । असञ्चयः अपरिग्रहः आस्तिक्यं शास्त्रोक्तं विश्वासः ब्रह्मचर्यं ह्रीसंबन्धराहित्यम् । मौनं वृथात्मराहित्यं स्थैर्यं धर्मं सत्यसंकल्प-
त्वम् । क्षमाऽपराधेषु क्रोधाभावः । अभयं भयराहित्यम् ॥ ३३ ॥ नियमानाह—शौचमिति ॥ शौचं बाह्याभ्यन्तरोभेदे द्वयम् । अतो द्वादश नियमाः । तत्र बाह्यं मृजला-
दिभिर्देहस्य आभ्यन्तरं कर्मसत्सक्तिभगवच्चिन्तनादिभिस्तःकरणस्य जपो गायत्र्यादेः श्रद्धा सञ्छास्त्रोक्तो आदरः आनिध्यमतिथिसत्कारः । स्फुटमन्यत् ॥ ३४ ॥ एत-
द्विति ॥ हे तात एते उभयोः श्लोकयोः प्रवृत्तिवृत्तिमार्गयोर्वा द्वादश नियमेन सहिता यमाः स्मृताः । अत्र मुमुक्षोर्यमाः मुख्याः सकामस्य नियमा मुख्याः एते उपासिताः अनु-
ष्ठिताः सन्तः पुंसां यथाकामं कामनानुसारेण मोक्षाद्युदयादिकलं दुहन्ति पूरयन्ति ॥ ३५ ॥

मुमुक्षोरूपोद्यान् शमादीन् हेयांश्च दुःखादीन् प्रसिद्धेभ्यो वैलक्षण्येन लक्षयति-शम इति ॥ शमादिभिरेव तद्विपरीता अगमादयोऽप्युन्नेयाः । बुद्ध्यां मन्त्रित्वा सा शमः न तु
 शान्तिमात्रम् । इन्द्रियाणां संयमः वशीकृत्य विषयेभ्यो निवर्तनमेव दमः न चौरादिदमनमात्रम् । विहितदुःखस्य संमर्षः सहनमेव तितिक्षा न भारदेः सहनमात्रम् । जिह्वा । स्थ-
 योर्वेगधारणं धृतिः न त्वनुद्वेगमात्रम् ॥ ३६ ॥ दण्डेति ॥ दण्डो भूतद्रोहस्तस्य न्यासस्त्याग एव परं दानं न तु धनार्पणमात्रम् । कामत्यागो भोगानपेक्षैव तपः न कष्टादिरनमावो
 वासना तस्य विजयः । प्रतिबन्ध एव शौर्यं न तु बाह्यविजयमात्रम् । समं ब्रह्म तस्य दर्शनमालोचनमेव सत्यविषयत्वात्सत्यं न तु यथार्थभाषणमात्रम् ॥ ३७ ॥ ऋतमिति ॥
 सत्यस्यैवान्तरमेव ऋतं तच्च सूत्रता वाणी हितप्रिययथार्थविषया वाक् एतेन सत्यभूतनिन्दया निवृत्तिः तस्याः सूत्रतत्वाभावात् कर्मसु लौकिकालौकिकव्यापारेभ्यस्तज्ञः
 कर्तृत्वामिमानराहित्यमेव शौचं न तु ज्ञानादिना मलनिराकरणमात्रम् । पूर्वमपृष्टस्यापि शौचस्य लक्षणम् । “ अनापृष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलः । ” इति न्यायात् । एव-
 “ भगो म ऐश्वरो भाव ” इत्यत्रापि संन्यासः । इहामुत्र सर्वक्रियाफलत्यागः कलत्रादौ ममतात्यागो वा त्यागः न गृहादित्यागमात्रम् ॥ ३८ ॥ धर्म इति ॥ नृणामिष्टं परमार्थ-

शमो मन्त्रिष्ठता बुद्धेर्दम इन्द्रियसंयमः ॥ तितिक्षा दुःखसंमर्षो जिह्वोपस्थजयो धृतिः ॥ ३६ ॥ दण्डन्यासः परं दानं कामत्यागस्तपः स्मृतम् ॥
 स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च समदर्शनम् ॥ ३७ ॥ ऋतं च सूत्रता वाणी कविभिः परिकीर्तिता ॥ कर्मस्वसङ्गमः शौचं त्यागः संन्यास उच्यते
 ॥ ३८ ॥ धर्म इष्टं धनं नृणां यज्ञोऽहं भगवत्तमः ॥ दक्षिणा नैरपेक्ष्याद्या सुखं दुःखसुखत्ययः ॥ ३९ ॥ भगो म ऐश्वरो भावो लाभो मद्भक्तिरुत्तमः ॥
 विद्यात्मनि भिदाबाधो जुगुप्साहीरकर्मसु ॥ ४० ॥ श्रीगुणा नैरपेक्ष्याद्या सुखं दुःखसुखत्ययः ॥ दुःखं कामसुखापेक्षा पण्डितो बन्धमोक्षवित्
 ॥ ४१ ॥ मूर्खो देहाद्यहंबुद्धिः पन्था मन्त्रिगमः स्मृतः ॥ उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ४२ ॥

धनं धर्म एव न तु वित्तपश्चादिमात्रम् । भगवत्तमः पूर्णज्ञानादिमानहस्येव यज्ञः मद्बुद्ध्या यज्ञोऽग्रेयो न क्रियाबुद्धयेत्यर्थः । यज्ञार्थं दानं दक्षिणा सा च ज्ञानोपदेशः न
 हिरण्यादिदानमात्रम् । यतो ज्ञानोपदेशेन यज्ञरूपं मां प्राप्सि । दुर्दयदमनं हि बलं प्रसिद्धं तच्च मनोदमनहेतुत्वात् प्राणाप्यास एव न तु शरीरमात्रम् । दया लोकप्रसिद्धतात्त्रोक्ता
 ॥ ३९ ॥ भग इति ॥ भगो भाग्यं तच्च मे ऐश्वरो भावो मदीयैश्वर्यादिषाड्गुण्यं न तु दैवानुकूल्यमात्रम् । उत्तमो लाभस्तु मद्भक्तिरेव न तु पुत्रादिमात्रम् । विद्या चानि-
 प्रतीताया भिदाया भेदस्य बाधो न तु ज्ञानमात्रम् । अकर्मसु निषिद्धकर्मसु जुगुप्सा हेत्यल्लुब्धिः हीः न तु तत् कृता लज्जामात्रम् ॥ ४० ॥ श्रीरिति ॥ नैरोऽशान्याः गुणा एव
 श्रीर्यथेष्टनं न तु किरिदादिः । दुःखसुखयोस्तयः अतिक्रमः अननुमन्धानमेव सुखं न तु भोगः । कामा विषयस्तन्नागजन्मसुखापेक्षैव दुःखं नाधिदाहादिमात्रम् । बन्धमोक्ष-
 च यो वेत्ति स एव पण्डितः न केवलशास्त्राभ्यासी ॥ ४१ ॥ मूर्ख इति ॥ देहेहादिष्वहमभिमानवान् मूर्खः शस्त्रिभो या वितरां गमयति प्रापयति ते निवृत्तिमार्गः स एव

पन्थाः सन्ध्याः न तु कण्ठकादिभ्यः । चित्तविक्षेपः प्रवृत्तिर्भाग एव उत्पद्यते कुर्मार्गो न तु चौरावाकुकुलः । सत्वगुणस्योदयः उद्रेक एव स्वर्णः नेन्द्रादिलोकः ॥४२॥ नरक इति ॥ तमस उद्याह उद्रेक एव नरकः न तामिस्रादिः । हे सखे गुरुरेव बन्धुः न भ्रात्रादिः । स चाहमेव महुद्धयोपास्य इत्यर्थः । स साधनं भोगापननं हि गृहं तच्च मानुष्यं मानुषरूपं शरीरमेव न्तु हर्यादि । गुणैर्विकेचैर्यादिभिराढ्यो युक्त एव आढ्य उच्यते न तु भ्रादिमात्रयुक्तः ॥ ४३ ॥ दरिद्र इति ॥ यस्तु विषयेष्वमन्तुष्टः स एव दरिद्रो न निःस्वः । यो ह्यजितेन्द्रियः स एव कृपणः शोच्यः न तु दीनः । गुणेषु विषयेषु आसक्तधीरासक्तबुद्धिरेवाः स्वतन्त्रः न राजादिः । गुणेषु सङ्को यस्य स विपर्ययः अनिश इत्यर्थः । एतच्च शमादिविपर्ययो न लक्षणाथर्मम् ॥४४॥ एत इति ॥ हे उद्धव ते तव एते प्रश्नाः पृष्टा अर्थाः साधु यथा भवति तथा मोक्षोपयोगितया निरूपिताः । एतच्च सर्वं त्वया गुणदोषयोर्विकेचार्थमेव पृष्टम् । तत्र बहुना वर्णितेन किं प्रयोजनम् । गुणदोषयोर्दृशितमेव दोषः । गुणस्तु तदुभयद्वयानवर्जितः स्वभाव एवेति ॥४५॥ इति श्रीकृष्ण-सेवार्थमन्विताथप्रकाशिका ॥ एकादशस्योनिविशो व्यधादङ्गसहायकः ॥१९॥ विंशो तु वर्णिता योगा भक्तिज्ञानक्रियात्मकाः ॥ गुणदोषव्यवस्था च साद्धाः लोका नर्गात्रयः ॥

नरकस्तम उन्नाहो बन्धुगुरुरहं सखे ॥ गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाढ्यो ह्याढ्य उच्यते ॥४३॥ दरिद्रो यस्त्वसंतुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः ॥ गुणे-
ष्वसक्तधीरीशो गुणसङ्को विपर्ययः ॥ ४४ ॥ एत उद्धव ते प्रश्नाः सर्वे साधु निरूपिताः ॥ किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ॥ गुणदोषदृ-
शिदौषो गुणस्तूभयवर्जितः ॥४५॥ इति श्रीभागवत एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवाद एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ उद्धव उवाच ॥ विधिश्च
प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते ॥ अवेक्षतेऽरविन्दक्ष गुणं दोषं च कर्मणाम् ॥ १ ॥ वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजम् ॥ द्रव्यदेशव्य-
कालान् स्वर्गं नरकमेव च ॥ २ ॥ गुणदोषभिद्वाद्दृष्टिमन्तरेण वचस्तव ॥ निःश्रेयसं कथं नृणां निषेधविधिलक्षणम् ॥ ३ ॥

उवाचद्वितयं प्रोक्तमृष्टं शिदुद्धुमः ॥२०॥ गुणदोषदृशिदौष इत्युक्तमक्षिपति-विधिश्चेति । हे अरविन्दक्ष विधिश्च प्रतिषेधश्चरस्य तव निगम आज्ञाहो वेदः स च विधेयानां प्रतिषेध्यानां च कर्मणां गुणं दोषं च गुण्यपात्मकं फलमवेक्षते प्रतिपादयति ॥ १ ॥ वर्णितं ॥ तत्रोत्तमाश्रमभावेन तदधिकारिणां वर्णनाश्रमणां च विकल्पं भेदं च गुणदो-
षमवेक्षते । तथा प्रतिलोमानुलोमानुलोमजं च गुणदोषमवेक्षते । तत्र प्रतिलोमजाः उच्यमवर्णासु स्त्रीषु हीनवर्णैः पुरुषेभ्यो जाताः सूतवैदेहकादयः । अनुलोमजास्तूतमवर्णैः पुरुषेभ्यो हीनवर्णासु स्त्रीषु जाताः मूर्द्धावसिक्ताम्बुष्ठकादयः । तेषां च “अस्तन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः” इति गुणदोषौ । तथा द्रव्यदीनं कर्माहितानहोताभ्यां तथा स्वर्गं नरकं च तत्फलतया गुणदोषरूपमवेक्षते । एतच्चोत्तराध्याये शपञ्चयिष्यते ॥ २ ॥ उक्तं प्रकृते योजयति-गुणदोषेति ॥ निषेधश्च विधिश्चेति लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्त्व वचः वेदरूपं वाक्यं गुणदोषविदा दृष्टिमन्तरेण अयं विहितत्वादृष्टः इति या भिदादृष्टिर्भेददर्शनं तामन्तरेण तां विना नृणां निःश्रेयसं कथं पुरुषार्थ-

साधनं कथं भवेत् ॥३॥ मित्रिति ॥ हे ईश्वर प्रत्यक्षादिभिर्गुणपुलब्धे अनवगतेऽर्थे स्वर्गमोक्षादौ तथा साध्यसाधनयोः इदमस्य साध्यमिदमस्य साधनमित्यत्रापि तत्र वचस्त्व-
 द्वाक्यरूपो वेद एव पित्रादीनां श्रेयः श्रेष्ठं चक्षुः चक्षुर्वज्रापकम् । तथा च वेदस्य तदवोपकत्वे केषामपि तद्वोध एव न स्यादित्यशयः ॥ ४ ॥ गुणेति ॥ पूर्वाक्रमकारेण विधि-
 निषेधकात् ते तत्र निगमात् वेदरूपवचनादेव गुणदोषभिदादृष्टिः विहिताऽभूत् । न हि स्वतः यस्मादर्थप्राप्तत्वेन निवर्त्तत पुनस्तत्र निगमने वचनेनैव तद्विदाया अपवादश्चेति
 श्रुत्वाऽह । स्फुटं मे भ्रमो भवति तं निवर्त्तयति शेषः ॥५॥ अधिकारिभेदेनाविरोधं वक्तुं प्रथमं योगत्रयमाह—योगा इति ॥ नृणां श्रेयोविधित्सया मोक्षसाधनेच्छया मया ज्ञाना-
 दिकाः त्रयो योगा उपायाः ब्रह्मकर्मवैताकाण्डैः प्रोक्ताः । कर्मात्र निष्कामम् । एतयोऽन्यः उपायः कुत्रचिदपि शास्त्रे नास्ति । एतेन काम्यकर्मादिकं व्यावर्त्तयति । तपोऽष्टा-
 न्नयोगादेर्यथास्मत्प्रवं ज्ञानभास्वरोवन्तर्थाव इति भावः ॥६॥ निर्विण्णानामिति ॥ इह एषां मध्ये कर्मसु निर्विण्णानां दुःखबुद्ध्या तत्फलसु विरक्तानामत एव तत्साधनसूतकर्म-
 न्यासिनां ज्ञानयोगः सिद्धिद इत्युत्तरेणान्वयः । तेषु कर्मस्वनिर्विण्णचित्तानां दुःखबुद्धिरन्यानामत एव कामिनां तत्फलेष्वविरक्तानां तु कर्मयोग एव सिद्धिदः फलदः ॥ ७ ॥

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्शुस्तवेऽवर ॥ श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थे साध्यसाधनयोरपि ॥४॥ गुणदोषभिदादृष्टिर्निगमात्ते न हि स्वतः ॥ निग-
 मेनापवादश्च भिदाया इति ह भ्रमः ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ॥ ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च
 नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥ ६ ॥ निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ॥ तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥७॥
 यहच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ॥ न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ ८ ॥ तावत् कर्माणि कुर्वति न
 निर्विधेयत यावता ॥ मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥ ९ ॥

यहच्छयेति ॥ यः पुमान् यहच्छया केनापि भाग्योदयेन यम कथाश्रवणकीर्तनादिसिक्तभेदेषु जातश्रद्धः उदयनादरः विषयाच्च निर्विण्णो न च तत्रातिसक्तस्तस्यस्य भक्तियोगः
 पुरुषार्थप्रदः । अत्र निर्विण्णत्वे ज्ञानेऽधिकारः अत्यासक्तत्वे कर्मण्यधिकारः अत्यासक्तिराहित्ये भक्त्याधिकार इति विवेकः । तत्र निर्वेदस्य कारणं निष्कामकर्महेतुकान्त-
 करणशुद्धिरेव अत्यासक्तेः कारणमनादविवा अत्यासक्तिराहित्यस्य कारणं यादृच्छिकमस्तङ्ग एवेति । तत्र काम्यकर्मसु प्रवर्त्तमानस्य सर्वात्मना विधिप्रतिषेधाधिकार
 इत्युत्तराध्याये वक्ष्यति । निष्कामकर्मयोगाधिकारिणस्तु यथाशक्ति स च ज्ञानभक्तियोगाधिकारारत्यागेव तदधिकृतयोस्तु स्वल्पः तत्सिद्धानां तु न किञ्चित् ॥ ८ ॥ कर्मयोगा-
 वधिमहत्त्वव्यक्ति ॥ यावता यावत् न निर्विधेयत विरक्तो न भवेत् ज्ञानयोगयोग्यो न भवेत् अथवा यावत् मत्कथाश्रवणादौ श्रद्धा न जायते यावदधिकारी भक्तिमार्गे
 प्रवृत्तो न भवेत् तावत् कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि कुर्वति ॥ ९ ॥

कर्मयोगिनो ज्ञानभक्तिसूचिकारोहप्रकारमाह—स्वति ॥ हे उद्धव अनायीः कामः फलकामनारहितः स्वधर्मस्थो यज्ञैर्यज्ञान्माराधयन् यद्वन्यत् निषिद्धं न समाचरेत् तदा स्वर्गनरकौ न याति । नरकयानं हि देया भवति । विहितातिक्रमाद्वा निषिद्धाचरणान्ना । तत्र स्वधर्मसत्त्वाग्निषिद्धवर्जनाच्च नरकं न याति निष्कामत्वात्स्वर्गभाषि न यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ अस्मिन्निति ॥ किं त्वस्मिच्छोकेऽस्मिन् देहे एव वर्तमानः अनयः निषिद्धयागी अत एव शुचिः निवृत्तरागादियत्तः पुमान् यदृच्छया अनायासेनैव विशुद्धमात्मसाक्षात्कारात्सकं ज्ञानं मद्भक्तिं वा प्राप्नोति । यदृच्छयेति केवलज्ञानादापि भक्तेर्दुर्लभतां द्योतयति ॥ ११ ॥ स्वर्गिणोऽपीति ॥ निरयिण इति दृष्टान्ताथंम् । तथा च यथा निरयिणो नारका एतं लोकं मनुष्यदेहिमिच्छन्ति तथा स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति । यत इदं शरीरं ज्ञानसाधकम् । यद्वा । तृतीया षष्ठ्यर्थे । ज्ञानभक्तयोः साधकम् । तदुभयं स्वर्गिनारकिशरीरं तयोर्ज्ञानभक्तयोरेसाधकमिति ॥ १२ ॥ नेति ॥ अतो विचक्षणो विवेकी नरः । वा इति इयार्थे । नारकाशिव । यथा नारको न काङ्क्षति तथा स्वर्गानं न स्वधर्मस्थो यजन् यज्ञैरनाशीः काम उद्धव ॥ न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् ॥ १० ॥ अस्मिच्छोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनयः शुचिः ज्ञानं विशुद्धमान्नाति मद्भक्तिं वा यदृच्छया ॥ ११ ॥ स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति लोकं निरयिणस्तथा ॥ साधकं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकम् ॥ १२ ॥ न नरः स्वर्गानं काङ्क्षन्नारको वा विचक्षणः ॥ नेमं लोकं च काङ्क्षत देहाऽऽवेक्षात्प्राप्नोति ॥ १३ ॥ एतद् विद्वान् पुरा मृत्योरभवाय घटेत सः ॥ अप्रमत्त इदं ज्ञात्वा मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् ॥ १४ ॥ छिद्यमानं यमैरैः कृतनीडं वनस्पतिम् ॥ खगः स्वकेतमुत्प्लुज्य क्षेमं याति ह्यलम्पटः ॥ १५ ॥ अहोरात्रैश्छिद्यमानं बुद्ध्वाऽऽयुर्भवेपथुः ॥ मुक्तसङ्गः परं बुद्ध्वा निरीह उपशाम्यति ॥ १६ ॥ नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं पुवं सुकरुणं गुरुकरुणधारम् ॥ मयाऽबुद्धलेन नभस्वतीरितं पुमान् भवाम्बिध न तरेत् स आत्महा ॥ १७ ॥

काङ्क्षेत् । यद्वा । उभयसाधकानि काम्यानि निषिद्धानि वा कर्माणि न कुर्यादित्यर्थः । अतिश्रेष्ठत्वात्पुनरपि मनुष्यो भवेयमिति इमं मनुष्यलोकमपि न कङ्क्षेत् । यतो देहान्शात् देहादावहंममाध्यासात् प्रमावति स्वरूपानुसन्धानरहितो भवति ॥ १३ ॥ एतदिति ॥ अपि तु एतच्छरीरसम्बन्धस्थानार्थहेतुत्वं विद्वान् जानन् स विवेकी इदं प्राप्तं शर्त्तरथसिद्धिदं पुरुषार्थमाप्तिसाधनमपि मर्त्यं मरणशीलं ज्ञात्वा मृत्योः पुरा समर्थवस्थापमेव अप्रमत्तः सावधानः सन्नभवाय मोक्षाय घटेत यत्नं कुर्यात् ॥ १४ ॥ छिद्यमानमिति ॥ यथा कृतं नीडं यस्मिन् स्वकेतं स्वाश्रयं वनस्पतिं यमैर्यमवन्विदैर्यैतैः पुरुषैः छिद्यमानं दृष्ट्वा तत्रालम्पटः अनासक्तः खगस्तमुत्प्लुज्य क्षेमं सुखं याति ॥ १५ ॥ अहोरात्रैरिति ॥ तथा अहोरात्रैः कालशैः कालशैः छिद्यमानम् आयुर्बुद्ध्वा भयेन वेपथुः कर्मो यस्य सः मुक्तसङ्गः अनासक्तः सन् परं परमात्मानं बुद्ध्वा निरीहः सन्नृपशाम्यति ॥ १६ ॥ नृदेहमिति ॥ आद्यं सर्वफलमूलं तदुपार्जितसाधनेनैव सर्वफलप्राप्तेः सुदुर्लभमुपायकोटिमिरपि प्राहुः पराशरं तथापि सुलभमकस्माद्व्यथत्वात् सुकल्पं सर्वसाधनक्षमं गुरुः सश्रि-

तमात्र एव कर्णधारो यस्य तम् । मया स्मृतमात्रेणश्वरेणानुकुम्भारूढेन प्रेरितं श्रपितं नृदेहं पुत्रं नावं लब्ध्वेति शेषः । यो भवाब्धिं संसारसागरं न तरेत् स आत्महा आत्मानमेव दुःस्सागरे त्यजजयदिति ॥ १७ ॥ एवमविरक्तस्य कर्मयोगमुक्त्वा विरक्तस्य ज्ञानयोगं वदन् ज्ञानप्राप्तेः पूर्वं किंचित्कृत्यं वर्जनीयं चाह-यदेति ॥ यदा त्वारम्भेषु कर्मसु निर्विण्णः दुःसहर्शेनोद्विग्नस्तत्कलेषु विरक्तश्च तदायं योगी संयतेन्द्रियः सन् श्रानायामादायोसेतत्पतनः स्वस्य मनः । यद्वा । आत्मनोऽभ्यासेन आत्मविषयवृत्तिसन्तत्या अचलं यथा तथा धारप्रभ्यर्थाति शेषः ॥ १८ ॥ धार्यमाणमिति ॥ मयि धार्यमाणमपि मनो यर्हि पूर्वमेवात्यन्तधारणासंभवात् आश्वेव भ्राम्यत् विषयान्तरं प्रति गच्छत् अनवस्थितं स्यात्तदा अतन्द्रितः अनलसः प्रयत्नवान् सन् अनुरोधेन मार्गेण किंचित्तदपेक्षापरुषद्वारेण शनैरत्मनो वशं नयेत् ॥ १९ ॥ ननु तर्हि यथापूर्वमेव स्यात्-त्राह-मन इति ॥ सर्वथा मनोगतिं नैव विमुञ्चेत् नोपेक्षेत किंतु जितप्राणो जिनेन्द्रियश्च सन् सत्पुण्यसंपन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् । मयि धारयेदित्यर्थः ॥ २० ॥ अनुरोधमार्गं सदृष्टान्तं स्तौति-एष इति ॥ एषः अनुवृत्तिमार्गेण मनसः सद्ब्रह्म एव परमो योगः स्मृतः योगसाधनत्वात् उपचारेण स्तुतिः । तत्र दृष्टान्तः । यथा अश्वचारकः

यदारम्भेषु निर्विण्णो विरक्तः संयतेन्द्रियः ॥ अभ्यासेनात्मनो योगी धारयेदचलं मनः ॥ १८ ॥ धार्यमाणं मनो यर्हि भ्राम्यदाइव नवस्थितम् ॥ अतन्द्रितोऽनुरोधेन मार्गेण आत्मवशं नयेत् ॥ १९ ॥ मनोगतिं न विमुञ्चेन्नितप्राणो जितेन्द्रियः ॥ सत्त्वसंपन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् ॥ २० ॥ एष वै परमो योगो मनसः संप्रहः स्मृतः ॥ तद्दयज्ञत्वमन्विच्छत् दम्यस्थेवर्ततो मुहुः ॥ २१ ॥ सांख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतः ॥ भवायथावदुध्ययेभनो यावत्प्रसीदति ॥ २२ ॥ निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः ॥ मनस्त्यजति दौरात्म्यं चिन्तितस्यानुचिन्तया ॥ २३ ॥ यमादिभियोगपथैरात्मीक्षिक्या च विद्यया ॥ ममाचौपासनभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मनः ॥ २४ ॥

अदान्तस्य दम्यस्य दमनीयस्यावर्ततोऽश्वस्य हृदयज्ञत्वं स्वमनोऽभिप्रायानुसारगतिमन्विच्छन् अपेक्षमाणः शनैः शनैः पुनः पुनस्तमनुसरन्नेव शिक्षयति कश्चित्तं धावन्तं च रश्मिना द्रुत्वैव गच्छति न तु सर्वथोपेक्षते तथा किंचित्तनुरोधं कुर्वन्नेव मनो वशं नयेदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवमीषद्वशीकृतस्य मनसोऽत्यन्तैश्वर्योपायमाह-साह्वयेनेति ॥ यावन्मनः प्रसीदति निश्चलं भवति तावदनु निरन्तरं साह्वयेन तत्त्वविवेकेन सर्वभावानां महदादिदेहान्तानामनुलोमतः प्रकृत्यादिक्रमेण शवं प्रतिलोमतः पृथिव्यादिक्रमेणाप्ययं च ध्यायेत् ॥ २२ ॥ निर्विण्णस्येति ॥ नानाविधव्यापारेणोद्विग्नस्य तत्कलेषु विरक्तस्य च उक्तवेदिनः गुरुपदिष्टार्थलोचकस्य पुरुषस्य तस्यैव गुरुपदिष्टार्थस्य चिन्तितस्य तत्त्वस्यानुचिन्तया मनोदौरात्म्यं विषयार्सिकं त्यजतीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ यमेति ॥ यमादिभिर्यमानियमासनदिभिरीयोगमार्गैः आन्वीक्षिक्या तत्त्वविक्षात्मिकया विद्यया च ममाचार्याः श्रीमूर्तेः उपासनभिर्ध्यानादिभिर्वा उपायैर्मनोध्यानयोग्यं मां परमात्मानं स्मरेत् । नान्यैरुपायैः अतोऽव्यमुपायं न कुर्यादित्यर्थः । वाशब्देदारस्य पक्षस्य स्वातन्त्र्यं

दर्शयति ॥ २४ ॥ यदिति ॥ यद्यपि योगिनः पापाचरणं नैव संभवति तथापि कदाचिद् यदि प्रमादेन योगी विगर्हितं निषिद्धं कर्म कुर्यात्तदा तदहं पापं योगेन ज्ञानाभ्यासेनैव यद्दधानेनैव वा दहेत् । अतस्त्रय पापसंभावनायामन्यच्छूदि प्रायश्चित्तं कदाचनपि न कुर्यादित्यर्थः । योगेनेति नामसंङ्कर्तिसंज्ञानादेरप्युपलक्षणम् ॥ २५ ॥ ननु छच्छूदितिः पापनिवर्तने को दोष इति चेत्त्राह—स्वे स्वे इति सार्द्धम् ॥ तत्र स्वे स्वेऽधिकारे भक्तस्य भक्तौ योगिनो योगे चेत्यादिर्या निष्ठा स्थितिः स एव गुणः न त्वितरः एतेन स्वस्वाधिकारविरुद्धा निष्ठा दोषः इत्यर्थार्हुक्तम् । कर्मणां स्वाभाविकप्रवृत्तिरूपाणां जात्या उत्पत्त्यैवाशुद्धानामनर्थमूलानामनेन गुणदोषविधानेन नियमः सङ्कोचः कृतः । स च सद्ज्ञानां विषयासक्तानां त्याजनेच्छया । अयं भावः । पुरुषस्याशुद्धिर्नाम न प्रवृत्तेरन्यास्ति स्वाभाविकप्रवृत्त्यैव तस्य गलितत्वात् । न च सहसा सर्वतो निवृत्तिः कर्तुं शक्यते । अत इदं न कर्त्तव्यमित्येवं कर्त्तव्यमित्येवं स्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचद्वारेण निवृत्तिरेव क्रियते । वेदस्य निवृत्तिरेव उच्यते ॥ इत्यादिना वक्ष्यते । अतो योगिनः स्वाभाविकप्रवृत्त्यभावात् प्रायश्चित्तिविधिगोचरता । किंच ज्ञानिनो ज्ञानेन भक्तस्य भक्त्या च यदि पापं न नश्येत्तदा तेन तेन पापनाशार्थं यदि कुर्यात्प्रमादेन योगी कर्म विगर्हितम् ॥ योगेनैव दूहेदंही नान्यत्तत्र कदाचन ॥ २५ ॥ स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ॥ कर्मणां जात्यशुद्धानामनेन नियमः कृतः ॥ गुणदोषविधानेन सद्ज्ञानां त्याजनेच्छया ॥ २६ ॥ जातश्रद्धो मात्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु ॥ वेद दुःखात्मकान्कामान्परित्यागेऽत्यनीश्वरः ॥ २७ ॥ ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ॥ जुषमाणश्च तान्कामान्दुःखोदकांश्च गृह्यन् ॥ २८ ॥ प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो माऽसङ्गन्मुनेः ॥ कामा हृदय्या नश्यन्ति सर्वे मयि हृदि स्थिते ॥ २९ ॥

प्रायश्चित्तमनुष्ठेयत् । ज्ञानभक्तयोः सर्वपापनाशकत्वं सर्वशास्त्रसिद्धमतः पराधि कारगतच्छूदि तेन तेन कुतोऽनुष्ठेयम् । कृच्छ्रात्वनुष्ठाने च स्वधर्मनिष्ठापरित्यागः परधर्मप्रसक्तश्च स्यात् । वस्तुतो ज्ञानिभक्तयोः पापे प्रवृत्तिरेव न स्यात् । यदि दैवात्स्यात्तदपि ज्ञानात्मिकयोगेज्जैत्यैव परमशोधकत्वाच्चाभ्यामेव स्तत् एव पापक्षय इत्यतो गुणदोषमयविधि- प्रतिषेधाधिकारमध्यपातित्वं ज्ञानिभक्तयोः प्रायेण नोक्तम् ॥ २६ ॥ भक्त्याधिकारिणो भक्तियोगमाह—जातश्रद्ध इति युग्मम् ॥ यस्तु मत्कथासु जातश्रद्धोऽत एव सर्वकर्मसु लौकिकवैशिकेषु दुःखसुबुद्ध्या उद्विग्नः न तु तत्फलेषु यतः कामान् विषयान् दुःखात्मकान् दुःखप्रदान् वेद ज्ञानत्रयि यस्मात् तत्परित्यागे अनीश्वरः अशक्तः स तु ततः तामवस्थापारमार्थैव दुःखमुक्तमुरारफलं येषां तान् कामान् गृह्यन् निन्दन्नेव जुषमाणः प्रीतः प्रसन्नचित्तः श्रद्धालुर्भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयश्च सन् श्रवणादिभिर्भा प्रजेत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ प्रोक्तेनेति ॥ श्रद्धाश्रुतकथायां मे इत्यादिनोक्तप्रकारेण असकृत् नित्यं मां भजतो मुनः मयि हृदि स्थिते सति हृदय्याः हृदताः कामवासनाः सर्वा अपि नश्यन्ति ॥ २९ ॥

भिद्यत इति ॥ अस्य मद्भक्तस्याखिलानामात्मनि स्वरूपभूते मयीश्वरे दृष्टे साक्षात्कृते तदनन्तरमेव श्रुत्विश्रिज्जडग्रथनरूपोऽहङ्कारः श्रुत्विष्यत् दुर्मोचनीयो भिद्यते
 निवर्त्तते । ततः सर्वे संशयाः असन्भावनाद्याः च्छिद्यन्ते । ततः कर्माण्यनारब्धफलानि संसारहेतुभूतानि क्षीयन्ते । सर्वत्र कर्मकर्त्तारि लट् । शेषं प्रथमस्कन्धे ज्ञेयम् ॥ ३० ॥
 तदेवं व्यवस्थयाऽधिकारत्रयमुक्तं तत्रापि भक्तेरङ्गनिरपेक्षत्वात् अन्यस्य च तत्सापेक्षत्वाद्भक्तियोग एव श्रेष्ठ इत्युपसंहरति -तस्मादिति ॥ तस्मात् भक्तियोगस्य मुख्यसाधन-
 त्वात् इह कर्मादिसाधनत्रयमध्ये मद्भक्तियुक्तस्य मय्येवात्मा चिन्तय्यस्य योगिनो न ज्ञानं प्रकृतिविकलात्मज्ञानं न च वैराग्यं विषयवैतृष्णयरूपं श्रेयो भवेत् श्रेयः-
 साधनतया नपेक्षितं भवेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ तत्र हेतुः—यदिति गुणम् ॥ यत्फलं कर्मभिः यज्ञादिभिः तस्मात् सास्त्रीयकार्यकृत्सेन इत्यादिभिः तथा इतरैः श्रेयःसाधनैः
 तीर्थव्रतादिभिरवाप्यते तत्सर्वं स्वर्गमपवर्गं मोक्षं मद्भक्त्यै कथंचित् साधनावस्थायाम् यदि वाञ्छति तदपि अजसा मद्भक्तियोगेन लभते । यदि वाञ्छतीत्यनेन
 भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।क्षीयन्ते चाऽऽस्य कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलात्मनि॥३०॥ तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः॥
 न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्विह ॥ ३१ ॥ यत्कर्मभिर्भयतपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ॥ योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ॥ ३२ ॥ सर्वं
 मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽजसा ॥ स्वर्गोपवर्गं मद्भक्त्यै कथंचिद्वि वाञ्छति ॥ ३३ ॥ न किंचित्साधवो धीरा भक्ता ह्येकान्तिनो मम ॥
 वाञ्छन्त्यपि मया इत्तं कैवल्यमपुनर्भवं ॥ ३४ ॥ नैरेष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् ॥ तस्माद्विराशिषो भक्तिनिरपेक्षस्य मे भवेत् ॥ ३५ ॥
 न मय्येकान्तभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः ॥ साधूनां समचित्तानां बुद्धेः परमुपेयुषाम् ॥ ३६ ॥ एवमेतान्मयादिदृष्टाननुत्तिष्ठन्ति मे पथः ॥ क्षेमं
 विन्दन्ति मत्स्थानं यद्ब्रह्म परमं विदुः ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥
 वाञ्छा तु तस्य नास्त्युक्तम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ नेति ॥ वस्तुतस्तु साधवः सदाचाराः धीराः धीमन्तः एकान्तिनो मदेकनिष्ठाः मम भक्ताः मया दत्तमपि अपुनर्भवामत्य-
 न्तिकमपि कैवल्यं न गृह्णन्ति । किं पुनर्वक्यं न वाञ्छन्तीति ॥ ३४ ॥ तदुपपदयति—नैरेष्यमिति ॥ यस्मात् निरपेक्षस्य सर्वापेक्षारहितस्य पूर्णकामस्य मम भक्तिनिर्वा-
 शिषो निष्कामस्यैव पुरुषस्य भवेत् तस्मान्नैरपेक्ष्यमेव परं सर्वत उत्कृष्टमनल्पकं महत् निःश्रेयसं पुरुषार्थसाधनं बुद्धः प्राहुः । यद्वा । निरपेक्षस्येति पुरुषस्यैव
 विशेषणं निराशीस्त्वदाचार्य ॥ ३५ ॥ एवं भक्तिज्ञानसिद्धानां न गुणदोषा इति विरोधपरिहारमुपसंहरति—नेति ॥ मय्येकान्तभक्तानां तथा साधूनां निरस्तरागादीनां
 समचित्तानां बुद्धेः परमीश्वरसुपेयुषां प्राप्तवृत्तां ज्ञानिनां च गुणदोषोद्भवा गुणाः पुण्यपापात्मका न भवन्ति ॥ ३६ ॥ एवमिति ॥ उक्तप्रकारान्मन्योपदिष्टानेतान् त्रिविधान् मे
 पथः मत्यान्पुपायान् ये अनुत्तिष्ठन्ति ते क्षेमं कालकर्मादिभयरहितं मम लोकं विन्दन्ति च यत्सर्वशास्त्रतात्पर्यगोचरं परमं ब्रह्म तच्च विदुः ॥ ३७ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थम-

नितार्थकारिकाम् ॥ गङ्गासाहायो निरमादिश एकादशस्य च ॥ २० ॥ एकविंशो तु भक्त्यादिदीनानां कर्मिणां नृणाम् ॥ इव्यादिगुणदोषाश्च श्लोकाः साद्धिस्त्रिंशन्विवः ॥
उवाचैत्यत्रैकेव श्लोकतुल्या अनुष्टुभः ॥ २१ ॥ य इति ॥ ये एतान् मनुकान् भक्त्यादिहान् मत्पथो मत्प्राप्तिमार्गान् । समाप्तानामाव आर्षः । हित्वा चलैः विषयेषु
धावनस्वभावैः प्राणैरिन्द्रियैः क्षुद्रान् नश्वरत्वेन तुच्छान् कामान् विषयान् जुषन्तः सेवयान् भवन्ति । शता आर्षः । ते संसरन्ति निल्लिखणदोषभाक्त्वेन नावायोनिः
भानुवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ ननु तैरेव कर्मणिः केचिद्गुणदोषभागः केचिन्नोति कुतो वैषम्यम् । न ह्यग्निना केचिन्नप्यन्ते केचिन्नोति संभवति तत्राह—स्ये स्व इति ॥ पूर्वार्द्धे स्पष्टम् ।
विपर्ययः एवाधिकारे स्थितिहास्तु दोषः स्यात् उभयोर्गुणदोषयोरेष निश्चयः स्वरूपनिर्णयः अतोऽधिकारमेदेन कल्पितौ गुणदोषौ न तु वस्तुनिष्ठविति भावः ॥ २ ॥ शुद्धच-
शुद्धी इति ॥ समानेष्वपि वस्तुषु उचरह्येके वक्ष्यमाणेषु भूत्यादिषु इत्येषु तस्य इव्यादेर्विचिकित्साार्थं योग्यसयोग्यं वेति सन्देहद्वारा स्वाभाविकप्रवृत्तिप्रतिबन्धार्थं “ यथाकार्यो
धूम ” इतिवत् शुद्धचशुद्धी योग्यत्वायोग्यत्वे विधीयते । यथा याकादिवपि वास्तूरुक्षाकः योग्यः कलन्वीशाकस्त्ययोग्यः इति । तथा गुणदोषौ तन्निमित्तोपादेयत्वानुपा-
॥ श्रीभगवानुवाच ॥ य एतान्मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकात् ॥ क्षुद्रान्कामांश्चलैः प्राणैर्जुषन्तः संसरन्ति ते ॥ १ ॥ स्वे स्वेऽ-
धिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ॥ विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः ॥ २ ॥ शुद्धचशुद्धी विधीयते समानेष्वपि वस्तुषु ॥
द्रव्यस्य विचिकित्साऽर्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ॥ ३ ॥ धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चाऽनघ ॥ दर्शितोऽयं मयाऽऽचारो धर्ममुद्ध-
हर्ता धुरम् ॥ ४ ॥ भूम्यम्बुइयनिलकाशा भूतानां पञ्च धातवः ॥ आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ॥ ५ ॥ वेदेन नामह-
पाणि विषमाणि समेष्वपि ॥ धातुषूद्रव कल्पन्त एतेषां स्वार्थसिद्धये ॥ ६ ॥

देयत्वे शुभाशुभौ तन्निमित्तकार्यार्थौ च विधीयते विभाज्य ज्ञाप्येते ॥ ३ ॥ धर्मार्थमिति ॥ हे अनघ तत्र शुद्धचशुद्धी धर्मार्थं विधीयते शुद्धे न धर्मः अशुद्धेन अपरमः इति
गुणदोषौ व्यवहारार्थं विधीयते । अशुद्धावपि राजादिभिः व्यवहारदर्शनादिकमुपादेयं नान्यदिति शुभाशुभौ यात्रार्थं निवाहार्थं विधीयते । असत्यतिग्रहदेवोषत्वेऽप्याप्तु शरीर-
निर्वाहमात्रोपादाने शुभमेव अधिकोपादानं त्वशुभं पापमेवेति । अयं चाचारो धर्मरूपां धुरं भारमुद्धर्ता कर्मजडानामित्यर्थः । नृणामर्थं मन्वादिरूपेण मया दर्शितः ॥ ४ ॥
शुद्धचशुद्धी पञ्चयिष्यन् वेदोक्तत्वेन तन्नामिनिवेशो मा भूदिति समानेष्ववस्तुषु विधीयते यदुक्तं तत्पञ्चयति—सूमीति ॥ आब्रह्मस्थावरादीनां भूतानां प्राणिना भूम्यादयः पञ्चैव
शारीराः शरीरारम्भकाः इति देहतः साध्यसुकम् । आत्मना जैवेन संयुताः इति जीवितः साध्यम् । धातवः धारयन्तीति धातवः कारणानि । अतः समाप्तकारणकत्वात्सर्वाणि
वस्तूनि समान्येव ॥ ५ ॥ वेदेनेति ॥ हे उद्धव एतेषां प्राणिनां स्वार्थसिद्धये प्रवृत्तिनिपमद्वारा धर्मादिषु पुरुषार्थसिद्धये समेष्वपि धातुषु धात्वारम्भदेहेषु विषमाणि ब्राह्मणोऽयं

क्षत्रियोऽयमित्यादिनामरूपाणि वाच्यवाचकानि वेदेन कल्पयन्ते ॥ ६ ॥ देशेति ॥ हे सत्तम न केवलं देहेष्वेव किंतु देशकालादिभावानामपि । आदिशब्देन अनुपादे यानां फलनिमित्ताधिकारिणां ग्रहणम् । वस्तूनां द्रव्यादीनामपि कर्मणां स्वाभाविकप्रवृत्तीनां नियमार्थं संकोचार्थमेव मम मया वेदरूपेण गुणदोषौ विधीयते ॥ ७ ॥ एवं गुणदोषविषयं परिशोध्य तयोः शुद्धचशुद्धिमूलत्वात् शुद्धचशुद्धी प्रपञ्चयति—अरुण्येति ॥ देशानां मध्ये अरुण्यसारः कृष्णमृगप्रचाररहितो देशः अशुचिर्भित्तं तत्राप्यब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तिरहितोऽत्यन्तमशुचिः कृष्णेन मृगेण सारः श्रेष्ठः कृष्णमृगसंचारवानपि च असौवीरः सुवीरः सत्पुरुषास्तदानसौवीरस्तद्व्यतिरिक्तः असौवीरः कीकटादिरप्यशुचिः । कीकटदेशो मगधाङ्गवङ्गकलिङ्गदिः । “अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमण्डेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥” इति स्मृतेः । अस्मरुतः म्लेच्छद्विबुधैः संमार्जनादिरहितो वा ईरिणमपूरं च । द्वन्द्व एकवद्भावः । एतद्व्यतिरिक्तः कृष्णमासत्पुरुषाद्युक्तस्तु कीकटादिरपि शुचिरित्यथादुक्तं ज्ञेयम् । “ स वै पुण्यतमो यः सत्यान्नं यत्र लभते ।” इति वचनात् ॥८॥ कर्मण्य इति ॥ द्रव्यतो द्रव्यसंख्या स्वतो वा पूर्वाह्लादियः कर्मण्यः कर्मर्हः स कालस्तस्मिन् कर्मणि गुणवान्

देशकालादिभावानां वस्तूनां मम सत्तम ॥ गुणदोषौ विधीयते नियमार्थं हि कर्मणाम् ॥ ७ ॥ अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेत् ॥ कृष्णसारोऽप्यसौ वीरः कीकटासंस्कृतेरिणम् ॥८॥ कर्मण्यो गुणवान् कालो द्रव्यतः स्वत एव वा ॥ यतो निवर्तते कर्म सदोपोऽकर्मकः स्मृतः ॥९॥ द्रव्यस्य शुद्धचशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च ॥ संस्कारेणथ कालेन महत्त्वालपतयाऽथवा ॥१०॥ इत्यनयाऽशक्त्याऽथवा बुद्ध्या समृद्ध्या च यदात्मने ॥ अघं कुर्वन्ति हि यथा देशावस्थानुसारतः ॥ ११ ॥

यतो यस्मिन् द्रव्यालभेन वा राष्ट्रविभुवादिना सूतकादिसंचारेण वाऽद्रव्यमपि कर्म निवर्तते न समाप्यते सः कालोऽकर्मकः कर्मर्नर्हः अत एव दोषः अशुद्धः स्मृतः ॥ ९ ॥ द्रव्यस्येति युगम् ॥ द्रव्यस्य वस्त्रादेर्द्रव्येण तोयादिना शुद्धिः असुद्धमूत्रादिना त्वशुद्धिः । वचनेनेति । शुद्धमशुद्धं वेति सन्देहे शुद्धमित्येवंरूपेण ब्राह्मणवचनेन शुद्धिः । अशुद्धमिति विपरीतवचनेनाशुद्धिः । संस्कारेण प्रोक्षणादिना पुण्यादेः शुद्धिः अवघ्राणादिना त्वशुद्धिः । “ कालेन काले मेघोदकं श्रायं वर्ज्यं तु व्यहमेव हि । अकाले दशरानं स्यात्तः शुद्धिर्विधीयते ॥” इति दशाहादिना नवोदकादेः शुद्धिर्विपरीतनाशुद्धिः पृथुषितान्नादेरशुद्धिः अस्यजबुपहतानां तटाकानां महत्त्वाच्छुद्धिः अल्पत्वात्त्वशुद्धिः । शक्त्याशक्त्येति । यथा शक्तस्य ज्ञानादिवैव शुद्धिः ज्वरादिना अशक्तस्य तु ज्ञानादिविनापि शुद्धिः । बुद्ध्या पुत्रजन्मादौ दशाहाद्वह्निनेन शुद्धिः अन्तर्ज्ञाने त्वशुद्धिः । समृद्धयेति । सूतकान्नादेः समृद्धं ग्रथशुद्धिः दरिद्रं प्रति तु शुद्धिः । तत्रापि विशेषमाह । यदिति । एते हि द्रव्यवचनादयो द्रव्याशुद्धिद्वारा आत्मने यदघं कुर्वन्ति तद्देशावस्थानुसारत एव । यथा यथावत्कुर्वन्ति न सर्वतः । तथा हि निर्भय एव देशे ज्ञानादिना शुद्धिं कुर्वन्ति चोर्व्याघ्रादिभयाकुले देशे तु ज्ञानादिविनापि शुद्धिरेव । तथा रोगादि-

व्यतिरिक्तयुवावस्थायामेव ते ज्ञानादिना शुद्धिं कुर्वन्ति । बाल्यरोगाद्यवस्थायां तु द्विवापि नाशुद्धिः । हिशब्देनात्र शास्त्रमसिद्धं सूचयति । “ देशं कालं तथाऽऽत्मानं इयं इत्यप्रयोजनम् । उपपत्तिपरस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥ ” इति ॥ १० ॥ ११ ॥ इत्यादिभिर्द्रव्यस्य शुद्धिरित्युक्तं तत्र वचनादिशुद्धिरेकहृषैव । इत्यतस्तु शुद्धिर्बहुधेति तां प्रपञ्चयति—धान्येति ॥ धान्यादीनां रसादीनां पार्थिवानां युतायुतैः कालवायुवादिभिः शुद्धिरित्यन्वयः । तत्र धान्यस्य वाय्वातपादिना शुद्धिः । दाहणं काष्ठानां लौकिकानां वैदिकानां महत्समादीनां च मृत्तोयाथाप्यन्यन्यमेधोपहानानां तु तत्क्षणेन शुद्धिः। अस्यां गजदन्तादीनां वाय्वातपादिना शुद्धिः । तन्तुरचितव-
ह्नाणां तोयेन शुद्धिः । रसस्य क्षीरघृतमध्वादेः केशादिशोषेन तापादिना च । तैजसानां सुवर्णादीनां क्षालनदाहादिना । चर्मणां तैलेन । अग्न्येषामपि पार्थिवानां रथ्याकर्दमघटे-
शकादीनां यथायथं कालादिभिः शुद्धिः । तथापि काकात्पत्रजाडुपघाततारतयेन देशकालाद्यनुसारेणैव । एतैरथैश्च युतायुतैः मृत्तोयादिभिर्मिलितैः केवलैश्च शुद्धिः । यथा तैजसानां मृत्तोयाग्निभिः । ऊर्णयाः केवलेन वायुनेति ॥ १२ ॥ अमेधयेति ॥ अमेधयेन लिप्तं यत् पृथगतवह्नादि तत् येन तत्क्षणक्षारान्त्रोदकादिना गन्धं च लेपं च धान्यदावस्थितानूनां रसतैजसचर्मणाम् ॥ कालवायुवज्रिमृत्तोर्यैः पार्थिवानां युतायुतैः ॥ १२ ॥ अमेधयल्लिप्तं यद्येन गन्धलेपं व्यपोहति ॥ भजते प्रकृतिं तस्य तच्छौचं तावद्विष्यते ॥ १३ ॥ स्नानदानतपोऽवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः ॥ मत्सृत्या चात्मनः शौचं शुद्धः कर्मो-
चरेद् द्विजः ॥ १४ ॥ मन्त्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्मदर्पणम् ॥ धर्मः संपद्यते षड्भिरधर्मस्तु विपर्ययः ॥ १५ ॥ क्वचिद् गुणोऽपि दोषः स्याद्दोषोऽपि विधिना गुणः ॥ गुणदोषार्थनियमस्तद्भिर्दामेव वाधते ॥ १६ ॥

व्यपोहति त्यजति स्नानं मलं त्यक्त्वा च प्रकृतिं स्वमेव रूपं भजते तस्य तच्छौचं शोधकम् । यावता च तत्क्षणादिना मलं व्यपोहति तावत्प्रमाणं स्वरूपत आवृत्तितो वा तत्कर्मव्यभिच्यते ॥ १३ ॥ कर्तृशुद्धिमाह—स्नानेति ॥ आत्मनः साहङ्कारस्य कर्तुरितैः ज्ञानादिभिर्यथायथं तत्कर्मनिर्मासार् शौचं शुद्धिर्मवति । इयं च शुद्धिर्न व्यवहारार्थं किंतु विहितकर्मनिष्ठानार्थेत्याह शुद्ध इति । एतैः शुद्धः सत्त्वो द्विजः उपलक्षणतया शूद्रादिरपि कर्मचरेत् । अवस्था कर्मयोग्या वीर्यं शक्तिः संस्कार उपतयनादिः कर्मसन्धो-
पासनदीक्षादि ॥ १४ ॥ मन्त्रयेति ॥ सदुत्सुखावथावत् साङ्गोपाङ्गविनियोगसहितं परिज्ञानं मन्त्रस्य शुद्धिः। महामीश्वरागर्पणं कर्मणः शुद्धिः । एवम् अरुण्यसार इत्यारभ्य कथितैः देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मभिः षड्भिः शुद्धैर्धर्मैः संपद्यते । एतेषां विपर्ययः अशुद्धिः सोऽधर्मः अधर्मैर्हतुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ अयं च गुणदोषविभागो न क्वापि नियत इत्याह—क्वचिदिति ॥ विधिना विधिबलेन विषयमेव व्यवस्थया क्वचिद्गुणोऽपि दोषः स्यात्क्वचिद्दोषोऽपि गुणः स्यात् । यथा आपदि शनिग्रहो गुणोऽऽयनापदि निषिद्धत्वा-
दोषः । परधर्मश्च परस्य गुणोऽपि स्वस्य दोषः । अतिरक्तस्य गृहस्थकुटुम्बत्यागादिर्दोषोऽपि विरक्तस्य विहितत्वात् गुणः । एवं योऽयं गुणदोषयोरेकस्मिन्नेवार्थे नियमः गुणदो-

धार्थं वा यो नियमः स तयोपगुणदोषयोर्विदां भेदमेव बाधते । भेदस्य वास्तवत्वे एवं विपर्ययो न स्यादित्याशयः ॥ १६ ॥ ऋचिदोषस्य दोषभासत्वं गुणत्वं चाह-समानेति ॥
 तुल्यस्यापि कर्मणः सुरापानादेराचरणमपतितानां पतनहेतुरपि जाल्या कर्मणा वा पतितानां पुनः पातकप्रधिकारभ्रंशकं न भवति पूर्वमेव पतितत्वात् । अतोऽत्र दोषस्यापि
 दोषता नास्तीत्यर्थः । तथा इयदिसङ्गो यतेदोषोऽपि गृहस्थार्यौत्तचिकः स्वीकृतो गुण एव । “ ऋनौ भार्यामुपेयात् ” इति विहितत्वात् । उभयत्र दृष्टान्तमाह । पूर्वमेवाधः
 शयानो यथा पुनर्न पतति तथेति ॥ १७ ॥ अतः प्रवृत्तिशास्त्रस्यापि निवृत्तावेव तात्पर्यमित्याह-यतो यतो विषयात्पुरुषो निर्वर्तेत विच्छिद्येत ततस्तत एव
 बन्धाद्भिमुच्येत । एष विषयासक्तिबन्धनिवृत्तिलक्षणो धर्म एव नृणां क्षेमः परमसुखावहः शोकादानार्थनिवर्तकश्च ॥ १८ ॥ ननु शास्त्रं यथाश्रुतार्थं न प्रवृत्तिरमेव किञ्च
 स्यादित्याशङ्क्य प्रवृत्तेरनर्थहेतुतां दर्शयति-विषयेष्विति ॥ प्रथमं विषयेषु गुणाध्यासात् रमणीयबुद्धेः ततः तेषु पुंसः सङ्गः आसक्तिर्भवेत् । सङ्गाच्च तत्र तेषु विषयेषु कामो
 भोगाभिनिवेशो भवेत् । तदा येन स कामः प्रतिहन्यते तेन सह तेषां नृणां कामादेव हेतोः कलिः कलहो विवादो भवति ॥ १९ ॥ कलेरिति ॥ कलेश्च दुर्विषहः तीव्रः

समानकर्माचरणं पतितानां न पातकम् ॥ औत्पत्तिको गुणः सङ्गो न शयानः पतत्यधः ॥ १७ ॥ यतो यतो निर्वर्तेत विद्युच्येत ततस्ततः ॥
 एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः ॥ १८ ॥ विषयेषु गुणाध्यासात्पुंसः सङ्गस्ततो भवेत् ॥ सङ्गात्तत्र भवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणाम्
 ॥१९॥ कुलेदुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते ॥ तमसा अस्यते पुंसश्चेतना व्यापिनी द्रुतम् ॥२०॥ तथा विरहितः साधो जन्तुः शून्याय कल्पते ॥
 ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्च्छितस्य मृतस्य च ॥ २१ ॥ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं वेद नापरम् ॥ वृक्षजीविकया जीवन् व्यर्थं भक्षेव यः
 श्वसन् ॥ २२ ॥ फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ॥ श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥ २३ ॥

क्रोधो भवति तं क्रोधं तमः संमोहोऽनुवर्तते । तमसा च पुंसो व्यापिनी तत्तदर्थेषु भ्रमसा चेतना कार्याकार्यविषयिका स्मृतिः द्रुतं शीघ्रं ग्रस्यते लुप्ता भवति ॥ २० ॥
 तयेति ॥ हे साधो तथा कार्याकार्यविवेकवत्या स्मृत्या रहितो जन्तुः जीवः शून्याय कल्पते असतुल्यो भवतीत्यर्थः । ततोऽस्य मूर्च्छितस्य मृततुल्यस्य च सर्वस्य स्मार्थस्य
 पुरुषार्थस्य भ्रंशो नश्यो भवति ॥ २१ ॥ मृततुल्यत्वमेव सद्यपि-विषयेति ॥ विषयाभिनिवेशेन यः आत्मानं न वेद न चापरं परमात्मानं वेद । स वृक्षजीविकया
 वृक्षवत्पुरुषार्थानुसन्धानपूर्वकाहारग्रहणमात्रेण जीवन् वर्तते स मूर्च्छिततुल्यः । तथा यः भक्षेव परसंपत्त्यर्थं श्वसन् व्यर्थमेव जीवन् वर्तते स मृततुल्यः अतः स्वार्थनाशः ॥ २२ ॥
 ननु विषयाभिनिवेशोऽनर्थकरश्चेदेन कथं स्वर्गादिविषयः फलतया निरूपित इत्याशङ्क्याह-फलश्रुतिरिति ॥ “ स्वर्गकामो यजेत इति ” फलश्रुतिरियं नृणां श्रेयः परमफलतया
 स्वर्गादिकं न बोधयति किं स्वनिबन्धिमुखानां तेषां श्रेयसः परमफलस्य मोक्षस्य विवक्षया परं केवलं रोचनं कर्मसु रुच्युत्पादकं स्वर्गादिफलतया प्रोक्तम् । तत्र दृष्टान्तमाह ।

यथेति । वैषम्यमौषधं तत्र रोचनं लघुकादिकं यथा पित्रोच्यते “ पिब निम्बं प्रशस्यामि वस्त ते खण्डलङ्काम्ना ” इति । तथा “ शिला ते वदन्ते वस्त गडु गीं शदश पिब ” ॥ इति । दीयते च परं नहि तदौषधानकलं किं स्वारोग्यं तथेत्यर्थः ॥ २३ ॥ ननु कर्मफण्डे मोक्षस्य नामपि न श्रूयते कथं मोक्षविवशेषेत्युच्यते इत्याशङ्क्य यथा-श्रुतार्थस्याषटनान्योक्ष एव तस्य तात्पर्यमित्याह—उत्स्येति ॥ क्रामेषु पञ्चादिविषयेषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवीर्यादिवु पुत्रकन्यादिवु च आत्मनः स्वभ्यान्वयहेतुषु परिपाकतो दुःखहेतुष्वपि मर्त्याः प्राणिनः उत्स्यैव शास्त्रोपदेशं विना स्वप्नावत एव आत्मकमनसो भवन्ति हि नात्र सन्देहः ॥ २४ ॥ नेति ॥ तातेवद्वात्र स्वार्थपरमपुरुषार्थमविदुषः अजानतः अत एव न तान् प्रह्वीभूतान् वेदो यद्वोधायप्यथिति तदेव श्रेय इति विवशसितान् वृजिनाम्बनि दुःखमार्गं सूकरादिवोनिषु भाष्यतस्ततोऽपि पुनस्तमो वृक्षादियोनिं विवशतः “पशुकामो यजेत आयुरिन्द्रिययुत्रादिकामो यजेत ” इति कथं पुनस्तेष्वेव कामेषु स्वयं बुधो वेदो युञ्ज्यात् प्रवर्तेत । तथा सत्यनामः स्यादित्याशयः ॥ २५ ॥ एवमिति ॥ कुबुद्धयः भ्रान्ताः केचित् कर्ममीमांसकाः एवं ध्ववसितं वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुमुमितामवात्तरकलरोचनतया रगगीर्णां परमफलश्रुतिं

उत्पन्नैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ॥ आत्मकमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥ २४ ॥ न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिना-
ध्वनि ॥ कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥ २५ ॥ एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः ॥ फलश्रुतिं कुमुमितां न
वेदज्ञा वदन्ति हि ॥ २६ ॥ कामिनः कृपणा लुब्धाः पुण्येषु फलबुद्धयः ॥ अग्निमुग्धा धूमताऽन्ताः स्वं लोकं न विदन्ति ते ॥ २७ ॥
न ते मामङ्ग जानन्ति हृदिस्थं य इदं यतः ॥ उक्थशस्त्रा ह्यसुतुपो यथा नीहारचक्षुषः ॥ २८ ॥

वदन्ति । तत्र हेतुमाह । हि यस्यात् वेदज्ञा व्यासादयस्तथा न वदन्तीति । यद्वा । न वेदज्ञाः वेदशयानभिज्ञा इति कुबुद्धीना विशेषणम् । ततश्चैकमेव वाच्यम् ॥ २६ ॥ कामिन इति ॥ कामिनः विषयाभिलाषिणः अत एव कृपणा दीनाः अत एव लुब्धास्तृष्णाकुलाः अत एव पुण्येषु पुण्यस्थानीयेषु स्वर्गाद्यवान्तरफलेषु परमफलबुद्धयः अत एवाग्निमुग्धाः अग्निमाध्यकमार्त्तिनिवेशेन लुप्तविवेकाः अत एव धूमताऽन्ताः धूममार्गोऽन्ते येषां ते स्थलोकम् आत्मतत्त्वं न विदन्ति । तथा च श्रुतिः । “ कश्चिद् वा अस्मा-
ह्लोकालेत्य आत्मानं वेद अयमहमस्मीति कश्चित्त्वं लोकं न प्रतिजानाति अग्निमुग्धो वै धूमताऽन्तः ” इति ॥ २७ ॥ नेति ॥ अङ्ग हे उक्थ्व योऽयम् इदं जगत् मतः अभिन्नं यतश्च मत्त इदं जगत् ईदृशमपि हृदिस्थमपि च माम् उक्थं कर्मैव शस्त्रं शंस्यं कथनीयं पशुहितासाधनं वा येषां ते अत एव केवलमसुतुषुः प्राणतर्पणपराः ते न जानन्ति नीहारं तयोधूमिकावातेन ध्यामानि चक्षुषि येषां ते यथा संनिहितमपि वस्तु न जानन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥

त इति युगम् ॥ हिंसायां तत्फले मांसभक्षणे च यदि रागः स्यात् यदि तत्यागः कर्तुं न शक्यते तर्हि यज्ञ एवेत्यनुज्ञानमयी परिसङ्ख्या एव न तु तत्राशयकत्वेन चोदनाविधिरिति परोक्षमस्फुटं मे मंतमविज्ञाय विषयात्मकाः विषयविद्येचिन्ताः हिंसाविहाराः खलास्ते स्वसुखेच्छया आलब्धैः हिंसितैः पशुभिः साधितैर्यज्ञैः देवताः पितृभूतपतीश्च यजन्ते ॥ २९ ॥ ३० ॥ स्वभोपमिति ॥ स्वमदृष्टपदार्थद्विनश्वरं श्रवणमात्रेणैव श्रियं वस्तुतः असन्तम् अतिशयादिदर्शनेन दुःखजनकममुं परलोकं तथाऽस्मिन् लोक आशिषो विषयाच्च स्वहृदि संकल्प्य तत्रापि निश्चयो नास्ति विघ्नबाहुल्यात् । सिद्धानपि धनादिपदार्थान् त्यजन्ति तत्साधनव्यापारेषु विनियोजयन्ति । तत्र दृष्टान्तमाह । यथा कश्चिद्वणिक् दुस्तरसमुद्रादिलङ्घनेन बहुधनार्जनेच्छया सिद्धमपि धनं त्यजन्नुभयतो भ्रष्टो भवति तथेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ रज इति । यतस्ते स्वयं रजःसत्वतमोनिष्ठा अतो रजःसत्वतमोजुषः तादृशस्वभावानिन्द्रदीनिवोपासते मां गुणातीतं तु तथा नोपासते । यद्यपि इन्द्रदीनां मंक्षत्वान्मदुपासनेमेव तत् तथापि यथावचोपासते भेददर्शित्वात्

ते मे मतमविज्ञाय परोक्षं विषयात्मकाः ॥ हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना ॥ २९ ॥ हिंसाविहारा द्वालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया ॥ यजन्ते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन् खलाः ॥ ३० ॥ स्वभोपममुं लोकमसन्तं श्रवणप्रियम् ॥ आशिषो हृदि संकल्प्य त्यजन्त्यर्थाच्च यथा वणिक् ॥ ३१ ॥ रजःसत्वतमोनिष्ठा रजःसत्वतमोजुषः ॥ उपासते इन्द्रमुख्याच्च देवादीन्न तथैव माम् ॥ ३२ ॥ इष्टेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिवि ॥ तस्यान्त इह भूयास्म महाशाला महाकुलाः ॥ ३३ ॥ एवं पुष्पितया वाचा व्याक्षिप्तमनसां नृणाम् ॥ मानिनां चातिस्तब्धानां मद्भार्ताऽपि न रोचते ॥ ३४ ॥ वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकाण्डविषया इमे ॥ परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम् ॥ ३५ ॥

इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ आशिषो हृदि संकल्प्येत्युक्तं संकल्पं दर्शयति—इदृति । आबार्द्धं स्पष्टम् ॥ तस्य भोगस्यान्ते महाशाला महागृहस्थाः महाकुलभवाश्च भूयास भविष्यामः ॥ ३३ ॥ एवमिति ॥ पुष्पितया पुष्पस्थानीयस्वर्गादिपरया वेदेवाचा एवं व्याक्षिप्तं मनो येषां तेषां यानिनां देहाबह्वह्वारवताम् अतिस्तब्धानां गर्वितानां नृणां मद्भार्ताऽपि न रोचते अतस्ते मत्प्रवणत्वाभावात् नित्यं संसारिण एव भवन्तीति भावः ॥ ३४ ॥ वेदानां श्रुतिपरत्वं निराकृत्य निवृत्तिपरत्वं प्रकृतमुपसहरति—वेदा इति ॥ कर्मकाण्डे देवताकाण्डब्रह्मकाण्डविषया इमे सर्वेऽपि वेदाः ब्रह्मात्मविषयाः ब्रह्मैव सर्वेषामात्मा न संसारीति प्रतियादनपराः । तत्परत्वाप्रतीतौ च फलश्रुतिरियं नृणामित्यादिरित्या कारणमुक्तमेवानुस्मारयति । परोक्षेति । परोक्षमस्फुटमेव स्वामिप्रायं वदन्तीति तथाभूता एव ऋषयो मन्त्रास्तद्भारो वा अतो न तत्कार्यं सर्वेषां स्फुरति परोक्षमेव च मम प्रियम् । अयं भावः । शुद्धान्तःकरणैरेव बोद्धव्यो नान्यैरसधिकारिभिः वृथा कर्मत्यागेन भ्रंशप्रसङ्गात् ॥ ३५ ॥

नतु जैमिण्यादयः किमिति तथा वेदस्य ब्रह्मपरत्वं न वर्णयन्ति इत्याशङ्क्य तत्र मां विना वेदत्वं कोऽपि न वेदेत्याशयेनाह—शब्देति ॥ शब्दब्रह्म वेदः सुदुर्बोधं तत्र स्वरूपतोऽपि दुर्ज्ञानमित्याह । प्राणेति । प्रथमं प्राणमयं परात्वं ततो मनोमयं परान्यास्यमनाहतचक्रस्थम् । उपलक्षणतया बुद्धिमयं मध्यमात्वं हृदये मणिपूरकचक्रस्थं तत इन्द्रियमयं वैश्वर्यात्वं तस्य वाग्यञ्जकत्वेन वागिन्द्रियप्रधानत्वात् । किं च । अनन्तपारं समष्टिशाणादिमस्य निर्विशेषस्य च तस्य कालतो देशतश्चापरिच्छेदात् अर्थतोऽपि दुर्ज्ञानमाह । गम्भीरं विपुढार्यम् अत एव समुद्रवदुर्विगाह्यं मलिप्रवेशानर्हम् । तथा च श्रुतिः । “ चत्वारि वाक्परिणिता पदानि तानि विद्वद्ब्रह्मणा ये मनीषिणः । गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥ ” अस्वार्थः । वाचः शब्दब्रह्मणः परिणिता परिमितानि । जसोऽहोदशच्छान्दसः । पदानि रूपाणि चत्वारि ये मनीषिणो ब्राह्मणास्ते विदुः । गुहायां देहमध्ये त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति स्वरूपं न प्रकाशयन्ति । यतो वाचस्तुरीयं केवलं चतुर्थं भागं वैश्वर्यात्वं मनुष्याः प्राणिनो वदन्ति । तमपि वदन्त्येव न तु तत्त्वतो जानन्ति ॥ ३६ ॥ तत्र मनीषिभिरैव ज्ञेयं सूक्ष्मं तत्त्वरूपं दर्शयति—मयेति ॥ भूमा अपरिच्छिद्येन अनन्तशक्तिना नियन्वा ब्रह्मणा

शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेन्द्रियमनोमयम् ॥ अनन्तपारं गम्भीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् ॥ ३६ ॥ मयोपबृंहितं भूमा ब्रह्मणाऽनन्तशक्तिना ॥

भूतेषु घोषरूपेण विसेषूणैव लक्ष्यते ॥ ३७ ॥ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णमुद्गमते सुखात् ॥ आकाशाद्वोषवात्राणो मनसा स्पशोरूपिणा

॥ ३८ ॥ छन्दोमयोऽमृतमयः सहस्रपदवीं प्रभुः ॥ ओङ्काराद्भ्यञ्जितस्पर्शस्वरोष्मान्तःस्थभूषिताम् ॥ ३९ ॥ विचित्रभाषाविततां

छन्दोभिश्चतुरत्तरैः ॥ अनन्तपारां बृहतीं मृजत्याक्षिपते स्वयम् ॥ ४० ॥

मयाऽन्वयार्थिणोपबृंहितमधिष्ठितं भूतेषु सर्वश्राणिषु घोषरूपेण नारूपेण मनीषिमिर्लक्ष्यते ज्ञायते । विसेषु कमलमृणालेषु ऊर्णान्त-तुरिव लक्ष्यते ॥ ३७ ॥ यथेति त्रिकम् ॥ ऊर्णमभिर्दूतकीटः यथा स्वहृदयात् हृदयाकाशात् मुखात् मुखद्वारा ऊर्णान्तमुद्गवते बहिः प्रकटयति । तद्वर्षः । तथा प्राणस्तु तदुपाधिहरण्यगमरूपः प्रभुः समर्थो भगवान् छन्दोमयो वेदप्रतिपादितमूर्तिः स्वतस्त्वमृतमयः घोषवान् नादोपादानवान् सन् स्पर्शम् उपलक्षणतया स्पर्शादीन् वर्णान् रूपयति सङ्कल्पयति । स्पर्शरूपी तेन मनसा निमित्तभूतेन हृदयाकाशात् सहस्रपदवीं बहुमार्गाम् ओङ्कारात् उरःकण्ठादियोगेन व्यञ्जितैः स्पर्शादिभिर्भूषिताम् ओङ्कारश्चात्र हृदतः सूक्ष्मोऽभिप्रेतो नत्वकारादिवर्ण-रूपस्तस्य व्यङ्ग्यकोटिगत्वात् । तत्र स्पर्शाः कादयो मावसानाः पञ्च वर्णाः । स्वराः अकारादयः षोडश । ऊष्माणः शषसहाः । अनन्तस्था यत्नवाः । विचित्राभिर्वैदिकलौ-किकभाषाभिर्विचितां विस्तृतां यथोत्तरं चत्वार्यक्षराणि अधिकानि येषां तैच्छन्दोभिरुपलक्षिताम् । एवमनन्तपारां नास्त्यन्तः परिच्छेदबः परोऽवधिर्यस्यास्तां बृहतीं वैश्वरीं वाचं सृजति । तां स्वयमेवाक्षिपते संहरति च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

गायत्रीति ॥ तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततश्चतुरक्षरवृद्धयोष्णिगादिच्छन्दसि अत्यष्टिः अतिजगती अतिविराट् चेत्यर्थः । एतैः छन्दोभिरुपलक्षितामिति पूर्वेणैवान्वयः । अतो बृहत्पि साकल्येन स्वरूपतो दुर्ज्ञेयैवेत्युक्तं भवति ॥ ४१ ॥ अथार्थतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह—किमिति ॥ कर्मकाण्डे विधिवाक्यैः किं विधत्ते । देवताकाण्डे च मन्त्रवाक्यैः किमाचष्टे किं प्रकाशयति । ज्ञानकाण्डे च निषेधार्थं किमनूब विकल्पयेदित्यस्या वेदवाचो हृदयं तात्पर्यं मत् मतोऽन्यः कश्चनापि न वेद न जानाति ॥ ४२ ॥ स्वयं तदभिप्रायमाह—मामिति सार्द्धम् ॥ कर्मकाण्डे मामेव यज्ञरूपं विधत्ते मामेव च तवेदवतारूपमभिधत्ते । न मत्तः पृथक् यज्ञाकाशादि ग्रन्थजानम् । “ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ” इत्यादिना विकल्प्य “ नेह नानास्ति किंचन ” इत्यादिनापोहते निषिध्यते । तदप्यहमेव न मत्तः पृथगस्ति । शब्दो वेदः मां सर्वकारणत्वेन परमार्थरूपमाश्रित्य पिदां मायामात्रमित्यनूब “ नेह नानास्ति किंचन ” इति तद्भिदां च प्रतिषिध्यन्ते प्रसीदति निवृत्तव्यापारो भवति एतावानेव सर्ववेदस्यार्थः । अयं भावः । यथा ह्यङ्कुरे

गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्कुरे च ॥ त्रिष्टुब्जगत्यतिच्छन्दो ह्यात्यष्टयतिजगद्विराट् ॥ ४१ ॥ किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूब विकल्पयेत् ॥ इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद्देदं कश्चन ॥ ४२ ॥ मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते त्वहम् ॥ एतावान्सर्वेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम् ॥ मायामात्रमनूब्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवते एकादशस्कन्धे एकाविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ उद्धव उवाच ॥ कति तत्त्वानि विश्वेश संख्यातान्यृषिभिः प्रभो ॥ नवैकादश पञ्च त्रीण्यात्य त्वमिति ह्युश्रुम ॥ १ ॥ केचित्पर्विश्रुतिं प्रादुरपरे पञ्चविंशतिम् ॥ सप्तैके नव षट् केचित्त्रत्वार्यैकादशपरे ॥ केचित्सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश ॥ २ ॥ एतावत्त्वं हि संख्यानामृषयो यद्विवक्षया ॥ गायन्ति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

यो रसः स एव तद्विस्तारभूतानाकाण्डशाखास्त्वपि । तथैव ऋणवस्य योऽर्थः परमेश्वरः स एव तद्विस्तारभूतानां सर्ववेदकाण्डशाखानामपि सङ्गच्छते नान्य इति ॥ ४३ ॥ इति श्रीरुष्णमेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् ॥ एकादशस्कन्धे विश्वेशे व्याजङ्गसहायकः ॥ २१ ॥ द्वाविंशो तत्त्वसङ्ख्यायामविरोधविधोच्यते ॥ पुंश्रुत्योर्विकोऽत्र श्लोकाः सार्द्धाः कुंक्षणिमताः ॥ उवाचसप्तकं साङ्घिर्त्रयैः षष्टिरनुष्टुभः ॥ २२ ॥ पूर्वं साङ्ख्येन सर्वभावानामिति तत्त्वविमर्शस्य मनःप्रसादेतुल्यमुक्तं तत्र तत्त्वानां न्यूनाधिक्यसन्देहात्पृच्छति—कतीति ॥ हे विश्वेश हे प्रभो ऋषिभिरागमेषु तत्वानि बहुधा सङ्ख्यातानि त्वं तु नवैकादश पञ्च त्रीन् अष्टाविंशतिं तत्त्वान्यात्य । ऊनविंशोऽध्याये तद्वयं शुश्रुम श्रुतवन्तस्तत्र कति मुक्तामसीति । अत्र केचित् प्राहुः । प्रकृतिस्थाने त्रयो गुणा एव त्वया गृहीताः न तु गुणसाम्यरूपा प्रकृतिरिति ॥ १ ॥ केचिदिति सार्द्धम् ॥ २ ॥ एतावन्वमिति ॥ हे आयुष्मन् नित्यमूर्ते सङ्ख्यानामेतावतीनां भाव एतावत्त्वं नानात्वं यद्विवक्षया यत्प्रयोजनमभित्य ऋषयः पृथक् गायन्ति तदिदं प्रयोजनं नोऽस्मायं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

युक्तं च सन्तीति ॥ ब्राह्मणा ऋषयो यथा भाषन्ते यथा तत्सर्वं युक्तमेव । यतः सन्ति सर्वज्ञानभूतानि सर्वाणि तत्त्वानि सन्ति युक्तयः । सन्तीति पाठान्तरन्तु स्पष्टार्थम् । मदीयां मायासुदृष्ट्वा स्वीकृत्य न्यूनाधिकदि वदतां किं नु दुर्दत्तं सर्वमविरुद्धमेवेत्यर्थः । असत्त्वेऽपि मायाश्रयत्वाद् वदत एवेत्यर्थः । न हि मरीचिजलपरिमाणविचारे किंचिदश्र-
दितमिव भवति ॥ ४ ॥ ननु सर्वस्य युक्तत्वे कुतो विवादः मायाया एवालम्बनत्वे कुतो हेतुं प्रति विवादस्तत्राह—नैतदिति ॥ यथा त्पमात्य वदसि एतत्तत्त्वं तथा न भवति किंतु यथाईह यद्विचि तत्तथा यथार्थमेवं विवदमानानां जनानां मदीया दुरतिक्रमाः शक्यः सत्त्वाद्या अन्तःकरणवृत्तिविशेषरूपेण परिणता एव विवादहेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥
यथासामिति ॥ यासां सत्त्वादिशक्तिनां व्यतिकरात् क्षोभवृत्तिरूपेण परिणामात् वदतां विवदमानानां पदं विषयः विवादकारणं विकल्पः पक्षमेव आसीत् । अन्तःकरणवृ-
त्तिविकल्पो वा तन्मूलभूत आसीत् अत एव शमदमे शमदमयोद्धन्दैक्यं तस्मिन् मनइन्द्रियनिग्रहे विवादनाशके प्राप्ते सति सर्ववृत्तितयात् एषां वाक्यानामालम्बनभूतः
विकल्पोऽपि अध्येति विधीयते । तं विकल्पस्याप्ययं नाशानु पश्चाद्विवादोऽपि शान्त्यति निवर्तते ॥ ६ ॥ परस्परेति ॥ हे पुरुषर्षभ तत्वानां परस्परानुपवेशात् अन्योऽन्य-
श्रीभगवानुवाच ॥ युक्तं च सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा यथा ॥ मायां मदीयासुदृष्ट्वा वदतां किं नु दुर्दत्तम् ॥ ४ ॥ नैतदेवं यथास्य त्वं यदहं
वच्मि तत्तथा ॥ एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः ॥ ५ ॥ यासां व्यतिकरादासीद्विकल्पो वदतां पदम् ॥ प्राप्ते शमदमेऽध्येति वादस्त-
मनुशास्यति ॥ ६ ॥ परस्परानुपवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्षभ ॥ पौर्वापर्यमेतोऽभीषां प्रसंख्यानमभीसताम् ॥ ७ ॥ एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानी-
तराणि च ॥ पूर्वीस्मिन् वाऽपरस्मिन्वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वज्ञाः ॥ ८ ॥ पौर्वापर्यमेतोऽभीषां प्रसंख्यानमभीसताम् ॥ यथा विविकं यद्वक्त्रं
शुद्धीभो युक्तिसंभवात् ॥ ९ ॥ अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनम् ॥ स्वतो न संभवादन्व्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥ १० ॥

स्मिन्नन्वभवात् वक्तुर्वीदितो यथा विविक्षितं तथा पौर्वापर्यप्रसङ्गानां पूर्वं कारणमपरं कार्यं कार्यकारणभावेन प्रसङ्गानां गणनं भवति । यद्वा । पूर्वा अल्पसङ्ख्या अपरा
अधिकसङ्ख्या तयोर्भावाः पौर्वापर्यं तेन प्रसङ्गानामित्यर्थः ॥ ७ ॥ अनुपवेशमाह—एकस्मिन्नपि ॥ एकस्मिन्नपि पूर्वस्मिन् कारणभूते तत्त्वे इतराणि कार्यरूपाणि सर्वाः
सर्वाणि तत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण मृदि ददवल्पविष्टानि अन्तर्भूतानि दृश्यन्ते तथा एकस्मिन्नप्यपरस्मिन् कार्यतत्त्वे इतराणि कारणतत्त्वानि च सर्वाणि वदे मुद्वल्यविष्टानि दृश्यन्ते
॥ ८ ॥ पौर्वापर्यमिति ॥ अतः अभीषां तत्वानां पौर्वापर्यं कार्यकारणत्वं प्रसङ्गानां च न्यूनाधिकमभीप्सतां वादिनां मध्ये यथा विवक्षया यद्वक्त्रं यस्य मुक्तं प्रवर्तते तत्सर्वं
विविकं निश्चितं वयं गृह्णीमः । उक्तन्यायेन सर्वत्र युक्तेः संभवात् ॥ ९ ॥ तत्र गुणत्रयं प्रकृतान्वन्तर्भाव्य पश्चविंशतितत्त्वानि काण्डैरुच्यन्ते तत्रेश्वरमतिरिक्तमङ्गीकृत्य
षड्विंशतितत्त्वसं समर्थयते—अनादिरिति ॥ पुरुषस्य जीवस्यात्मज्ञानं स्वतो न संभवति । अन्यतरन्तु तत्संभवात् । अन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदः परमेश्वरो भवेत् अतस्तयोर्भावात्

षड्विंशतित्वपक्षप्रवृत्तिरित्याशयः ॥ १० ॥ पञ्चविंशतिपक्षमाह—पुरुषेति ॥ जीवेश्वरयोत्र शरीरे अणवपि वैलक्षण्यं विसदृशत्वं नास्ति द्वयोरपि चिद्रूपत्वाविशेषात् । अत-
 स्तयोरित्यन्तन्यत्वकल्पना अपार्थार्थं व्यर्थैव । एवं पञ्चविंशतिपक्षप्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्वेवमीश्वरप्रसादज्ञानस्य पृथक्स्वात्म्यक्षद्वयमपि न घटतेऽत आह । ज्ञानं च सत्त्वगुणवृ-
 च्छित्वाचदन्तभूतमेव ॥ ११ ॥ ननु ज्ञानं न प्रकृतेर्गुणः जीवधर्मतया प्रतीतेरित्यत आह—प्रकृतिरिति ॥ हि यस्मात् गुणत्रयसाम्यमेव प्रकृतिः अतः स्थित्यादिहेतवः सत्त्वादयः
 प्रकृतेरेव गुणा आत्मनो गुणस्ते न भवन्ति अकर्तृत्वात् तस्य स्थित्यादिहेतुभूतगुणश्रयानुपपत्तेः ॥ १२ ॥ सत्त्वमिति ॥ अतः सत्त्वं सत्त्ववृत्तिरूपं ज्ञानं प्रकृतावन्तभूतमि-
 त्यनुषङ्गः । रजसो वृत्तिरेव कर्म । तमोऽज्ञानमिति तमसो वृत्तिरेवाज्ञानमित्यर्थः । अतः कर्मज्ञानयोरपि रजस्तमोद्वारा प्रकृतावेवान्तर्भाव इत्याशयः । तथापि कालवशावयो-
 स्तत्त्वान्तरता स्यात्तत्राह । गुणानां व्यतिकरः साम्यावस्थान्त्यागेन मुख्यगुणभावो यस्मात्स ईश्वर एव कालो न ततः पृथगित्यर्थः । स्वभावो नाम सूत्रं महत्त्वमेव तस्य सर्व-
 शक्तिमत्त्वात् । एवं च ज्ञानादीनां यथायथमेवेवान्तर्भावाच्च पक्षद्वयेऽपि तत्त्वबुद्धिः । एतच्च पक्षान्तरेष्वपि ज्ञेयम् ॥ १३ ॥ अत्र स्वभावगणेन भगवता नवैकादश पञ्च त्रीनि-
 पुरुषेश्वरयोत्र न वैलक्षण्यमणवपि ॥ तद्व्यकल्पनाऽपार्थार्थं ज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः ॥ ११ ॥ प्रकृतिगुणसाम्यं वै प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ सत्त्वं रजस्तम
 इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ॥ १२ ॥ सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते ॥ गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च ॥ १३ ॥ पुरुषः
 प्रकृतिव्यक्तमहंकारो नभोऽनिलः ॥ ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे नव ॥ १४ ॥ श्रोत्रं त्वण दर्शनं त्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः ॥
 वाक्पाण्युपस्थपायश्चिक्र्मार्ण्यद्भोभयं मनः ॥ १५ ॥ शब्दः स्पर्शो रसो गन्धो रूपं चेत्यर्थजातयः ॥ गत्युत्पत्त्युत्सर्गेशिल्पानि कर्मयतनसिद्धयः
 ॥ १६ ॥ सर्गादौ प्रकृतिद्वैतस्य कार्यकारणरूपिणी ॥ सत्त्वादिभिर्गुणैर्घते पुरुषोऽव्यक्त ईक्षते ॥ १७ ॥

त्पुरुषम् । तत्र त्रीच् इति पदस्य सत्त्वं रजस्तम इति व्याख्या । मतान्तरे कालः सूत्रं पुरुष इति स्वप्ने तु गुणानामागमापायित्वात्सकृतेर्भेदो विवक्षितः । अतस्त्रयो गुणाद्वीणि
 तत्त्वानि अपराणि पञ्चविंशतिः तत्त्वानि पूर्वोक्तपक्षद्वयसाधारणानि अवशिष्टानि नवैकादशादितत्त्वान्याह—पुरुष इति ॥ पुरुषपदेन जीवेश्वरैक्यं विवक्षितम् । प्रकृतिः व्यक्तं महत्त्वं
 नभ आदीनि पञ्च तन्मात्राणि महाभूतानि वा इत्येवं नव तत्त्वानि मे मयोक्तानि ॥ १४ ॥ श्रोत्रमिति ॥ दर्शनं चक्षुः इत्येवं श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानशक्तयः ज्ञानेन्द्रियाणि तथा
 अङ्ग हे उद्वह वागादिपाय्वन्तानि द्वैतैक्येनोक्तानि चत्वारि अङ्गैश्चेति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि उभयं उभयनायकं मनश्चेत्येकादश ॥ १५ ॥ शब्द इति ॥ शब्दस्पर्शौ रसो गन्धो
 रूपं च इत्येते पञ्चार्थजातयः श्रोत्रादीन्द्रियाणां विषया इत्यर्थः । गतिश्च उक्तिश्च उत्सर्गौ मलमूत्रत्यागौ च शिल्पं च तानि कर्मयतनानां कर्मेन्द्रियाणां सिद्धयः फलादि न तु
 तत्त्वान्तराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं मतत्रये तत्त्वसङ्ख्याभेदं निरूप्य पृथङ्मतानां तात्पर्यमाह—सर्गादिविति ॥ कार्याणि नभआदिसनःपर्यन्तानि षोडश । कारणानि महदादीनि

सम् । तद्वृषिणी सती प्रकृतिः । अस्य विश्वस्य सर्गादौ गुणैः सृज्यत्वावस्थां धत्ते उपादानकारणत्वात् । पुरुषस्त्वव्यक्तः अपरिणामी निमित्तभूतः केवलमीक्षते । अतः परिणामिन्याः प्रकृतेः पुरुषो भिन्न इति सिद्धम् ॥ १७ ॥ तत्पैरात्मकार्यस्य तदन्तर्भावमिति प्रेत्याह—व्यक्तादय इति ॥ प्रकृतेस्तन्ना व्यक्तादयो महादादयो ये धातवो जगत उपादानभूतास्ते पुरुषस्यैक्षया लब्धवीर्याः संहताः परस्परं मिलिताश्च विकुर्वाणाः परिणामान्तरं श्मभुवन्तः प्रकृतेर्बलात् तामाश्रित्य तदा पूरसाहाय्येन ब्रह्माण्डं कार्यं मृजन्तीत्यन्यथः ॥ १८ ॥ ससैवेति ॥ ससैव धातवः पदार्थाः तत्त्वानि इति पक्षश्चेत्तत्र पक्षे स्वादयः आकाशादीनि पञ्च महाभूतानि ज्ञानं जानतीति द्रष्टा जीवः उभयोर्दृष्टृदृश्ययोरुपाधार आत्मा परमेश्वरश्चेति सम् । अस्मिन् पक्षे प्रकृत्यादीनां कारणत्वेनाकाशादिष्वन्तर्भावः । तेषुः सप्तय एव देहेन्द्रियासवः कार्याणि जायन्त इत्यर्थः । तेषां तत्रान्तर्भाव इत्यर्थः ॥ १९ ॥ षडिति ॥ षडेव तत्त्वानि इत्यत्रापि पक्षे पञ्च महाभूतानि षष्ठश्च परः पुमानेश्वरः स च पुरुषः आत्मनः संभूतैः उत्पन्नैस्तैराकारादिविभक्तैः इदं ब्रह्माण्डं सृष्ट्वान्त-

व्यक्तादयो विकुर्वाणा धातवः पुरुषैक्षया ॥ लब्धवीर्याः सृजन्यण्डं संहताः प्रकृतेर्बलात् ॥ १८ ॥ ससैव धातव इति तत्रार्थाः पञ्च स्वादयः ॥ ज्ञानमात्मोभयाधारास्ततो देहेन्द्रियासवः ॥ १९ ॥ षडित्यत्रापि भूतानि पञ्च षष्ठः परः पुमान् ॥ तैर्युक्त आत्मसंभूतैः सृष्ट्वेदं समुपाविशत् ॥ २० ॥ चत्वार्येवेति तत्रापि तेज आपोऽन्नमात्मनः ॥ जातानि तैरिदं जातं जन्मावयविनः खलु ॥ २१ ॥ संख्येने सप्तदशके भूतमात्रेन्द्रियाणि च ॥ पञ्च पञ्चैकमनसा आत्मा सप्तदशः स्मृतः ॥ २२ ॥ तद्वत्षोडशसंख्येने आत्मैव मन उच्यते ॥ भूतेन्द्रियाणि पञ्चैव मन आत्मा त्रयोदश ॥ २३ ॥ एकादशत्वमात्माऽसौ महाभूतेन्द्रियाणि च ॥ अष्टौ प्रकृतयश्चैव पुरुषश्च नवेत्यथ ॥ २४ ॥

र्यामितया समुपाविशत् । अस्मिन्नपि पक्षे भौतिकानां भूतान्तर्भावः जीवस्य च परमात्मान्तर्भावो बोध्यः ॥ २० ॥ चत्वारिति ॥ चत्वार्येव तत्त्वानिति तत्रापि पक्षे तेजः आपोऽन्नं पृथ्वीति त्रीणि आत्मनः जातानीत्यात्मा चतुर्थः इति चत्वारि तत्त्वानि प्रकृत्यादीनां तु कारणतयैष्वन्तर्भावः आकाशावाय्वोतेष्वेवान्तर्भावोऽजङ्गीकारो वा तैरेव चतुर्भिरेवयविनो विश्वस्येदं जन्म जातमभूत् ॥ २१ ॥ सृष्ट्वयान इति ॥ सप्तदशके सृष्ट्वयाने गणने आकाशादिपञ्च भूतानि शब्दादीनि पञ्च तन्मात्राणि भोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि एकेन मनसा सह षोडश आत्मा तु सप्तदश स्मृतः जीवेश्वरयोरोदे एव ॥ २२ ॥ तद्वदिति ॥ तद्वत् षोडशसंख्येने आत्मैव संकल्पयन्मन उच्यते । त्रयोदशपक्षे महाभूतानि तन्मानैः सहैकीकृतानि पञ्चैव ज्ञानेन्द्रियाणि च तत्पकाराकानि पञ्चैव मनश्चैकमिन्द्रियाधिष्ठत् आत्मा च द्विविधः एवं त्रयोदश ॥ २३ ॥ एकेति ॥ एकादशत्वपक्षे पञ्च महाभूतानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि जीवमनसोत्पत्त्यान्तर्भावैवेतान्यैकादश । नव पक्षे पञ्च भूतानि मनोबुद्ध्यहङ्काराः अष्ट प्रकृतयः पुरुषश्चेति नव विकाराणां तदन्तर्भावः ॥ २४ ॥

इति ॥ इत्येवं मुनिभिः तत्त्वानां नानाविधं प्रसङ्गान् कृतं तत्र युक्तिस्त्वात् सर्वमपि न्याय्यं यतो विदुषां किमशोभनम् ॥ २५ ॥ प्रकृतिरिति साङ्ख्यम् ॥ यद्यपि प्रकृतिः पुरुषश्चेत्युभौ आत्मना जडाजडस्वभावेन विलक्षणौ तथाऽऽब्यन्योन्यापाश्रयात् परस्परपरिहारेणप्रतिविरतयोर्भिदा न दृश्यते । अन्योन्यापाश्रयत्वमाह । प्रकृतौ तत्कार्ये देहे हि एवात्मा लक्ष्यते तथाऽऽत्मन्येव प्रकृतिश्च लक्ष्यते तेन विना तस्या अप्रतीतेः । अहमित्यभेदेनैव प्रतीतेर्देहात्मनोर्भिदो नैव कदापि लक्ष्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥ एवमिति ॥ हे पुण्डरीकाक्ष हे सर्वज्ञ एवं मे हृदि वर्त्तमानं महान्तं संशयं नयेन युक्त्या नैपुणं प्रावीण्यं येषां तैर्वचोभिः छेदुं त्वमेवार्हसि । प्रकृतेः सकाशात्पृथगात्मानं प्रदर्शयेति भावः ॥ २७ ॥ त्वच इति ॥ हि यस्मात् अत्र संसारे जीवानां यथाज्ञानं त्वचः त्वत्प्रसादादेव भवति । ज्ञानप्रयोगो ज्ञानक्षेत्रश्च तव शक्तिः अविद्यातो भवति । हि अतः आत्ममायाया गतिं मार्गं विस्तारं त्वमेव वेत्थ जानासि । अपरश्च न वेद ॥ २८ ॥ प्रकृतिपुरुषयोर्विकारित्वाभ्यां सौपेक्षत्वनिषेक्षत्वाभ्यां प्रकाशत्वप्रकाशकत्वाभ्यां इति नानाप्रसङ्गानां तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ॥ सर्वं न्याय्यं युक्तिमन्वाद्दिदुषां किमशोभनम् ॥ २९ ॥ उद्धव उवाच ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्य-
प्यात्मविलक्षणौ ॥ अन्योन्यापाश्रयात्कृष्ण दृश्यते न भिदा तयोः ॥ प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि ॥ २६ ॥ एवं मे पुण्डरीकाक्ष
महान्तं संशयं हृदि ॥ छेजुमर्हसि सर्वज्ञ वचोभिर्नयनैपुणैः ॥ २७ ॥ त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तिः ॥ त्वमेव ह्यात्ममायाया
गतिं वेत्थ न चापरः ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ ॥ एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकारात्मकः ॥ २९ ॥
ममाङ्ग माया गुणमय्यनेकधा विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्विद्यते ॥ वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकमथाधिदेवमाधिभूतमन्यत् ॥ ३० ॥ दृष्टप्रमार्कं वपुरत्र
रन्ध्रे परस्परं सिद्धयति यः स्वतः खे ॥ आत्मा यदेषामपरो य आद्यः स्वयाऽनुभूत्याऽखिलसिद्धिसिद्धिः ॥ ३१ ॥

भेदं वक्तुमाह—प्रकृतिरिति ॥ हे पुरुषर्षभ या महदादिरूपेण परिणामिनी सा प्रकृतिरिति । यस्तु अपरिणामी स पुरुषश्चेति विकल्पस्तयोरत्यन्तभेद एव यतो गुणानां व्यतिकरो
भेदनं क्षोभः स आत्मा यस्य तत्कृत इत्यर्थः । एष सर्गः सृज्यत इति सर्गो देहेन्द्रियान्तःकरणसङ्घतो वैकारिकः जन्यादिनानाविकारवान् ॥ २९ ॥ नानात्वमाह—भवेति ॥
अङ्ग हे उद्धव गुणमयी मम मायाप्रकृतिरनेकधा विकल्पं भेदं तद्बुद्धीश्च गुणैर्विद्यते वैकारिकः अनेकविकारवानपि स्थूलेन मागेण तावन्नविद्यः । तत्र एकं रूपम् अध्यात्मम् ।
अथ द्वितीयमधिदेवम् । अन्यत् तृतीयम् अधिभूतम् ॥ ३० ॥ तानि विवृणोति—द्विगिति ॥ इक् चक्षुः अध्यात्मं रूपमधिभूतम् । अत्र रन्ध्रे चक्षुर्गोलेके प्रविष्टम् आर्कं वपुः
सूर्याशोऽधिदेवमिति । तत्र चक्षुषा रूपं ज्ञायते तदन्यथानुपपत्त्या चक्षुः सिद्धयति । तत्पृथ्व्यन्यथानुपपत्त्या तदधिष्ठात्री देवता सिद्धयति । ततश्चक्षुषः प्रवृत्तिततो रूपज्ञानमि-
त्येवमेतत् त्रयं परस्परं सिद्धयति । अत्र रन्ध्रे इत्युक्तविशेषणव्यावर्त्यमाह । दृष्टान्तोपयोगितया यस्तु खे आकाशो मण्डलत्मारकः स तु चक्षुर्विषयोऽपि स्वतः प्रतियोग्यपेक्षां

विनैव सिद्ध्यति यत् । यस्मात् यः आत्मा स एषाम् अध्यात्मदीनाम् आद्यः कारणभूतः अतः एकहूपोऽपि च तस्मादेतैः अपरो भिन्नः स च स्वयानुभूत्या स्वतः सिद्धप्रकाशेन असिद्धानां सिद्धानां परस्परं प्रकाशकानामध्यात्मदीनामपि सिद्धिः प्रकाशो यस्मात्स प्रकाशकः सर्वेषामपि सामान्यतथ्यित्यकाशाविषयत्वात् ॥ ३१ ॥ चतुष्विदृशितं त्रैविध्यमिन्द्रियान्तरेष्वप्यतिदिशति—एवमिति अर्द्धम् ॥ यथा बहूः एवं त्वगादि त्स्कृत् सशो ययुरिति । श्रवणादि । श्रवणं शब्दो दिश इति । गिब्रादि विद्वा रसो ब्रह्मा इति । नासादि नासा गन्धोऽश्विनाविति । चित्तेन युक्तं चित्तादि । चित्तं चेतयितव्यं वाहुरेव इति । उपलक्षणाभिदम् । मनो मन्तव्यं चन्द्र इति । बुद्धिर्गोद्वयं ब्रह्मेति । अहङ्कारोऽहङ्कृतव्यं रूद्र इति । एवं त्रिविधमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ न च पुनरपि वैलक्षण्यमेवोक्तम् । त्रिविधपञ्चयतिरिकात्म्यामित्यहङ्कारनिवृत्त्या सापि त्रिविधविकल्पनिवृत्तयेत्याशयेनाह—योऽस्माविति ॥ गुणानां शोभं सामान्यां करोतीति गुणशोभकत्वं कालः परमेश्वरो वा तस्मान्निमित्तात् प्रधानं मूलप्रदानं यस्य तस्मान्महतः प्रभूतः त्रैकारिकः सत्त्विकः तामसः ऐन्द्रियो राजसञ्चेति त्रिवृत् त्रिविधो योऽसौ विकारः अहं अहङ्कारः स एव मोहेन स्वरूपाज्ञानेन यो विकल्पो देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिभेदोऽहं त्वगादि श्रवणादि चतुर्विद्वादि नामादि च चित्तयुक्तम् ॥ ३२ ॥ योऽसौ गुणशोभकतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रभूतः ॥ अहं त्रिवृत्त्यो-द्विकल्पहेतुवैकारिकस्तामस एन्द्रियश्च ॥ ३३ ॥ आत्मा परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदाऽर्थनिष्ठः ॥ व्यर्थोऽपि नैवोपरमेतपुंसां मत्तः परावृत्तधियां स्वलोकात् ॥ ३४ ॥ उद्धव उवाच ॥ त्वतः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो ॥ उच्चावचान्यथा देहान्गृह्णन्ति विमृजन्ति च ॥ ३५ ॥ तन्ममाल्याहि गोविन्द दुर्विभाव्यमनात्मभिः ॥ न ह्येतत् प्रायशो लोके विद्वांसः सन्ति वञ्चिताः ॥ ३६ ॥

दस्तस्य हेतुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ तन्निवृत्तिस्त्वाज्ञानेनैत्याशयेनाह—अत्येति ॥ भिदार्थनिष्ठः भिदया भेदेनावस्थितो योऽर्थः परमार्थभूत आत्मा तच्चिद्रस्तद्विषयो देहव्यतिरिक्त आत्मान्स्तीति नास्तीति च यः पुंसां विवादः स हि यस्मात् आत्मनो यत् अपरिज्ञानं तन्मयः ततो जातः । यद्वा । स सर्वोऽपि विवादः भिदाऽर्थनिष्ठ एव नतु वस्तुमान-निष्ठः । अत आत्मापरिज्ञानमयः मोहमयः । अतो व्यर्थोऽपि आत्मसाक्षात्कारेण बाधयोग्यत्वान्मिथ्याभूतोऽपि स्वलोकात् स्वरूपभूतान्मत्तः परावृत्ता विमुक्ता धीरिषां तेषां नैवोपरमेत नैव निवर्त्तते । तदार्थः । अत आत्मसाक्षात्कारादेव तन्निवृत्तान्मथेद्युत्तरमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥ त्वच इति ॥ हे प्रभो हे गोविन्द त्वतः परावृत्तधियो जना यथा स्वकृतैः कर्मभिः उच्चावचान् उल्लङ्घान् अपकृष्टांश्च देहान् गृह्णन्ति विमृजन्ति त्यजन्ति च ॥ ३५ ॥ तदिति ॥ तत् अनात्मभिः अल्पबुद्धिभिः दुर्विभाव्यम् अभितर्क्यम् । अतस्त्वमेव ममाख्याहि । हि यस्मात् एतद्विद्वांसः प्रायशो लोके न सन्ति यतस्ते वञ्चिताः परं मायया मोहिता इत्यर्थः । यद्वा । एतद्विद्वांसो वञ्चिता न सन्ति । अविद्वांसस्तु वञ्चिता एव । अत्र व्यापकस्यात्मनो देहादेहान्तरागमनम् अकर्तुः कर्मणि नित्यस्य च जन्ममरणादीनि कथमित्यथाप्य उच्यते उच्चावचाद्युच्यते ॥ ३६ ॥

लिङ्गशरीराध्यासेन सर्वं घटत इत्युत्तरमाह—मन इति ॥ इन्द्रियैः पञ्चभिरिति प्रधानत्वेन ज्ञानेन्द्रियाणां निर्देशस्तैवैव पञ्च भूतसूक्ष्माणि पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ज्ञेयानि । तैः पञ्चदशभिर्युक्तं नृणां जीवानां मनो मनः प्रथमं कर्ममयं कर्माधीनं लिङ्गशरीरं लोकाह्लोकं देहादेहान्तरं प्रति याति । आत्मा जीवस्तु ततोऽन्योऽपि तन्मनोऽनुवर्तते तदोपा-
 शिमानेनानुगच्छतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ननु मनसोऽपि पूर्वदेहवियोगो देहान्तरप्राप्तिश्च कथमित्याशङ्क्य स्मृतियोगिवियोगाभ्यामिति वक्तुं तयोः कारणमाह—ध्यायेदिति ॥ कर्मतन्त्रं देवादिशरीरापकफलोन्मुखकर्माधीनं मनः कर्मोपस्थापितान् दृष्टान् वा अनुश्रुतान् वेदोक्तान् वा विषयान् मरणसमये ध्यायत् भवति । अथानन्तरं ध्यायमानेषु विषयेषु उवाच
 आविर्भवत् पूर्वविषयेषु च सीदत् लीयमानं भवति तदनु तदनन्तरं तस्य पुरुषस्य स्मृतिः पूर्वापरानुसन्धानं कथयति ॥ ३८ ॥ विषयेति ॥ एवं कस्यचित् कर्मविशेषस्य हेतोः
 प्राग्बन्धकर्ममतेर्ह्यभिरित्यर्थः । विषयेषु देवादिशरीरेष्वभिनिवेशेन यत्पुराऽऽत्मानं पूर्वदेहं मनो न स्मरेत् यातनादेहाभिनिवेशेन भयशोकादेः देवादिदेहाभिनिवेशेन हर्षतर्षादेर्वा
 हेतोः पूर्वदेहस्य श्वासन्वस्तिस्मृतिरेव जन्तोस्तदभिमानीनो जीवस्य मृत्युरुच्यते नतु देहवत् विनाश इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ जन्मेति ॥ हे भूरिदं पुंसो जीवस्य जन्य तु विपयस्य
 श्रीभगवानुवाच ॥ मनः कर्ममयं नृणामिन्द्रियैः पञ्चभिर्भुतम् ॥ लोकाह्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तते ॥ ३७ ॥ ध्यायेन्मनोऽनुविषयात्
 दृष्टान् वाऽनुश्रुतानथ ॥ उवात्सीदत् कर्मतन्त्रं स्मृतिस्तदनु शाम्यति ॥ ३८ ॥ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यस्मरेत् पुनः ॥ जन्तोर्वै कस्य-
 चिद्धेतोर्भृत्युरत्यन्तविस्मृतिः ॥ ३९ ॥ जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभोवेन भूरिदं ॥ विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथः ॥ ४० ॥ स्वप्ने मनो-
 रथं चेत्यं प्राक्तनं न स्मरत्यसौ ॥ तत्र पूर्वमिवात्मानमपूर्वं चानुपश्यति ॥ ४१ ॥ इन्द्रियायनसृष्टयेदं त्रैविध्यं भाति वस्तुनि ॥ बहिरन्तर्भिर्देहे-
 तुर्जनोऽसज्जनकृद् यथा ॥ ४२ ॥

देहादेरालम्बतया स्वीकृतिमभिमामं प्राहुः । नतु देहवदुत्पत्तिं न च पुत्रादिदेहवृत्त्यतिशयमात्रेणात्सत्वं किंतु सर्वभोवेन अभेदेनाभिमामत्रेण । यथा स्वप्नश्च मनोरथश्चेति
 तथेत्यर्थः । “ सर्वो दृष्टो विमाषैकवक्त्रवति ” इति एकवचनम् ॥ ४० ॥ दृष्टान्तौ विवृणोति—स्वप्नमिति ॥ वर्तमानदेहस्यो जीवो यथा प्राक्तनं स्थूलदेहं न स्मरति
 एवं वर्तमानस्वप्नस्यो मनोरथस्यो वा जीवः प्राक्तनं स्वप्नं मनोरथं वा न स्मरति । अपूर्वं च पूर्वमिवातुपश्यति । यद्वा । पूर्वं च पूर्वसिद्धमप्यात्मानम् अपूर्वमिव अब जातमि-
 वानुपश्यति । तथा अहं षाड्वर्षिक इत्यादि अपूर्वमिव पश्यति ॥ ४१ ॥ इन्द्रियेति ॥ इन्द्रियाणामयनमाश्रयं शरीरं तस्य सृष्टया उत्पत्त्या । यद्वा । इन्द्रियायनं मनः तस्य
 देहान्तराभिनिवेशेन या सृष्टिस्तया वस्तुनि परमार्थभूते आत्मनि तदभिमामनेनमुत्तममध्यमनीचरूपं विश्वतैजसप्राज्ञरूपं देहेन्द्रियान्तःकरणरूपं वा त्रैविध्यमसद्रपि भाति ।
 तदभिमामनेवात्मा बहिरन्तर्भिर्देहेतुर्भवति । बाह्यान् शब्दादीन् विषयान् आन्तरान् सुखादीश्च पश्यतीत्यर्थः । यथा जनो जीवः स्वप्ने बहून् असतो जनान् देहान्

कुर्वन् बहुरूपो भाति । तत्राहस्माभिमानेन ब्रह्माभ्यन्तरविषयानुभवति च तथेत्यर्थः । यद्वा । असम्बन्धत्वं दृष्टुत्रोत्पादकः जनः पिता स्वयं समोऽपि पुत्राभिमानतस्तद-
रिमित्रादिषु यथा भेदहेतुर्भवति तद्वत् ॥ ४२ ॥ प्रसिद्धौ जन्ममृत्यू निरुप्य मूक्ष्यावष्टावपि तौ वैरायाप्य निरुपयति-नित्येति ॥ अङ्ग हे उद्धव नित्यदा प्रतिक्षणम् । दा-
आर्षः । मृतानि शरीराणि भवन्ति उत्सवन्ते न भवन्ति नश्यन्ति च । तथापि कालस्यातिसूक्ष्मत्वाच्चेद्वेगकृतं तत् भवनात्मकं चाविवेकिभिर्न दृश्यते । एवं प्रतिक्षणोत्पत्ति-
विनाशानङ्गीकारे देहात्म्यकरण्णवावयवसंयोगविभागासंभवे वृद्धिहासावस्थानुपपत्तेः ॥ ४३ ॥ सूक्ष्मयोर्जन्ममरणयोः सत्त्वं साधयति-यथेति ॥ यथाचिंषां ज्वालनां
परिणामादिभिः श्रोतसां प्रत्यादिभिः फलानां रूपादिभिः अवस्थाविशेषाः कालेन कृताः तथैव सर्वभूतानां देहानां वयोवस्थादयः कालकृताः । आदिशब्देन तेजोबलकामकौ-
शलदीनां ग्रहणम् । तथा चानुमानम् । “ विमतं देहादि प्रतिक्षणोत्पत्तिविवासावत् । अवस्थामेवदत्त्वात् दीपज्वालादिवत् ” इति ॥ ४४ ॥ ननु स एवायमिति प्रत्यभिज्ञा
कथं तत्राह-सोऽयमिति ॥ सादृश्यादेवाचिंषां क्षणमात्र एवोद्भूयोद्भूय लीनानां पुञ्ज एव यथा सोऽयं दीप इति प्रत्यभिज्ञा यथा च श्रोतसां प्रवाहवतां जलानां क्षणमात्रे दू-

नित्यदा द्रष्टुं भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ॥ कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मत्वात्तत्र दृश्यते ॥ ४३ ॥ यथाऽचिंषां श्रोतसां च फलानां वा
वनस्पतेः ॥ तथैव सर्वभूतानां वयोऽवस्थादयः कृताः ॥ ४४ ॥ सोऽयं दीपोऽचिंषां यद्दत्तश्रोतसां तदिदं जलम् ॥ सोऽयं पुमानिति
नृणां मृषा गीर्धीर्बुधायुषाम् ॥४५॥ मा स्वस्य कर्मबीजेन जायते सोऽथ्ययं पुमान् ॥ प्रियते वाऽमरो भ्रान्त्या यथाऽग्निर्दरुसंयुतः ॥४६॥
निषेकगर्भजन्मानि बाल्यकौमारयौवनम् ॥ वयोमध्यं जरा मृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ॥ ४७ ॥

रंगतानामापायिनमेव तदिदं जलमिति धर्मीश्च मृषा । तथैव मृषा व्यर्थमेवायुषां तेषामविवेकिनामेव सोऽयं पुमानिति नृणां बहूनां शरीराणां विषयैर्धीर्माश्च मृषैव । विवे-
किनां त्वेवं बुद्धिर्न भवति ॥ ४५ ॥ ननु देहाध्यासवतः कर्मजन्ममरणानि सन्ति नान्यस्येति व्यवस्था कथं वदते । यथा घटस्य पुरुषभेदेन सत्वमसत्त्वं च न वदते
इत्याशङ्क्य अन्नस्यापि वस्तुतस्तद्भावादित्याह-मेति ॥ स्वस्य आत्मनः कर्मणा बीजभूतेन सोऽय्ययं पुमान् अन्नोऽपि जीवो वस्तुतो मा जायते मा च प्रियते वा । नथापि
भ्रान्त्या देहावध्यासात् अवज्माऽपि जायत इव असरोऽपि प्रियत इव । यथा महाभूततेजोरूपोऽग्निरकल्पान्तमवस्थितोऽपि दारुसंयोगिविद्योगाभ्यां जन्मनाशौ प्राप्त इव
भ्रान्त्या प्रतीयते तद्वदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ निषेकेति । निषेको जठरे प्रवेशः गर्भस्त्वन्मध्ये वृद्धिर्जन्मसवः । बाल्यमापञ्चमाब्दात् । कौमारमाषोडशाद्दर्शात् । ततो यौवनमाप-
ञ्चत्वारिंशतः । ततो वयोमध्यमाषड्विर्षात् । तत उपरि यावज्जीवं जरा तत उपरि मृत्युः । एवं तनोः शरीरस्य नवावस्थाः ॥ ४७ ॥

एता इति ॥ एता मनोरथमयीः मनोविकारभाता उच्चावचा अन्यस्य देहस्य तदूः अवस्थाः गुणसङ्गात् देहावध्यासात् जीवः कश्चिदुपादत्ते गृह्णाति । पुनः क्वचित् परस्परानु-
ग्रहतः क्वचित्कथंचिद् जहाति च ॥ ४८ ॥ आत्मन इति ॥ पितृदेहस्यैष्वेदेहिकं कुर्वतोऽप्ययदर्शनात् । पुत्रदेहस्य च जातकर्माणि जन्मदर्शनात्तन्मनः स्वदेहस्याऽपि
भवाप्ययावन्मुमौ । भवशब्देन निषेकसर्गजन्मानि ज्ञेयानि । एवं च दृश्यत्वे सति भवाप्ययवतां वस्तूनां देहानामभिज्ञो द्रष्टा द्वयं भवाप्ययरूपं लक्षणं यस्य तादृशः द्वयलक्ष-
णो न भवति किन्तु भवाप्ययरहितो भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ तरोरिति ॥ यः बीजविपाकाभ्यां तरोः व्रीह्यादेः फलपाकात्तस्य जन्मसंयमौ विद्वान् भवति । बीजतरोर्जन्म-
विपाकात् शोषात्तस्य संयमं विनाशं च यो जानाति स द्रष्टा तरोर्विलक्षणो भिन्नश्च यथा भवति । एवं तनोर्द्रष्टा जीवोऽपि ततः पृथक् अतस्तत्र वर्तमानोऽपि यो विद्वान् स
भवाप्ययाभ्यां न संबध्यत इत्याशयः ॥ ५० ॥ प्रकृतेरिति ॥ यः पुमान् अबुधः स्वहृत्पातभिन्नः स एवमुक्तप्रकारेण प्रकृतेः सकाशादात्मानमविविच्य देहाद्विलक्षणतया
अज्ञात्वा तत्त्वेन परार्थादृष्ट्या संशेषु विषयेषु संमूढः आसक्तः सन् संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५१ ॥ सत्वति ॥ सत्वसङ्गः सत्वकार्यशमदयावाग्निविशस्तस्मात् कर्मभित्तदनु-

एता मनोरथमयीर्द्वैत्यस्योच्चावचास्तनूः ॥ गुणसङ्गादुपादत्ते क्वचित्कश्चिज्जहाति च ॥ ४८ ॥ आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ॥ न
भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञो द्वयलक्षणः ॥ ४९ ॥ तरोर्वीषविपाकाभ्यां यो विद्वान् जन्मसंयमौ ॥ तयोर्विलक्षणो द्रष्टा एवं द्रष्टा तनोः पृथक् ॥ ५० ॥
प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्यबुधः पुमान् ॥ तत्त्वेन स्पृशेसंमूढः संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५१ ॥ सत्त्वसङ्गदृषीन् देवान् रजसाऽसुरमनुयान् ॥ तमसा
भूततिर्यक्त्वं भ्रामितो याति कर्मभिः ॥ ५२ ॥ नृत्यतो गायतः पश्यन् यथैवानुक्रोति तान् ॥ एवं बुद्धिगुणान् पश्यन्ननीहोऽप्यनुक्रार्यते
॥ ५३ ॥ यथाऽम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव ॥ चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः ॥ ५४ ॥

रूपकर्मभिर्भ्रामितश्चालितः । सित्वे ह्रस्वाभाव आर्षः । पुमान् ऋषीन् देवान् पुमान् देवत्वमृषित्वं वा याति । तथा रजसा कामावाग्निनिवेशेन प्रवृत्तैः कर्मभिर्भ्रामितः असुर-
मानसस्य अहुरत्वं यानुषत्वं वा भ्रामोति । तमसा शोकमोहावाग्निनिवेशेन प्रवृत्तैः कर्मभिर्भ्रामितः भूतत्वं पिशाचत्वं तिर्यक्त्वम् उपलक्षणतया स्थावरां वा याति ॥ ५२ ॥
नृत्यत इति ॥ यथा नृत्यतो गायतश्च जनान् पश्यन् पुमान् ताननुक्रोति तद्गतस्वरतालादिगतिं शृङ्गारकरुणादिरसं च स्वमस्यनुवर्त्तयति तथा अहो निष्क्रियोऽप्यत्मा
बुद्धिगुणान् बुद्ध्युपस्थापितानि देहेचेष्टादिरूपाणि कर्माणि पश्यन् स्वगतेनाध्यवस्यन् बलाद्गुणैरनुक्रार्यते । अनेन दृष्टान्तेन दृश्यमो द्रष्टार स्फुरतीति दर्शितम् ॥ ५३ ॥ उपाधि-
धर्माश्चोपहिते भासन्ते इत्याह—यथेति ॥ यथा नौकाह्रैर्जनैरम्भसा प्रचलता निमित्तेन तटस्थास्तरवोऽपि चला भवन्त इव दृश्यन्तेत्यद्वा । तीरस्थैर्जनैः जले प्रतिबिम्बितास्तरवोऽपि
चला इव दृश्यन्ते तथा देहादितकट्टुत्वादयो धर्मा आत्मनि प्रतीपन्त इत्यर्थः । विषयग्राहकेण मनसा कल्पिता विषयेषु लवणयादयो गुणाः असन्नोऽपि भासन्तेऽतो मनोनि-

बन्धन एव संसारः इत्यभिप्रेत्य ग्राहकगुणाश्च ग्राहोऽवभासन्ते इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथा चक्षुषा धाम्यमाणेन भूर्भ्रमतीव दृश्यते तथा ॥ ५४ ॥ यथेति ॥ हे इत्याहं यथा एताः प्रसिद्धाः मनोरथधियः यथा च स्वप्नदृष्टा धियो मृषा तथा आत्मनो विषयानुभवः संसारो देहावात्म्याध्यात्मात्मकश्च मृषा ॥ ५५ ॥ अर्थे इति ॥ देहान्तःकरणादिनिष्ठत्वात्तथै सुसदुःखारूपे आत्मन्यविद्यमानेऽपि तदात्मनिष्ठतया ध्यायतः अस्य पुरुषस्य संभ्रतिवन्मयणादिवृत्तं दुःखानुभवो न निवर्तते । यथा स्वप्ने अनर्थागमः सर्पदं शशिरश्छेदादिवस्तुतः असन्नपि देहावध्यासेनात्मन्यापनति । न च जाग्रत्यवबं विना तन्निवर्तते तथेति ॥ ५६ ॥ तस्मादिति ॥ तस्माद्विषयाभिनिवेशस्य संसारहेतुत्वात्निष्ठ-चिन्तयत्प्राप्त्यवस्थात्वात् । हे उद्धव असद्भिः दुष्प्रतोर्बैरैरुक्तातेहेतुभिरिन्द्रियैः शब्दवीक्ष्विषयान्मा बुद्ध्वा । आत्मनः अधिष्ठानभूतस्याऽग्रहेणाज्ञानेनैव तत्र निर्गतं वस्तुतस्त्वं न्तःकरणनिष्ठमेवेत्यर्थः । वैकल्पिकं सुखदुःखादिकं वस्तुभ्रमं भ्रमसिद्धं पश्य ॥ ५७ ॥ क्षिप्त इति युगम् ॥ असद्भिर्दुर्जनैः क्षिप्त आक्षिप्तो बहिनैः सारितोऽवमानितो वाचा यथा मनोरथधियो विषयानुभवो मृषा ॥ स्वप्नदृष्टाश्च दृशाहं तथा संसार आत्मनः ॥ ५८ ॥ अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ ५९ ॥ तस्मादुद्धव मा बुद्ध्वा विषयानसदिन्द्रियैः ॥ आत्माऽग्रहणनिर्भातं पश्य वैकल्पितं भ्रमम् ॥ ६० ॥ क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽथ वा ॥ ताडितः सन्निबद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः ॥ ६१ ॥ निष्ठितो मूर्ध्नितो वाऽज्ञैर्बद्धुधेवं प्रकम्पितः ॥ श्रेयस्कामः क्लृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेत् ॥ ६२ ॥ उद्धव उवाच ॥ यथैवमनुबुद्ध्येयं वद नो वदतांवर ॥ सुदुःसहमिमं मन्ये आत्मन्यसद्वृत्तिक्रमम् ॥ ६३ ॥ विदुषामपि विश्वात्मन् प्रकृतिर्हि बलीयसी ॥ ऋते त्वद्धर्मनिरताऽऽन्तांस्ते चरणालयात् ॥ ६४ ॥ इति श्रीभागवते एकादशस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

तिरस्कृतः प्रलब्धः उदाहसितः अस्मूयितः गुणवत्त्वेऽपि दोषवचनया दृष्टः वृत्त्या जीविकया परिहापितः त्याजितो निष्ठितो निष्ठिवनक्षेपात्प्रकृतः विष्टाक्षेपात्प्रकृतो वा मूर्ध्नितः मूर्त्रेणात्प्रकृतः । एवमज्ञैर्बहु यथा भवति तथा प्रकल्पितः आत्मनिष्ठतश्चालितः क्लृच्छ्रगतः कष्टं प्राप्तोऽपि श्रेयस्कामो वैथर्म्यवलयव्यात्मना बुद्ध्यात्मानमुद्धरेत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ यथेति ॥ हे वदतां वर इयम् असद्भिः कृतमतिक्रममाक्षेपावपराधं विदुषामपित्युत्तरश्लोकप्रकृत्यन्ते । शेषे षष्ठी । आत्मनि मनसि सुदुःसहमहं मन्ये अतस्तत्सहनेोपायं यथैवानुबुद्ध्येयम् । तड्भाव आर्षः । तत्सहनेन विवेकं प्राप्तुयां वा एवं तथैव नोऽस्मान् सर्वान् श्रेयस्कामान् प्रति वद ॥ ६० ॥ विदुषामिति ॥ हे विश्वात्मन् त्वद्धर्मेषु श्रवणादिषु निरतात् तव चरणेष्वालय आश्रयो येषां तात् अत एव शान्तात् रामलोभसुखोपेक्षादिदोषरहितान् ऋते विदुषामपि सहनेोपायं जानतामपि प्रकृतिः स्वभावात्प्रा-त्सच्छक्तिः बलीयसी । यद्वा । युगमेकान्वयम् ॥ ६१ ॥ इति श्रीकृष्णसेवाथर्मन्विताथर्मकाशिकाम् । एकादशस्य द्वाविंशे व्याधद्भ्रजासहायकः ॥ २२ ॥

नयोपिने भिक्षुगीतप्रकारेण तिरस्कृतेः ॥ सहनोपायकथनं तत्र श्लोका द्विषणर्मताः ॥ २३ ॥ स इति ॥ श्रवणीयं वीर्यं यस्य सः मुकुन्दो
 भगवान् दशार्हाणां यादवानाम् ऋषभेण भागवतेषु मुखेन उद्धवेनाशंसितः पृष्टः तस्य भृत्यस्योद्धवस्य वचः समाजयन् सत्कुर्वन् तं प्रति आवाभाषे ॥ १ ॥ बार्हस्पत्येति ॥
 हे बार्हस्पत्य बृहस्पतेः शिष्य दुर्जनैरिरेरैकैर्दुर्वचनैर्भिन्नं क्षुभितमात्मानं मनः समाधातुं य ईश्वरः समर्थः स्यात्स तथाभूतः साधुरत्र लोके नास्त्येवेति त्वया सत्यमेवोक्तमिति
 शेषः ॥ २ ॥ नेति ॥ यथा मर्मस्था अन्तःकरणाख्यमर्मण्येव नित्यं स्थिताः परुषाकिरूपा इषवस्तुदन्ति व्यथयन्ति । तथा प्रसिद्धा बाणा मर्मता न तुदन्ति । अतो यथा
 चाबाणैर्विद्धस्तयते तथेतरबाणैर्न तप्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तथापि मर्याकैरुष्यैः सर्वं सहापित्याशयेनेतिहासमाह—कथयन्तीति युग्मम् ॥ हे उद्धव इह विषये निजकर्मणां
 विपाकं फलं स्मरता दुर्जनैः परिभूतेन केनचिद्धिष्णुणा गीतं महापुण्यजनकमितिहासं वृद्धाः कथयन्ति । तमहं तव प्रशोचरतया वर्णयिष्यामि । त्वं समाहितः संसतं निबोध

बादरायणिरुवाच ॥ स एवमाशंसित उद्धवेन भागवतमुख्येन दाशार्हमुख्यः ॥ सभाजयन् भृत्यवचो मुकुन्दस्तमावभाषे श्रवणीयवीर्यः ॥ १ ॥
 श्रीभगवानुवाच ॥ बार्हस्पत्य स वै नात्र साधुर्वै दुर्जनैरितैः ॥ दुरक्तोभिन्नमात्मानं यः समाधातुमीश्वरः ॥ २ ॥ न तथा तप्यते विद्धः पुमान्
 बाणैः सुमर्मणैः ॥ यथा तुदन्ति मर्मस्था ह्यसतां परुषेषवः ॥ ३ ॥ कथयन्ति महत्पुण्यमितिहासमिहोद्धव ॥ तमहं वर्णयिष्यामि निबोध सुसमा-
 हितः ॥ ४ ॥ केनचिद्धिष्णुणा गीतं परिभूतेन दुर्जनैः ॥ स्मरता धृतियुक्तेन विपाकं निजकर्मणाम् ॥ ५ ॥ अवन्यिषु द्विजः कश्चिदासीदाढ्य-
 तमः श्रिया ॥ वात्तोवृत्तिः कदर्यस्तु कामी लुब्धोऽतिकोपनः ॥ ६ ॥ ज्ञातयोऽतिथयस्तस्य वाङ्मन्त्रेणापि नाचिताः ॥ शून्यावसथ आत्मापि
 काले कामैरनर्चितः ॥ ७ ॥ दुःशीलस्य कदर्यस्य दुहन्ते पुत्रबान्धवाः ॥ द्वारा दुहितरो भृत्या विषण्णा नाचरन् प्रियम् ॥ ८ ॥ तस्यैवं यक्ष-
 वित्तस्य च्युतस्योभयलोक्तः ॥ धर्मकामविहीनस्य बुद्धुः पञ्च भागिनः ॥ ९ ॥

अवधारय ॥४॥५॥ अवन्यिष्विति ॥ अवन्यिषु मालवेषु देशेषु श्रिया धनादिसम्पदा आढ्यतमः महाधनी वात्तो कृषिवाणिज्यादिरूपा वृत्तियस्य सः कदर्यश्च स तु स्मृतबुद्धुः ।
 “आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पिडयन् । देवताऽतिथिमृत्यांश्च स कदर्य इति स्मृतः ” यतः कामी लुब्धोऽतिकोपन इति एवंभूतः कश्चिद्धिजः आसीत् ॥ ६ ॥
 ज्ञातय इति ॥ अतस्तस्य संबन्धिनो ज्ञातयो बान्धवा अतिथयोऽध्वनीनाश्च तेन वाङ्मन्त्रेणापि नाचिताः शून्यावसथे धर्मकर्महीने गृहे देहे वा स्थित आत्मापि काले भोगा-
 वसरे कामैस्तेन नाचितः न सन्तोषितः ॥७॥ दुःशीलस्येति ॥ दुःशीलस्य कदर्यस्येति शेषे षष्ठी । तस्य पुत्रावा भृत्यान्ताः विषण्णाः प्रियं नाचरन् प्रत्युत तं दुहन्ते स्म ।
 तद्वार्षः ॥ ८ ॥ तस्येति ॥ यक्षाणां वित्तमिव केवलं रक्षणीयं वित्तं यस्य तस्येति उभयलोकेतश्च्युतस्य धर्मकामविहीनस्य तस्येति शेषे षष्ठी । पञ्च भागिनः देवपितृभूतमनु-

पञ्चब्रह्मर्षयः पञ्च महायज्ञदेवताः चुक्रुधुः । अजितस्य हि वितस्य पञ्चमहायज्ञैस्तेदेवताराधनमेव श्रयोजनं तदज्ञावाचे चुक्रुधुः ॥ ९ ॥ तदिति ॥ हे भूरिद तेषां पञ्चयज्ञभोगिनामवधानमनादरस्तेन विस्मृतो नष्टः पुण्यस्कन्धः अर्थलाभमात्रहेतुः पुण्यलोपो यस्य तस्य बह्वायसैः कृष्यादिभिः केवलं परिश्रमो यस्मिन् स एवंभूतोऽप्येऽपि निधनं गतो नाशं प्राप्नोति ॥ १० ॥ ज्ञातस्य इति ॥ हे उद्धव तस्य धनं किं चिज्ज्ञातयो जगुहुः । किञ्चिदस्यनो जगुहुः । तथा दैवतो गृहदाहादिना कालतः निस्वातं धान्यादि नृपयः पृथिव्यभयश्चेति द्वन्द्वकथं तस्मात् च ब्रह्मबन्धोरर्थो विधनमगच्छदिति पूर्वणान्वयः ॥ ११ ॥ स इति ॥ स चैवं द्रविणे नष्टे सति धर्मकामविवर्जितः स्वजनैः उपेक्षितश्च सः दुस्वर्पां चिन्तामाप ॥ १२ ॥ तस्येति ॥ नष्टरायः नष्टो रा अर्थो यस्य तस्य अत एव तपस्विनः सन्तस्तस्य अत एव खिद्यतः खेदं प्राप्स्यति । शता आर्षः । अत एव बाणमश्रु कण्ठे यस्य तस्य एवं नष्टं धर्मादिकं ध्यायतस्तस्य सुमहाशिवैः वैराग्यपूर्वको विवेकः समभूत् ॥ १३ ॥ स इति ॥ स च जातनिर्वदो विप्र इदमहा । अहो अत्युत्कटं मम कण्ठे

तदवधानविस्मस्तपुण्यस्कन्धस्य भूरिद ॥ अर्थोऽप्यगच्छन्निधनं बह्वायासपरिश्रमः ॥ १० ॥ ज्ञातयो जगुहुः किञ्चित्किञ्चिदस्यव उद्धव ॥ देवतः कालतः किञ्चिद् ब्रह्मबन्धोर्नुपार्थिवात् ॥ ११ ॥ स एवं द्रविणे नष्टे धर्मकामविवर्जितः ॥ उपेक्षितश्च स्वजनैश्चिन्तामाप दुस्वर्ष्याम् ॥ १२ ॥ तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः ॥ खिद्यतो बाष्पकण्ठस्य निर्वैदः सुमहानभूत् ॥ १३ ॥ स चोद्देमहो कण्ठं वृथात्सा मेऽनुतापितः ॥ न धर्माय न कामाय यस्यार्थायास ईदृशः ॥ १४ ॥ प्रायेणार्थाः कर्दुर्याणां न सुखाय कदाचन ॥ इह चात्सोपतापाय मृतस्य नरकाय च ॥ १५ ॥ यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः ॥ लोभः स्वल्पोऽपि तात् हन्ति शिञ्जो रूपमिवेक्षितम् ॥ १६ ॥ अर्थस्य साधने सिद्ध उत्कर्षे रक्षणे व्यये ॥ नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिन्ता भ्रमो नृणाम् ॥ १७ ॥

जातम् । यतो मे मया आत्मा देहोऽयं वृथैवानुतापितः । यस्य ममाथर्षिनायास ईदृशोऽत्युत्कटस्तस्य ममार्थो न धर्माय न वा कामायभूत् । वृथैव नष्ट इति शेषः ॥ १४ ॥ प्रायेणेति ॥ प्रायेण कर्दुर्याणाम् अर्थाः कदाचन सुखाय न भवन्ति । नरकाय सत्यव्यर्थे नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानात् । स्पष्टमन्यत् ॥ १५ ॥ यथा इति ॥ यत् यथास्तिनां शुद्धं यथाः तथा ये गुणिनां श्लाघ्या गुणाः तात् तानि च स्वल्पः अपि लोभः हन्ति । यथा शिञ्जः श्वेतकुष्ठम् ईप्सितं रूपं हन्ति तथैत्यर्थः ॥ १६ ॥ अर्थस्येति ॥ अर्थस्य साधनदौ यथासंभवं नृणामायासादयो भवन्ति इत्यन्वयः । तत्र साधने उन्नादने सिद्धेऽप्यर्थे तस्योत्कर्षे संवर्द्धने रक्षणे चायासादयः सर्वे व्यये विनियोगे नाशो उपभोगे चेति द्वन्द्वैक्यम् । तेषु चिन्ताशोकमात्रम् । आयासः कायक्लेशः त्रासो यस्मात्कस्माद्भयं भ्रमोऽधर्मं धर्मशुद्धिः उपकारिण्यनुपकारिशुद्धिरित्यावृत्तम् ॥ १७ ॥

न केवलमायासादयो दुःखहेतव एव भवन्ति किन्तु स्तेयादयः पापहेतवोऽपीत्याह—स्तेयमिति युग्मम् ॥ अर्थमार्यथाः स्तेयादयः षडनर्थाः पापेऽप्यर्थे स्मयादयो व्यसनेः सह
नवानर्थाः । हि यस्मात् अर्थ एव मूलं कारणं येषां ते । एते पञ्चदशानर्थाः नरकादिदुःखहेतवो नृणां भवन्ति । तस्मात् अर्थ इत्याख्या नाममात्रं यस्य । वस्तुतस्तु नरकादि-
दुःखानर्थहेतुत्वादनर्थ एव तं श्रेयोऽर्थी मोक्षार्थी दूरतस्यजेदिति स्तेयं चौर्यं हिंसा परपीडा अमृतं मिथ्यावचनं दम्भः परवञ्चनातुल्यपेशधारणं कामः परकीयवित्तापहारेच्छा
क्रोधप्रत्यतिघातकेऽभिज्वलनात्मकश्चित्तविकारः स्मयो गर्वः स्वास्मिन् महत्वबुद्धिः मदो विहितविहितविवेकशून्यता भेदः स्वपरभेददर्शनं वैरमविश्वासः संस्पृहां परोत्कर्षसहनं
व्यसनानि स्त्रीब्रूतमबाविषयाणि त्रीणि । केचिन्तु अर्थस्य साधनादौ आयासादयो दुःखमात्रहेतवः स्तेयादयः पञ्चदश पापहेतवोऽपीति
श्लोकत्रयमेकान्वयतया व्याचक्षते ॥ १८ ॥ १९ ॥ भेदैरस्पृहाः प्रञ्चयति—मिथ्यन्त इति ॥ एकास्त्रिगथाः एके एकप्रणाश्रये ते आस्त्रिगथाः अतिप्रियाश्च एवंभूता
अपि एते भ्रात्रादयः सुहृदन्ताः सर्वे काकिणिना । पुंस्त्वमार्षम् । विंशतिवाराटिका काकिणी । तथा तावन्मात्रेण अर्थेन हेतुना सद्य एव भिद्यन्ते भेदबुद्धयो भवन्ति तथा
स्तेयं हिंसाऽनृतं दम्भः क्रोधः कामः क्रोधः स्मयो मदः ॥ भेदो वैरमविश्वासः संस्पृहां व्यसनानि च ॥ १८ ॥ एते पञ्चदशानर्था द्व्यर्थमूला मता नृणा-
म् ॥ तस्मादनर्थमर्थोख्यं श्रेयोऽर्थी दूरतस्यजेत् ॥ १९ ॥ भिद्यन्ते भ्रात्रो दाराः पितरः सुहृदस्तथा ॥ एकास्त्रिगथाः काकिणिना सद्यः सर्वेऽरयः
कृताः ॥ २० ॥ अर्थेनाल्पीयसा ह्येते संख्या दीप्तमन्यवः ॥ त्यजन्याशुस्फुर्यो भ्रन्ति सहस्रोत्सृज्य सौहृदम् ॥ २१ ॥ लब्ध्वा जन्माऽमप्रार्थ्यं
भानुष्यं तद्विजाग्रयताम् ॥ तदनाहत्य ये स्वार्थं भ्रन्ति यान्त्यशुभां गतिम् ॥ २२ ॥ स्वर्गापवर्गयोद्धारं प्राप्य लोकमिमं पुमात् ॥ द्विणे कोऽनु-
षज्जेत मर्त्योऽनर्थस्य धामनि ॥ २३ ॥ देवर्षिपितृभूतानि ज्ञातीन् बधूंश्च भागिनः ॥ असंविभज्य चात्मानं यक्षवित्तः पतत्यधः ॥ २४ ॥
अरयः शत्रवः कृता भवन्ति ॥ २० ॥ अर्थेनेति ॥ हि यतः अल्पीयसाऽप्यर्थेन एते संख्याः क्षुभितचित्ता दीप्तमन्यवः स्पृधः सङ्ख्यानाश्च भवन्ति । स्पृध इत्यार्षम् ।
अतः सहसा सौहृदमुत्सृज्य आशु शीघ्रमेव त्यजन्ति गृहाक्रिःसारयन्ति भ्रन्ति च ॥ २१ ॥ लब्ध्वेति ॥ अमैरसि प्रार्थ्यं मानुष्यं जन्य तत्रापि द्विजाग्रयतां श्रेष्ठमधिकारिकुलं
ब्राह्मण्यं लब्ध्वाऽपि तदनाहत्य ये स्वार्थं भ्रन्ति आत्महितं मोक्षं न साधयन्ति ते पूर्वोक्तानर्थपरा अशुभां गतिं नरकादिकमेव यान्ति ॥ २२ ॥ रमेति ॥ स्वर्गापवर्गयोद्धारं
साधनभूतमिमं लोकं मनुष्यदेहं प्राप्य को वा मर्त्यः अनर्थस्य धामनि आश्रये द्विणे धनेऽनुसज्जेत आत्मार्थं कुर्यात् ॥ २३ ॥ देवेति ॥ ऋषयो मनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञयोर्देवताः
देवपितृभूतान्तिरयज्ञत्रयदेवताः ज्ञातयः सगोत्राः बन्धवो विवाहादिना सम्बन्धास्ताम् अन्यांश्च भागिनो भागाहिनं आत्मानं चासंविभज्य अन्नादिभिर्भागानस्ततर्था यः केवलं
यक्षयिष्यन्नक्षणीयं विचं यस्य सः अधो नरके पतति ॥ २४ ॥

व्यथयति ॥ व्यथया अर्थहेया धर्माज्ञानव्यापारेण ममत्तस्य मम वित्तं वयो बलं च सर्वं गतमिति शेषः । येन वितादिना कुशलाः धर्मादयः फलानि सिन्धयन्ति । यद्वा । कुशला विवेकिनः सिद्ध्यन्ति विमुच्यन्ते । इदानीं त्वहं जठो बृद्धः अतः सामर्थ्याभावात्किं नु फलं साधये ॥ २५ ॥ स्वगतं पृच्छत्युत्तरयति च—कस्मादिति ॥ एवमनर्थं विद्वानपि कस्मात्कारणात् असकृत् निरन्तरं व्यथयाऽर्थहेया धर्माज्ञानव्यापारेण संछिद्यते नूनं निश्चितमेतत् । अयं लोकः सर्वोऽपि जनः कस्याचिन्व्यायया सुविमोहितः इति ॥ २६ ॥ किमिति ॥ मृत्युना अथपानस्य जनस्य धनाक्षिप्तिः चतुर्भिः उत पुनरपि जन्महेतुभिः कर्मभिर्वा किं प्रयोजनम् । तद्विनाशो स्वमरणे वा तद्विशोक्त्यावश्यकत्वात् ॥ २७ ॥ तदानीमिबोलाचविवेको हृष्यन्नाह—नूनमिति । नूनं मे मह्यं सर्वदेवमयो हरिर्भागवान् दुष्टः । येन हरिणा एतां विनाशादिरूपां इशामहं नीतः । तथा येन तुष्टेन हेतुना आत्मनो मम दुष्टः संसारतरणसाधनं निर्वेदो विरागश्च जातः ॥ २८ ॥ सोऽहमिति ॥ सोऽहं जातनिर्वेदो यदि आयुःकालावशेषः स्यात्तदा तेन कालावशेषेण आत्मनि मनसि व्यथयाऽर्थहेया वित्तं प्रमत्तस्य वयो बलम् ॥ कुशला येन सिद्ध्यन्ति जरठः किं नु साधये ॥ २९ ॥ कस्मात्संछिद्यते विद्वान् व्यथयाऽर्थहेयाऽसकृत् ॥ कस्यचिन्व्यायया नूनं लोकोऽयं सुविमोहितः ॥ २६ ॥ किं धर्मेनैतद्वैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत ॥ मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वा जन्मदैः ॥ २७ ॥ नूनं मे भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः ॥ येन नीतो दुशामेतां निर्वेदश्चात्मनः पुष्टः ॥ २८ ॥ सोऽहं कालावशेषेण शोषयित्व्येऽङ्गमात्मनः ॥ अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थे यदि स्यात्सिद्ध आत्मनि ॥ २९ ॥ तत्र मामनुमोदैर्त्वं देवान्निभुवनेश्वराः ॥ मुहुर्तेन ब्रह्मलोकं सदाङ्गः समसाधयत् ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इत्यभिप्रेत्य मनसा ह्यावन्त्यो द्विजसत्तमः ॥ उच्युच्य हृदयग्रन्थीञ्छान्तो भिक्षुरभून्मुनिः ॥ ३१ ॥ स चचार महीमेतां संयतात्मैन्द्रियानिलः ॥ भिक्षार्थं नगरश्रामानसङ्गोऽलक्षितोऽविशत् ॥ ३२ ॥ तं वै प्रवयसं भिक्षुमवधूतमसज्जनाः ॥ दृष्ट्वा पर्यभवनभद्र बर्हीभिः परिभूतिभिः ॥ ३३ ॥

संसिद्धः सन्तुष्टः सन् आत्मनोऽखिले स्वार्थे धर्मादिसाधने अप्रमत्तः सावधानः सन् तपसाऽङ्गं शोषयित्वे । यद्वा । विद्यया लयं नेप्यामि ॥ २९ ॥ तत्रेति ॥ तत्र स्थितो विभुवनेश्वराः देवा मामनुमोदैर्त्वं अनुमूहन्तु विघ्नं मा कुर्वन्तु । ननु तथाऽपि जठोऽल्पेन कालेन किं करिष्यसि तत्राह । यतः सदाङ्गो मुहुर्तेन ब्रह्मलोकं वैकुण्ठं समसाधयत् ॥ ३० ॥ इतीति ॥ इत्येवमभिप्रेत्य निश्चिन्त्य आवन्त्यः अवन्तिदेशसवः स द्विजसत्तमः हृदयग्रन्थीर्त्वं अहङ्कारममकारानुच्य शान्तो भिक्षुर्निगूत ॥ ३१ ॥ स इति ॥ संयता आत्मा मन इत्यादयो येन सः एतां महीं विचचार । तत्र च असङ्गः आसक्तिशून्यः अलक्षितः स्वश्रेष्ठ यमव्योतयन् भिक्षार्थं नगरश्रामान् अविशत् ॥ ३२ ॥ तमिति ॥ हे भद्र उद्धव तं ब्राह्मणं प्रवयसं वृद्धं विष्णुम् अवधूतं मलिनं दृष्ट्वा असज्जनाः बर्हीभिः परिभूतिभिः निरस्करसाधनैः पर्यभवत् अवमेनिरे ॥ ३३ ॥

केचिदिति सार्द्धम् ॥ शो भिक्षो गृहणेति दर्शितानि सन्ति तस्मै प्रदाय च पुनस्तानि दण्डादीनि ततो मुनेरादुः आच्छिद्य जगृहुः । तडभाव आर्षः । स्पष्टं शेषम् ॥ ३४ ॥
 अन्नमिति ॥ पापिष्ठाः भैक्षेण सप्यन्नमन्नं सरित्ते शुञ्जानस्य अस्य मूर्द्धनि मूत्रयन्ति ङीवन्ति च ॥ ३५ ॥ यतवाचमिति सार्द्धम् ॥ केचित् यतवाचं गृहीतमौनं तं बलाद्वा-
 चयन्ति न चेद्वक्ति तदा ताडयन्ति । स्तेनश्चैरोऽयमिति वादिनः अपरे वाग्भिस्तर्जयन्ति भर्त्सयन्ति ॥ ३६ ॥ क्षिपन्तीति ॥ एष धर्मध्वजः बहिरेव ध्वजवत्सूज्यत्वमूचकदण्ड-
 धरः अन्तस्तु शठः धनादुपार्जने दत्तचिचो वञ्चकः क्षीणवित्ततया स्वजनैरुद्धितः त्यक्तः सन्निमां भिक्षावृत्तिमग्रहीत् न विरक्तया संन्यासीत्येवम् एकैऽवजानन्तस्तिर-
 स्कुर्वन्तस्त् क्षिपन्ति विन्दन्ति ॥ ३७ ॥ अहो इति सार्द्धम् ॥ अहो एष महासारः महाबलः गिरिराडिव धृतिमान् स्थिरात्मा दृढनिश्चयश्च अतो बकवन्मौनेनार्थं साधयति
 इत्येवमेके एनं विहसन्ति । एके तु दुर्वातयन्ति तदुपर्यथोवायुं मुञ्चन्ति ॥ ३८ ॥ तमिति अर्द्धम् ॥ यथा क्रीडनकं क्रीडासाधनं द्विजं शुकादिपक्षिणं बध्नन्ति निरुन्वन्ति च
 केचित्त्रिवेणुं जगृहुरेके पात्रं कमण्डलुम् ॥ पीठं चैकेऽक्षसूत्रं च कन्यां चौराणि केचन ॥ प्रदाय च पुनस्तानि दर्शितान्याददुर्मुनेः ॥ ३९ ॥ अन्नं
 च भैक्षसंपन्नं मुञ्जानस्य सरित्ते ॥ मूत्रयन्ति च पापिष्ठाः ष्टीवन्यस्य च मूर्धनि ॥ ३५ ॥ यतवाचं वाचयन्ति ताडयन्ति न वक्ति चेत् ॥
 तर्जयन्त्यपरे वाग्भिः स्तेनोऽयमिति वादिनः ॥ बध्नन्ति रज्ज्वा तं केचिद्बध्यतां बध्यतामिति ॥ ३६ ॥ क्षिपन्त्येकेऽवजातन्त एष धर्मध्वजः
 शठः ॥ क्षीणवित्त इमां वृत्तिमग्रहीत्स्वजनोद्धितः ॥ ३७ ॥ अहो एष महासारो धृतिमान् गिरिराडिव ॥ मौनेन साधयत्यर्थं बकवद् दृढनिश्चयः ॥
 इत्येके विहसन्त्येनमेके दुर्वातयन्ति च ॥ ३८ ॥ तं बबन्धुर्निरुद्धुर्यथा क्रीडनकं द्विजम् ॥ ३९ ॥ एवं स भौतिकं दुःखं दैविकं दैहिकं च यत् ॥
 भोक्तव्यमात्मनो दिष्टं प्राप्तं प्राप्तमबुध्यत ॥ ४० ॥ परिभूत इमां गाथामगायत नराधमैः ॥ पातयद्भिः स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सान्त्विकीम्
 ॥ ४१ ॥ द्विज उवाच ॥ नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवताऽऽत्मा अहर्कर्मकालः ॥ मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद्यत् ॥ ४२ ॥
 तथा तं द्विजं शृङ्खलैः बबन्धुः कारगृहादिषु निररुधुः ॥ ३९ ॥ एवमिति ॥ एवं भौतिकं दुर्जनदिकृतं दैहिकं ज्वरादिनिमित्तं दैविकं शतोष्णादिप्रभवं च प्राप्तं प्राप्तं यत्
 दुःखं तदात्मनो दिष्टं स्वस्य शरब्धमवश्यं भोक्तव्यमेवेति सोऽबुध्यत निश्चितवान्न तु तेन व्याकुलो जातः ॥ ४० ॥ परीति ॥ स्वधर्मात्पातयद्भिः नराधमैर्दुर्जनैः परिभूतोऽपि
 सान्त्विकीं धृतिमास्थाय स्वधर्म एव स्थित इमां बह्यमणां गाथामगायत । तदर्षः । सान्त्विक्या धृतेर्लक्षणं च । “ धृत्या यया धारयते मनःप्रणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभि-
 चारिण्या धृतिः सा पार्थ सान्त्विकी” ॥ इति गीतायाम् ॥ ४१ ॥ अहो मे एतावद्दुःखं कः खलु दुःखदः न तावदयं जन इत्याह—नायमिति ॥ मे मम सुखदुःखयोः हेतुः अयं
 जनो न भवति । ननु किं प्रत्यक्षमपलपसि स्वातन्त्र्येणायं जनो दुःखद इति चेत् केषांचित्येणया ददातीत्युक्त्वाऽन्तःप्रेरकास्त्रिषेधति । नापि देवता नाप्यात्मा न च ग्रहकर्म-

कालास्तद्धेतवो भवन्ति । तत्र हेतुमाह । यतः "मनसा ह्येव फस्यति मनसा शृणोति" इत्याद्याः श्रुतयः पर केवलं मन एव तयोः कारणमाप्तवन्ति वर्णयन्ति । यद् यस्यान्व-
 तस एव सत्कारचक्रं परिवर्तते । परिवर्तयित्वादि षाठे मनः कर्तुं ॥ ४२ ॥ परिवर्तनमाह—मन इति ॥ बलीयः अतिबल मनः गुणात् विषयेषु रागद्वेषादिवृत्तिविशेषात् सुखति
 ततस्तेष्वो गुणेषुः शुक्लानि सत्त्विकानि पुण्यानि कृष्णानि तामसानि पापानि लोहितानि राजसानि पुण्यपापमिश्रानि परस्पर विलक्षणानि कर्माणि भवन्ति । तेभ्यश्च कर्मभ्यः
 सवर्णाः कर्मफलदाः सुतयो योनयो भवन्ति । पुण्यादेवताजन्यपापात् पश्चाद्विज्ज्यामिश्रात् सुव्युज्जमेति विवेकः । तासु च पुनर्मनसो गुणसृष्टिस्ततः कर्माणि ततः सुतय
 एव सत्कारचक्रं परिवर्तते ॥ ४३ ॥ अनीह इति ॥ समीहग संकल्पिकल्पौ कुर्वता । शता आर्षः । मनसा सह नियन्तुत्वेन कर्तमानोऽपि मत्सवः मय जीवस्य सखा
 हितकर्ता आत्मा परेश्वरः यतः अनीहः अहमभाषिमातरहितः । तत्र हेतुः । हिरण्ययः प्रकाशबहुलो ज्ञानमयः अत उद्विचष्टे उदैः अतिरोहितज्ञानेन केवल फस्यति न दु-
 स्सुखशापभवति । असौ जीवस्तु स्वलिङ्ग स्वस्मिन्नात्मनि लिङ्गयति बोधयति संसारमिति तथा तन्मनः परियुह आत्मत्वेन स्वीकृत्य तस्य मनसो गुणै कर्मभिः संगत
 मनो गुणानै सुजते बलीयस्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि ॥ शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णो सुतयो भवन्ति ॥ ४३ ॥ अनीह
 आत्मा मनसा समीहता हिरण्ययो मत्सख उद्विचष्टे ॥ मनः स्वलिङ्गं परिगृह्य कामात् जुषन्निबद्धो गुणसङ्गतोऽसौ ॥ ४४ ॥ दानं स्वयमौ
 नियमो यमश्च श्रुतानि कर्माणि च सद्गतानि ॥ सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः परो हि योगो मनसः समाधिः ॥ ४५ ॥ समाहितं यस्य मनः प्रज्ञान्त
 दानादिभिः किं वद् तस्य कृत्यम् ॥ असंयतं यस्य मनो विनश्यद्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ॥ ४६ ॥ मनोवेशेऽन्ये ह्यभवत् स्म देवा मनश्च
 नान्यस्य वशं समेति ॥ भीष्मो हि देवः सहस्रः सदीयात् युञ्ज्याद्वशे तं स हि देवदेवः ॥ ४७ ॥

संबद्धः गुणसङ्गात् कामात् विषयात् जुषत् सेवसानो निबद्धो भवति । आर्षः शता ॥ ४४ ॥ तस्यास्तवनिर्ग्रहियुर्गन एव निग्राह्यमित्याशयेनाह—दानमिति । दानादयः सद्गता-
 न्ताः सर्वे उपाया मनोनिग्रहलक्षणः अन्तो निष्ठाफल येषां ते तथाश्रुताः सन्ति । मनसः समाधिर्निग्रह एव परो योगो ज्ञानमिति तन्निरोध विना ज्ञानासम्भवात् ॥ ४५ ॥
 समाहितमिति ॥ यस्य मनः समाहितं वशीकृतं शान्तं तस्य दानादितिः किं कृत्य श्रयोजनमस्ति तद्वदेति परं प्रशुभादिशान्ति स्वयमाह । मनोनिग्रहस्य फलस्य सिद्धत्वमिति
 प्रावः । यदि तु दानादिभिरपि यस्य मनः असंयतं वशीकृतं न भवति किंतु विशिक्तं भवेत् । यदा । आलस्यादिना लयिमान भवेत् तर्हि एभिर्दानादिभिरस्तथापर प्रयोजन
 किं स्यात् किंचिद् । मुख्यस्य फलस्यैवाजातत्वात्तेषां निष्फलतुल्यत्वमेवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ मन इति ॥ देवा इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो ब्रह्मादयो वाऽपि मनसो वशे अभवत्
 ब्रह्मरूपेन्द्रियाण्येव तत्र दानाख्याने प्रसिद्धत्वात् । मनश्चान्यस्य देवादेरेपि वशं शीघ्रं नैव समेति न गच्छति । हि यस्मात्स मनोऽलक्षणां देवः भीष्मः नानाविधसत्सातुःसहे-

तुतया भयङ्करः सहस्रः सहीयात् बलवतोऽपि बलीयान् अतो यः पुमांस्तं भयङ्करं देवं स्वशरो गुञ्ज्यात्कुर्यात् स तु देवानामपि देवः पूजनयोग्यो भावतुल्य इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । “ मनोवशे सर्वमिदं बभूव न चान्यस्य मनोवशमन्वियाय । शीघ्रो हि देवः सहस्रः सहीयात् ” इति ॥ ४७ ॥ तमिति ॥ केचित् जनाः असह्या रागादयो वेगा यस्य अरुणुर्दं मर्मव्यथकं तं मनोरुपं दुर्जयं भावत्यसादेतरोपायैर्जेतुमशक्यं शत्रु न विजित्य तत् ततः मर्त्येषु मित्राणि उपकारिणः उदासीनात् रिपुंश्च कुर्वन्ति । केचिच्च तैर्मर्त्यैः महासन्तं नरकादिहेतुं विग्रहं कुर्वन्ति ते मूढाः मूर्खाः ॥ ४८ ॥ देहमिति ॥ अन्धा लुप्तविवेका धीर्यथां ते मनुष्याः मनोमात्रं मनोभ्रमेणैव इदं स्वदेहमहमिति पुत्रादिदेहं ममेति स्वीकृत्य एषोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरन्तपारे तमसि घोरज्ञानपूर्णं संसारे भ्रमन्ति ॥ ४९ ॥ एवं मनसः सुखादिहेतुत्वं प्रतिपाद्य नायं जने मे इत्यत्रोक्तं जनार्दिनां सुखदुःखहेतुत्वाभावं प्रतिपादयति—जन्स्त्विति ॥ चेत् यदि जनः सुखदुःखयोर्हेतुस्तदात्र अस्मिन्नपि पक्षे आत्मनः किं सुखदुःखयोः कर्मत्वं कर्तृत्वं वा । किमपि नास्तीत्यर्थः । यतः तत्कर्तृत्वं कर्मत्वं चोभयमपि भौमयोः भूमिविकारयोर्व्यथातकत्वेनाभिमतयोर्देहयोरेव नत्वात्मनः । अमूर्त्स्याक्रियस्य च तस्य हननादिषु कर्मत्वकर्तृत्वानुपपत्तेः । क्वचिज्जन्तं तं दुर्जयं शत्रुमसह्यवेगमरुणुदं तन्न विजित्य केचित् ॥ कुर्वन्त्यसिद्धिग्रहमत्र मर्त्यैर्भित्वाण्युदासीनारिपून् विभ्रूढाः ॥ ४८ ॥ देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ममाहमित्यन्वयधियो मनुष्याः ॥ एषोऽहमन्योऽयमिति भ्रमेण दुरन्तपारे तमसि भ्रमन्ति ॥ ४९ ॥ जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्र हि भौमयोस्तत् ॥ जिह्वां क्वचित् संदशति स्वदृष्टिस्तेद्रेदनायां कतमाय कुप्येत् ॥ ५० ॥ दुःखस्य हेतुर्यदि देवतास्तु किमात्मनस्तत्र विकारयोस्तत् ॥ यदुद्गमद्गने निहन्यते क्वचित् कुप्येत कस्मै पुरुषः स्वदेहे ॥ ५१ ॥ आत्मा यदि स्यात्सुखदुःखहेतुः किमन्यतस्तत्र निजस्य भावः ॥ न ह्यात्मनोऽन्यद्यदि तन्मृषा स्यात् कुप्येत कस्मान्न सुखं न दुःखम् ॥ ५२ ॥

जिह्वां स्वदृष्टिः संदशति तदा तस्यां वेदनायां पीडायां कतमाय कुप्येत् । दद्रव्यः कोपे ताडने वा स्वस्यैव पीडान्तरं स्यात् । एवं स्वशरीरे परशरीरे चात्मन एकत्वान्नापि कोपेन पीडोत्पादनमनुचितमेव । अविवेकिनां लोके तत्र मृष्टचित्तु देहावधायतेन मनोनिबन्धनात्तो यतस एव सुखादिहेतुत्वमिच्छाशयः । एवमग्रेऽपि ॥ ५० ॥ दुःखस्येति ॥ सुखस्याप्युपलक्षणम् । यदीन्द्रियाधिष्ठात्री काचिदेवता दुःखादिहेतुस्तदा तथास्तु । तथापि पक्षे आत्मनः किं कर्तृत्वं कर्मत्वं वा न संभवतीत्यर्थः । यतस्तदुभयं विकारयोर्विक्रियमाणयोर्देवयोरेव हस्तेन मुखेऽभिहते मुखेन च श्वित्रमस्तु इति शनो तदभिमाननिर्वह्निन्द्रियोरेव तत् दुःखं सम्भवतु न त्वमूर्त्त्याऽपि क्रियस्यात्मनः देवतानां च सर्वदेहे-
 ल्बभेवात्र कोऽपि कोपविषयोऽस्तीति स्वदेहदृष्टान्तेनाह । यत् यदा क्वचित्स्वशरीरे एव केनचिदङ्गेन देवताधिष्ठानेन हस्तमुखवादिना किंचिदङ्गं देवताधिष्ठानं मुखहस्तादि हन्यते तदा पुरुषः कस्मै कुप्येत् । अत एव पूर्वं देवतानधिष्ठानमूत्रविकारदन्तजिह्वावाहरणम् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ५१ ॥ आत्मेति ॥ आत्मन एव सुखदुःखावाकारः परिणामः

अतः स एव यदि सुखादिहेतुः स्यात्तत्र तस्मिन्नपि पक्षे अन्यतः। किं दूषणं यतोऽन्यस्मै कुप्यदित्यर्थः। यतः सुखदुःखादिनिजसमावसिद्धयेव नन्वात्मगारिणोऽप्यनिमित्ततो प्रवत्यतोऽस्ति कोपविषय इति चेत् आत्मनोऽप्यत्किंचिद्वस्तु नास्त्येव तस्यैव सर्वात्मकत्वात् “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेश्च। यदि तद्व्यतिरिक्तं वस्तु स्यात्तर्हि तन्मृषा भ्रान्त्यैव प्रतीतं स्यात् उपादानव्यतिरेके कार्यस्यासंभवात्। किंच। यतः आत्मव्यतिरिक्तं निमित्तं सुखं दुःखं च नास्ति अतः कस्माद्धेतोः कृद्ध्येत। तद्वर्षः ॥ ५२ ॥ ग्रहा इति ॥ चेत् यदि आदित्यादयो ग्रहा एव सुखदुःखयोर्निमित्तं तदाप्यजस्यत्पनः किं यतः जन्यत इति जनो देहस्तस्यैव जन्मलयापेक्षया द्वादशाष्टादिराशिरिथास्ते ग्रहाः सुखदुःखयोर्निमित्तं भवन्ति। किंच अन्तरिक्षस्थैर्देहैस्तत्रस्थस्य ग्रहस्यैव पादाब्धिदिदृष्ट्यादिभेदैः पीडां वदन्ति देवैर्वाः न तु गृहकोणादिषु स्थितस्य तद्गृहयोगोरस्य पुरुषस्य ग्रहगतैव तु पीडा तल्लभ्यते चेद्देहे तस्याभिमानो देव भवतीति मन एव तत्र कारणम्। विवेकी पुरुषस्तु ततो ग्रहादेहाद्यान्य एव कस्मै कृद्ध्येत। तद्वर्षः ॥ ५३ ॥ कर्मेति ॥ सुखदुःखहेतुः कर्मेवेति चेत्थास्तु। तत्राप्यात्मनः किं हि यस्मात् तत् कर्म तन्नितिं सुखादिकं च सर्विकस्य जडाजडत्वे जडचैतन्यात्मकत्वे सत्येव स्यात्।

ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोऽजस्य जनस्य ते वै ॥ अर्धैर्ग्रहस्यैव वदन्ति पीडां कृद्ध्येत कस्मै पुरुषस्ततोऽन्यः ॥ ५३ ॥ कर्माऽस्तु हेतुः सुखदुःखयोर्वै किमात्मनस्तद्वि जडाजडत्वे ॥ देहस्तच्चित्तं पुरुषोऽयं सुपर्णः कृद्ध्येत कस्मै न हि कर्म मूलम् ॥ ५४ ॥ कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्र तदात्मकोऽसौ ॥ नाशोर्हि तापो न हिमस्य तत्स्यात् कृद्ध्येत कस्मै न परस्य इन्द्रम् ॥ ५५ ॥

जडत्वाधिकारित्योपपत्तिः चेतनत्वाच्च हिताहितानुसन्धानं श्रुत्यादिकं च संभवति। तत्र देहस्त्वचित् जड एव तस्य तदनुसंधानादि न संभवति। पुरुषः आत्मा तु सुपर्णः शुद्ध-ज्ञानस्वरूप एव ततो विकारित्वासंभवात्सुखदुःखादिमूलं कर्मेव नास्ति। अतो विवेकी केन निमित्तेन कस्मै कृद्ध्येत। तथा चाप्यासहेतुर्मन एव कारणमित्याशयः ॥ ५४ ॥ काल इति ॥ यदि सुखदुःखयोर्हेतुः काल एव तत्रापि पक्षे आत्मनः किं यतोऽसौ तदात्मकः ब्रह्मांशत्वात् कालब्रह्मणोऽधिक्यात् अंशिनः सकाशादस्य पीडा नास्तित्यत्र दृष्टान्तः। यथा अग्नेर्हेतोस्तदस्य ज्वालदेस्तापो दाहतो नाशो नास्ति। यथा च हिमस्य तच्छैत्यं तदस्य तुषारकणस्य नाशकं न स्यात्। अतः परस्य स्वरूपतोऽपि मायातीतस्य जीवस्य इन्द्रं सुखादिकं नास्ति। यद्वा। यतोऽसौ कालस्तदात्मकः आत्मांशभूत एव यथा स्वांशभूताद्विरुद्धादशेस्तापो न भवति यथा च स्वांशाद्विमकणात् हिमस्य तत् शैत्यं न भवति तथा परस्य कारणभूतस्यात्मनः स्वांशभूतकालात् इन्द्रं सुखदुःखादिकं न संभवति। अतो विवेकी केन निमित्तेन कस्मै कृद्ध्येत। तद्वर्षः। अतो मन एवान्यथाकल्पकमित्याशयः ॥ ५५ ॥

एवं षष्ठे हेतवः श्रुतिषिद्धाः मनोविना अन्योऽपि हेतुर्नास्तीत्याह—नेति ॥ केनचिदपि कर्त्री करणेन च क्वापि देशे काले च कथञ्चन केनपि प्रकारेण परतः प्रकृतितः परस्य
 असङ्गस्य अस्यात्मनो द्वन्द्वोपरागः दुःखसुखादिसंबन्धो नैव भवति । ननु तर्ह्यगोशुदुःखानुभवस्य को हेतुरित्याशङ्क्य मनोव्याप्त एवेत्याह । आत्मन्यविवयमानमपि संसृति
 रूपयति प्रकाशयति यस्तस्याहमः अहङ्कारस्य यथा स भवति तथात्मनो न भवतीत्यहङ्काराध्यासादेवात्मनि श्रुतीयते न वास्तवोऽस्तित्यर्थः । अत एव य एवं प्रबुद्धः स विद्वान्
 भूतैः हेतुभिर्न विभेति । अत्रायं प्रकरणार्थः । आत्मा हि स्वरूपतः शुद्ध एव न तस्य कालकर्मदयो दुःखहेतवः किन्त्वविवया कृतोऽध्यास एव । स च मनःप्रधानत्वान्मान
 एव तदेव दुःखहेतुरिति अब्यासे सत्यध्यासानुगाः षडपि हेतवो यथायोगमुद्भवन्तीति ॥ ५६ ॥ एतामिति ॥ सोऽहं पूर्वतमैर्हर्षिर्गिग्ध्यासितां स्वीकृतामेतां देहादिसङ्घातत्वर-
 सिम्बालानि निष्ठां निरन्तरानुसन्धानमास्थायार्थाङ्गकृत्य मुकुन्दस्य अङ्घ्रिनिषेधैवैव साधनेन दुरन्तपारसपि तप्तः अविवाकार्यं संसारं तरिष्यामि ॥ ५७ ॥ निर्विभेति ॥ नहं
 न केनचिक्वापि कथंचनास्य द्वन्द्वोपरागः परतः परस्य ॥ यथाऽहमः संसृतिरूपिणः स्यादेवं प्रबुद्धो न विभेति भूतैः ॥ ५६ ॥ एतां समास्थाय
 परात्मनिष्ठमध्यासितां पूर्वतमैर्हर्षिभिः ॥ अहं तरिष्यामि दुरन्तपारं तमो मुकुन्दद्विनिषेधैव ॥ ५७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ निर्विधे नष्टद-
 विणो गतक्लमः प्रब्रज्य गां पर्यटमान इत्थम् ॥ निराकृतोऽसद्भिरपि स्वधर्मादकम्पितोऽमू सुनिराह गाथाम् ॥ ५८ ॥ सुखदुःखप्रदो नान्यः
 पुरुषस्यात्मविभ्रमः ॥ मित्रोदासीनरिपवः संसारस्तमसः कृतः ॥ ५९ ॥ तस्मात् सर्वात्मना तात निगृह्याण मनो धिया ॥ भय्यवेशितया युक्त
 एतावात् योगसंग्रहः ॥ ६० ॥ य एतां भिक्षुणा गीतां ब्रह्मनिष्ठां समाहितः ॥ धारयच्छ्रावयन् शृण्वन् द्वन्द्वैर्वाभिभूयते ॥ ६१ ॥ इति श्रीभागवते
 एकादशास्कन्धे भगवदुद्भवसंवादे भिक्षुगीता नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

द्रविणं यस्य तथापि गतक्लमः खेदरहितः निर्विद्य विषयभोगात् विरज्य गृह्यात् प्रब्रज्य गां पृथिवीं पर्यटमानः । शानजर्षः । इत्थमुक्तप्रकारेणसाद्भिर्दुर्जनैः निराकृतः निरस्त-
 तोऽपि स्वधर्माद्भवदनुसन्धानात् अकम्पितः अप्रचलितो मुनिः गृहीतमौनो ब्राह्मणः अमूं पूर्वोक्तां गाथामाह स्म ॥ ५८ ॥ सुखेति ॥ पुरुषस्य सुखदुःखप्रदोऽन्यो नास्त्येव ।
 यच्च सुखादिकमात्मनि अन्यत्र च तत्र च तत्पदत्वं श्रुतीयते तत्सर्वात्मनो मनसो भ्रमजन्यमेवेति । तथा मित्रोदासीनरिपवोऽपि भ्रमणैव कल्पिता इति शेषः । एवं पुरुषस्य
 जन्यमरणदिः सर्वोऽपि संसारः तप्तस आत्मानान्त एव कृतः ॥ ५९ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् संसारदुःखस्य मनोभ्रमकल्पितत्वात् यथावेशितया धिया युक्तः सर्वात्मना
 सकलप्रयत्नेन मनो निगृह्याण विषयान्तरेभ्यो निगृह्य मयि समाहितं कुरु । एतावानेव योगस्य संग्रहः परम उत्कर्षः ॥ ६० ॥ य इति ॥ द्वन्द्वैः क्षुल्लिपासासुखदुःखादिभिर्ना-
 भिभूयते मनोनिग्रहो भवतीत्यर्थः । रफुटमन्यत् ॥ ६१ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथर्षकाशिकाम् ॥ एकादशाध्यायोर्विशे व्यथाङ्गसहासकः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशो विरक्तमर्थमुत्पत्तिप्रलयावपि ॥ कथितौ सर्वभावानां तत्र लोकास्तु गेहर्षाः ॥ उवाचैतरेकमेवात्र श्लोकानुव्या अनुष्ठानः ॥ २४ ॥ अयेति ॥ पूर्वं कृपित्वादिभिः यत् साहच्यं साहचर्यासाहचर्यादिभिः तत्त्वं विनिश्चितं निश्चयेन निरूपितं तत्रे तुभ्यमर्थेदानीमहं प्रवक्ष्यामि यत्तत्त्वं विज्ञाय वैकल्पिकमेषोऽहमव्योऽयमिति भेदद्विनिमित्तं शत्रुमित्रदुःखसुखस्वादिभ्यं पुमान् सब एव जहात् परित्यजेत् ॥ १ ॥ आसीदिति ॥ अयोःशब्दः कास्त्वेर्षे ॥ अयं दृष्टदृश्यादिरूपः कृत्स्नोऽपि पदार्थः आदौ अयुगे युगोऽयः पूर्वं प्रलये अविकल्पितं भेदरूपमेकं ज्ञानं ब्रह्मैवासीत् । तथा कृतयुगे अन्यदा वा यदा विवेकनिपुणा जना भवन्ति तदापि तेषां तथैव स्फुरति ॥ २ ॥ तदिति ॥ तत्केवलम् एकं निर्विकल्पितं भेदरूपं वाङ्मनसयोगोचरम् । अत्र समाप्तान्ताभाव आर्षः । सत्यं परमार्थभूतं बृहत् ब्रह्म मायादस्यं फलं प्रकाशस्वरूपेण द्विधा समभवत् । यद्वा । तद्ब्रह्म वाङ्मनसयोगोचरं यथा भवति तथा मायाफलरूपेण द्विधा समभवत् ॥ ३ ॥ तयोरेति ॥ तयोर्द्विधाभूतयोरर्थोऽर्थोऽर्थे एकतरः पदार्थः उक्त्यात्मिका कार्यकारणरूपिणी सा प्रसिद्धा प्रकृतिरभिधीयते । यस्त्वन्यतमो भावो ज्ञानं चैतन्यरूपः स एव पुरुषोऽभिधीयते ॥४॥ तम इति ॥ ततश्च पुरुषानुमतेन तत्परितेन यया कालरूपेण प्रक्षोभयमाणयाः श्रीभगवानुवाच ॥ अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वो विनिश्चितम् ॥ यद्विज्ञाय पुमान् सबो जह्याद्वैकल्पिकप्रमम् ॥ १ ॥ आसीञ्ज्ञानमथो ह्यर्थे एकमेवाविकल्पितम् ॥ यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे युगे ॥ २ ॥ तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् ॥ वाङ्मनोऽगोचरं सत्यं द्विधा समभवद्बृहत् ॥ ३ ॥ तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ॥ ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥४॥ तमो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः ॥ मया प्रक्षोभयमाणयाः पुरुषानुमतेन च ॥५॥ तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान्सूत्रेण संयुतः ॥ ततो विकुर्वतो जातोऽहङ्कारो यो विमोहनः ॥ ६ ॥ वैकारिकस्तेजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् ॥ तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मयः ॥ ७ ॥

प्रकृतेः सकाशात्तथादयन्नयो गुणा अभवन् । जीवाद्दृष्टप्रयुक्त्वात्सृष्टेः पुरुषानुमतत्वम् । यद्वा । स्वयैव प्रतीक्षणरूपा या पुरुषवस्था तदनुमतेन तद्वैरणेदस्यर्थः ॥ ५ ॥ तेभ्य इति।तेभ्यो गुणेषुः क्रियाशक्तिमत् सूत्रं समभवत् । तेन सूत्रेण संयुतो ज्ञानशाक्तिमान् महात् समभवत् । एकमेव तत्त्वं क्रियाज्ञानशक्तिभ्यां द्विधोच्यते । न तु तत्त्वद्वयमित्यर्थः । विकुर्वन्तस्ततो महतो यो विमोहतो जीवस्य देहाद्यथासहस्रमहैतुरहंकारः स जातः ॥ ६ ॥ वैकारिक इति ॥ स चाहङ्कारो वैकारिकः सात्त्विकः तैजसो राजसः तामसश्चेति त्रिवृत् त्रिविधः । तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं मनःशब्द उपलक्षणं देवानां स च चिदचिन्मयः स्वतो जडोऽपि चिदाभासप्रहकत्वाद्भुवणस्थिरूप इति जीवोपाधिद्वं दर्शितम् । यवपि “ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ” इत्यादिश्रुतेः । “ अन्नमयं हि सोम्य मनः ” इत्यादिश्रुतेश्च । प्रथमं भूतानि जायन्ते तेभ्यश्चाप्यञ्जितेभ्यः प्रणादि-क्रमेण समाष्टलिङ्गभारिं पृथ्वीकृतेभ्यश्च ब्रह्माण्डम् । एतस्मिन् वैराजस्तदन्तर्यामी ललाविग्रहः क्षीरादिविग्रहः क्षीराजस्य भोगविग्रहः चतुरात्मनः ततो-

उन्वेषां जीवानामाविर्भाव इति मक्रिया । तथापि चिन्तामिव्यक्तिपूर्वकोऽहंकारस्ततो भूतेन्द्रियादिव्यवहारः इत्येतावता महदादिक्रमेण सृष्टिरुच्यते । तथा चोक्तम् । “ मूढोह-
 विस्फुलिङ्गवैः सृष्टिर्णां चोदिताऽन्यथा । उपायः सोऽवताराय न विभेदः कथंचन ॥ ” इति ॥ ७ ॥ अर्थ इति ॥ तन्नात्रिकात् शब्दादितन्नात्रकारणाचामसात् तन्नात्रद्वारा-
 अर्थः पञ्चमहाभूतरूपो जज्ञे बभूव । पृथ्व्यादिमहाभूतानामावरकत्वं तामसत्त्वादेव कारणस्य कार्यनिवासरूपात्वात् । “ तस्य निवासः ” इत्यर्थं “ कुण्डणकठज ” इति कुमुदादि-
 त्वाहचि तन्नात्रिक इति सिद्धिः । तैजसात् राजसात् दशेन्द्रियाणि अभवन् । अत एव तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वम् । वैकुण्ठात्सालिकात् देवताः दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्वहन्निन्द्रोपे-
 न्द्रमित्रकाश्चन्द्रश्वेकादश चशब्दाश्च मनसश्च जाता आसन् । अत एतेषां प्रकाशस्वभावत्वम् ॥ ८ ॥ मयेति ॥ मया संचोदिताः दत्तसामर्थ्या भावा महदादयः संहत्य
 मिलित्वा कारणैः कार्ये समर्थाः । आवश्यके णितिः । मम वैराजान्त्यर्षिणः आयतनं क्रीडास्थानमण्डुत्पादयामासुः ॥ ९ ॥ तस्मिन्निति । सलिले गर्भोऽदरूपे संस्रियतिरस्य
 तस्मिन् सलिलसंस्थितावढे गर्भोऽशानिरायणव्यद्वितीयपुरुषरूपेण लीलाविग्रहेण अहं समसं स्थितः । मम नाभ्या विश्वाख्यं लोककारणमूतं पद्ममभूत् । तत्र पद्मे

अर्थस्तन्मात्रिकाजज्ञे तामसादिन्द्रियाणि च ॥ तैजसादेवता आसन्नेकादश च वैकृतात् ॥ ८ ॥ मया संचोदिता भावाः सर्वे संहत्यकारिणः ॥
 अण्डमुत्पादयामासुर्मभयतनमुत्तमम् ॥ ९ ॥ तस्मिन्नहं समभवमण्डे सलिलसंस्थितौ ॥ मम नाभ्यामभूत्पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः ॥ १० ॥
 सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनुग्रहात् ॥ लोकान्सपालान्विश्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा ॥ ११ ॥ देवानामोक आसीत्स्वर्भूतानां च भुवः
 पदम् ॥ मर्त्यादीनां च भूलोकैः सिद्धानां त्रितयात्परम् ॥ १२ ॥ अधोऽसुराणां नागानां भूमरोकोऽसृजत्प्रभुः ॥ त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां
 त्रिगुणात्मनाम् ॥ १३ ॥ योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः ॥ महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्भक्तिः ॥ १४ ॥

चात्मभूः चतुराननरूपभोगविग्रहेण पुनर्वैराज एवाविर्भूत इत्यर्थः ॥ १० ॥ स इति ॥ स विश्वात्मा विश्वश्रष्टा ब्रह्मा तपसा युक्तोऽतो मद्गुहाद्वजमा गुणेन मपालान् लोकान्
 असृजत् । तात् दर्शयति । भूः अतलादिसहिता भुवः अन्तरिक्षलोकः । स्वः स्वर्गो देवलोकस्तस्यलोकपर्यन्तः इत्येवं त्रिधा ॥ ११ ॥ देवानामिति ॥ तत्र स्वर्लोको देवतामोकः
 स्थानमासीत् । भुवर्लोको भूतानां प्रेतपिशाचादीनां पदं स्थानमासीत् । मर्त्यानां मनुष्याणां च भूलोकः पदमासीत् । सिद्धानां भृगुवदीनां ब्रह्मर्षीणां त्रितयात् लोकत्रयात् परं
 महर्जनदिकं पदमासीत् ॥ १२ ॥ अध इति ॥ असुराणां नागानां चौकः भूमरश्चादत्तलादिकं प्रभुब्रह्मा असृजत् । त्रिलोक्यां महर्लोकैः पातालपर्यन्तायां त्रिगुणात्मनां
 सत्त्वादिगुणत्रययुक्तानां सर्वा गतयः सर्वाणि फलानि भवन्ति ॥ १३ ॥ योगस्येति ॥ योगश्रयाष्टाङ्गयोगस्य तपसो वानपस्थधर्मस्य न्यासस्य यथोक्तसंन्यासाश्रमधर्मस्य
 च तातन्त्यानुसारेण अमलाः रागलोभादिविकाररहिता यथोत्तरं श्रेष्ठा महर्लोकदयो गतयः प्राप्याणि फलानि भवन्ति । भक्तियोगस्य तु मद्भक्तिः मम लोकैश्चकृष्टयाप्तिरेव

फलमित्यर्थः ॥ १४ ॥ मयेति ॥ कालात्मना कालाचिना धात्रा कर्मलुहफलप्रदेन मया परमेश्वरेण हेतुना कर्मयुक्तमिदं जगत् प्राणिमात्रं गुणेन प्रवहतीति गुणप्रवाहसं-
स्मिन्नेतस्मिन् संसारे उन्मज्जति आसत्यलोकमुचया गतीः प्राप्नोति । पुनर्निमज्जति आस्थारं नीचा गतीः प्राप्नोति ॥ १५ ॥ अद्वितीयात्यप्रतिपातिः सृष्टिवर्णनस्य प्रयोजनम् ।
तदर्थं कारणेन कार्यस्य व्याप्तिमाह—अणुरिति । अणुर्बृहत्केशः स्थूलो यो यो भावः पदार्थः प्रसिद्धयति प्रसिद्धो वर्तते स सर्वोऽपि प्रकृत्या पुरुषेण चेत्येवमुभयेन संयुक्तः
॥ १६ ॥ कार्यस्य कारणत्वात्माह—यस्त्विति ॥ यस्य कार्यस्य यस्तु भाविः कारणम् अन्तः लयस्थानं च तस्य मध्यं मध्यावस्थाऽपि स एव अत एव व्यभिचारित्वात्स एव
सत्वेतरो विकारः सृष्ट्यादिविकारो व्यवहारार्थ एव । यथा तैजसाः सुवर्णकार्यभूताः ऋतुकुण्डलादयो न ततः पृथक् । यथा च पार्थिवाः घटदरावादायो न पृथगाः पृथक्
तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तर्हि महदादीनामपि स्वकार्यं प्रत्याबन्तलुहत्वात्सत्यत्वं स्यात् तत्राह—यदिति ॥ यद्गुणुपादाय उपादानकारणतया स्वीकृत्य पूर्वः कारणरूपो महदादि
भावः परमहङ्कारादिकं भावं विकुरुने सृजति । यथा शिण्डो यद्दमुपादाय स्वयं निमित्तभूतो घटं सृजति तद्वत्स एव सन्निति पूर्वस्यानुषङ्गः । कथं तर्हि “ धृत्तिकेत्येव सत्यम् ”
मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् ॥ गुणप्रवाह एतस्मिन्मुन्मज्जति निमज्जति ॥ १५ ॥ अणुर्बृहत्केशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिद्धयति ॥
सर्वोऽप्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १६ ॥ यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य सत् ॥ विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः
॥ १७ ॥ यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुतेऽपरम् ॥ आदिरन्तो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते ॥ १८ ॥ प्रकृतिर्द्वैतस्योपादानमाधारः पुरुषः
परः ॥ सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तन्त्रितयं त्वहम् ॥ १९ ॥ सर्गः प्रतते तावत्पौर्वापर्येण नित्यज्ञः ॥ महाच्युणविसर्गार्थः स्थिन्यन्तो
यावदीक्षणम् ॥ २० ॥

इत्यादि श्रुतिस्तत्राह । यवदा यस्यादिरन्तश्च विवक्ष्यते तत्रदा तत् सत्यमित्यभिधीयते । परमकारणस्य परमात्मनः सत्यत्वविषयक्षया तदन्यत्वं श्रुत्या प्रतिपादत इत्यर्थः
॥ १८ ॥ ननु तथापि प्रकृतिपुरुषकालानामकार्यभूतानां निमित्तत्वात्कथमद्वितीयता तत्राह—प्रकृतिरिति ॥ अस्य सतः कार्यस्योपादानं या प्रकृतिः प्रसिद्धा यश्च तस्या
आधारः अधिष्ठाता परः पुरुषः यश्च गुणक्षेत्रोणमित्यञ्जकः कालस्तत् त्रितयं ब्रह्मलक्षोऽहमेव । न तु तत् पृथक् प्रकृतेः शक्तित्वात् पुरुषकालयोरेवस्थाविशेषरूपात्वात्
॥ १९ ॥ सृष्टिकारणत्वेनादौ ब्रह्मणः सत्यत्वमुक्तं मध्येऽपि तस्यैव सत्यमुपादादितम् । अन्तेऽप्यवधिन्नेन सत्वं दर्शयिष्यन् सर्गमवहलुपायाः स्थितेरवधिमाह—सर्ग इति ॥
ब्रह्मन् बहुलः पौर्वापर्येण पितृपुत्रादिरूपेण नित्यथाः अविच्छेदेन सर्गस्तावत्ववर्तते । स च गुणेषु देहेषु विविधतया मृज्यत इति गुणविसर्गो जीवस्तदर्थस्तस्य धर्मादियु पुरुषार्थ
लामार्थ इत्यर्थः । स च यावत्स्थितेरन्तस्तावत् प्रवर्तते । सोऽपि यावत् ईश्वरस्य संकल्पस्तावदित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रलयं निरूपयति-विराडिति ॥ लोकानामहरहः कल्पाच्च सृष्टिप्रलयाख्याच्च भेदाच्च स्वस्मिन् विकल्पयतीति तथाविधोऽपि विराट् ब्रह्माण्डं मया कालात्मना आसाद्यमानः व्याप्यमानः प्रलयमेध्यमाणो वा भुवनेः सह पञ्चत्वाय पञ्चमहाभूतरूपत्वाय विशेषाय विभागाय कल्पते योग्यो भवति । मिलितानां पञ्चमहाभूतानां कार्यरूपो विराट् एषां विभागेन विनश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्र क्रमापेक्षया सृष्टिक्रमप्रतिलोभ्येन प्रलयमाह-अत्र इति ॥ मर्युं शरीरं येनोपचितं तस्मिन्नत्रे शतवर्षायामनावृष्टौ क्षणे सति तत्रैव प्रलयिते विनश्यतीत्यर्थः । अन्नं धानासु लीयते बीजमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः । धाना भूमौ प्रलीयन्ते उक्ता न प्ररोहन्तीत्यर्थः । भूमिश्च गन्धे प्रलीयते । संवत्कारिस्थशोभिना सङ्घर्षणमुखाग्निना दग्धा च सती भूतसूक्ष्मरूपगन्धमात्रावशेषा भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अग्निसति ॥ शतवर्षया वृष्ट्या प्लाव्यमानो गन्धः अप्सु प्रलीयते । ज्योतिषा शोष्यमाणो आपश्च स्वगुणे स्वकारणे रसे प्रलीयन्ते रसमात्रावशेषा भवन्ति । रसश्च ज्योतिषि लीयते । ज्योतिश्च वायुनाभिभूयमानं रूपमात्रं सचस्मिन् रूपे प्रलीयते ॥ २३ ॥ रूपमिति ॥ रूपं वायौ लीयते । वायुश्च कालपेरितेनान्वरेण ग्रस्तः स्पर्शमात्रः संस्तस्मिन् स्पर्शे लीयते । स स्पर्शश्चान्वरे लीयते । अम्बरं च भूतादिना अहंकारेण ग्रस्यमानं शब्दरन्मात्रे विराग्नमयाऽऽसाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः ॥ पञ्चत्वाय विशेषाय कल्पते भुवनेः सह ॥ २१ ॥ अत्रे प्रलीयते मर्युमन्नं धानासु लीयते ॥ धाना भूमौ प्रलीयन्ते भूमिगन्धे प्रलीयते ॥ २२ ॥ अप्सु प्रलीयते गन्ध आपश्च स्वगुणे रसे ॥ लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती-रूपे प्रलीयते ॥ २३ ॥ रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोऽपि चाम्बरे ॥ अम्बरं शब्दरन्मात्रे इन्द्रियाणि स्वयोनिषु ॥ २४ ॥ योनि-वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे ॥ शब्दो भूतादिमय्येति भूतादिर्महति प्रभुः ॥ २५ ॥ स लीयते महाच्च स्वेषु गुणेषु गुणवतमः ॥ तेऽव्यक्ते संप्रलीयन्ते तत्काले लीयतेऽव्यये ॥ २६ ॥

लीयते । तदेवं तामसाहङ्कारकार्यस्य शब्दपर्यन्तं लयमुक्त्वा राजसाहङ्कार्यस्यापि प्रलयमाह । इन्द्रियाणि स्वयोनियन्ति स्वप्रवत्तकदेवतासु लीयन्ते । तेषां प्रवृत्तिश्चावत्वात् । प्रवृत्तेश्च देवतार्थिनत्वात्सु लय इति वाचो युक्तिः । वस्तुतस्तु कारणे राजसाहङ्कार एव लयोऽभिप्रेतः ॥ २४ ॥ योनिरिति ॥ हे सौम्य योनिरित्येकत्वमुद्देश्य गनत्वाच्च विन-क्षितम् । योनयो देवतासु ईश्वरे स्वनियन्तरी मनसि लीयन्ते । “ मनोवशोऽप्येह्लषवन् स्म देवाः ” इत्युक्तेः । इन्द्रियलोकोऽभिप्रायोऽपि बोध्यः । मनश्च देवताभिः सह वैकारिकेऽहंकारे लीयत इत्यर्थः । तामसाहंकारकार्यावशेषितस्य शब्दस्य लयमाह शब्द । इति शब्दो । भूतादिं तामसाहङ्कारमय्येति तस्मिन् लीयत इत्यर्थः । भूतादिरित्यु-पलक्षणम् । प्रभुः सर्वगणमोहने समर्थः त्रिविधोऽप्यहंकारो महति लीयते । जडांशं विहाय ज्ञानक्रियाशक्तिमात्ररूपो भवति ॥ २५ ॥ स इति ॥ स महाच्च स्वकारणेषु गुणेषु लीयते । यतो ज्ञानक्रियाशक्तिमन्वात्सगुणवतमः अनस्तादृग्भावं विहाय गुणमात्ररूपो भवतीत्यर्थः । ते गुणाः अव्यक्ते प्रकृतौ लीयन्ते । साम्यावस्थां गच्छन्तीत्यर्थः ।

तदव्यक्तमव्यये उपस्वव्यापारे काले लीयते । कालार्थित्वात्तैकैकभूयावतिष्ठते ॥ २६ ॥ काल इति ॥ कालो मायामये मायाप्रवक्तके जीवप्रवर्तिती जीवो महपुरुषः तस्मिन् जीवे लीयते । अयं भावः । विश्वस्रष्टुर्महपुरुषयोपरणहः कालः इत्यर्थेन सूच्यश्चातत्सदात्मनावतिष्ठते । “ कालं चान्तं सुजतीरा आश्रयम् ” इति सप्तमे । “ योऽयं कालस्तस्य तेष्वव्यक्तमव्ययेऽध्याहः ” इति दशमे चोक्तेः । जीवस्तु अजे आत्मनि मयि लीयते । प्रकृतेर्लीनत्वेन प्रतियोग्यभावात्प्रिपूर्णत्वेन सद्रूपेणावतिष्ठते । आत्मा त्वात्मस्य एव भवति नान्यत्र लीयते । यतः केवलो निरुपाधिः विकल्पापायाभ्यां विश्वोत्पत्तिप्रलयाभ्यां लक्ष्यते अधिष्ठातत्वेनावधिर्वेत्त च ज्ञायत इति । तथा तस्यापि कारणान्तराश्रयणात् तदर्द्धाकारे चानवस्थाप्रसङ्गात् ॥ २७ ॥ एतत्कथनस्य प्रस्तुतोपयोगमाह-एवमिति । एवमात्मतत्त्वमचीक्षमाणस्य पुंसो मनसो वैकल्पिको भेदनिमित्तो भ्रमोऽहंमभाव्यासलक्षणः कथं स्यात् जातो वा हृदि कथं तिष्ठेत् । तत्र दृष्टान्तमाह । अर्कशयोदये यथा व्योम्नि तपो न तिष्ठति तथेति ॥ २८ ॥ एव इति ॥ देहस्यभेदशब्देऽनुस्वरमार्थत्वापरमार्थत्वादिरूपः संशयः एवं ग्रन्थिवत् दुर्भोग्यत्वात् ग्रन्थिसस्य भेदनः निर्वक्तकः एषः साङ्ख्यस्यात्यानात्मविवेकस्य विधिः प्रकारः प्रतिलोमानुलोभाभ्यामुत्त-कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे ॥ आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः ॥ २७ ॥ एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः ॥ मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवाकौदये तमः ॥ २८ ॥ एव सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रन्थिभेदनः ॥ प्रतिलोमानुलोभाभ्यां परावरदशा मया ॥ २९ ॥ इति श्रीभागवते एकादशस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ गुणानामसमिश्रणां पुमान्येन यथा भवेत् ॥ तन्मे पुरुषवैतदुपधारय शंसतः ॥ १ ॥ इमो इमस्ति तिक्षेक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः ॥ तृष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिवृत्तिः ॥ २ ॥ स्युसंहारक्रमाभ्यां परावरदशा कार्यकारणपाथात्पद्मदशा मया प्रोक्तः ॥ २९ ॥ इति श्रीकृष्णमेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकायाम् ॥ एकादशचतुर्विधे व्यधादङ्गसहयकः ॥ २४ ॥ पञ्चविंशोऽखिला भावाः सत्त्वादिगुणगोपिनः ॥ निर्गुणः परमेशोऽत्र श्लोकाः सार्द्धाः षड्विंशतिः ॥ उवाचवाणी चैकेव श्लोकेर्तुल्या अनुशुभः ॥ २५ ॥ यावद्गुणत्रयवृत्तियो न स्यात्तत्साङ्ख्येनापि देहाध्यासो न निवर्त्तत इति गुणत्रयवृत्तीर्कुमाह-गुणानामिति । हे पुरुषवर्ष सह मिश्रीभूय वर्त्तमानाः समिथाः न समिथाः अतमिश्रास्तेषां विभक्तानां गुणानां मध्ये येन गुणेन यथा यादृशः पुमात् भवेत्तदिदं कथयतो मे मतो निबोधेत्यर्थः ॥ १ ॥ सत्त्वदृशिराह-शम इति । शमोऽनःकरणवधानम् । दमो बालेन्द्रियवधानम् । तितिक्षा सुरुदुःखादिद्वन्द्वसहिष्णुता । ईक्षा तत्त्वविवेकः । तपः स्वधर्मवर्तित्वम् । सत्यं यथार्थभाषणम् । दया परदुःखग्रहणेच्छा । स्मृतिः अनुभूतार्थानुसन्धानम् । तृष्टि-र्थथाभासततोषः । त्यागो यथायोग्यव्यथशालित्वम् । अस्पृहा वैराग्यम् । श्रद्धा शान्नादरः । हीर्गुचितकर्मणि अपवृत्तिः । दया दानम् । “ दय दाने ” इति स्मरणात् । अतो न पौनरुक्त्यम् । आदिपदेन आजर्जवित्त्यादिः । स्वनिवृत्तिः आत्मानुभवज्ञं सुखम् ॥ २ ॥

रजसो वृत्तीराह-कामो विषययोगीलाषः । ईहा व्यापारमस्ता । मदो दर्यः । तृष्णा लभे सत्यप्यसन्तोषेण ततोऽधिकजिवृक्षा । स्तम्भः अनम्रता । आशीः धर्मादर्थं देवा-
 द्विार्थना । शिवा भेदबुद्धिः । सुखं विषयभोगः । मदोत्साहो गर्वेण युद्धावगिनिवेशः । यशःप्रीतिः स्तुतिप्रियता । हास्यमुपहासः । वीर्यं प्रभावाविष्कारः । बलेनोद्यमः
 न्यायेनोद्यमस्तु सात्त्विक एव ॥ ३ ॥ तमसो वृत्तीराह-क्रोध इति ॥ क्रोधः असाहिष्णुता । लोभो व्ययपरण्डुमुहता । अनृतमशास्त्रीयक्षणस्वीकारोऽन्यथा भाषणं च ।
 हिंसा परद्रोहचिन्तनम् । याच्चार्यना । दम्भोऽन्यथैव सदैवसदाचारप्रदर्शनम् । ह्रमः ग्लानिः । कलिः कलहः । शोकमोहो अनुशोचनं भ्रमश्च । विषादः दुःखम् । आर्तिः-
 दैन्यम् । निद्रा तन्द्रा । आशा इदं मे भविष्यतीत्यन्वीक्षा । भीः भयम् । अनुबभो जाड्यम् ॥ ४ ॥ सत्ययेति ॥ अनुपूर्वशः क्रमणैव श्लोकत्रयेणैताः सत्यादीनां वृत्तयो मया
 वर्णितप्रायाः । इतोऽन्या अप्यूद्या इत्याशयेन प्रायग्रहणम् । अथानन्तरं सन्निपातं मिलितानां सत्त्वादीनां कार्यं शृणु ॥ ५ ॥ सन्निपात इति ॥ अहं शान्तः कामी क्रोधित्यादि तथा मम
 तथा मम शान्तिर्मम कामः क्रोधश्चेत्यादौ अहंममतानुपकसत्त्वादिनिर्वासामानाधिकरण्यदर्शनात् । सन्निपातजत्वम् । हे उद्धव अहं शान्तः कामी क्रोधित्यादि तथा मम
 काम ईहा मद्स्तृष्णा स्तम्भ आशीर्भेदा सुखम् ॥ मदोत्साहो यशः प्रीतिर्हास्यं वीर्यं बलेद्यमः ॥ ३ ॥ क्रोधो लोभोऽनुतं हिंसा याच्चा दम्भः
 ह्रमः कलिः ॥ शोकमोहो विषादो निर्द्राऽऽशा भीरनुद्यमः ॥ ४ ॥ सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चातुपूर्वशः ॥ वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो
 शृणु ॥ ५ ॥ सन्निपातस्त्वहमिति ममत्युद्धव या मतिः ॥ व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः ॥ ६ ॥ धर्मं चार्थं च कामे च यदोऽसौ
 परिनिष्ठितः ॥ गुणानां सन्निकर्षोऽर्थं श्रद्धारतिधनवहः ॥ ७ ॥ प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान् यर्हि गृहाश्रमे ॥ स्वधर्मं चातुतिष्ठेत गुणानां समितिर्हि
 सा ॥ ८ ॥ पुरुषं सत्त्वसंयुक्तमनुमायाच्छमादिभिः ॥ कामादिभी रजोयुक्तं क्रोधधैरस्तमसा युतम् ॥ ९ ॥

शान्तिः कामः क्रोध इत्यादि च या मतिः साऽपि संनिपात एव । तु शब्दोऽवधारणे । तथा मनश्च मत्राणि शब्ददीनि च इन्द्रियाणि च असत्त्वः प्राणश्च तैः मनआदीनां सत्त्विक-
 तामसरजसत्त्वात्सर्वव्यवहारस्याहत्तममतापूर्वकत्वाच्च तैर्मिलितैर्यो व्यवहारः स सर्वोऽपि संनिपात एव ॥ ६ ॥ धर्म इति ॥ असौ पुरुषो यदा धर्मं चार्थं च कामे च परिनिष्ठितो
 भवति तदाऽयं त्रिषु निष्ठास्वरूपः गुणानां सन्निकर्षः संनिपातकार्यमित्यर्थः । धर्मादीनां सत्त्वतमोरजःकार्यत्वात् । एवं विषयतः संनिपातजत्त्वमुक्तम् । फलतश्च तथात्वमाह । अद्वैति ।
 श्रद्धारतिधनानि सत्त्वजस्तमोमयाप्यावहतीति तथा ॥ ७ ॥ प्रवृत्तिः ॥ प्रवृत्तिलक्षणे काम्ये धर्मे यदा पुंसो निष्ठा भवति तथा पुमान् यदा गृहाश्रय एवासक्तितिष्ठेत
 अनु पश्चात्स्वधर्मं च नित्ये वैचिकित्से तिष्ठेत । तदर्थः । सापि गुणानां समितिः संनिपातः हि यस्मात्काम्यधर्मगृहोक्तिस्वधर्माः रजस्तमःसत्त्वमया इत्यर्थः ॥ ८ ॥ मिश्रामिश्रा
 गुणवृत्तीर्निरूप्य येन-गुणेन यथा भवेदित्युक्तं दर्शयति-पुरुषमिति ॥ शमदमादिभिः पुरुषं सत्त्वसंयुक्तम् अनुभावात् अनुयिनुयात् । एवमग्रेऽपि ॥ ९ ॥

यदेति ॥ यदा यः फलनिरपेक्षः भक्त्या स्वकर्माभिः भजति तं पुरुषं स्त्रियमेव वा सत्प्रकृतिं सत्त्वद्विच्युक्तं विधात् ॥ १० ॥ यदेति ॥ यदा यः आशिषो विषयात् आशास्य अपेक्ष्य स्वकर्माभिर्मामाराधयेत् राजसं विधात् । हिंसां शत्रुमारणादिकमाशास्य यो यथा मां भजेत् तामसं विधात् । एतौर्नेत्रंभूतो भवतीति ताल्यार्थः ॥ ११ ॥ ननु त्वमापि सृष्ट्यादि कुर्वन् गुणमय एव कस्त्वव जीवादिशेषो येन मां भजेतेति मुहुर्भूषे तवाह—सत्वमिति । सत्यादयो गुणा जीवस्यैव बन्धका भवन्ति मम बन्धका न भवन्ति । यथाश्चिन्ताः जीवस्यैव चित्ते जायन्ते अभिव्यजन्ते इति तथा यैस्तु गुणैः स जीवो भूतानां भूतजानां देहेन्द्रियान्दःकरणविषयाणां मध्ये सज्जानः आसक्तिं कुर्यान्नियमयते । मम तु गुणनियन्तृत्वेन तत्पारश्यान्नाद्यान्न काव्यात्मिकिर्न च बन्धः ॥ १२ ॥ तदेवं मिश्रगुणकार्याणि पदस्यैदात्मिकैकगुणोद्वेककार्याणि दर्शयति—यदेति ॥ यदा भास्वरं प्रकाशकं विदादं स्वच्छं शिवं शान्तं सत्त्वं गुणः इतरौ रजस्तमोगुणौ जयेत् अभिभवेत् । तदा पुमान् सुखेन धर्मज्ञानादिभिश्च युज्येत । शिवत्वविशदत्वभास्वरत्वानां यथाक्रम

यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्माभिः ॥ तं सत्प्रकृतिं विद्यात्पुरुषं स्त्रियमेव वा ॥ १० ॥ यदा आशिष आशास्य मां भजेत् स्वकर्मभिः ॥ तं रजःप्रकृतिं विद्याद्धिसामाशास्य तामसम् ॥ ११ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मोक्षित्वा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते ॥ १२ ॥ यदेतरौ जयेत् सत्त्वं भास्वरं विशदं शिवम् ॥ तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादिभिः पुमान् ॥ १३ ॥ यदा जयेत्तमः सत्त्वं रजः सङ्गं भिदा चलम् ॥ तदा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया ॥ १४ ॥ यदा जयेद्भजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडम् ॥ युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसयाऽऽश्रया ॥ १५ ॥ यदा चित्तं प्रसीदेत् इन्द्रियाणां च निर्वृतिः ॥ देहेऽभयं मनोऽसङ्गं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदम् ॥ १६ ॥

सुखधर्मज्ञानहेतुत्वात् । आदिशब्दबन्धमदमादिभिश्च युज्यते ॥ १३ ॥ यदेति ॥ यदा सङ्गः सङ्गहेतुः भिदा भेदेतुः बलं प्रवृत्तिसमाप्तं च रजः कर्तुं तमःसत्त्वे च कर्मभूते जयेत् । तदा पुमान् कर्मादिभिर्युज्येत । बलमित्यत्र चलमिति च पाठः । सङ्गहेतुत्वात् यशसा श्रिया च युज्येत भेदेहेतुत्वात् दुःखेन युज्यते । “ द्वितीयद्वै भयं भवति ” इति श्रुतेः । बलसमाप्तत्वात् कर्मणा युज्यते ॥ १४ ॥ यदेति ॥ यदा मूढं विवेकशंशकं लयमावरकं जडमदुव्यमालकं तमः कर्तुं रजःसत्त्वे च कर्मभूते जयेत् । तदा पुमान् शोकदिगिर्युज्येत मूढत्वात् शोकमोहेहिंसाभिर्युज्येतो लयत्वात् निद्रया युज्यते जडत्वात् उद्यमरहितमेव केवलमाशया युज्येतो जडस्थाने जन इति पाठे लयान्म- कर्षेव निद्राऽऽशयोर्हेतुः ॥ १५ ॥ यदेति ॥ यदा चित्तं प्रसीदेत् शान्तं भवेत् । तज्जर्षः । इन्द्रियाणां च निर्वृतिः विषयादुरतिर्भवति । देहे चाभयं रोगादिभयराहित्यं भवति । मनश्चासङ्गं सर्वसङ्गरहितं भवति तदा मत्पदं मद्गुणलक्षिस्थानं सत्त्वयुक्तिकं वृद्धं विद्धि ॥ १६ ॥

विकुर्वन्ति ॥ यदा जनः क्रियया विकुर्वन् विकारं शमुवन् आधीः आसमन्ताद्विक्षिता धीर्यस्य तथाभूतो भवति । चेतसा बुद्धिन्द्रियाणां चानिर्वृतिः अनुपरतिः स्वस्व-
विषयेषु विशिष्टत्वं गात्राणि कर्मेन्द्रियाणि तेषामस्वास्थ्यं विकाराधिक्यं मन्थ भ्रान्तं चञ्चलं भवति तदा एतैर्हेतुभिः रजः उत्कटं निशामय जानीहि ॥ १७ ॥ सीदति ॥
यदा सविद्वि तिरोभवत् चेतसो ग्रहणे चिदाकारपरिणामे अक्षमं च सच्चिचं विलीयेत मनोऽपि संकल्यात्मकं नष्टं लीतं भवति तमः अज्ञानं ग्लानिविषादश्च भवति तत्तदा तम
उत्कटमुपधारय विद्धि । यदा तु वृत्तिरहितं भगवत्परं वा मनस्तदा नैर्गुण्यं विद्धति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥ एधमान इति ॥ हे उद्धव सत्वगुण एधमाने देवानां बलमेधते । रजस्येधमाने
असुराणां बलमेधते । तमस्येधमाने रक्षसां बलमेधते । इन्द्रियाण्येव निवृत्तिमवृत्तिमोहस्वभावानि देवासुररक्षातीति ज्ञेयम् । यद्वा । प्रसङ्गदाविदैविकानां गुणानामुत्कर्षकार्याणि
उक्तानीति ज्ञेयम् ॥ १९ ॥ सत्त्वदिति ॥ सत्त्वजागरणं विबादित्यादि स्पष्टम् प्रसङ्गात्रिगुणावस्थामप्याह । तुरियं चतुर्थमवस्थान्तरं नाम त्रिषु जागरणादिषु सन्ततमेक-

विकुर्वन् क्रियया चऽऽधीरनिर्वृत्तिश्च चेतसाम् ॥ गात्रास्वास्थ्यं मनो भ्रान्तं रज एतैर्निशामय ॥ १७ ॥ सीदति चेतसो ग्रहणेऽक्षमम् ॥
मनो नष्टं तमो ग्लानिस्तमस्तदुपधारय ॥ १८ ॥ एधमाने गुणे सत्त्वे देवानां बलमेधते ॥ असुराणां च रजसि तमस्युद्धव रक्षसाम् ॥ १९ ॥
सत्त्वजागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ॥ प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु संततम् ॥ २० ॥ उपर्युपरि गच्छन्ति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः ॥
तमसाऽधोऽथ आसुख्याद्रजसाऽन्तरचारिणः ॥ २१ ॥ सत्त्वे प्रलीनाः स्वयान्ति नरलोकं रजोल्याः ॥ तमोल्यास्तु निरयं यान्ति मामेव
निर्गुणाः ॥ २२ ॥ मद्रूपेण निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत् ॥ राजसं फलसंकल्पं हिंसाप्रायादि तामसम् ॥ २३ ॥

रूपमालम्बत्वमेवत्यर्थः ॥ २० ॥ उपर्युपरिति ॥ ब्राह्मणा वेदार्थानुष्ठानादियुक्ताः जनाः उपर्युपरि लोकात् गच्छन्ति । आब्रह्मण इति षोडशे ब्रह्मलोकमभिव्यापयेत्यर्थः ।
तथा तमसा आसुख्यात् स्थावरानभिव्याप्य अधोऽधो लोकात् गच्छन्ति । रजसा तु अन्तरचारिणो मनुष्या भवन्ति नैर्गुण्येन मत्पदं यन्तीति ॥ २१ ॥ मरणसमये गुणो-
त्कर्षफलमाह—सत्त्वे इति ॥ सत्त्वे बुद्धे सति प्रलीना भूताः जनाः स्वः ऊर्ध्वलोकं यान्ति । एवं रजोल्या रजसि प्रबुद्धे सति लयो मरणं येषां ते नरलोकं यान्ति । एवं तमो-
ल्यास्तु निरयं यान्ति । निर्गुणास्तु मामेव यान्ति । निर्गुणा इत्यत्र तु लक्षशब्दानुपादानात् जीवन्तोऽपि यदि निर्गुणास्तदापि मामेव यान्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ मदर्पणमिति ॥
यदाराधनरूपं निष्फलं फलासिन्धिरहितं वा यच्चिजं नित्यं नैमित्तिकमवुष्टितं कर्म तत्सात्त्विकं ज्ञेयम् । फलं संकल्प्यते यस्मिंस्तत् कर्म राजसं ज्ञेयम् । हिंसाप्रायादि
हिंसोद्देशेन कृतं हिंसाबहुलम् आदिशब्दात् दम्भमात्सर्पादिकृतं च कर्म तामसं ज्ञेयम् । मद्रूपजनादि निर्गुणम् ॥ २३ ॥

कैवल्यमिति ॥ कैवल्यं देहादिव्यतिरिक्तकैवल्यविषयं ज्ञानं सात्त्विकम् । वैकल्पिकं देहादिभेदेन विद्यात्मविषयकं यत् ज्ञानं तदज्ञः राजसम् । प्राकृतं बालमूकाद्विज्ञानतुल्यं केवलमाहारादिप्रकृतिकार्यविषयकं ज्ञानं तामसम् । मन्निष्ठं परमेश्वरविषयकं तु ज्ञानं निर्गुणं स्मृतम् ॥ २४ ॥ वनमिति ॥ विविकत्वाद्भ्रानं सालिको वासो वासस्थानमित्यादि स्पष्टम् । मन्निकेतं तु साक्षात्तद्विषयोवाचिर्गुणं स्थानम् ॥ २५ ॥ सात्त्विक इति ॥ असङ्गी फलानसक्तः कारकः कर्त्ता सात्त्विकः रागान्धः फलेऽप्यभिमिनिवेशवान् कर्त्ता राजसः स्मृतः । स्मृतिविप्रक्षेपः कर्त्तव्यकर्त्तव्यानुसन्धानशून्यः कर्त्ता तामसः । मद्दयाश्रयः मदेकशरणः कर्त्ता निहङ्कारत्वाच्चिर्गुणः ॥ २६ ॥ सात्त्विकेति ॥ आध्यात्मिकी अध्यात्मशास्त्राविषया श्रद्धा सात्त्विकी । कर्मश्रद्धा तु राजसी । अधर्मधर्म इति या श्रद्धा सा तामसी । मत्सेवायां श्रद्धा तु निर्गुणा ॥ २७ ॥ पथ्यमिति ॥ पथ्यं हितं पूतं शुद्धम् अनायासम् अनायासतः प्राप्तम् आहार्यं भक्ष्यभोज्यादि सात्त्विकं स्मृतम् । इन्द्रियाणां श्रेष्ठं भोगकाले सुखदं कम्प्ल्यादि राजसम् । आर्त्तिदं रोगकस्म अशुचि अशुद्धं सालिन्यकरं तामसम् चशब्दात् मन्नि-
कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् । प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम् ॥ २४ ॥ वनं तु सात्त्विको वासो श्रामे राजस उच्यते । तामसं द्यूतसद्वनं मन्निकेतं तु निर्गुणम् ॥ २५ ॥ सात्त्विकः कारकोऽसङ्गी रागान्धो राजसः स्मृतः ॥ तामसः स्मृतिविप्रक्षेपो निर्गुणो मद्दयाश्रयः ॥ २६ ॥ सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी ॥ तामस्यधर्मो या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा ॥ २७ ॥ पथ्यं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ राजसं चेन्द्रियश्रेष्ठं तामसं चार्त्तिदाऽशुचि ॥ २८ ॥ सात्त्विकं सुखमात्मन्त्यं विषयोत्थं तु राजसम् ॥ तामसं मोहैर्दन्योत्थं निर्गुणं मद्दयाश्रयम् ॥ २९ ॥ द्रव्यं देवाः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः ॥ श्रद्धावस्था कृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव हि ॥ ३० ॥ सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः ॥ दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ ॥ ३१ ॥

वेदितं तु निर्गुणमित्याभिमतम् ॥ २८ ॥ सात्त्विकमिति ॥ आत्मोत्थं स्वात्मानुभवजन्यं सुखं सात्त्विकम् । विषयोत्थं सुखं तु राजसम् । मोहेन यादकवस्तुपुण्ड्रवित्येन जातम् । तथा दैव्येन पुत्रकलत्राद्युपचन्दनेन प्रप्तं च सुखं तामसम् । मद्दयाश्रयं मद्दयानुपजनमस्कारादिभक्तं सुखं तु निर्गुणम् ॥ २९ ॥ इव्यमिति ॥ इव्यं पथ्यपूतादि देवो ब्रह्ममादिः फलं सात्त्विकं सुखमित्यादि कालो यदा भजेत मां भक्त्या यदेतरो जयेदित्यादिना योऽथादुक्तः ज्ञानं कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमित्यादिना कर्म मदर्षणमित्यादिकारकः सात्त्विकः कारको सङ्गीत्यादिः श्रद्धा सात्त्विक्याध्यात्मिकीत्यादि अवस्था सत्त्वान्मार्गणमित्यादि आकृतिः उप्युपरि गच्छन्तीत्यादिनोक्ता देवत्वादिरूपा निष्ठा सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्गान्तीत्यादिनोक्तः स्वर्गादि । एवं सर्वोऽप्ययं भावत्रैगुण्यद्विगुणत्वक एव ॥ ३० ॥ सर्वे इति ॥ हे पुरुषर्षभ यावन्तः पुरुषाव्यक्तायां धिष्ठिता अधिष्ठिता । अलो-
मच्छान्दसः । ते सर्वेऽपि भावाः पदार्थाः गुणमयाः गुणकार्यभूता एव । एवं च चक्षुषा दृष्टं श्रोत्रेण श्रुतं बुद्ध्याऽनुध्यातं च सर्वं गुणमयमेवेति शेषः ॥ ३१ ॥

एता इति सार्द्धम् ॥ पुंसः गुणकर्मनिबन्धनाः एताः संसृतयः देवमनुष्यादियोनयो भवन्ति । येनेति । हे सौम्य येन चिन्ना इमे गुणा निर्जिताः सः भक्तियो-
 येन मन्विष्टो मद्ब्रह्मचानपरः सन् मद्भावाय मोक्षाय प्रपद्यते योग्यो भवति ॥ ३२ ॥ तस्मादिति ॥ तस्माद्भिचक्षणो विवेकिनो ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्मिन्समिमं देहं लब्ध्वा गुणसङ्गं
 विनिर्धूय त्यक्त्वा मां भजन्तु । भजन्तीत्यपि पाठः ॥ ३३ ॥ निःसङ्ग इत्यर्द्धम् ॥ विद्वान् विवेकी निःसङ्गो विषयासक्तिरहितः जितेन्द्रियश्च सन् अप्रमत्तः सावधानः मां
 भुञ्जेत् ॥ ३४ ॥ रज इति सार्द्धम् ॥ मुनिर्मननशीलः सत्वसंसेवया सात्विकान्येव सेवेत । पुमान् सत्त्वविवृद्धय इति प्राणुकया रजस्तमश्चाभिजयेत् । नैरेक्ष्येण उपशमात्मकेन
 सत्त्वेनैव सत्त्वं चाभिजयेत् । ततश्च युक्तः शान्तधीश्च भवति । अतः गुणैर्मुक्तो जीवः जीवं जीवोपाधिलिङ्गं शरीरं विहाय मां संपद्यते ॥ ३५ ॥ जीव इति ॥ जीवः जीवेन लिङ्ग-
 शरीरेणोपाधिना निर्मुक्तः आशयश्चिन् तत्र संभवः प्रादुर्भावो येषां तैर्गुणैः सत्त्वादिगुणवृत्तिभिश्च निर्मुक्तो मया ब्रह्मणः पूर्णानन्दैव पूर्णो व्याप्तः बहिर्विषयभोगेन न चरेत्

एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबन्धनाः ॥ येनेने निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः ॥ भक्तियोगेन मन्विष्टो मद्भावाय प्रपद्यते ॥ ३२ ॥
 तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवम् ॥ गुणसङ्गं विनिर्धूय मां भजन्तु विचक्षणाः ॥ ३३ ॥ निःसङ्गो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेन्द्रियः ॥
 ३४ ॥ रजस्तमश्चाभिजयेत्सत्त्वसंसेवया मुनिः ॥ सत्त्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरेक्ष्येण शान्तधीः ॥ संपद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय माम्
 ३५ ॥ जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणैश्चाशयसंभवैः ॥ मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नान्तराश्रितः ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
 पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मद्धर्मं आस्थितः ॥ आनन्दं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति माम् ॥ १ ॥
 गुणमय्या जीवयोन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया ॥ गुणेषु मायामात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः ॥ वर्तमानोऽपि न पुमान्युज्यते वस्तुभिर्गुणैः ॥ २ ॥

आत्परः विषयस्मरणेन च न चरेत् न विचरति । किन्तु जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ इति श्रीऋण्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायोऽमूं पञ्चविंश एकादशो
 व्यधात् ॥ २५ ॥ षड्विंशके दुष्टसङ्गदोषाः सत्सङ्गनो गुणाः ॥ ऐलेतिहासतस्तत्र श्लोकाः सार्द्धाः शरार्थिनः ॥ श्रीगुवाचेति पादोनाः स्युः षट् विंशदनुष्टुभः ॥ २६ ॥ यदिति ॥
 मत्त्वरूपं लक्ष्यते येन तमिमं कायं नरदेहं लब्ध्वा मद्धर्मं मदारारधने भक्तियोगे आस्थितः सन् आत्मस्थमात्मन्येव नियन्तृत्वेन स्थितमानन्दरूपं परमात्मानं मां समुपैति सम्यक्
 प्रप्नोति ॥ १ ॥ न च तस्य विषयसङ्गोऽस्तीत्याह—गुणेति सार्द्धम् ॥ ज्ञाननिष्ठया हेतुना गुणमयी या जीवस्य योनिः उपाधिः प्रकृतिस्तथा विमुक्तः मायामात्रेषु मायाकार्येषु अतः
 अवस्तुतः अवस्तुत्वेन दृश्यमानेषु वर्तमानोऽपि जीवः अवस्तुभिः तैर्गुणैर्न युज्यते तत्रामक्तो न भवति ॥ २ ॥

सङ्गमिति॥शिशोदरे तर्पयन्तीति शिशोदरतृप्तोषाम् असतां सङ्गं क्वचित्कदाचिदपि न कुर्यात् । आस्तां तेषां बहूनां सङ्गदोषकथनं किंतु तस्यैकस्याप्यनुगः अनुवर्ती सङ्गन्ध-
मनुगच्छति योऽप्यस्तद्वचनमसि नरके पतति ॥३॥ ऐल इति ॥ ऐलः पुरुखाः सप्राद् चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः विपुलकीर्णः उर्वशीविरहात्प्रथमं मुहूर्त्तं पथ्यात्सुरश्रेत्रे तां समागम्य
गन्धर्वदेवताग्निना देवाग्निं पुरुर्वशीलोकं प्राप्य शोकसंयमे शोकापणमे सति ततो “ निर्विण्णः सन्निमां गाथासगायत ” इति नवमस्कन्धनुसारेण द्रष्टव्यम् ॥४॥
त्यक्त्विति ॥ पूर्वास्थासमये शय्यायापाल्यानं त्यक्त्वा ब्रजन्तीमुर्वशीं तद्वियोगेन विह्वलः व्याकुलः अत एवोन्मत्तवन्नयः हे जाये हे घोरे शंकरे तिष्ठ तिष्ठति विलपन्नृपः
पुरुखा वा अन्यात् ॥ ५ ॥ कामानिति ॥ उर्वश्या आकृष्टा चेतना विवेको यस्य सः तथा सह क्षुद्रकम्पं तुच्छानपि कामान् जुषन् सेवमानोऽपि । शता आर्षः । अहूतः सः
वर्षाणां यामिनीः रात्रीः यान्तीः अपयान्तीः आयान्तीः आणामिनीश्च न वेद । वर्तमानसार्गाप्यविक्षया लट् । अतस्तद्वियोगेन व्याकुलो जातः ॥ ६ ॥ तस्य गन्धर्वलोकं
सङ्गं न कुर्यादसतां शिशोदरतृप्तां क्वचित् ॥ तस्यानुगस्तमस्यन्धे पतत्यन्धातुगाऽन्धवत् ॥ ३ ॥ ऐलः सप्राडिमां गाथासगायत बृहच्छ्रवाः ॥
उर्वशीविरहान्मुहूर्त्तान्निर्विण्णः शोकसंयमे ॥ ४ ॥ त्यक्तत्वात्मानं ब्रजन्तीं तां नम्र उन्मत्तवन्नृपः ॥ विलपन्नृपवगाज्जाये घोरे तिष्ठति विह्वलः ॥ ५ ॥
कामानन्तोऽनुजुषन् क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः ॥ न वेद यान्तीनीयान्तीरुर्वश्याऽऽकृष्टचेतनः ॥ ६ ॥ ऐल उवाच ॥ अहो मे मोहविस्तारः काम-
करमलचेतसः ॥ देव्या गृहीतकण्ठस्य नायुःखण्डा इमे स्मृताः ॥ ७ ॥ नाहं वेदभिनिर्मुक्तः सूर्यो वाऽभ्युदितोऽमुष्या ॥ मुषितो वर्षपूगानां
वताहानि गतान्युत ॥ ८ ॥ अहो मे आत्मसंमोहो येनात्मा योषितां कृतः ॥ क्रिडासृगश्चक्रवर्ती नरदेवशिलागणिः ॥ ९ ॥ सपरिच्छदमत्मानं
हिवा तृणमिवेश्वरम् ॥ यान्तो स्त्रियं चान्वगमं नम्र उन्मत्तवदुदृक् ॥ १० ॥

भास्य बहुकालमुर्वशीसियोगानन्तरं निर्विण्णस्य गाथासगाह-अहो इति ॥ कामेन कर्मलं क्षुभितं चेतो यस्य तस्य मे मोहविस्तारः अहो अनिर्वचनीय इत्यर्थः । यतो
देव्या उर्वश्या गृहीतकण्ठस्य स्वस्य इमे अहोरात्ररूपा आयुषः खण्डा मया न स्मृताः ॥ ७ ॥ नाहमिति ॥ बनेति खेदे । उत अपि अमुष्या उर्वश्या मुषितो मोहितोऽहम-
भिनिर्मुक्तः असं गतः अभ्युदितो वा सूर्य इति न वेद । वर्तमान सामीप्ये भूते लट् । तथा वर्षपूगानां गतान्यहात्पि न वेद । यद्वा । अभिनिर्मुक्तः सूर्यास्त्वकालेऽपि
स्वप्न् अभ्युदितः सूर्ये उदितेऽपि स्वप्नहं सूर्यः कान्तीति न वेद । “ सुप्ते येस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च । अंशुमानमिनिर्मुक्तागुदितौ तौ यथाक्रमम् ॥” इत्यमरः ।
शेषं तुल्यम् ॥ ८ ॥ अहो इति ॥ अहो महान्मे आत्मसंमोहो जातः येन मोहेन नरदेवानां शिलागणिरिव सर्वोत्तमश्चक्रवर्ती सार्वभौमोऽप्यहं योषितां क्रीडासृगः वानरः
तददधीनः कृतः ॥ ९ ॥ सेति ॥ सपरिच्छदं राज्यादिसहितमीश्वरं चक्रवर्चिनमात्मानं मां तृणमिव त्यक्त्वा यान्तीमपि स्त्रियमहन्मत्तवन्नमो रुदन्नृपमाम् ॥ १० ॥

कृत इति ॥ खरो यथा पादताडितोऽपि खरीमनुगच्छति तद्वद्विषया तिरस्कृतो योऽहं तां यान्तीमन्वाञ्छं तस्य ममातुभावः माहात्म्यं तेजः पराभिभवसामर्थ्यम् ईशित्वं
 जात्स्वामित्वं वा कृत एव स्यात् । सर्वमेव नष्टमित्यर्थः ॥ ११ ॥ किमिति ॥ यस्य मनः स्त्रीमिहितं तस्य विद्यया देवतोपासनरूपया किम् । तपसा उपवासादिक्लेशसहनेन
 किम् । त्यागेन दानेन किम् । श्रुतेन अध्ययनाद्यप्यासेन वा किम् । विविकेन एकान्तवासेन वा किम् । मौनेन वा किं फलं स्यान्न किंचित्दित्यर्थः ॥ १२ ॥ स्वार्थस्येति ।
 स्वार्थस्य श्रेयसः अकोविदमज्ञातारं मां धिक् । योऽहमीश्वरतां प्राप्य गौरिव खर इव च जितः तिरस्कारपूर्वकं वशीकृतः ॥ १३ ॥ सेवत इति ॥ यथा अहुतिर्विहितं शास्यति
 प्रयुत वर्द्धते एवम् उर्वंश्या अधरासर्वं सेवतः । शता आर्षः । मे ममात्मभूः मनसिजः कामो न तृप्यति न शास्यति ॥ १४ ॥ पुंश्चल्पेति ॥ आत्मारामाणामीश्वरं भगवन्तमधो-
 क्षजम् ऋते पुंश्चल्यापहृतं चित्तं मोचितुं मोचयितुं णिलोप आर्षः । को नाम अन्यः प्रभुः समर्थो भवेत् ॥ १५ ॥ बोधितस्येति ॥ देव्या उर्वंश्या गृह्णरो मा सृथा मा प्रततो

कुतस्तस्यानुभावः स्यात्तेज ईशत्वमेव वा ॥ योऽन्वगच्छत् स्त्रियं यान्तीं खरवत्पादताडितः ॥ ११ ॥ किं विद्यया किं तपसा किं त्यागेन
 श्रुतेन वा ॥ किं विविकेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ॥ १२ ॥ स्वार्थस्याकोविदं धिक् मां दूषे पण्डितमानिनम् ॥ योऽहमीश्वरतां प्राप्य
 स्त्रीभिर्गौरवरवजितः ॥ १३ ॥ सेवतो वर्षप्रगान् मे उर्वंश्या अधरासवम् ॥ न तृप्यन्त्यात्मभूः कामो वह्निरहुतिभिर्यथा ॥ १४ ॥ पुंश्चल्याऽपहृतं
 चित्तं को न्वन्यो मोचितुं प्रभुः ॥ आत्मारामेश्वरस्मृते भगवन्तमधोक्षजम् ॥ १५ ॥ बोधितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मतेः ॥ मनोगतो
 महामोहो नापयात्यजितात्मनः ॥ १६ ॥ किमेतया नोऽपकृतं रज्ज्वा वासर्पचेतसः ॥ रज्जुस्वरूपाविदुषो योऽहं यदुजितेन्द्रियः ॥ १७ ॥ क्वायं
 मलीमसः कायो दौर्गन्ध्याद्यात्मकोऽशुचिः ॥ क्व गुणाः सौमनस्याद्या द्वाध्यासोऽविद्यया कृतः ॥ १८ ॥

“मा ता वृकासो अशिवसन्न उक्षत् । ” इत्यादिसूक्तवाक्येन यथार्थवचनेन बोधितस्यापि दुर्मतेः अजितात्मनः मे मनोगतः महामोहः भोग्यतदुद्धिनपयाति ॥ १६ ॥ क्रियेत-
 येति ॥ नः अस्माकं कामिनामेतया उर्वंश्या किमपकृतं न किंचिदप्यित्यर्थः । तत्र हेतुमाह यत् यस्मात् योऽहमेवंभूतः स एवजितेन्द्रियः अतो मोहेन तत्रासक्त इत्यर्थः । तत्र
 दद्यान्तमाह यथा । रज्जुस्वरूपा विदुषो रज्जुद्रष्टुः पुंसस्तस्यां सर्पकल्पनया सिवमानस्यापि रज्ज्वा किमपि नापकृतं भवति तथेति ॥ १७ ॥ क्वायमिति ॥ मलीमसः अतिमलिनः
 दौर्गन्ध्याद्यात्मकः अतिदुर्गन्धादिमात्रं अशुचिः स्थानाद्विजादुपष्टभास्त्रिषण्दन्धिमिधनादपि “ कायमाधेयशौचत्वात्पण्डिता अशुचिं विदुः । ” इत्युक्तेः । एवंभूतः स्त्रियाः कायः
 क्व तस्मिन् सौमनस्याद्याः सुमनसां पुष्पाणामिव गन्धशुचित्वसौकुमार्यावा गुणाश्च क्व । अतो हि निश्चितमविद्यया स्वरूपावरकशक्त्या कृतस्तथाऽध्यास आरोप एव ॥ १८ ॥

पित्रोरिति ॥ किमयं कायः पित्रोः स्वं धनं जनकत्वात् । नु वितर्के । भार्यायाः वा भोगप्रदत्वात् । अत्रानुपयुक्तमप्येतत्तुल्यन्यायत्वाद्दुक्तम् । स्त्रामिनो वाधीनत्वात् ।
 अर्धवा अन्त्येष्ट्या तद्वद्वित्त्वात् श्वशुरयोर्वा प्रहयत्वात् । किं वा आत्मनः जीवस्य तद्वद्विशुभाशुभफलोपित्वात् सुहृदां बन्धवर्दानां वा तदुपकारित्वात् । एवं करयाप-
 मिति यो नावसीयते न विश्रीयते ॥ १९ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् अयमर्थे तुच्छा कृमिविड्वाग्मलक्षणा निष्ठा अन्तो यस्य तस्मिन् स्त्रियाः क्लेबरे अहो सुभद्रं सुखकरं
 सुभद्रं शौचनवासिकं सुदुः स्मितं यस्मिन्तथाभूतं स्त्रिया मुसामिति मोहेन पुमान् विषजते ॥ २० ॥ त्वगिति ॥ त्पादीनां सप्तधातूनां संज्ञौ सङ्घाते रस्नाम् शता
 आर्षः । पुरुषाणां विष्णुत्रादिसंहतौ रमतां कृषीणां च क्रियदन्तरं न क्रियानपि भेदस्तत्तुल्या एव त इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अथेति ॥ अतो यस्मात् विषयेन्द्रियसंयोगादेव मनः
 क्षुभ्यति अन्यथा तु न क्षुभ्यति । अथापि तस्मात् कदापि अर्थवित् स्वहितमिज्ञौ विवेकी स्त्रीषु स्त्रैणेषु स्त्रीवशेषु च नोपसज्जेत ॥ २२ ॥ ननु क्वचिन्नित्ते स्थितस्यापि
 मुनेरपि मनःक्षोभो दृश्यते इत्याशङ्क्य सोऽपि पूर्वदर्शनादिकं विना न भवतीत्याह-अदृष्टादिति ॥ अदृष्टात् अश्रुतात् भावात् पदार्थात् भावो मनःक्षोभो नोपजायते । यत्
 पित्रोः किं स्वं तु भार्यायाः स्वामिनोऽग्रेः श्वशुरयोः ॥ किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयते ॥ १९ ॥ तस्मिन् क्लेबरेऽमेध्ये तुच्छनिष्ठे
 विषजते ॥ अहो सुभद्रं सुभद्रं सुस्मितं च सुखं स्त्रियाः ॥ २० ॥ त्वङ्मांसशुधिरस्नायुमेदमजास्थिसंहतौ ॥ विष्णुत्रपूये रमतां कृषीणां
 क्रियदन्तरम् ॥ २१ ॥ अथापि नोपसज्जेते स्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवित् ॥ विषयेन्द्रियसंयोगात्मनः क्षुभ्यति नान्यथा ॥ २२ ॥ अदृष्टात् अश्रुताद्भावात्
 भाव उपजायते ॥ असंप्रयुञ्जतः प्राणान् शाम्यति स्तिमितं मनः ॥ २३ ॥ तस्मात्सङ्गो न कर्तव्यः स्त्रीषु स्त्रैणेषु चेन्द्रियैः ॥ विदुषां चाप्य-
 विश्रब्धः षडूर्गः किमु माहशास्त्रम् ॥ २४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवं प्राणान्नदेवदेवः स उर्वशीलोकमथो विहाय ॥ आत्मानमात्मन्यवगम्य मां वै
 उपारमञ्चानविधूतमोहः ॥ २५ ॥ ततो दुःसङ्गसुत्सृष्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् ॥ सत् एतस्य छिन्दन्ति मनोव्यासङ्गमुक्तिभिः ॥ २६ ॥
 प्राणान् इन्द्रियाणि विषयेषु असंप्रयुञ्जतस्ततो नियच्छतः पुंसो मनः स्तिमितं निश्चलं सत् शाम्यति ॥ २३ ॥ तस्मादिति ॥ तस्मात् स्त्रीषु स्त्रैणेषु च इन्द्रियैः सङ्गो न
 कर्तव्यः । पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि एकं मनश्चेति षडूर्गः विदुषामपि अविश्रब्धः पदधीनोऽनो नापकारं करिष्यतीति न विश्रसनीयः । माहशास्त्रमविवेकिनां न विश्रसनीय इति तु किमु
 वक्तव्यम् ॥ २४ ॥ एवमिति ॥ ततश्च नृपेषु देवेषु च दीव्यतीति तथाभूतः पुरुषावा एवं प्राणान्नुर्वशीलकं विहाय तत्रास्मिकं त्यक्त्वा अथो आत्मन्येव आत्मानं मापवगम्य
 ज्ञात्वा तेन ज्ञानेन विदूतमोहो निवृत्तदेहात्मात्मनः संसारदुष्कारमत् जीवन्मुक्तो बभूवु ॥ २५ ॥ तत इति ॥ ततो हेतोः बुद्धिमान् दुःसङ्गम् उत्सृज्य सत्सु सज्जेत सन्तः
 एतस्य मनोव्यासङ्गं विषयासात्किम् उक्तिभिः हितोपदेशैः छिन्दन्ति ॥ २६ ॥

सन्त इति ॥ सन्तः अनेक्षाविषयाभिलाषरहिताः मच्चित्ताः प्रशान्ताः कामादिरहिताः समं ब्रह्मैव सर्वं पश्यन्तीति तथा निर्ममाः सर्वत्र समनारहिताः निरहङ्काराः देहादावह-
मित्यभिमानरहिताः निर्द्वन्द्वाः शीतोष्णशुल्लिप्यासादिकृतविकाररहिताः निष्परियहः सर्वविषयत्यागिनः भवन्ति ॥ २७ ॥ तेषामुक्तयो मत्कथा एवेत्याह-नेष्विति ॥ हे
महाभाग तेषु महाभागेषु मत्कथाः नित्यं संभवन्ति प्रवर्तन्ते । ता हि कथाः जुषतामादरेण शृण्वतां नृणाम् । शता आर्षः । अर्घं पापं प्रयुनन्ति निवर्तयन्ति । अतस्तत्तन्नि-
धिरेव तारयति न तूयदेशादेरप्येषा ॥ २८ ॥ ता इति ॥ आहता मयि आदरवन्तः अत एव मत्पराः मदाशयमनिष्टाः फलान्तसंस्काररहिताः श्रद्धानाः कथायां श्रद्धावन्तो
ये ताः कथाः शृण्वन्ति गायन्त्यनुमोदन्ति च । तदभावात् आर्षः । ते मयि भक्तिं विन्दन्ति ॥ २९ ॥ भक्तिमिति ॥ अनन्ता गुणाः शक्तयो यस्य तस्मिन् ब्रह्मणि सर्वकारणे
आनन्दानुभवात्मनि सच्चिदानन्दविग्रहे मयि भक्तिं लब्धवतः साधोः जनस्य किमन्यदफलमवशिष्यते स यदादिच्छति तत्सर्वं सुलभमेव तथापि नैवेच्छन्तियथाशयः ॥ ३० ॥

सन्तोऽनपेक्षा मच्चित्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ॥ निर्ममा निरहंकारा निर्द्वन्द्वा निष्परियहः ॥ २७ ॥ तेषु नित्यं महाभाग महाभागेषु मत्कथाः ॥
संभवन्ति हिता नृणां जुषतां प्रयुनन्त्यथम् ॥ २८ ॥ ता ये शृण्वन्ति गायन्ति ह्यनुमोदन्ति चाहताः ॥ मत्पराः श्रद्धानाश्च भक्तिं विन्दन्ति ते
मयि ॥ २९ ॥ भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यते ॥ मय्यनन्तगुणे ब्रह्मण्यानन्दानुभवात्मनि ॥ ३० ॥ यथोपश्रयमाणस्य भगवन्तं
विभावसुम् ॥ शीतं भयं तमोऽप्येति साधून् संसेवतस्तथा ॥ ३१ ॥ निमज्ज्योन्मज्जतां घोरं भवन्धौ परमायनम् ॥ सन्तो ब्रह्मविदः ज्ञान्ता
नौदृढेषामु मज्जताम् ॥ ३२ ॥ अन्नं हि प्राणिनां प्राण आर्तानां शरणं त्वहम् ॥ धर्मो वित्तं नृणां प्रेत्य सन्तोऽर्वाण्य विभ्यतोऽरणम् ॥ ३३ ॥ सन्तो
दिशन्ति चक्षुषि बहिरर्कैः समुत्थितः ॥ देवता बान्धवाः सन्तः सन्त आत्माऽहमेव च ॥ ३४ ॥

यथेति ॥ विभावसुर्गर्भं सेवमानस्य यथा शीतं जाड्यं भयं तमश्च अप्येति नश्यति तथा साधून् संसेवतः । शता आर्षः । कर्मजड्यम् आगामि संसारस्य तन्मूलमज्ञानं च
नश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ निमज्ज्येति ॥ अप्सु निमज्जतां यथा दृढा नौरुत्तरणसाधवं तथा घोरं भवन्धौ निमज्ज्योन्मज्जतामुच्चावचा योनीर्गच्छतां ब्रह्मविदः शान्ताः
सन्त एव परायणं परमाश्रयः ॥ ३२ ॥ अन्नमिति ॥ यथा प्राणिनामन्नमेव प्राणो जीवनम् । यथा आर्तानां पीडितानां शरणं पीडानिवर्तकोऽहमेव यथा च धर्म एव प्रेत्य
परलोकं वित्तं तथा सन्त एव अर्वाक् संसारपातादिभ्यतः पुंसः अरणं रक्षका इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ सन्त इति ॥ समुत्थितः सध्रमुद्दिताऽप्यर्कं बहिर्विषये एकमेव चक्षुर्दिशति
चाहमेव तमो निरस्य चक्षुषो दर्शनसाप्यर्थं संपादयति । सन्तस्तु अनन्तरात्प्रविषये तदावरकज्ञानं निरस्य समुत्थितगुणज्ञानात्मकानि चक्षुषि दिशन्ति । अतः सन्त एव देवता-
सद्वदाराध्याः बान्धवास्तद्वत्सत्कारार्हाः सन्त एव आत्मा आत्मव्यतीतियोग्याः किं बहुना सन्तः अहमेव मदृष्टया सेव्या इत्यर्थः । यद्वा । सन्तः अत्यधुंषि दिशन्ति सन्त

एव बहिः समुत्थितः उदितः अर्कः भजनचक्षुः प्रकाशकः ॥ ३४ ॥ वैतसेन इति ॥ सुदुम्नाभावेनोपावनं प्रविष्टस्य वीता क्षीभावं शाना रोगा यस्य तरः क्षीभावं मासभ्य
 पुत्रो वैतसेनः पुरुषावा अप्येवमुक्तप्रकारेणोपश्या लोकात् स्थानादवलोकनाद्वा निःस्पृहस्ततः सत्सङ्गात् अल्वारापथ्यं सन् यथेष्टेतां महीं च वार ॥ ३५ ॥
 इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थभकारिकायाम् ॥ एकादशस्य षड्विधे व्यवहारङ्गासहायकः ॥ २६ ॥ सप्तविंशे तु कृष्णार्चायोगोक्तिरसहायकः ॥ साङ्गः सप्तमत्तः प्रोक्तस्तत्र श्लोकाः
 शरैर्वैः ॥ उवाचेति वचाद्वद्द्वं श्लोकैर्मुल्या अनुष्टुभः ॥ २७ ॥ क्रियेति ॥ हे प्रभो यस्मात् यं क्रियायोगमाश्रित्येति ल्यबुद्धौ पञ्चमी । ये सास्यताः भक्ताः सास्यतर्षभं
 भक्तपालकं त्वां यथा येन प्रकारेणाऽर्चन्ति तं भवदाराधनरूपं क्रियायोगं समाचक्ष्व कथय ॥ १ ॥ एतदिति ॥ भगवानिति सर्वविधोपगम् ॥ नारदः व्यासः देवानामाचार्योऽ-
 क्तिरसः सुतो बृहस्पतिश्च्यदायो मुनयो मनशीला विवेकिता मुहुः पुनः पुनरेतत् भवदर्चनमेव नृणां निःश्रेयसकरं वदन्ति ॥ २ ॥ निःस्पृहमिति ॥ न केवलं मुनय एव
 वैतसेनस्ततोऽप्येवमुर्वश्या लोकनिस्पृहः ॥ सुक्तसङ्गो महीमेतामात्मारासश्चचार ह ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे
 ऐलीतीं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ उद्धव उवाच ॥ क्रियायोगं समाचक्ष्व भवदाराधनं प्रभो ॥ यस्मात्त्वां ये यथाचिन्ति सास्यताः
 सास्यतर्षभ ॥ १ ॥ एतद्वदन्ति मुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणाम् ॥ नारदो भगवान् व्यास आचार्योऽङ्गिरसः सुतः ॥ २ ॥ निःस्पृते ते
 सुखाम्भोचाद्यदाह भगवानजः ॥ पुत्रेभ्यो भृगुमुल्येभ्यो देव्यै च भगवान् भवः ॥ ३ ॥ एतद्वै सर्ववर्णनामाभ्रमाणां च संमतम् ॥ श्रेयसा-
 मुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ॥ ४ ॥ एतत्कमलपत्राक्ष कर्मबन्धविमोचनम् ॥ भक्ताय चातुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ॥ ५ ॥ श्रीभगवा-
 नुवाच ॥ न ह्यन्तोऽनन्तपारस्य कर्मकाण्डस्य चोद्धव ॥ संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ६ ॥ वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे
 त्रिविधो मलः ॥ त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥ ७ ॥

वदन्ति किंतु तव मुखाभोजात् निःसृतं त्वदुपदिष्टं यत् स्फुत्रेभ्यो मृगवादिभ्यो भगवान् अजः ब्रह्माऽप्याह स्म । तथा देव्यै पार्वत्यै भगवान् भवोऽप्याह स्म ॥ ३ ॥ एतदिति ।
 हे मानद एतत्पूजनमेव सर्ववर्णनामाभ्रमाणां स्त्रीशूद्राणां च श्रेयसां धर्मादीनामुत्तमं साधनमहं मन्ये ॥ ४ ॥ एतदिति ॥ हे कमलयत्राक्ष हे विश्वेश्वरेश्वर एतत्कर्मबन्धविमोचनं
 त्वदाराधनं भक्त्याय सेवकाय अनुरक्ताय प्रेषयते मह्यं ब्रूहि ॥ ५ ॥ न हीति ॥ हे उद्धव नारस्यन्तो इत्यर्थः पारश्यानुष्ठानतो यस्य तस्य मम कर्मकाण्डस्य पूजाविधानशास्त्रस्य
 यतोऽन्तः इयत्ता नास्ति अतः संक्षिप्तं यथा स्यात्तथा यथावदनुपूर्वशः क्रमेण वर्णयिष्यामि ॥ ६ ॥ वैदिक इति ॥ वैदिक एव मन्त्रो वैदिकान्येव च सर्वाण्यङ्गानि यस्मिन् स
 पुरुषसूक्तादिविधिः वैदिकः । एवं तन्त्रोक्तमन्त्रादियुक्त् तान्त्रिकः । मिश्रो नामोपयत्रोक्तः नारायणाष्टाशरादिः । त्रयाणां मध्ये ईप्सितेन स्पृष्टेनान्यतमेनैव विधिना प्रकारेण मां

समर्चयेत् ॥ ७ ॥ यदेति ॥ यदा त्रैवर्णिकः पुरुषस्तदा गर्भाष्टमैकादशदशादिकाले स्वनिगमेन स्वाधिकारप्रवृत्तेन वेदोक्तं द्विजत्वमुपनयनं प्राप्य श्रद्धया भक्त्या च यथा मां यजेत पूजयेत् तद्गुणप्रकारं मे मत्तो निबोध शृणु ॥ ८ ॥ अर्चायामिति ॥ अर्चायां प्रतिमायां स्थण्डिले भूमौ द्रव्येण गन्धपुष्पादिना स्वस्य गुरुं पूज्यं माममायया फलाभिसन्धिकलक्षणकण्टक्योनेन केवलं भक्तियुक्त एवाचैत् ॥ ९ ॥ पूर्वमिति ॥ तत्र पूर्व धौतदन्तः सन्नङ्गशुद्धये उभयैर्वदिकतान्त्रिकैर्मन्त्रैर्मृदुग्रहणादिना देहे मूद्रोमयलेपपूर्वकं स्नानं प्रकुर्वीत ॥ १० ॥ सन्ध्येति ॥ यस्य यानि सन्ध्योपासनादीनि कर्माणि वेदेन आचोदितानि साकल्येन विहितानि तैः सह सन्ध्यायुक्तं मदारानवविषयक एव सङ्कल्यो यस्य तथाभूतः सन् कर्मपावनीं कर्मपाशविमोचनीं यम पूजां कुर्यात् न तु कर्माणि परित्यजेत् ॥ ११ ॥ शैलीति ॥ शैली शिलास्यी लौही सुवर्णास्यी लेभ्या मृच्चन्दनादिभिर्भिन्नैश्च लिखिता लेभ्या चित्ररूपा सैकती सिकतास्यी हृदि पूजायां मनोमयी मनसैव चिन्तिता मणिमयी चेत्यष्टविधा प्रतिमा स्मृता ॥ १२ ॥ चलेति ॥ प्रकर्षेण तिष्ठत्यस्यामिति

यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पुरुषः ॥ यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ॥ ८ ॥ अर्चायां स्थण्डिलेऽग्नौ वा सूर्ये वाऽऽमु हृदि द्विजे ॥ द्रव्येण भक्तियुक्तोऽचैत् स्वगुरुं माममायया ॥ ९ ॥ पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदन्तोऽङ्गशुद्धये ॥ उभयैरपि च स्नानं मन्त्रैर्मृदुग्रहणादिभिः ॥ १० ॥ सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदेनाऽऽचोदितानि मे ॥ पूजां तैः कल्पयेत् सम्यक्संकल्पः कर्मपावनीम् ॥ ११ ॥ शैली दारुस्यी लौही लेभ्या लेभ्या च सैकती ॥ मनोमयी मणिमयी प्रतिमाऽष्टविधा स्मृता ॥ १२ ॥ चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम् ॥ उद्गासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्भवार्चने ॥ १३ ॥ अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद्द्वयम् ॥ स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥ १४ ॥ द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मन्त्रैः प्रतिमाद्विष्वमायिनः ॥ भक्तस्य च यथालब्धैर्हृदि भावेन चैव हि ॥ १५ ॥

प्रतिष्ठा प्रतिमा एव जीवस्य भगवतो मन्दिरं जीवानां मन्दिरयाश्रयोऽहमेत्यर्थः । सा च पुनश्चला शालग्रामादिः अचला च श्रीजगन्नाथाविरिति द्विविधा । तत्रापि हे उद्भव स्थिरायां मन्दिरे प्रतिष्ठापूर्वकं स्थापितायामर्चने उद्गासावाहने न स्तः उद्गासो विसर्जनम् ॥ १३ ॥ अस्थिरायामिति ॥ अस्थिरायां तु उद्गासावाहनयोर्विकल्पः स्यात् । तत्रापि शालग्रामे तु नैव कुर्यात् । स्थण्डिले उपलक्षणतया सैकत्यां च तद्द्वयं भवेदेव । अन्यत्र कुर्यात् वा न कुर्यात् । अविलेप्यायां मुन्यलेभ्यव्यव्यतिरिकायां स्नपनं स्यात् । अन्यत्र विलेप्यायां विलेप्यायां दारुस्यी च परिमार्जनमेव भवेत् ॥ १४ ॥ द्रव्यैरिति ॥ प्रसिद्धैः शास्त्रविहितैः यथालब्धैः देशकालविनानुसारेण प्राप्तेर्द्रव्यैः साधनभूतैः अमायिनः निष्कामस्य भक्तस्य संवन्धी प्रतिमादिषु मन्त्रैः यम पूजनं भवति । हि शब्दस्त्वर्थे । हृदि तु यथागो भावेन यतोमयेरेव द्रव्यैः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अधिष्ठानभेदेन प्रधानोपचारमाह—हानेति साहर्मम् ॥ हे उद्वह स्नानमलङ्करणं चार्चायामेव प्रेष्ठं योष्यम् । स्थण्डिले तु तत्त्वविन्यासो यथास्थानमङ्गुभधानेयतां तत्तन्मन्त्रैः स्थानं प्रेष्ठम् । वहो तु आज्यप्लुतं हविरैव प्रेष्ठम् ॥ सूर्ये च आर्यहर्षणमुपस्थानार्वादि प्रेष्ठम् । सलिले सलिलादिभिस्तर्पणादिना पूजनं प्रेष्ठम् ॥ १६ ॥ श्रद्धयोनि साहर्मम् ॥ अक्तेन श्रद्धया उपाहृतं वारि अपि मम प्रेष्ठम् । अमकोपहृतं भूरि अपि मे तोषाय न कल्पते । यदि वारिमात्रेणापि मम सन्तोषस्तदा अद्वयाऽर्पिता गन्धादयो गम सन्तोषकरा भवन्ति इति पुनः किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ शुचिरिति ॥ प्रागेव संभूताः संसारः पूजासाधनानि येन सः दैर्घ्यैः कलितम् आसनं श्रेण सः स्नानादिना शुचिः प्राह्मुस उदह्मुसो वा आसन आसीनः स्थिरायामर्चायां तु संयुक्तः अर्चाभिमुख उपविष्टः सन्नर्चेत् ॥ १८ ॥ कृतेति ॥ अनन्तरं गुर्वादियमकरपूर्वकं यथोपदेशं स्वस्मिन् कृतव्यासः कृतो मूलमन्त्रन्यासो यस्यां तां समाचां पाणिना आमृजेत् निर्मल्यावाकर्षणादिना शोधयेत् । प्रातेरेव वा निर्मल्यावासासनमित्यपि ज्ञेयम् । कलशं पूर्णकुम्भं स्नानालंकरणं प्रेष्ठमर्चायामेव दूह्वय ॥ स्थण्डिले तत्त्वविन्यासो वद्वावाज्यप्लुतं हविः ॥ सूर्ये चार्यहर्षणं प्रेष्ठं सलिले सलिलादिभिः ॥ १६ ॥ श्रद्धयोपाहृतं प्रेष्ठं भक्तेन मम वार्यपि ॥ भूयप्यभक्तोपहृतं न मे तोषाय कल्पते ॥ गन्धो धूपः सुमनसो दिपोऽन्नाद्यं च किं पुनः ॥ १७ ॥ शुचिः संभृतसंभारः प्राग्दुर्गैः कलियतासनः ॥ आसीनः प्रागुदुर्ग वाऽर्चद्वार्यामथ संमुखः ॥ १८ ॥ कृतव्यासः कृतव्यासां भद्रार्चो पाणिना भृजेत् ॥ कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसाधयेत् ॥ १९ ॥ तदुद्दिष्टव्यजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च ॥ प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्याद्विस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत् ॥ २० ॥ पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि दैशिकः ॥ हृदा शीर्णाऽथ शिखया गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ २१ ॥ पिण्डे वाय्वग्निंसंयुद्धे हृत्पद्मस्थं परां मम ॥ अर्षो जीवकलां ध्यायेन्नादान्ते सिद्धभाषिताम् ॥ २२ ॥

प्रोक्षणीयं प्रोक्षणार्थेद्वपात्रं च यथावदुपसाधयेत् चन्दनपुष्पादिसिः संस्क्रुयात् ॥ १९ ॥ तदङ्घ्रिरिति ॥ तदङ्घ्रिः प्रोक्षणीजलैः । समासान्ताभाव आर्षः । देवपूजास्थानादिकं प्रोक्ष्य पावावार्थं त्रीणि पात्राणि कलशादेकैः पूरितानि तैस्तैर्द्रव्यैः साधयेत् । उपलक्षणीयमेतत् । मधुपर्कपुराचमनार्थं द्वे अन्ये इति पंच पात्राणि इति ज्ञेयम् । तत्र पावादि-द्रव्याणि । “ पाद्वे श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुकान्तान्नादिरिष्यते । गन्धपुष्पाक्षतयक्कुशाश्रितिलसर्षपाः ॥ दूर्वा चोति क्रमाद्दर्द्रव्याहकमुदीरितम् । जानीलवङ्गकञ्जैर्महाचमनी-यकम् ॥ ” मधुपर्के घृतदधिमधु पुराचमने शुद्धं जलमिति ॥ २० ॥ पावोति ॥ दैशिकः पूजकः पावावर्चाचमनीयार्थं यानि त्रीणि पात्राणि तानि यथाक्रमं “ हृदा नम इति शीर्णां स्वाहेति शिखया वषट् ” इति मन्त्रयेत् । ततः सर्वाणि गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ॥ २१ ॥ पिण्डे इति ॥ तदनन्तरं पिण्डे देहे वाय्वग्निंसंयुद्धे इति भूतशुद्धयुकरत्या कोष्ठभेदेन वायुना शोषिते आधरस्यतेनाग्निना दग्धे पुनर्ललाटस्थचन्द्रमण्डलमृत्पुत्रोत्तेनामृतमये जते तत्तलकरणोक्त्यासादि कृत्वा तस्मिन् शरीरे “ हृत्पद्मस्थं परां श्रेष्ठां

नादान्ते सिद्धभाविताम् । ” ऋणवस्याकारोकारमकारविन्दुनादाः पञ्चांशस्तत्र नादान्ते सिद्धेभावितां ध्यातां जीवः कला अंशो यस्यास्ताद् अर्धवीं सूक्ष्मां मम नृतिं ध्ययेत् ॥ २२ ॥ तथेति ॥ तयाऽऽत्मभूतया स्वेनैव भावेन चिन्तितया मन्भूत्या व्यति अमृतमये पिण्डे स्वदेहे दीपेन प्रभाया गृह इव व्यति सति तस्मिन्नेव प्रथमतो मानसैरेवोपचारैर्मा संपूज्य तन्मयः सन् अर्चादिष्वावाह्य स्थापनमुद्रया च स्थापयित्वा न्यस्तानि अङ्गानि हृदयाबङ्गमन्त्राः यस्मिस्तं मां प्रपूजयेत् ॥ २३ ॥ पात्रोति गुणम् ॥ धर्मादिति धर्मज्ञानैरायैश्वर्याण्यसावर्ण्यङ्कुराद्येयादिचतुष्कोणेषु पादाः पूर्वोदिक्रमेण मध्ये च अधर्मज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि गात्राणि तन्मध्ये पूर्वोदिदिविदिक्षु ऋषेण मध्ये च “ विमलत्कर्षणी ज्ञाना क्रिया योगा प्रह्वी सत्येशानानुग्रहा ” इति नव शक्यः त्रयो गुणाः पट्टिकाः । एवं यथोपदेशं धर्मादिभिर्नवाभिपलादिभिः शक्तिभिश्चासनं कल्पयित्वा-त्यर्थः । तत्र च कर्णिकार्यां कैसरैस्तत्रस्थसूयादिमण्डलैश्चोच्चलमण्डलं पद्मं च कल्पयित्वा तत्र च मां संस्थाप्य उभयसिद्धये वेदतन्त्रोक्तमुक्तिफलसिद्धये उभाभ्यां

तयाऽऽत्मभूतया पिण्डे व्यति संपूज्य तन्मयः ॥ आवाह्यार्चादिषु स्थाप्य न्यस्ताङ्गं मां प्रपूजयेत् ॥ २३ ॥ पाद्योपरुपशीर्हिणादीनुपचारान् प्रकल्पयेत् ॥ धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वाऽऽसनं मम ॥ २४ ॥ पद्ममण्डलं तत्र कर्णिकोकेसरोच्चलम् ॥ उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां मद्यं तूभयसिद्धये ॥ २५ ॥ सुदर्शनं पाञ्चजन्यं गदासीधुयनुह्लात् ॥ सुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत् ॥ २६ ॥ नन्दं सुनन्दं गरुडं प्रचण्डं चण्डमेव च ॥ महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणम् ॥ २७ ॥ दुर्गा विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरुच सुरान् ॥ त्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखाच्च पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः ॥ २८ ॥ चन्दनोशीरकर्पूरकुङ्कुमागुरुवासितैः ॥ सलिलैः स्नापयेन्मन्त्रैर्नित्यदा विभवे सति ॥ २९ ॥ स्वर्णघर्मानुवाकेन महापुरुषविषया ॥ पौरुषेणापि सूक्तेन सामनीराजनादिभिः ॥ ३० ॥

वेदतन्त्रोक्तप्रकाराभ्यां मद्यं पावादीनुपचारान् प्रकल्पयेत् समर्पयेदिति । तत्र उपस्थाः आचमनम् । अर्हणमर्घ्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुदर्शनमिति ॥ तत्र न्यस्ताङ्गमित्यङ्गवर्णपूजा सूचिता । आसनेनैव शक्त्यावरणमयुक्तम् । ततः सुदर्शनादिमुसलान्यान्याधान्यद्विदिक्षु तथा कौस्तुभमालाश्रीवत्सगुरसि च पूजयेत् ॥ २६ ॥ नन्दमिति ॥ नन्ददीनं पार्षदानद्विदिक्षु गरुडं च पुरतः पूजयेत् ॥ २७ ॥ दुर्गामिति ॥ दुर्गादीश्वरुश्वरुष्कोणेषु गुरुच वामतः सुरान् इन्द्रादिलोकपालान् पूर्वोदिदिक्षु एवं स्वे स्थाने स्थितानेताच्च देवस्यासिमुखाच्च प्रोक्षणादितिः पूजयेत् ॥ २८ ॥ पावादीनुपचारान् प्रकल्पयेदित्युक्तं तानेव गुणविधिभिः प्रपञ्चयति-चन्दनेति । विभवे सति चन्दनादिभिर्नवाभिर्नवाभिर्नित्यथा शुद्धैरेव सलिलैः मन्त्रैर्मन्त्रपूर्वकं मां नित्यदा ह्यपयेत् ॥ २९ ॥ स्वर्णैति ॥ स्वर्णघर्म मानुवाकः “ सुवर्ण घर्म परिवेक्षेन ” इत्यादिग्रहाणुरुषविद्या । जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु महापुरुषपूर्वज ॥ ” इति पौरुषं सूक्तम् । सहस्रशीर्ष्यादिनीराजनादीनि सामानि “ इन्द्रं न रेनेमभिताहवन्त् ”

यद्वा । " अथे पृष्ठे वामभागे समपि गर्भमन्दिरे । जाहोमनमस्कारान् कुयत्केशवालये । " इत्यप्रष्टुष्टौ निषेधात् । मत्यादयोदक्षिणपार्श्वे किंचिदूरे शिरः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परं समुत्थीभूततर्कमुद्राभ्यां सहितं यथा स्यात्तथा हे ईश मृत्युरेव ग्रहो ग्रहो यस्मिन्सत्सत्साराणवाद्भ्रीतम् अत एव प्रपन्नं शरणमागतं मां गृह्णीति इति विज्ञप्त्या च प्रणमेत् ॥ ४५ ॥ इतीति ॥ इति प्रार्थयमानः शेषां निर्मात्यं मया दत्तां ध्यात्वा शिरस्याधाय धृत्वाऽर्चेत् । यदि मद्रूपमुद्रास्यगुद्वाप्तयेत् तर्हि प्रतिमायां यद्भयस्तं ज्योतिस्तनुमपि ह्ययन्नश्रज्योतिष्येवोद्घातनीयम् ॥ ४६ ॥ अर्चेति ॥ अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा तदा तत्र मासर्चेत् । न त्वधिष्ठाने मुख्यमुख्यत्वमस्ति । यतः सर्वेषामाम्नाऽहं सर्वभूतेषु आत्मनि च अवस्थित एवास्मि ॥ ४७ ॥ एवमिति ॥ एवं वैदिकतान्त्रिकैः क्रियायोगपथैः पूजाभोगैर्ममर्चयन् पुमात् उभयतः इहामुत्र चाभाक्षितां सिद्धिमिष्टं फलं मत्तो विन्दति ॥ ४८ ॥ समर्थं मत्याह—मदर्चामिति ॥ प्रथमं दृढं मन्दिरं कारयेत् । तत्र च मदर्चां मत्यतिमां संप्रतिष्ठाप्य स्याणि पुष्पोद्यानि च कारयेत् । पूजायात्रो-

इति शेषां मया दत्तां शिरस्याधाय सत्वरम् ॥ उद्घातयेच्चेदुद्घास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि तत् पुनः ॥ ४६ ॥ अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत् ॥ सर्वभूतेष्व्वात्मनि च सर्वोत्साहमवस्थितः ॥ ४७ ॥ एवं क्रियायोगपथैः पुमात् वैदिकतान्त्रिकैः ॥ अर्चेदुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीक्षिताम् ॥ ४८ ॥ मदर्चां संप्रतिष्ठाप्य मन्दिरं कारयेत् दृढम् ॥ पुष्पोद्यानि स्याणि पूजायात्रोत्सवाऽऽश्रितात् ॥ ४९ ॥ पूजादीनां प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहम् ॥ क्षेत्रापणपुराणान् दत्त्वा मत्साहितामियात् ॥ ५० ॥ प्रतिष्ठया सर्वभोगं दात्तेन भुवनत्रयम् ॥ पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साभ्यतामियात् ॥ ५१ ॥ मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति ॥ भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजयेत माम् ॥ ५२ ॥ यः स्वदत्तां पौर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः ॥ वृत्तिं स जायते विद्भुसुगू वर्षाणामथुताथुतम् ॥ ५३ ॥

त्सवाऽश्रितात् पूजा मत्सहमयान्नाविशिष्टे पर्वणि बहुजनसमागमः उत्सवो वसन्तादिग्रहोत्सवस्तदाश्रितात् साधनमूलात् क्षेत्रादीनिमिश्रकोकत् दद्यादिति शेषः । यदा । पूजायात्रोत्सवाश्रितात् भूषणशिविकादींश्च कारयेत् इति शेषः ॥ ४९ ॥ पूजति ॥ अन्वहं नित्यं तथा महापर्वसु पूजादीनां पूजायात्रोत्सवादीनां प्रवाहार्थं संततानुद्वुर्यर्थं क्षेत्रापणादीन् दत्त्वा मत्साहितां मत्समनैरपेक्ष्यमियात् प्राशुयात् ॥ ५० ॥ प्रतिष्ठयेति ॥ प्रतिष्ठया सर्वभोगं सर्वभूमिपतित्वम् इयात् । सन्नना मन्दिरनिर्माणमात्रेण भुवनत्रयपतित्वम् इयात् । केवलं पूजादिना तु ब्रह्मलोकं प्रतिष्ठादिभिस्त्रिभिस्तु मया साभ्यमियात् । समशब्दात् स्वार्थे व्यञ्ज् तत्सत्त्वं ॥ ५१ ॥ मामिति ॥ यत्तु नैरपेक्ष्येण फलाभिप्तान्धिविरेहेण मामेवं पूजयेत् स भक्तियोगेन लभते । तेन भक्तियोगेन च मामेव विन्दति प्राप्नोति ॥ ५२ ॥ य इति ॥ यः स्वदत्तां पौर्वा दत्तां सुरविप्रयोर्वृत्तिं हरेत स वर्षाणामथुताथुतपर्यन्तं विद्भुसुक् विष्णोर्जी ऊभिर्जायते ॥ ५३ ॥

कर्तुरिति ॥ कर्तुः प्रयोज्यस्य सारथेः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्य अनुमोदितुरुक्तुश्च प्रेत्य तत्फलं भवति । यतः एते कर्मणां भागिनः फलभागाहाः । तत्रापि भूयसि
 कर्मणि सारथ्यादौ च भूयः अधिकं फलं भवतीति । यद्वा । कर्मणां भागिनः भागाहस्येति हेतुगर्भं कर्तुरित्यदोर्विशेषणम् । तान्त्रिकदियूजाप्रकाराः पर्यङ्के दृष्टव्याः ॥५४॥
 इति श्रीकृष्णमेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ एकादशे सर्वांशे व्याधात् गङ्गासहायकः ॥२७॥ अष्टविंशे तु पूर्वोक्तो ज्ञानयोगः समासतः ॥ पुनर्निर्हासितः श्लोकास्तत्र सार्द्धाः
 कृतवन्धयः ॥ उवाचत्रयमङ्गुल्याढ्या द्वापञ्चाशद्विंशतः ॥२८॥ अतिविस्तरणोक्तं ज्ञानयोगं संक्षेपेण वक्तुमाह-परेति ॥ परेषां स्वभावात् शान्तवोरदीन् तत्पशुक्तानि कर्मणि
 च न प्रशंसितं न च गर्हयेत् निन्देत् । किंतु प्रकृत्या पुरुषेण च जातं विश्वमेकत्वकं पश्यन् भवेत् पश्येत् ॥ १ ॥ परेति ॥ यः परस्वभावकर्मणि प्रशंसति निन्दति वासः
 असति सिध्याप्रते द्वैतेऽभिनिवेशतः अहममात्मकात् हेतोः स्वार्थात् ज्ञाननिष्कलक्षणात् आशु भ्रश्यति ॥ २ ॥ तैजस इति ॥ तैजसे राजसहंकारकार्ये इन्द्रियगणे
 निद्रया आपन्ने अभिभूते सति पिण्डस्थः देहस्थो जीवः केवलं मनोमात्रेण मायां स्वरूपां प्राप्नोति । ततो मनस्यपि लीने सति नष्टचेतवः सन् घृत्युं वा । वाशब्द

कर्तुश्च सारथैर्होतोरनुमोदितुरेव च ॥ कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत्फलम् ॥५४॥ इति श्री० एकादशस्कन्धे सर्वांशोऽध्यायः ॥२७॥
 श्रीभगवानुवाच ॥ परस्वभावकर्मणि न प्रशंसेन्न गर्हयेत् ॥ विश्वमेकत्वकं पर्यन्प्रकृत्या पुरुषेण च ॥ १ ॥ परस्वभावकर्मणि यः प्रशंसति
 निन्दति ॥ स आशु भ्रश्यति स्वार्थादसत्यभिनिवेशतः ॥२॥ तैजसे निद्रयापन्ने पिण्डस्थो नष्टचेतनः ॥ मायां प्राप्नोति घृत्युं वा तद्भ्रान्तार्थदृक्
 पुमान् ॥ ३ ॥ किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् ॥ वाचोदितं तदनुतं मनसा ध्यातमेव च ॥ ४ ॥ छायाप्रत्यह्वयाभासा ह्यसन्तोऽ-
 प्यर्थकारिणः ॥ एवं देहादयो भावा यच्छान्त्यामृत्युतो भयम् ॥ ५ ॥

इत्यशब्दार्थः । मृत्युतुल्यां सुषुप्तिं प्राप्नोति यथैतत् तद्देव नानार्थदृक् द्वैतानिवेशी पुमान् विक्षेपं लयं च प्राप्नोति । तत्र कदाचित्सुषुप्तिवन्महापदं गतो गौहेन तदनुस-
 न्यानशून्य एव भवति न त्वत्यानं जानतीति । यथा प्राज्ञसम्पर्कद् विश्वस्य भोगक्षयलक्षणो भ्रंशः एवमनात्मसंपर्कादित्यनोऽपि स्वह्वाभ्रशः इत्याशयः ॥ ३ ॥ किमिति ॥
 अवस्तुनः द्वैतस्य मध्ये किं भद्रं स्तुतियोग्यं किं वा अभद्रं निन्दयोग्यम् । वाचेति । बाह्येन्द्रियोपलक्षणं वाचा उदितम् उक्तं चक्षुरादिभिर्गृहीतं मनसा ध्यातं च यत्कियदपि
 वस्तु तत्सर्वमात्मव्यतिरेकतोऽमृतमसत्यमेवेत्यर्थः ॥४॥ नन्वेवं देहादीनामप्यसत्त्वात्कथं भयहेतुत्वं तत्राह-छायेति ॥ छाया मुक्वादिप्रतिबिम्बं प्रत्याह्वयः प्रतिबिम्बिनः आभासः
 शुक्तिरजतादिः । एते हि यथा असन्तोऽप्यर्थकारिणो भवन्ति । एवं देहादयोऽपि पदार्थाः आमृत्युतः मृत्युपर्यन्तम् । यद्वा । मृत्युः लयः यावन्मैव लीयन्ते तावत्पर्यन्तं
 संसारमयं यच्छन्ति ॥ ५ ॥

न्तु सुदृशश्चिन्तितेरेव द्वैतं निरूपितं कथमसत्त्वं तत्राह—आत्मैवेति ॥ तत्रस्मात् श्रौताद्विचारात् इदं सर्वं विश्वं परमात्मैव यतः प्रभुः सर्वभावस्योपयः ईश्वरः सर्गाकरणसमर्थ-
 आतःस एव सृजति सृज्यते च त्रापते पाल्यते चाति पालयति । बाहुलकाददादिभिवेदेषु शोषो लुक् आत्मम् । संहियते संहरति च परमेश्वरस्यैव कर्मत्वं कर्मत्वं चेति तस्मात्
 हेतोः अन्यस्मात् मृज्यादिभिन्नादात्मनः सकाशादन्यो भावः पदार्थो वेदेन निरूपितो नास्ति ॥६॥ निरूपितेति ॥ जीवात्मनि इयं त्रिविधा अध्यात्मिकादिरूपा भातिः प्रतीतिः
 निर्मूला भ्रान्तिरूपेति विवेकिभिर्निरूपिता । अत इदं त्रिविधमपि यतो गुणमयं सत्त्वादिगुणकार्यम् । अतः मायया कृतं विद्धि ॥७॥ एतदिति ॥ अतो य एतत् सदुदितं षयोक्तं
 ज्ञानविज्ञानयनैषुणं निष्ठां विद्वान् जानाति स च परस्यभावकर्माणि न निन्दति न च स्तौति । किन्तु सूर्यस्तमो भूत्वा लोके विचरति ॥८॥ निष्ठाप्राप्त्युपायसह—प्रत्यक्षेणेति ॥
 प्रत्यक्षाविर्भिः प्रमाणैरेतद्विश्र्वावन्तवत् उत्पानिविनाशवत् आत्मव्यतिरेकेणसच्च ज्ञात्वा तत्र निःसङ्गः आसाकिरहित एवैह संसारं विचरेत् । तत्र प्रत्यक्षेण वटादीनामावन्तव-
 त्तम् अनुमानेन पृथिव्यादीनां यथा पृथिव्यादि आबन्तवत् दृश्यत्वात् घटवत् इत्यादिना निगमेन श्रुत्या आकाशादीनामप्रत्यक्षाणां “ तस्माद्वा एतस्यादात्मन आकाशः
 आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ॥ त्रापते त्राति विश्वात्मा हियते इतीश्वरः ॥६॥ निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनि ॥ इदं
 गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतम् ॥ ७ ॥ एतद्विद्वान्मुदुदितं ज्ञानविज्ञाननैषुणम् ॥ न निन्दति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ॥ ८ ॥
 प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा ॥ आद्यन्तवदसद् ज्ञात्वा निःसङ्गो विचरेदिह ॥ ९ ॥ उद्धव उवाच ॥ नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्देहदृश्य-
 योः ॥ अनात्मसदृशोरीश्वर कस्य स्यादुपलभ्यते ॥१०॥ आत्माऽव्ययोऽगुणः शुद्धः स्वयंभोतिरानवृत्तः ॥ अग्निवद्धारुवद्विदेहः कस्यैह संसृतिः
 ॥ ११ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम् ॥ संसारः फलवांस्तावदुपायार्थोऽप्यविवेकिनः ॥ १२ ॥

संभूतः ” इत्यादिना तथाऽऽत्मसंविदा । स्वानुभवेनापि सर्वं दृश्यमाबन्तवद् ज्ञेयम् । एवं प्रत्यक्षादिभिः सर्वदृश्यस्यासत्त्वमपि ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ नेति ॥ दृष्टदृश्ययोरिति हेतुर्गते
 क्रमादत्मानात्मनोवैशिष्येण । तथा च हे ईश्वर संसृतिःसुखदुःखाबनुभवरूपा आत्मनो नैव संभवति तस्य दृष्टत्वेन स्वप्रकाशत्वात् । तद्धेतुकर्मसु प्रकृत्यसंभवात् नापि देहदृश्य भा-
 संभवति । तस्यानात्मत्वेन जडत्वात् । एवं द्वयोर्मध्ये कस्य स्यात् कस्यापि न संभवति तथाऽप्युपलभ्यतेऽतः कथं मेति वद ॥ १० ॥ तत्रैव स्फुटयति—आत्मेति ॥ आ-
 त्मा तु अव्ययः अगुणः शुद्धः कर्मकृतमालिन्यरहितः अशिवस्त्वयंभोतिः अशिवत्वादिभिर्विशेषैः अव्ययत्वादिभिर्विशेषैः नाशादिरागदियुष्याद्युपा-
 ज्ञानपरिच्छेदानामसंभवं दर्शयति तथा देहस्तु दारुवत् अचिद्व जडः । अयं भावः । यथाऽग्निदरूपाभेदानुपलभ्येऽपि दारुप्रकाशयमग्निः प्रकाशकः तथा देहात्मनोरपि । अतः
 इह द्वयोर्मध्ये कस्य संसृतिः । अन्यतस्स्यापि सा न घटत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ उभयोरविवेक एव संसारालम्बनमित्याह—यावदिति ॥ अविवेकिनः आत्मनो यावद्देहादि-

भिः सह संनिकर्षणं संबन्धस्तादात्तं सुखदुःखादिसंसारः अपार्थोऽपि आत्मन्यविविचमानोऽपि फलवान् स्फुरत्येवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्थे इति ॥ अर्थे देवमनुष्याद्यांशोरे आत्मन्यविविचमानोऽपि स्थूलोऽहं कशोऽहं मनुष्योऽहमेते ममानुकूला एवं विषयान् ध्यायतोऽस्य जीवस्य सुखदुःखादिसंस्मृतिर्नैव निवर्तते । यथा स्वप्ने वस्तुतः शरीरादावविविचमानोऽपि शिरःछेदावनर्थागमो भवति तथेति ॥ १३ ॥ यथा हीति ॥ यथा हि अप्रतिबुद्धस्य स्वप्नान् पश्यत एव पुरुषस्य प्रत्यापः स्वप्नदृश्यदार्थः बहुत्र शिरःछेदावनर्थात् विभर्ति पुण्णाति । स एव प्रतिबुद्धस्य तत उचितस्य मोहाय नैव भवति तथा अज्ञानानर्थेदुरपि ज्ञानिनस्तथा न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ शोकेति ॥ शोक-हर्षद्वयो जन्ममृत्यू च अहंकारस्यैव दृश्यन्ते । आत्मनस्तु न दृश्यन्ते सुषुप्त्यादौ तेषामदर्शनात् । अहं शोकद्विमानिति वच्चेत्यन्यं तथेति प्रतीत्यभावाच्च शोकदीर्घां कृशत्वा-दिवत् द्रष्टृधर्मत्वात्पुण्येति भावः ॥ १५ ॥ नन्वेवं मुक्तिरप्यहङ्कारस्यैव स्यात् ततो मुकावहङ्कारावशेषः प्रसज्येत तत्राह-देहेति ॥ देहेन्द्रियप्राणमनसु अभिमानो यस्य सः आत्मेव तेषामन्वहितो जीवः अत एव गुणकर्ममयी मूर्तिरस्य स एव सूक्ष्मोपाधिभिः सूत्रादिशब्दैर्बहुधेव गीतः कालतन्त्रः कलयतीति कालः परमेश्वरस्तदीनः संसारे

अर्थे ह्यविविचमानोऽपि संस्मृतिर्नैव निवर्तते ॥ ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ १३ ॥ यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रत्यापो बह्वनर्थ-भृत् ॥ स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ १४ ॥ शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्युहादयः ॥ अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः ॥ १५ ॥ देहेन्द्रियप्राणमनोभिमानो जीवोऽन्तरात्मा गुणकर्ममूर्तिः ॥ सूत्रं महानित्युरुधेव गीतः संसार आधायति कालतन्त्रः ॥ १६ ॥ अमूलेमेतद्गुरुपरूपितं मनोवचःप्राणशरीरकर्म ॥ ज्ञानासिनोपासनया जितेन चिच्छन्वा मुनिर्गा विचरत्यदृष्टः ॥ १७ ॥ ज्ञान विवेको निगमस्तपश्च प्रत्यक्षमैतिह्यमथाजुमानम् ॥ आद्यन्तयोरस्य यदेव केवलं कालश्च हेतुश्च तदेव मध्ये ॥ १८ ॥

आ सर्वतो धावति । अतस्तस्यैव मोक्षोऽपि युक्त इत्याशयः ॥ १६ ॥ अमूलमिति ॥ वस्तुतो मूलशून्यमेव अविद्या बहुभिर्देवमनुष्यादिरूपैः कृषितं प्रकाशितम् ऐन्द्रजालिक तुल्यम् । तदेव मनआदि कर्मान्तम् । यद्वा । मनआदिषु क्रियत इति मनआदि कर्म यवआदिभिः सम्बद्धमेतत् । अहङ्करणं गुर्वीश्वरोपासनया शितेन ज्ञानसङ्गेन चिच्छन्वा मुनिर्मनशीलः अत एव अतृष्णः विषयशिलाषरहितौ गां भूमिं विचरति ॥ १७ ॥ ज्ञानमेवाह-ज्ञानमिति । विवेकः अपरोक्षात्मशास्त्रकारः निगमः उपनिषदादिश्रवणम् । तयः स्वधर्म इति टीकाकाराः । यद्वा । तप आलोचनं मननाल्यम् । तदुपकारकाणि प्रत्यक्षादीनि । तत्र प्रत्यक्षं स्वानुभवः । ऐतिह्यं ज्ञानवतामुपदेशः । अनुमानं तर्कः । एतत्सर्वं ज्ञानमित्यन्वयः । अत्र विवेकः । उपयरूपं ज्ञानं निगमादीनि साधनानि । करणतुटा तेष्वापि ज्ञानशब्दप्रयोगः । यथा गीतासु “अमानित्वमद्रम्भित्वम्” इत्युपक्रम्य “तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्” इत्यन्तमुक्त्वा “एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्” इति । तेषां ज्ञानशब्दव्यत्ययमुक्तम् । यद्वा । निगमः श्रवणम् । तपो निदिश्रवणम् । प्रत्यक्षादिविकेण मनसमुक्तम् ।

तथा चैव श्रवणमननिदिव्यासनाद्युक्तानि यानु निगमादिसाधनैर्जायते यो विवेकस्तज्ज्ञानमिति वैयधिकरण्येन स्वामिपदा व्याचष्ट्यस्तच्च अभिप्रायकथनम् । न त्वन्वयाभिप्रायेण । अथ निगमादिमनान्तैः सिद्धमर्थमाह । आबन्तयोरित्यादिना । ब्रह्मोन्द्रियार्थमविकाराचिन्मिदन्तेन यदस्य जातोरवाबन्तयोरस्ति तदेवात्पत्तन्त्रं केवलं यथेऽपि परमार्थभूतम् । नतु जगदिति । तथा कलत्रयति प्रकाशयतीति कालः प्रकाशकः हेतुश्च कारणं च तदेव न ततः पृथक् एतदुक्तं भवति । “यदस्य विश्वस्य कारणं प्रकाशकं च ब्रह्म तदात्मकमेवैतत् न ततः पृथक् ” इत्येवं निश्चये निगमादिसाधनैर्गो विवेको जायते तज्ज्ञानम् ॥ १८ ॥ यथेति ॥ यत् स्वकृतं सुष्टु कुण्डलादिरूपेण अकृतं न विरचितं हिरण्यं तदेव सर्वस्य हिरण्यस्य कुण्डलादिकार्यस्योत्पत्तेः पुरस्ताद्वाशाच्च पश्चाद्बदति तदेव मध्येऽपि कटककुण्डलमित्यादिनाव्यपदेशैर्नमभिव्यवहार्यमाणं व्यवहारं प्राप्यमाणं भवति । यथा मुकत्वमिति पाठे सुष्टु कुण्डलादिरूपेण विरचितमपि हिरण्यमेव इत्यादि तद्वदस्य विश्वस्य कारणभूतोऽहवबाबन्तरूपो मध्ये नानाव्यवहारालम्बनं च न मनः पृथग्विश्वमस्तीति ॥ १९ ॥ विज्ञानमिति । विषयस्थमिति यकारस्य पृथक् पाठः छन्दोऽनुशोधेन । जाग्रदादिव्यवस्थं यदेतद्विज्ञानं मनः तथा तदवस्थाकारणभूतं च यद्गुणत्रयम् । यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्यस्य ॥ तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानाऽपदेशैरहमस्य तद्वत् ॥ १९ ॥ विज्ञानमेतत् त्रिविधस्य मङ्गु गुणत्रयं कारणकार्यकर्तृ ॥ समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुयैण तदेव सत्यम् ॥ २० ॥ न यत्पुरस्तादुत यन्न पश्चान्मध्ये च तन्न व्यपदेशमात्रम् ॥ भूतं प्रसिद्धं च परेण यद्यत्तदेव तत्स्यादिति मे मनीषा ॥ २१ ॥ अविद्यमानोऽप्यवभासते यो वैकारिको राजससर्ग एषः ॥ ब्रह्म स्वयंज्योतिरतो विभाति ब्रह्मोन्द्रियार्थोऽमविकाराचिन्म ॥ २२ ॥

यच्च कारणकार्यकर्तृकारणमध्यत्सामिन्द्रियाणि कार्यमधिभूतं पृथ्व्यादि कर्तुं अधिरेक्म् । एवं गुणत्रयकार्यभूतं त्रिविधं जगत् । एतबेन तुयैण सामान्यज्ञानमात्रेण सत्यन्वयेन भवति । येनालगुतं प्रकाशते । “ तमेव भ्रान्तमनुशाति सर्वम् ” इति “ चक्षुषब्धुः ” इति च श्रुतिः । ननु विशेषज्ञानं विना तुयं पृथङ् नोपलभ्यते तत्राह । व्यतिरेकतश्च समाधौ यदस्ति तदेव सत्यम् ॥ २० ॥ एषमव्यभिचारिणः सत्यत्वमुक्त्वा व्यभिचारिणोऽसत्यत्वमाह—न यदिति ॥ यत् भूतं कार्यं पुरस्तादास्ति उत अपि यत्पश्चादास्ति तन्मध्येऽपि नास्ति किन्तु व्यपदेशमात्रं व्यवहारमात्रमेव यद्यत् परेणान्येन भूतं जातं प्रसिद्धं प्रकाशितं च तत् तदेव कारणप्रकाशकत्वमेव स्यात् ततः पृथगिति मे मनीषा निश्चयः । “ वाचास्त्राणं विकारो नामधेयम् ” इति “ सर्वं खल्विदं ब्रह्म ” इति च श्रुतेः । कारणप्रकाशकव्यतिरेकेण कार्यस्य प्रकाशस्य चानुपलब्धादिति भावः ॥ २१ ॥ अविद्यमान इति ॥ योऽयं वैकारिकः सात्त्विकः तथा राजसश्च सर्गः स एष प्रागविद्यमानोऽपीदानीम् अवभासते प्रकाशते कार्यभूत एव । यद्वा । यः वैकारिकः विकारसमूहः विकारयो महदादिभ्यो जातो वा स प्रागविद्यमानोऽपि राजससर्गः रजोद्वारेण ब्रह्मकार्यभूतः इत्यर्थः । अवभासतेऽपि ब्रह्मप्रकाशश्चेत्यर्थः । ब्रह्म तु स्वयं स्वतः

सिद्धं सर्वकारणमेव न तु कार्यमित्यर्थः । ज्योतिः प्रकाशकं चेत्यर्थः । अतः कारणात् इन्द्रियाणि च अर्थास्तन्मात्राणि च अर्थास्तन्मात्राणि च आत्मानश्च देवानामप्युपलक्षणम् । विकाराः
 पञ्च महाभूतानि च एवं चित्रं दिश्वं ब्रह्मैव भाति ॥ २२ ॥ एवमिति ॥ एवं पूर्वोक्तेः निगमनप्रत्यक्षैतिहायुमानैः स्फुटं यथा भवति तथा ब्रह्मविवेकहेतुमितिः तथा विशारदेन
 निपुणेन गुरुणा निमित्तभूतेन च परस्य देहादेरपवादेनात्मनिरासेन आत्मविषयं देहादिभिन्नो वा एको नैको वा स्वतन्त्रः परतन्त्रो वेत्यादिरूपा संदेहं छित्त्वा स्वरूपा नन्दैव
 तुष्टः सच्चित्स्थेभ्यः कामुकेभ्यः इन्द्रियादिभ्यः उपासेत निःसङ्गो भवेदिति ॥ २३ ॥ परापवादमेव प्रपञ्चयति-नेति ॥ वपुरादिः अर्थसाध्यपर्यन्तः जडवर्गः आत्मा न भवतीति
 जडत्वादिति सर्वत्र हेतुः । तत्र पार्थिवं वपुः शरीरम् आत्मा न भवति पार्थिवमिति हेतुः पार्थिवत्वादित्यर्थः । एवम् अन्नमात्रम् अन्नोपपन्नम् । “ वपुमकमनसुसेकेन ” इति
 एकशेषः । इन्द्रियाणि देवाः अकार्दय इन्द्रियानुग्रहाकाः असुः प्राणः वायुर्वाहः धिषणा बुद्धिः सर्वं चिच्चम अहंकरिहङ्कारः । एतेऽप्यत्मानो न भवन्ति । अन्नमात्रमिति
 हेतुः । अन्नोपपन्नत्वात् शरीरवत् इत्यर्थः । वायुः जलं हुताशः तेजः सं क्षितिरिति पञ्च भूतानि । अर्थाः शब्दादयः पञ्च साम्यं गुणत्रयसाम्यं प्रकृतिः एतेऽपि आत्मा
 एवं स्फुटं ब्रह्मविवेकहेतुभिः परापवादेन विशारदेन ॥ छित्त्वाऽत्मसंदेहमुपासेत स्वानन्दुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः ॥ २३ ॥ नात्मा वपुः पार्थि-
 वमिन्द्रियाणि देवा इहसुवायुजलं हुताशः ॥ मनोऽन्नमात्रं धिषणा च सत्त्वमहंकृतिः सं क्षितिरर्थसाध्यम् ॥ २४ ॥ समाहितैः कः करणैर्गुणात्म-
 भिर्गुणो भवन्मसुविविक्तयात्रः ॥ विक्षिप्यमाणैरुत किञ्च दूषणं वनैरुपेतैर्विगतै रवेः किम् ॥ २५ ॥ यथा नभो वाय्वनलाम्बुभूगुणैर्गताशैर्वंतुर्गुणै
 सञ्जते ॥ तथाऽक्षरं सत्त्वजस्तमोमल्लरहंमतेः संसृतिहेतुभिः परम् ॥ २६ ॥ तथापि सङ्गः परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु तावत् ॥ मद्र-
 क्तियोगेन दृढेन यावद्भ्रजो निरस्येत मनःकषायः ॥ २७ ॥

न भवन्ति । जडत्वादवत् इति ॥ २४ ॥ समाहितैरिति ॥ मम सुदु सम्यग्विवेकं ज्ञातमनुभूतं धाम स्वरूपं येन तस्य गुणात्मभिः सत्त्वादिगुणपिणामात्मकैः करणैः समाहितैः
 को गुणो भवेत् उत अथवा विक्षिप्यमाणैस्तैः किं नु दूषणं भवेत् । तत्र दृष्टान्तमाह । वनैरुपेतैः प्रातैर्विगतैर्वा यथा रवेः किं गुणदोषो न भवत्तथा प्रकाशकरय प्रकारगुण-
 दोषा न भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ यथेति ॥ वाय्वनलाम्बुभूगुणैः शोषणदहनहृद्दरजोष्णस्त्वादिभिर्गताशैरागमाभायिभिः क्रतुगुणैः शतौष्णादिभिश्च वा यथा वसो न सञ्जते
 तथाहंमतेः देहाद्यहमित्याभियानवतः संसृतिहेतुभिरपि सत्त्वादिमलैस्तत्कार्यविषयैश्च परं प्रकृतिविलक्षणमक्षरं न सञ्जते तथा तद्रस्यभूतो मुक्तोऽपि न सञ्जते न लिप्यत
 इत्यर्थः । यद्वा । अहंमेतेरहङ्कारात्परमक्षरं संसृतिहेतुभिः न युज्यते ॥ २६ ॥ तथापीति ॥ यद्यपि जीवन्मुक्तस्य विषयसंबन्धेऽपि न दोषस्तथापि विवेकरहितेन पुंसा तु
 दृढेन मन्त्रकियोगेन मनसः कषायः तद्वत् दुर्मेचनीयं रजो विषयेषु रामो यावन्न निरस्येत तावत् मायारचितेषु प्रकृतिकार्येषु गुणेषु विषयेषु सङ्गः परिवर्जनीयः ॥ २७ ॥

यथेति ॥ यथा नृणाणामयो रोपः असाधु असत्ययथा भवति तथा चिकित्सितः मतिष्ठतः पुनः पुनः शरोहन् देहं तुदति एवमपि साः असाधुः असाधुस्तदुयोनां समास्य-
स्तन्मूलानि कर्माणि च यस्मिन्स्तत् अत एव सर्वमङ्गं सर्वत्र धनपुत्रकलादिषु सम्प्रदानं पुनः कुयोगिनसभ्यज्ञानवत् विभ्यति भंशयतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ कुशयोगिन इति ॥
अनुष्यभूतैः पुत्रकलावन्धुशिष्यादिरूपैः त्रिदशैरुपमैः श्रेतैरन्तरायेवैधैर्षं कुयोगिनो विहता भंशिताः । सन्धिशर्षाः । तथा च श्रुतिः । “ यस्यासदेवं न सिपिं यदेवंननुष्या
विदुः ” इति । ते हि शाकनयोगिभ्यासबलेन भूयःपुनर्जन्मान्तरेऽपि योगमेव युञ्जति कुशन्ति नतु कर्मतन्त्रं कर्मविस्तारश्च । अतो न पूर्वोयासस्य न्यथेति भावः । देवानां
तत्र विघ्नकरणे हेतुस्तु तेषां स्पृजापङ्क एव स तु पूर्वं निरूपितः ॥ २९ ॥ करोतीति ॥ असौ विदुषोऽय्यो जन्तुः केनाप्यन्तर्यामिणास्वादिना चोदितः कर्म करोति
क्रियते विक्रियते च तत्कललाभादिना हर्षोकादिविकारं च प्राप्नोत्यतस्तेन संसर्तत्यर्थः । विद्वांसु तत्र प्रकृतौ देहे स्थितोऽपि प्रारब्धवशात् आनिपातात् संप्रपयन्तं
देहनिर्वाहकं भोजनदिकर्म करोति पन्तु यतः स्वसुखानुभूत्या स्वरूपानन्दनुभवेन निवृत्ततृष्णाः अतः न तथा विक्रियते तथा च निरहङ्कारित्वात् न संसर्ततीत्यर्थः ॥ ३० ॥

यथाऽऽमयोऽसाधु चिकित्सितो नृणां पुनः पुनः संतुदति प्ररोहन् ॥ एवं मनोऽप्यक्वकपयकर्म कुत्राणि विव्यति सर्वसङ्गम् ॥ २८ ॥
कुयोगिनो ये विहितान्तरायैर्मुष्यभूतैस्त्रिदशोपमैः ॥ ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो युञ्जति योगं नतु कर्मतन्त्रम् ॥ २९ ॥ करोति
कर्म क्रियते च जन्तुः केनाप्यसौ चोदित आनिपातात् ॥ न तत्र विद्वाब् प्रकृतौ स्थितोऽपि निवृत्ततृष्णाः स्वसुखानुभूत्या ॥ ३० ॥
तिष्ठन्तमासीनसुत व्रजन्तं शयानसुक्षन्तमदन्तमन्नम् ॥ स्वभावमन्यत् किमपीहमान्मान्मान्मात्मस्थसत्तिर्नि वेद ॥ ३१ ॥ यदि स्थ
पश्यत्यसदिन्द्रियार्थं नानानुमाने न विरुद्धमन्यत् ॥ न मन्यते वस्तुतया मनीषी स्वाप्नं यथोत्थाय तिरोदधानम् ॥ ३२ ॥ पूर्वं गृहीतं
गुणकर्मचित्रमज्ञानमात्मन्यविविक्तमङ्ग ॥ निवर्तते तदुपनरीक्षयैव न गृह्णाते नापि विमुष्य आत्मा ॥ ३३ ॥

तिष्ठन्तीति ॥ यतः आत्मस्थमतिः आत्मस्था स्वरूपानुसन्धाननिष्ठा मतिर्यस्य सः अतः विद्वांसु तिष्ठन्तम् आसीनम् अनुव्रजन्तं शयानम् उक्षन्तं मूत्रयन्तम् अन्नकन्द्यं
च स्वभावमात्मन्यदपि किंचित् दर्शनस्पर्शनादि ईहमानं कुर्वन्तमात्मानं देहमपि न वेद ॥ ३१ ॥ यदीति ॥ यदि कदाचिच्च समाधिभङ्गे मनीषी असतां बहिर्भुक्तानामि-
न्द्रियाणां नानाविधमर्थं शब्दादिविषयजातं पश्यति तथापि नानात्वात् मिथ्यासम्भवत् इत्यादिनाऽनुमानेन विरुद्धं चापि न वेद । अत्यन्त आत्मस्थतिरिक्तं वस्तुतया न मन्यते
यथा पुरुषः स्वापादुत्थाय प्रबुध्य संस्कारमात्रेण स्फुरन्तमत एव स्वयमेव तिरोदधानं स्वप्ने दृष्टं देहादिविषयं वस्तुतया न मन्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ पूर्वमिति ॥ अङ्ग-
हे उद्धव पूर्वं ब्रह्मासक्त्यां गुणैः सत्त्वादिभिस्सन्दुर्हूपैः कर्मभिश्च यदिदं चित्रं देहादिरूपम् अज्ञानकार्यं यदात्मन्यविविक्तमभिप्रेतया गृहीत्वासीत् तत्रैव पुनरिक्षया

आत्मज्ञानेन निवर्तते । आत्मा तु न केनापि रूपेण गृह्यते उपादीयते नापि विस्मृत्यो भवति । तथा च मुकेः क्रियाफलत्वे भवेदात्मनो विकारस्तस्यास्त्वारोपिताज्ञानमात्रनिवृ-
 त्तिरूपत्वात्प्रत्यक्षसंस्थित्वं बन्धमाक्षयोरिति न विकारस्तद्धेतुः भावः ॥ ३३ ॥ यथेति ॥ यथा हि भानोरुदयो नृक्षुषामावरकं तमः निहत्यात् पूर्वमेव सत् घटादि पुनर्न तु
 विद्यते विरचयति । एवं निपुणा निश्चयात्मिका सती यथार्था मे समीक्षा साक्षात्कारः पुरुषस्य बुद्धेः तमिन्नं मोहकमज्ञानमेव हन्यात् निरस्यति न तु किञ्चिद्विद्यते इत्यर्थः
 ॥ ३४ ॥ एष इति ॥ एष आत्मा स्वयंज्योतिः स्वयंप्रकाशः अजः जन्मादिविकाररहितः अप्रमेयः प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः प्रमातुमशक्यः महानुभूतिः अपरिच्छिन्नज्ञानै-
 श्वर्यादिमान् अत एव सकलानुभूतिः सर्वसाक्षी एकः सर्वात्मकः अद्वितीयश्च वचसां विरामे अगोचरत्वेन निवृत्तौ सत्यामपि यः स्वयंज्योतिः येन ईषिताः प्रेषिताः वाक्-
 असवः इन्द्रियाणि च चरन्ति स्वस्वविषये प्रवर्तन्ते ॥ ३५ ॥ देह आत्मेति वदतो निन्दति-एतावानिति ॥ यत् यः केवले अभिज्ञे आत्मन् आत्मनि विकलयो भेदः ।
 छिन्दुगर्षः । स एतावान् सर्वैज्यात्मनो मनसः संमोहो भ्रम एव । हि यतः स्वमात्मानमृते विना यस्य विकल्पस्यावलम्बः आश्रयो नास्ति रजतभ्रमस्यैव शुक्तिम् अधिष्ठान
 यथा हि भानोरुदयो नृक्षुषां तमो निहत्यान्न तु सद्भवति ॥ एवं समीक्षा निपुणा सती मे हन्यात्तमिन्नं पुरुषस्य बुद्धेः ॥ ३४ ॥ एष स्वयंज्यो-
 तिरजोऽप्रमेयो महाबुद्धिः सकलानुभूतिः ॥ एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे येनेषिता वागसवश्चरन्ति ॥ ३५ ॥ एतावानात्मसंमोहो यद्विकल्प-
 स्तु केवले ॥ आत्ममृते स्वमात्मानमवलम्बो न यस्य हि ॥ ३६ ॥ यन्नमाकृतिभिर्ग्राह्यं पञ्चवर्णमवाधितम् ॥ व्यर्थेनाप्यर्थवाद्दोऽयं द्वयं पण्डितमा-
 निनाम् ॥ ३७ ॥ योगिनोऽपेक्षयोगस्य युञ्जतः काय उत्थितैः ॥ उपसर्गैर्विहन्येत तत्रायं विहितो विधिः ॥ ३८ ॥ योगधारणया कांश्चिदासनैर्यो-
 रणान्वितैः ॥ तपोमन्त्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गात् विनिर्दहेत् ॥ ३९ ॥

विना भ्रमादर्शनात् ॥ ३६ ॥ केचित्पुनः प्रत्यक्षादिसिद्धस्य प्रपञ्चस्य बाधायोगद्विदान्तानां च क्लृप्त्यकर्तृश्रुतिपादकत्वेनार्थवादत्वं मन्यन्ते तन्मतममूढ दूषयति-यथिति ॥
 नपण्डितभिः नामभिः रूपैश्च उपलक्षितं पञ्चवर्णं पञ्चसूतात्मकमिन्द्रियैर्ग्राह्यं च यद्द्वयं द्वैतं देहादि तदवाधितमेवेत्ययं पण्डितमानिनाम् अत्र वयमेव पण्डिता इत्यभिमानवतां
 वेदान्तेष्वयमर्थवादः इति प्रतीतिः व्यर्थेन अर्थशून्येन भ्रमेणैवेति । तथाहि न तावद्विध्यैकवाक्यत्वं तेषामस्ति येनार्थवादत्वं स्यात् । न चाकर्तृगोकूहात्प्रतिपादनं कर्म
 विधिप्रेषणां भगते नाप्यवाधितत्वं जगतः नामरूपात्मकत्वात् । पञ्चवर्णात्मकत्वात् ग्राह्यत्वात् स्वमवत् इत्याद्यनुमानैः वाचारम्भणादिश्रुतिमिश्र बाधितत्वात् ॥ ३७ ॥
 योगिन इति ॥ अपेक्षयोगस्य अनिष्पन्नयोगस्य योगं युञ्जतः कुर्वतो योगिनः कायो यद्यन्तरेवेत्यन्वैरूपसंगैः रोगाद्युपद्रवैर्विहन्येन अभिभूयते तत्र तदा अयं विधिः प्रतीकारो
 विहितः ॥ ३८ ॥ तमेव दर्शयति-योगेति ॥ कांश्चित्सन्तापसौत्यदीन् योगधारणया सूक्ष्मसोमादिधारणया वातादिरोगान् वायुधारणान्वितैरासनैः कांश्चित् पापप्रहसर्पादिकान्

उपसर्गान् उपस्रवान् तपोमन्त्रौषधैर्विनिर्देहं निवर्त्तयेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ कांश्चिदिति ॥ कांश्चित्कामक्रोधभयदीन् अशुभदात्र योगसंशयपूर्वकदुःखमदात्र ममानुशयनेन नामसं-
कीर्त्तनादिभिश्च हन्यात् । कांश्चिच्च दम्भाभिमानादीन् योगेश्वराणामनुवृत्त्या अनुसरणेन हन्यात् ॥ ४० ॥ केचिदिति ॥ केचित्पुनर्द्धारा जितेन्द्रिया एतैरेत्येव विविधोपार्थैर्देह-
नेव सुकल्पं ज्वरोगादिराहित्येन समर्थं तथा वयसि तारुण्ये स्थिरं च विधाय कृत्वाऽथ अद्वन्द्वरकायपथेशादिसिद्धये तत्तद्वारणारूपं योगं युञ्जन्ति नतु ज्ञाननिष्ठारूपम्
॥ ४१ ॥ न हीति ॥ पंतु तत्सिद्धयर्थं योगानुष्ठानं कुशलैविकिभिराह्वयमादरणीयं नैव भवति । यतः शरीरस्यान्तवत्वात्प्रत्यत्वात् । तदायासः सिद्धयर्थयासः अपार्थक्यः
विष्कल एव । यथा वनस्पतिवदालैव स्थायी शरीरं तु फलवन्नक्षरम् । अत आत्मलाभार्थं एव यत्नो विषयो न शरीरसिद्धयर्थः ॥ ४२ ॥ योगमिति ॥ नित्यं योगं निषेवतः ।
शता आर्षः । प्राणायामादिभिर्हि संकल्पमन्त्रणैव कायः कल्पतां दाढयमियात् तदाऽपि मतिमान् विवेकी मत्तारं योगमुत्सृज्य तत् देहदब्बादिकं न श्रद्धध्यात् न विश्वसेत् ।
कांश्चिन्मामनुशयनेन नामसंकीर्त्तनादिभिः ॥ योगेश्वरानुवृत्त्या वा हन्यादनुभुदाच्छनैः ॥ ४० ॥ केचिद्देहमिमं धीराः सुकल्पं वयसि स्थिरम् ॥
विधाय विविधोपार्थैश्च युञ्जन्ति सिद्धये ॥ ४१ ॥ न हि तत्कुशलद्वयं तदायासो ह्यपार्थक्यः ॥ अन्तवत्त्वाच्छरीरस्य फलस्यैव वनस्पतेः ॥ ४२ ॥
योगं निषेवतो नित्यं कायश्चेत्कल्पतामियात् ॥ तच्छ्रद्धयान्न मतिमान् योगमुत्सृज्य मत्परः ॥ ४३ ॥ योगचर्यामिमां योगी विचरन् मद्दयपा-
श्रयः ॥ नान्तरार्थैर्वहन्येत निःस्पृहः स्वसुखाभुङ्क्ते ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ उद्धव
उवाच ॥ सुदुष्करामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः ॥ यथाऽऽज्ञसा पुमान् सिद्धयेत्तन्मे ब्रूहाज्ञसाऽच्युत ॥ १ ॥ प्रायशः पुण्डरीकाक्ष युञ्जन्तो
योगिनो मनः ॥ विषीदन्त्यसमाधानाम्मनोनिग्रहकरीताः ॥ २ ॥

नच्छेद्वा किंतु मदारामपर एव भवेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ योगचर्यामिति ॥ निःस्पृहः विषयाभिलाषरहितः मदाश्रयो योगी इमां योगचर्यां विचरन् कुर्वन् अन्नरार्थैर्नैव विहन्येत
किंतु स्वसुखे अनुभुङ्क्ते ॥ ४४ ॥ इति श्रीकृष्णसेवाथर्मचिन्तितार्थप्रकाशिकायाम् ॥ एकादशाष्टाविंशोऽस्मिन् व्याधाद्वक्त्रसहायकः ॥ २८ ॥
ऊनत्रिंशो च पूर्वोक्तो भाक्तियोगः समाप्ततः ॥ पुनर्निर्हणितस्तत्र श्लोकाः सार्द्धा नवार्थयः ॥ २९ ॥ सुदुष्करामिति ॥ हे अच्युत
अनात्मनः अजितेन्द्रियस्य इमां पूर्वोक्तां योगचर्यां सुदुस्तरां मन्ये । अतः अज्ञसा अनायासेन पुमान् यथा सिद्धयेत् विमुच्येत तत्साधनमज्ञसा सुबोधं यथा स्यात्तथा मे
महां ब्रूहि । क्रियाभेदपशुक्वाक्यभेदादज्ञस्यस्य पौनस्स्यं न दोषः ॥ १ ॥ प्रायश इति ॥ हे पुण्डरीकाक्ष मनो युञ्जन्तो निर्मूलन्तः अत एव मनसो निग्रहे निमित्ते
करीताः परिश्रान्ताः तथापि तस्यासमाधानात् अनिग्रहात् योगिनः प्रायशो विषीदन्ति क्लिश्यन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथेति ॥ हे विश्वेश्वर यस्माद् ज्ञानयोगमार्गे क्लेशोपधिकतरः । अथातः अत एव हे अरविन्दलोचन ये हंसाः सारासाराविकेचतुरास्ते आनन्ददुर्घं परमानन्दपुरकं तव पदान्बु-
जमेव सुखं यथा स्यात्तथा श्रेयस्त्वं सेवते । नु निश्चितमत्र सन्देहो नास्ति । ये त्वमी योगकर्मसिर्मात्तिनः वयमेव योगज्ञाः वयमेव कर्मकुशला इति गर्विताः सन्तस्तव पदान्बुजं
न श्रयन्ते ते तु त्वन्मायया विहताः । यद्वा । अमी त्वद्भक्ताः त्वन्मायया न विहताः अतः योगकर्मसिर्मात्तिनो न भवन्ति । अन्ये तु वयमेव योगज्ञा इत्यादि केवलं गर्विता
भवन्ति न मुच्यन्ते ॥ ३ ॥ किं चिन्वामिति ॥ हे अशेषबन्धो हे अच्युत स्वयं त्वीश्वराणां ब्रह्मादीनां यानि श्रीमान्ति किरीटानि तेषां तटानि अग्नाणि तैः पीडितं विवृणुते
पादपीठं यस्य तथाभूतोऽपि यो भवान् श्रीरामरूपेण भृगुर्वानरैः सह सख्यमरोचयत् कृपया कृतवान् । यद्वा । भृगुवृन्दवानस्थहरिणैः साहित्यं गाथायज्ञकरोत् तथा दधि
चोरयन् भृगुर्वानरैः सख्यमकरोत् तस्य तव अनन्यशरणेषु नास्ति त्वचोऽन्यत् शरणमाश्रयो येषां तेषु दासेषु यथा नन्दगोपीबलिभृतिषु यदात्मसात्त्वं तेषां य आत्मा
तत्तदधीनत्वं राज्ञस्य पुरं विभ्रमात्त्वमिति वत् । दासेस्त्वमात्मसात्कृतः इति तवात्मसात्त्वम् । आत्मसात्कृतत्वमित्यर्थः । तत्किं चित्रं किमसंभावितम् ॥ ४ ॥ त्वमिति ॥

अथात आनन्ददुर्घं पदान्बुजं हंसाः श्रेयस्त्रारविन्दलोचन ॥ सुखं तु विश्वेश्वर योगकर्मभिस्त्वन्माययाऽमी विहता न मानिनः ॥३॥ किं चित्रम-
च्युत तवैतदशेषबन्धो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वम् ॥ योऽरोचयत्सह भृगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ॥४॥ तं त्वाऽ-
खिलात्मदयितेभ्रमाश्रितानां सर्वार्थदं स्वकृतविद्विमृजेत को नु ॥ को वा भजेत्किमपि विस्मृतयेऽनुभूत्यै किं वा भवेन्न तव पादरजोजुषां नः

॥५॥ नैवोपयन्यपचितिं कवयस्तपेश ब्रह्मायुषाऽपि कृतमुद्धमुदः स्मरन्तः ॥ योऽन्तर्बहिस्तनुभुतामनुभुं विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वर्गतिं व्यनक्ति ॥६॥
अखिलस्य जगत आत्मानं चेतयितारं स्वरूपभूतं च अत एव दयितं प्रेष्ठं सुखसेव्यमीश्वरं सर्वगुरुष्वार्थदाने समर्थं चेति कर्मधारयः । तां को नु स्वस्मिन् त्वया कृतमुपकारं
चेत्पीति कृताः पुमान् विस्मृजेत् न कोऽपित्यर्थः । तथा यत् केवलं भूत्यै ऐश्वर्याय भवति अनु तदनु ऐश्वर्यप्राप्त्यन्तरं तव विष्णुतये भवति तत् किमपि त्वद्ब्यतिरिक्तं
स्वर्गादिकं त्वया दत्तमपि को वा तादृशः कुशलः पुमान् भजेत । यद्वा । त्वद्ब्यतिरिक्तं किमपि देवतान्तरं धर्मज्ञानादिसाधनं वा भूत्यै ऐश्वर्याय संसारस्य विस्मृतये मोक्षाय
च को वा भजेत् । तव पादरजोजुषां भक्तानां नोऽस्माकं किं वा ऐश्वर्यादिकं न भवेत् यदि ते किंचिद्वाञ्छन्ति तदा त्वद्भजनात्कृत्यैव सर्वं सुखमपित्यर्थः ॥ ५ ॥ नैवेति ॥
हे ईश यो भवान् बहिराचार्यवपुषा गुरुरूपेण अन्तश्च चैत्यवपुषा अन्तर्यामिरूपेण तनुभूतां प्राणिनामनुभुं प्रतिबन्धकं पापं विषयवासनां च विधुन्वन् निरस्यन् स्वर्गतिं निजं
रूपं व्यनक्ति प्रकटयति तस्य तव अपचितिं प्रत्युपकारानुष्ण्यमिति यावत् । कवयो ब्रह्माविदोऽपि त्वत्कृतमुपकारं स्मरन्तः कद्धमुदः उपचितपरमानन्दः सन्तः ब्रह्मायुषा-
ऽपि ब्रह्मायुस्तुल्यमायुः प्राप्य भजन्तोऽपि इत्यर्थः । नैवोपयन्ति नैव प्राप्तुवन्ति । अतः त्वत्कृतोपकारानुष्णयाय ते सर्वकूलमात्मानं निवेदयन्ति का वाताऽन्यभजनस्य ॥ ६ ॥

इतीति ॥ इत्यस्मत्पुरुकचेतसा उक्तेन पृष्टः जगत्कीडनकं क्रीडासाधनं यस्य सः स्वशक्तिः स्वआदिभिर्गृहीतं मूर्तित्रयं ब्रह्मादिरूपं येन सप्रेम प्रेमयुक्तं मनोहरं स्मितं यस्य सः ईश्वरेश्वरः कृष्णस्तं प्रति जगाद सप्रेम जगाद वा ॥७॥ हन्तेति हर्षे ॥ सुमङ्गलात् मम धर्मान् ते तुभ्यं कथयिष्यामि । यान् श्रद्धया आचरन् मत्स्यः उपायान्तेरण दुर्जययि मृत्युं जन्मरणदिरूपं संसारं जयति ॥ ८ ॥ कुर्यादिति ॥ मयि अर्पिते मनश्चित्ते संकल्पविकल्पानुसन्धानात्मके येन सः अत एव मद्ब्रह्मध्वेवात्ममनसो रतिरित्य सः मां स्मरन् शनकैः असंस्मृतः मद्राशानार्थं सर्वकर्माणि कुर्यात् ॥९॥ देवानिति ॥ मद्भक्तैः साधुभिः श्रितात् अत एव पुण्यात् देशान् संश्रयेत् । तथा देवाहुरर-
तुष्येषु ये मद्भक्तस्तेषामाचरतिनि कर्माणि चाश्रयेत् ॥ १० ॥ पृथगिति ॥ पृथक् स्वयमेकाकी सन्नेषु अन्यैः सह संग्रय वा महाराजोपचरैर्गौतमिदिश्विथ मह्यं प्रत्यात्यर्थं परंभु एकादश्यादिषु यथा बहुजनसमागमस्तत्र च योग्यात् महोत्सवात् कारयेत् ॥ ११ ॥ अन्तरङ्गां शक्तिमाह—मामिति ॥ अमलाशयः शुद्धान्तःकरणः यथा सप्त श्रीलोक उवाच ॥ इत्युद्धयेनात्यनुक्तचेतसा पृष्टो जगत्कीडनकः स्वशक्तिभिः ॥ गृहीतधूर्तित्रय ईश्वरेश्वरो जगाद सप्रेममनोहरस्मितः ॥७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि मम धर्मान्सुमङ्गलात् ॥ यान् श्रद्धया चरन्मर्त्यो मृत्युं जयति दुर्जयम् ॥ ८ ॥ कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मर्दर्थं शनकैः स्मरन् ॥ मर्त्यापितमनश्चित्तो मद्भ्रमात्ममनोरतिः ॥ ९ ॥ देशान्पुण्यान्संश्रयेत् मद्भक्तैः साधुभिः श्रितात् ॥ देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च ॥ १० ॥ पृथक्सन्नेषु वा मह्यं पर्ययात्रामहोत्सवान् ॥ कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ॥ ११ ॥ मामेव सर्वभूतेषु बहिरन्तरपावृत्तम् ॥ ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा स्वममलाशयः ॥ १२ ॥ इति सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महामते ॥ सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः ॥ १३ ॥ ब्राह्मणे पुलकसे स्तेने ब्रह्मण्येऽकं स्फुलिङ्गके ॥ अक्रूरे क्रूरके चैव समदह्क पण्डितो मतः ॥ १४ ॥ नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं पुंसो भावयतोऽचिरात् ॥ स्पर्धासूयातिरस्काराः साहंकारा विद्यन्ति हि ॥ १५ ॥

आकाशमिव बहिरन्तश्च पूर्णम् अपावृत्तम् आवरणशून्यं सर्वभूतेषु आत्मनि च स्थितमालानं मामेवेक्षते ॥ १२ ॥ इतीति ॥ हे महामते निर्मलबुद्धे इत्यनेन प्रकारेण यः केवलं ज्ञानरूपां दृष्टिमाश्रितः सन् सर्वाणि भूतानि मद्भावेन मन्यमानः अतस्तानि सर्वाणि भूतानि सभाजयन् सत्कुरुर्वृत्तं ॥ १३ ॥ ब्राह्मणे इति ॥ ब्राह्मणादिषु विषयेष्वपि यः समदह्क समं मामेव पश्येत् स पण्डितो मतः । ब्राह्मणे पुलकसे इति जातितो वैषम्यम् । पुलकसोऽत्यजजानि विशेषः । स्तेने ब्रह्मस्वहारीणि ब्रह्मण्ये ब्राह्मणेभ्यो बह्वारं चेति कर्मतो वैषम्यम् । अकं विस्फुलिङ्ग इति गुणतो वैषम्यम् । अक्रूरे शान्ते क्रूरे चेति स्वभावतो वैषम्यम् ॥ १४ ॥ नरेष्विति ॥ नरेष्वीश्वरदृष्टं नित्यं कुर्वतस्तु अचिरात् शीघ्रपरिस्मरं जनन्येव समेषु सर्वा उच्येतेषु असूया हीनेषु तिरस्कारः स्पर्धामहद्वारश्च हि निश्चितमेते दोषा विद्यन्ति नश्यन्ति ॥ १५ ॥

विमृज्येति ॥ अतः स्मयमानान् हसतः स्वात् सख्यदीन् तथा दैहिकीं दशमहसुचमः स तु नीच इति दृष्टिं तथा दृष्ट्या या व्रीडा लज्जा तां विमृज्य श्वचाण्डालीनिभिव्याप्ये-
 श्वरदृष्ट्या सर्वान् भूमौ दण्डवत्पित्वा प्रणमेत् ॥ १६ ॥ उक्तायाः समदंष्टरेधिमाह—यावदिति ॥ यावत्सर्वेषु भूतेषु मन्त्रावः मन्त्रात्मकमेवेति निश्चयः नोपजायते तावत् वाङ्मनःकाय-
 वृत्तिभिः एवमुपासीत । तत्र वाचः कर्म सर्वसूतान्युद्दिश्य भगवते नम इत्युच्चारणम् । मनसः कर्म ईश्वरः सर्वत्र प्रविष्ट इति चिन्तनम् । कायकर्म प्रणमेदण्डवद्भुवि इति ॥ १७ ॥
 सर्वमिति ॥ तस्य एवं कुर्वतः पुंसः सर्वं ब्रह्मात्मकमेव भवति । ततश्च तथा आत्ममनीषया सर्वत्र परमेश्वरदृष्ट्या जातया साक्षात्कारात्मिकया विवया परितो बहैव पश्यन् सर्वतो
 मुक्तसंशयः सन् क्रियासात्रादुरमेत् ॥ १८ ॥ अयं हीति ॥ मनोवाक्कायवृत्तिभिः सर्वभूतेषु यो मन्त्रावः । अयं हि अयमेव सर्वाणां कल्याणमुपायभेदानां मध्येऽयमेवोपायो मम
 सुग्रीचीनः समीचीनो मतः ॥ १९ ॥ समीचीनवत्कमुपादयति—न हीति ॥ अङ्ग हे उद्धव निर्गुणत्वाद्धेतोः अनाशिषः निष्कामस्य मनुष्यात्मनात्मकस्य धर्मस्योपक्रमे सति ।
 यद्वा । मद्धर्मस्य अङ्गमात्रस्याप्युपक्रमे सति अणु अपि ईश्वरपि वैगुण्यादिभिर्नाशो नास्त्येव । यतो मया सर्वज्ञानयं धर्मः सम्यगव्यवसितो निश्चितः । नतु मन्वादिमुखेन कथं-

विमृज्य स्मयमानान्स्वान्दृशं व्रीडां च दैहिकीम् ॥ प्रणमेदण्डवद्भूमावाश्वचाण्डालगोक्षरम् ॥ १६ ॥ यावत्सर्वेषु भूतेषु मन्त्रावो नोपजायते ॥
 तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः ॥ १७ ॥ सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययाऽऽत्ममनीषया ॥ परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंशयः ॥ १८ ॥
 अयं हि सर्वकल्पानां सग्रीचीनो मतो मम ॥ मन्त्रावः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः ॥ १९ ॥ न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपि ॥ मया
 व्यवसितः सम्यक् निर्गुणत्वाद्नाशिषः ॥ २० ॥ यो यो मयि परे धर्मः कल्प्यते निष्फलाय चेत् ॥ तदायासो निरर्थः स्याद्भयादेरिव सत्तम

॥ २१ ॥ एषा बुद्धिमतां बुद्धिमनीषा च मनीषिणाम् ॥ यत्सत्यमनुतेनेह मर्त्येनाप्नोति माऽमृतम् ॥ २२ ॥

चित् ॥ २० ॥ यो य इति ॥ आस्तां तावन्मनुष्यात्मनात्मकस्य ध्वंसवर्ता यतो लौकिकेऽपि यो निरर्थो भोजनगमनाद्यायासः सोऽपि मयि परमेश्वरे कल्प्यते चेत् तर्हि धर्मः
 स्यात् । अनिष्फलाय मर्त्यादिद्वारा फलदानाय कल्प्यते समर्थो भवतीत्यन्वयः । हे सत्तम भयादेरिवेति यथा कंसस्य अयं कामो गोपीनां चैवादीनां द्वेषश्च मयि कल्पितः सफलो
 जातः तथेत्यर्थः । यद्वा । लौकिकेऽपि यो यो निरर्थः आयासः सोऽपि मयि परे निष्फलाय चेत्कल्प्यते निष्कामतयाऽपि तत्रैतर्हि धर्म एव स्यात् । निरर्थयासे दृष्टान्तः । यथा
 अयंशोकोर्देहोः पलायनाक्रन्दनादिभ्यस्तद्वत् ॥ २१ ॥ एषेति ॥ अतो बुद्धिमतां विवेकिनां बुद्धिविकल्पकत्फलम् । एषा एव नतु अतिकठिनशास्त्रे संचरिष्णुत्वम् । तथा
 मनीषिणां चतुराणां मनीषा चातुर्यं तत्फलं च एषा एव नतु धनार्जनदिचातुर्यम् । तदेव दर्शयति । यत् अनृतेन आत्मन्यधरत्तेन मर्त्येन मरणधर्मकेण मनुष्यदेहेन इह अस्मिन्नेव
 जन्मनि अमृतं मरणशून्यमत एव सत्यं परमार्थमृतं मा मां प्रप्नोति तत् यो महावीरभक्तेन श्वादिभिरुपेण शरीरेण सेवादिषु भगवदपितेन अश्राकृतानन्दनिधिं भागवन्तं गृह्णाति ।

ततः कोऽप्यः पटुतमः ॥ २२ ॥ एष इति ॥ देवानामपि दुर्गमो दुर्ज्ञेयः ब्रह्मवादस्य वेदान्तसिद्धान्तस्य कृत्स्नः संग्रह एष ते तुभ्यं मया समाख्यासाविधिनाऽभिहितः ॥ २३ ॥ अभीक्ष्णया इति ॥ ते तुभ्यं विस्पष्टयुक्तिमतं तत्त्वज्ञानं मया अभीक्ष्णयाः गदितम् एतत् विज्ञाय पुरुषो नष्टसंज्ञायः सन् मुच्यते च ॥ २४ ॥ सुविवेकमिति ॥ तव प्रथमं मया सुविवेकं विविच्य दत्तोत्तरं य एतत् सदुक्तमाख्यानमपि धारयेत् चिन्तयेत् स सनातनं ब्रह्म गुहां वेदेऽपि रहस्यं परं ब्रह्म अपिगच्छति ॥ २५ ॥ य एतदिति ॥ यः एतन्मम मन्त्रेषु सुपुष्कलं विस्मृतं यथा भवति तथा दद्यात् तस्य ब्रह्म ददाति यः ब्रह्मणि दायो यस्य वा तस्य ब्रह्मदायस्य । ब्रह्मोपेक्षुरिति चतुर्थं षष्ठी । अहमात्मना स्वयमेवात्मानं ददामीत्यन्वयः ॥ २६ ॥ य इति ॥ यः स्वयमपि परमं शुचिं अन्येषामपि पवित्रं शोधकम् । पवित्रशब्दात्तत्करोतीति ण्यन्दादच् । एतत् समर्थायीत उचैः पठेत् स अहरहः

एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रहः ॥ समाख्यासाविधिना देवानामपि दुर्गमः ॥ २३ ॥ अभीक्ष्णज्ञाने गदितं ज्ञानं विस्पष्टयुक्तिमतं ॥ एतद्विज्ञाय मुच्यते पुरुषो नष्टसंज्ञायः ॥ २४ ॥ सुविवेकं तव प्रश्नं मयैतदपि धारयेत् ॥ सनातनं ब्रह्म गुहां परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २५ ॥ य एतन्मम मन्त्रेषु संप्रदद्यात्सुष्कलम् ॥ तस्याहं ब्रह्मदायस्य ददास्यात्मानमात्मना ॥ २६ ॥ य एतत्समर्थायीत पवित्रं परमं शुचिं ॥ स पूयेताहरहर्मा ज्ञानदीपेन दर्शयेत् ॥ २७ ॥ य एतच्छब्दया नित्यमव्ययः शृणुयान्नरः ॥ मयि भक्तिं परां कुर्यात् कर्मभिनं स बध्यते ॥ २८ ॥ अप्युद्धव त्वया ब्रह्म सखे समवधारितम् ॥ अपि ते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनोभयः ॥ २९ ॥ नैतत्त्वया दाम्भिकाय नास्तिकाय शठाय च ॥ अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम् ॥ ३० ॥ एतद्विधीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च ॥ साधवे शुचये ब्रूयाद्भक्तिः स्याच्छ्रूय्योषिताम् ॥ ३१ ॥ नैतद्विज्ञाय जिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ॥ ३२ ॥ ज्ञाने कर्मणि योगे च वातायां दुण्डधारणे ॥ यावानर्थो नृणां तात तावांस्तेऽहं चतुर्विधः ॥ ३३ ॥

ज्ञानदीपेन मामन्यापि दर्शयेत् स्वयमपि पूयेत् ॥ २७ ॥ य इति ॥ अव्ययः सावधानः । स्फुटमन्यत् ॥ २८ ॥ अपीति ॥ हे उद्धव हे सखे अपि किं त्वया ब्रह्म समवधारितं तथा अपि किं ते मनोभयः आसौ मोहः अध्यासः शोकश्च विनातः ॥ २९ ॥ नैतदिति ॥ दाम्भिकाय धर्मध्वजाय नास्तिकाय वेदे विधासुरहिताय शठाय वक्ष्णकाय अशुश्रूषोः तथा अपि किं ते मनोभयः आसौ मोहः अध्यासः शोकश्च विनातः ॥ ३० ॥ एतैरिति ॥ एतैर्दाम्भिकत्वादिभिर्दोषैः अशुश्रूषवे अश्रद्धया शृण्वते अभक्ताय दुर्विनीताय च एतन्मदुपदिश्रज्ञानसक्यादिरहस्यं त्वया न दीयतां नोपेक्ष्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ एतैरिति ॥ जिज्ञासोः एतद्विज्ञाय ज्ञातव्यं विधीनाय ब्रह्मण्याय विधासक्य च साधवे शुचये च ब्रूयात् । श्रुद्राणां योषितां चापि यदि भक्तिः स्यान्हीं तोयोऽपि ब्रूयादेव ॥ ३१ ॥ नेति ॥ जिज्ञासोः एतद्विज्ञाय ज्ञातव्यं नावशिष्यते । पीयूषं स्वादु अमृतं पीत्वा पातव्यं नावशिष्यते ॥ ३२ ॥ ज्ञान इति ॥ ज्ञानादौ यावान् धर्मादिलक्षणश्रुतुर्विधोऽर्थस्तावान् सर्वोऽपि ते तवाहमेव तत्र ज्ञाने मोहः

कर्मणि विहिते धर्मः स्वाभाविके कर्मणि तु कामः योगे त्वणिमादिसिद्धयः वार्तायां कृप्यादावर्थः दण्डनीतावैश्वर्यामिति सिद्धैश्वर्योरपि कामान्तर्गतत्वाच्चतुर्विधग्रह् ॥ ३३ ॥
मर्त्ये इति ॥ मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मां सन् मे निवेदितात्मा भवति तदाऽसौ मे विचिकीर्षितो विशिष्टः कर्तुमिदो भवति । ततश्चासृत्त्वं मोक्षं प्रतिपद्यमानो
मयाऽऽत्मभूयाय मदैक्याय मत्समानैश्वर्यायिति वा कल्पते योग्यो भवति ॥ ३४ ॥ स इति ॥ एवमादर्शितो ज्ञानकर्मभक्तियोगस्य मार्गो यस्यै सः उद्धवः उत्तमश्लोकस्य भगवतो
वचो निशम्य प्रीत्या बाष्पेण उपरुद्धकण्ठः अश्रुभिः परिहृताक्षश्च सः बद्धाञ्जलिः सन्न किंचिदप्युचे ॥ ३५ ॥ विष्टभ्येति ॥ प्रणयेन प्रेम्णाऽवघूर्णं क्षुभितं चिचं धैर्येण विष्टभ्य
आत्मानं बहु कृतार्थं मन्यमानः शीर्ष्णा । शीर्ष्णच्छब्दसि । तच्चरणारविन्दं स्पृशन् कृताञ्जलिश्च सन् भगवन्तं प्राह स्म ॥ ३६ ॥ विद्रावित इति ॥ यो मोहहयो महान्धकारो

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मां निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे ॥ तदाऽसृत्त्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्पते वै ॥ ३४ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ स एवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचो निशम्य ॥ बद्धाञ्जलिः प्रीत्युपरुद्धकण्ठो न किंचिदूचेऽश्रुपरिप्लुतक्षः
॥ ३५ ॥ विष्टभ्य चित्तं प्रणयावघूर्णं धैर्येण राजन्बहु मन्यमानः ॥ कृताञ्जलिः प्राह यदुग्रवीरं शीर्ष्णां स्पृशंस्तच्चरणारविन्दम् ॥ ३६ ॥
उद्धव उवाच ॥ विद्रावितो मोहमहान्धकारो य आश्रितो मे तव सन्निधानात् ॥ विभावसोः किन्तु समीपस्य शीतं तमो भीः प्रभवन्त्यजाद्य
॥ ३७ ॥ प्रत्यर्पितो मे भवताऽनुकम्पिना भृत्याय विज्ञानमयः प्रदीपः ॥ हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं कोऽन्यत्समीयाच्छरणं त्वदीयम्
॥ ३८ ॥ वृक्वणश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो दाशार्हवृष्ण्यन्धकसात्वतेषु ॥ प्रसारितः सृष्टिविवृद्धये त्वया स्वमायया ह्यात्मसुबोधहेतिना ॥ ३९ ॥
नमोऽस्तु ते महायोगिन् प्रपन्नमनुशाधि माम् ॥ यथा त्वच्चरणाम्भोजे रतिः स्यादनपायिनी ॥ ४० ॥

मया आश्रित आसीत् । सः तव सन्निधानात् उपदेशात् विद्रावितः तदुचितमेव । हे अजाब बह्मणोऽपि जनक अग्नेः समीपस्य किं शीतदयः प्रभवन्ति बाधाय समर्थो
भवन्ति न भवन्तीत्यर्थः । यथाऽग्निस्मीपे शीतादिभ्यं न संभवति तथा त्वद्भक्तस्य मोहादि न संभवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ प्रतीति ॥ अनुकम्पिना कृपावता भवता मे महं भृत्याय
ज्ञानमयः प्रदीपः प्रत्यर्पितः अतस्तव कृतज्ञः त्वया कृतमनुग्रहं जानन् त्वदीयपादमूलं हित्वाऽन्यच्छरणं को वा समीयात् आश्रयेत् ॥ ३८ ॥ वृक्वण इति ॥ सृष्टिविवृद्धये
यस्त्वया स्वमायया दाशाहोषिषु मे सुदृढः स्नेहपाशः प्रसारितः स त्वयैवात्मसुबोधहेतिना आत्मतत्त्वज्ञानशस्त्रेण वृक्वणः संच्छिन्नः ॥ ३९ ॥ नम इति ॥ हे महायोगिन् ते
तुभ्यं नमोऽस्तु । यथा त्वच्चरणाम्भोजे अनपायिनी शश्वती रति प्रीतिः स्यात्तथा प्रपन्नं मामनुशाधि अनुग्रहाण ॥ ४० ॥

गच्छेति साई चतुष्कम् ॥ हे उद्धव मया दिष्टो नियुक्तः त्वं बदर्याख्यं यमाश्रमं गच्छ । तत्र मत्पादतीर्थोदके ज्ञानोपसर्जनैः शुचिः तथा ज्ञानादेः पूर्वमपि मत्पादतीर्थो-
दकभूताया अलकनन्दाया गङ्गायाः ईक्षया विद्युत्तारोपकल्पसः निवृत्तसकलदोषः बलकलानि वसानः परिदधानः वन्यमुक्त् विषयसुखे निःस्पृहः द्वन्द्वमात्राणां शीतोष्णादीनां
तितिष्ठुः सहनशीलः सुशीलः संयतेन्द्रियः शान्तः रागादिरहितः समाहितधिया चित्तैकाग्रयेण युक्तः ज्ञानस्नानसंयुतः एतत् त्वया यत् शिक्षितं तत् विविकं सुविचारितमनुभा-
वयन् चिन्तयन् मन्यावेशितवाक् चित्तो मद्ग्रमेषु निरतश्च भव । ततः परं देहातानन्तरं तिस्रो गतीः त्रिगुणान्तिकदेव तिर्यङ्मनुष्यानीः अतिक्रम्य मामेक्यसि ॥ ४१ ॥
॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स इति ॥ हरति संसारं मेधा बुद्धिः यद्विषया स हरिमेधास्तेन । अस्मिन्मये सः हरिमेधास्तेन । श्रीकृष्णेन उक्तः परिसृत्य परिक्रम्य अद्वन्द्वपरोऽपि भगवदुपदेशेन दुःस्वसुख-
विनिर्मुक्तोऽपि ज्ञेहेन आर्द्रधीः सः अपकमे निर्गमसमये जगत्पादयोः शिरो निधायशुक्लज्जिः तत्पादौ न्यषिञ्चत् ॥ ४५ ॥ सुदुस्त्यजेति ॥ सुदुस्त्यजः ज्ञेहो यस्मिन्नेन

श्रीभगवानुवाच ॥ गच्छोद्धव मयाऽऽदिष्टो बदर्याख्यं ममाश्रमम् ॥ तत्र मत्पादतीर्थोदे स्नानोपसर्जनैः शुचिः ॥ ४१ ॥ ईक्षयाऽलकन-
न्दाया विद्युत्तारोपकल्पसः ॥ वसानो बलकलान्यङ्ग वन्यमुक्त् सुखनिस्पृहः ॥ ४२ ॥ तितिष्ठुर्द्वन्द्वमात्राणां सुशीलः संयतेन्द्रियः ॥ शान्तः
समाहितधिया ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ४३ ॥ मत्तोऽबुशिक्षितं यत्ने विविक्तमनुभावयन् ॥ मन्यावेशितवाक्चित्तो मर्द्धमनिरतो भव ॥
अतिव्रज्य गतीस्तिप्त्रो मामेक्यसि ततः परम् ॥ ४४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स एवमुक्तो हरिमेधसोद्धवः प्रदक्षिणं तं परिसृत्य पादयोः ॥
शिरो निधायशुक्लभिरार्द्रधीन्यपिञ्चद्वन्द्वपरोऽप्यपक्रमे ॥ ४५ ॥ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरो न शक्यंस्तं परिहातुमातुरः ॥ कृच्छ्रं
यौ मूर्धनि भर्तृपादुके विभ्रन्नमस्कृत्य ययौ पुनः ॥ ४६ ॥ ततस्तमन्तर्हृदि संनिवेश्य गतो महाभागवतो विशालम् ॥ यथो-
पदिष्टां जगदुकेबन्धुना तपः समास्थाय हरेरगाद् गतिम् ॥ ४७ ॥

भगवता वियोगात् कातरो मीतिः अत एव तं परिहातुमाकृत्वन् आतुरो विह्वलः सन् कृच्छ्रं कष्टं ययौ प्राप । ततश्च भर्तृपादुके तेनैव कृपया दत्ते मूर्ध्नि विभ्रत् अतिनिर्व-
न्यरूपया तदाज्ञया तं पुनः पुनर्ममस्कृत्य बदरिकाश्रमं ययौ । अत्र च “पृष्ठतोन्वममं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षमः” इत्यादितृतीयस्कन्धोपक्रमोक्तानुसारेण बदरिकाऽऽश्रमं गच्छन्
भगवतः प्रभासायानामुपश्रित्य शनैः पृष्ठतो गतः सन्सहस्रहत्तनिजकुलं जगन्तमेकान्ते बद्ध्वा तत्कालप्रानेन मैत्रेयेण सह पुनः कृपया भगवतोपदिष्टं तत्समाकलय्य तदाज्ञातो गत
इति ब्रह्मव्यम् ॥ ४६ ॥ तत इति ॥ ततश्च तं भगवन्तमन्तर्हृदि हृदयमध्ये संनिवेश्य ध्यायन् महाभागवत उद्धवो विशालां बदरिकाश्रमं गतः सन् तत्र तपः समास्थाय कृत्वा
जगदुकेबन्धुना श्रीकृष्णेन यथोपदिष्टां तदाज्ञतत्त्वं प्रतिपवमानो मयाऽऽत्मसूत्राय च कल्पते वै इत्याहुक्त्प्रकारामपरोक्षानुभवलक्षणां हरेरगतिमात् ॥ ४७ ॥

य इति ॥ आनन्दरूपो भगवांस्तत्समुद्रो वेदस्ततः संभृतं निःसारितम् । यद्वा । आनन्दसमुद्रो भगवद्विक्रियार्गस्तस्मिन् संभृतमेकीकृतं योगेश्वरसेवितान्द्विणा कृष्णेन भागवताय उद्धवाय भाषितमेतज्ज्ञानाभूतं यः सच्छ्रद्धया आसेव्य ईषदापि सेवित्वा वर्तते स विमुच्यत इति तु किं वक्तव्यं यतस्तत्सङ्गेन जगदपि विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ भवभय-
मिति ॥ भवः संसारः भयं च जरारोगादिनिमित्तं तदुभयं निवृत्तानां भवृत्तानां च भृत्यवर्गानां यथायोग्यमग्रहन्तुं यो निगमकृत् वेदकर्ता अमृतद्वयमुपजहत् उद्धृतवान् तत्र ज्ञानविज्ञानयोः साररूपं वेदसारं वेदाख्यपुष्पोद्यानस्य मकरन्दमेकं भृङ्गवदुपजहत् । भृङ्गो यथा पुष्पमकोपयन्नेवाभूतं तत उपहरति तद्वत् । तथोदधितश्चैकमुपजहत् तच्चोभयं
यथातथं भृत्यवर्गानपाययत् । तं पुरुषमृषमं पुरुषोत्तममावं जगत्कारणं कृष्णसंज्ञमहं नतोऽस्मि । मालिनी छन्दः ॥ ४९ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितायप्रकशिकायाम् ॥
एकादशैकोनत्रिंशो व्याघ्रहृङ्गासहायकः ॥ २९ ॥ त्रिंशो स्वायतनं गन्तुं मौसलच्छलतो हरिः ॥ निजं कुलं संजहार श्लोकारत्तत्र सर्मांणाः ॥ उवाचेति चतुर्ः च पञ्चर्माणां

य एतदानन्दसमुद्रसंभृतं ज्ञानाभूतं भागवताय भाषितम् ॥ कृष्णेन योगेश्वरसेवितान्द्विणा सच्छ्रद्धयाऽऽसेव्य जगद्विमुच्यते ॥४८॥ भवभ-
यमग्रहन्तुं ज्ञानविज्ञानसारं निगमकृदुपजहत् भृङ्गवद्वेदसारम् ॥ अमृतमुदधितश्चापाययद्वृत्यवर्गान् पुरुषमृषभमाद्यं कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मि
॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ राजोवाच ॥ ततो महाभागवत उद्धवे निर्गते
वनम् ॥ द्वारवत्यां किमकरोद्भगवाच्च भूतभावनः ॥ १ ॥ ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभः ॥ प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत्
॥ २ ॥ प्रत्याक्रुष्टं नयनमबला यत्र लयं न शेकुः कर्णोविष्टं न सरति ततो यत्सतामात्मलग्नम् ॥ यच्छ्रीर्वाचां जनयति रतिं किं नु मानं
कवीनां दृष्ट्वा जिष्णोर्भुवि रथगतं यच्च तत्साम्यमीशुः ॥ ३ ॥

अनुष्टुभः ॥ ३० ॥ तत इति ॥ महाभागवत उद्धवे वनं प्रति निर्गते सति द्वारवत्यां भूतभावनः भगवाच्च किमकरोत् ॥ १ ॥ ब्रह्मेति ॥ स्वकुले ब्रह्मशापोन उपसंसृष्टे उपडुते
सति यादवर्षभः कृष्णः सर्वनेत्राणाम् उपलक्षणतया सर्वेन्द्रियाणाम् प्रेयसीं स्वतनुं कथमत्यजत् हरौ विशशापो न भवति तथापि यादवत्वानुकरणत्कार्थचिन्त्यायः अतः
तदेतत् कथमत्यजत् । यद्वा । केषांचिन्मुनीनां मते तस्य तनुयागः श्रूयते । तत्कथं सम्भवेत् । तन्नोः सच्चिदानन्दरूपत्वेन त्यागासम्भवात् ॥ २ ॥ प्रत्याक्रुष्टमिति ॥ यत्र
यस्मिन् द्युषि लयं नयनं प्रत्याक्रुष्टं परावर्त्तयितुमबला न शेकुः । यच्च कर्णरन्ध्रेण प्रविष्टं सत्सतामात्मनि लयं लिखितमिव तिष्ठति । ततो न सरति न निर्गच्छति । यस्य श्रीः
शोभा संकीर्त्यमाना कवीनां वाचां रतिमुष्णसविशेषं जनयति तेषां मानं जगत्पूज्यतां जनयति इति तु किमु वक्तव्यम् । यच्च जिष्णोर्भुवनस्य रथे स्थितं दृष्ट्वा भुवि भृतास्तत्साम्यं
सारख्यमीशुः शामात्तद्वपुः कथमत्यजदिति पूर्वोणान्वयः । मन्दाक्रान्ता छन्दः ॥ ३ ॥

दिवीति ॥ द्विवि सूर्यारिषेदीन् बुवि सूक्यादीन् अन्तरिक्षे दिग्वाहादीन् महोत्पानान् स्वयमेवोत्पादितस्वोत्पाद्यैर्दुष्पताकारान् समुत्थितान् दृष्ट्वा कृष्णः सुधर्मायामसीनान् यदुत्पाह स्म ॥ ४ ॥ एत इति ॥ हे यदुदुङ्गवाः एते यमस्य केतवो ध्वजा इव मृत्युसूचकाः महोत्पानाः द्वावत्यां दृश्यन्ते इति शेषः । अतो नः अस्माकमत्र मुहूर्तमपि न स्थेयम् ॥ ५ ॥ स्त्रिय इति ॥ इतः स्थानात् स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च शङ्कोद्गारं तीर्थं व्रजन्तु । वयं यत्र प्रत्यक् पश्चिमवाहिनी सरस्वत्यस्ति तं प्रसात्ताव्यं तीर्थं यास्यामः ॥ ६ ॥ तत्रेति ॥ तत्राभिषिच्य ह्यात्वा शुचयः सन्तः समाहिताः ज्योष्य ह्यनलानेनहृणैः देवताः पूजयिष्यामः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणानिति ॥ ब्राह्मणैः कृतस्वस्त्ययना वयं महासागान् ब्राह्मणान् गोसूहिरण्यादिभिः पूजयिष्यामः ॥ ८ ॥ विधिरिति ॥ एष तत्राभिषिच्येत्यदिनोको विधिः प्रकारः अरिष्टघ्नः सर्वोपद्रवनिवारकः उत्तमं मङ्गलायनं

श्रीशुक्र उवाच ॥ द्विवि भुव्यन्तरिक्षे च महोत्पानान् समुत्थितान् ॥ दृष्ट्वाऽऽसीनान् सुधर्मायां कृष्णः प्राह यद्वनिदम् ॥४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एते घोरा महोत्पाना द्वावृत्यां यमकेतवः ॥ मुहूर्तमपि न स्थेयमत्र नो यदुदुङ्गवाः ॥५॥ स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च शङ्कोद्गारं व्रजन्तिवतः ॥ वयं प्रभासं यास्यामो यत्र प्रत्यक् सरस्वती ॥६॥ तत्राभिषिच्य जुचय ज्योष्य सुसमाहिताः ॥ देवताः पूजयिष्यामः स्नापनलानेपनहृणैः ॥७॥ ब्राह्मणांस्तु महाभागान्कृतस्वस्त्ययना वयम् ॥ गोसूहिरण्यावासोभिर्गजाश्वरथवेज्जम्भिः ॥ ८ ॥ विधिरेष द्वारिष्टघ्नो मङ्गलायनमुत्तमम् ॥ देवद्विजगवां पूजा भूतेषु परमो भवः ॥९॥ इति सर्वे समाकर्ण्य यदुदुङ्गा मधुद्विषः ॥ तथेति नौभिरुत्तीर्थे प्रभासं प्रययू रथैः ॥१०॥ तस्मिन्भगवताऽऽदिष्टं यदुदेवेन यादवाः ॥ चक्रुः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितम् ॥ ११ ॥ ततस्तस्मिन्महापानं पृमेर्यकं मधु ॥ दिष्टविभ्रंशितधियो यद्वैभ्रंश्यते मतिः ॥ १२ ॥ महापानाभिमतानां वीराणां दप्तचेतसाम् ॥ कृष्णमायाविमूढानां संघर्षः सुमहानभूत् ॥ १३ ॥

मङ्गलायापकश्च हि यस्माद्देवद्विजगवां पूजाभूतेषु देवादारारथकेषु परमो भव उक्तवहेतुः ॥ ९ ॥ इतीति ॥ सर्वे यदुदुङ्गाः मधुद्विषः श्रीकृष्णस्य वाक्यमाकर्ण्य तथास्त्विव्यङ्गी-
कृत्य नौभिः समुद्रमुत्तीर्थ रथैः प्रभासं ययुः ॥ १० ॥ तस्मिन्निति ॥ यादवाः तस्मिन् प्रभासे यदुदुदेवेन जगवता आदिष्टं तत्सर्वश्रेयोपबृंहितं सर्वं श्रेयसायनं परमया भक्त्या
चक्रुः । श्रेयोपबृंहितापित्यत्र सन्धिरार्थः ॥ ११ ॥ तत इति ॥ ततस्तस्मिन् स्थाने दिष्टेन देवेन विभ्रंशितधियस्ते यादवाः अन्यथा तत्र स्थाने तत्कदापि नापश्यन् । यस्य द्वै-
रसौः मतिः अश्रयते तन्महत् महामदजनकं पीयते इति पानम् तत् मधु मधुरं मैर्यकं मद्यविशेषं पपुः ॥ १२ ॥ महापानेति ॥ महापानेन अभिनो मत्तानां दप्तचेतसां कृष्णमा-
यया विमूढतामिति मुख्यो हेतुः । वीराणां यादवानां सुमहान् संघर्षः कलहः अभूत् ॥ १३ ॥

युयुविरिति ॥ ततश्च ते क्रोधेन संख्याः शोभयुक्ताः आतायिनः शङ्खाणयः वेलायां समुद्रतीरे धनुरादिभिः परस्परं युयुधुः । तड्भाव आर्षः ॥ १४ ॥ पतदिति ॥ पतत्य-
 द्वास्ततश्चलत्यः पताका येषु ते रथकुञ्जरादिभिश्चतरान्तैः मिथः समेत्य सुदुर्मदाः ते शरैः न्यहन्यन्वन्नत्रित्यर्थः । आर्षः प्रयोगः । तत्र दृष्टान्तमाह । यथा दद्धिर्दन्तैः द्विपा
 गजा युध्यन्ते तद्वदिति ॥ १५ ॥ मिथः समेत्येत्यस्य प्रपञ्चः—प्रबुध्नेति ॥ युधि रूढमत्सरौ प्रबुध्मसाम्बौ इत्यदियोधानां मध्ये गदौ द्वौ तत्रैकः कृष्णभाता एकश्च पुत्रः सुमित्रः
 सुरथश्च तौ । दैर्घ्यमार्षम् । असुरथनामा वा कश्चित् । समीयतुः युयुधते ॥ १६ ॥ अन्ये च ये निशठादश्वः तेऽपि मुकुन्देन मायया विमोहिता अत एव मदान्येन
 मदतमसा बलात्कारिताः । यद्वा । मदेन अन्यवत्कारिताः । यद्वा । मदेनान्यकारः जातो येषाम् । इतच् । अन्योऽन्यमासाद्य जह्युः ॥ १७ ॥ दाशाहंति ॥ दाशाहं दयो नव तपश्श्या

युयुधुः क्रोधसंख्या वेलायामाततायिनः ॥ धनुर्भिरसिभिर्भङ्गैर्गदाभिस्तोमरार्ष्टिभिः ॥ १४ ॥ पतपतौकै रथकुञ्जरादिभिः खरोद्गोभिर्म-
 हिरैरैरपि ॥ मिथः समेत्याश्वतरैः सुदुर्मदा न्यहन्य शरैर्देद्भिरिव द्विपा वने ॥ १५ ॥ प्रबुध्मसाम्बौ युधि रूढमत्सरावक्रभोजवनिरुद्धसा-
 त्यकी ॥ सुभद्रसंग्रामजितौ सुदारुणौ गदौ सुमित्रासुरथौ समीयतुः ॥ १६ ॥ अन्ये च ये वै निशठोल्लुकादयः सहस्रजिच्छतजिद्रानुमु-
 ख्याः ॥ अन्योऽन्यमासाद्य मदान्धकारिता जह्युर्मुकुन्देन विमोहिता भृशम् ॥ १७ ॥ दाशाहं वृष्यन्धकभोजसात्वता मध्वर्बुदा माशुरशू-
 रसेनाः ॥ विसर्जनाः कुकुराः कुन्तयश्च मिथस्ततस्तेऽथ विमुच्य सौहृदम् ॥ १८ ॥ पुत्रा अशुध्यन्पितृभिर्भ्रातृभिश्च स्वस्त्रीयदौहित्रपि-
 तृव्यमातृलैः ॥ मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भिर्दोर्तास्त्वहञ्जातय एव मूढाः ॥ १९ ॥ शरेषु क्षीयमाणेषु भयमानेषु धन्यसु ॥ शस्त्रेषु
 क्षीयमाणेषु मुष्टिभिर्जहरेकाः ॥ २० ॥ ता वक्रकल्पा ह्यभवन्परिधा मुष्टिना भृताः ॥ २१ ॥ जह्युर्द्विपस्तैः कृष्णेन वार्यमाणस्तु तं च
 ते ॥ प्रत्यनीकं मन्यमाना बलभद्रं च मोहिताः ॥ इन्तुं कृतधियो राजन्नापन्ना आतायिनः ॥ २२ ॥

अर्बुदाः माथुराः शूरसेनाश्च तत्तद्देशावाः इत्यावाः ते सर्वे सौहृदं क्लेशं विमुच्य त्यक्त्वा मिथोऽशुध्यन्वित्यस्यपकर्षः ॥ १८ ॥ पुत्रा इति ॥ एवमेव मूढाः सन्तः पुत्राः पितृभि-
 रयुच्यन् । तड्भाव आर्षः । भ्रातृमिथश्च भ्रातरः स्वस्त्रीयदौहित्रपितृव्यमातृलैः मातृलभातासहभ्रातृभ्रागिनियाः अशुध्यन् । शेषान्वयः स्पष्टः । अहन् अन्नम् अपिभक्तवम्
 ॥ १९ ॥ शरोष्विति ॥ धन्यसु धनुष्यु मुष्टिभिः एकाः विप्रशापाऽऽपतितलाहसुलचूर्णमवात्र वृणविशेषान् जह्युः जगृहः । शेषं स्पष्टम् ॥ २० ॥ ना इत्यर्धम् ॥ ता एकाः मुष्टिना
 भृताः धृताः वज्रतुल्याः परिधा लोहदण्डा एव अभवन् ॥ २१ ॥ जह्युरिति सार्धम् ॥ हे राजन् ततस्ते यादवास्तैः परिधैः द्विजः जह्युः । ततस्ते कृष्णेन वार्यमाणस्तु
 कृष्णमायाविमोहितान्ते तं कृष्णं बलभद्रं च प्रत्यनीकं प्रतिपक्षं मन्यमानाः आतायिनो हिंसापराः नागब्रह्मैर्हंतुं कृतधियः आपन्नाः योद्धुं प्रान्ताः ॥ २२ ॥

अथेति ॥ अथ हे कुरुन्दन तौ रामकृष्णावपि संकुडौ अत एरकामुष्टिरौ परिधौ उद्यम्य चरन्तौ । यद्वा । उद्यम्य उद्यतौ भूत्वा एरकामुष्टय एव परिधा ययोस्तौ युधि
 तात् जग्रतुः ॥ २३ ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मशापोपघृष्टानां व्याप्तानां तथा कृष्णमायया आवृतात्मनां तेषां स्पर्धानिमित्तः क्रोधः कुलक्षयं निन्दे ॥ वैणवो वेणुसंघर्षोत्त्रोऽग्निर्यथा
 वेणुवनं क्षयं नयति तद्वदिति ॥ २४ ॥ एवमिति ॥ एवं सर्वेषु स्वेषु लोकेषु कुलेषु नष्टेषु सत्सु केशवः अवशेषितो भुवो भारोऽवतारित इति मेने ॥ २५ ॥ राम इति ॥ रामः
 समुद्रस्य वेलायां तीरे पौरुषं परमपुरुषध्यानलक्षणं योगमास्थाय तमेवाह आत्मनि परमात्मनि आत्मानं संयोज्य तदेकताम्रं ध्यात्वा मानुष्यं भूलोकं मनुष्यरूपतां या
 तत्याज ॥ २६ ॥ रामेति ॥ रामस्य नियोगं स्वलोकगमनम् अंशरूपेण पातालगमनं च आलोक्य जगवानपि तूर्णानि पिप्पलवृक्षमासाव पृष्टतोऽवष्टभ्य धरोपस्थे भूतले
 अथ तावपि संकुड्याद्युद्यम्य कुरुन्दन ॥ एरकामुष्टिपरिधौ चरन्तौ जग्रतुर्धुधि ॥ २३ ॥ ब्रह्मशापोपघृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनाम् ॥ स्पृष्ट्वा
 क्रोधः क्षयं निन्दे वैणवोऽग्निर्यथा वने ॥ २४ ॥ एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केशवः ॥ अवतारितो भुवो भार इति मेनेऽवशेषितः ॥ २५ ॥
 रामः समुद्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषम् ॥ तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्यात्मानमात्मनि ॥ २६ ॥ रामनियोगमालोक्य भगवान् देवकीसुतः ॥
 निषसाद् धरोपस्थे तूष्णीमासाद्य पिप्पलम् ॥ २७ ॥ विभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु प्रमया स्वया ॥ दिशो वितिमिराः कुर्वन् विधूम इव पावकः
 ॥ २८ ॥ श्रीवत्साङ्गं घनश्यामं तप्तहाटकवचसम् ॥ कौशेयास्वरयुग्मेन परिवीतं सुमङ्गलम् ॥ २९ ॥ सुन्दरस्मितवत्काञ्चं नीलकुन्तलम-
 ण्डितम् ॥ पुण्डरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मककुण्डलम् ॥ ३० ॥ कटिमूर्त्रब्रह्मसूत्रकिरीटककङ्कद्वैः ॥ हारतूपुरमुद्रभिः कौरुपुभेन विराजितम्
 ॥ ३१ ॥ वनमालापरिताङ्गं मूर्तिमद्भिर्निजायुधैः ॥ कृत्वारौ दक्षिणे पादमासीनं पङ्कजारणम् ॥ ३२ ॥ मुसलावशेषायः खण्डकृतपुलुङ्घको
 जरा ॥ मुगास्थ्याकारं तच्चरणं विव्याध मुगशङ्कया ॥ ३३ ॥

निषसाद् उपविष्टवान् ॥ २७ ॥ विभ्रदिति ॥ चतुर्भुजं स्वया प्रमया भ्राजिष्णु प्रकाशमानं रूपं विभ्रत् विभ्राणः तथा तथैव प्रमया विधूमः पावक इव दिशो वितिमिराः कुर्व-
 न् निषसादेति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ २८ ॥ श्रीवत्सः अङ्कः चिह्नमुरगि यस्य तत् वनश्यामं तप्तहाटकस्य सुवर्णस्यैव वर्चो यस्य तेन कौशेयास्वरयुग्मेन परिवीतं
 कटिप्रदेशे उपरि चावृत्तम् । सुमङ्गलमिति सुन्दरम् ॥ २९ ॥ सुन्दरेति ॥ सुन्दरस्मितं वक्रकाञ्चं यस्मिन्तत् नीलैः कुन्तलैर्गण्डितं पुण्डरीके इवभिरामे सुन्दरे अक्षिणी यस्मिन् तत्
 स्फुरन्मककुण्डलम् ॥ ३० ॥ कटीति ॥ कटिमूर्त्रादिभिर्विगणितं तत्र मुद्राः अङ्गुलीयकानि ॥ ३१ ॥ वनमालेति ॥ वनमालया परिताम्यङ्गानि यस्मिन् तत् मूर्तिमद्भिः
 निजायुधैश्च विराजितं पङ्कजमिवारुणं वामं पादं दक्षिणे ऊरौ कृत्वा आसीनं रूपं विभ्रत् निषसाद् ॥ ३२ ॥ मुसलेति ॥ तदा चूर्णितमुसलावशेषं यदयो लोहं तस्य खण्डेन

कृत इयुर्धन सः जरा नाम कश्चिच्छुभको मृगशुः मृगास्यभिवार्करो यस्य तं तस्य भगवतश्चरणं मृगोऽयमिति शङ्कमान इषुणा विव्याध । अत्र स्पर्शनमात्रमभूत् न व्ययनम् ।
 तदङ्गस्य सच्चिदानन्दरूपत्वात् अन्यथा पादयोः पपातेत्यत्र शं निकाशयत् इत्युक्तं स्यात् ॥ ३३ ॥ चतुर्भुजमिति ॥ तं चतुर्भुजं पुरुषं दृष्ट्वा यतो बाणविसर्गेण स कृतकि-
 ल्विषोऽन एव गीतः सन् शिरसा स्पृशन् असुरद्विषः भगवतः पादयोः पपात् ॥ ३४ ॥ अजानतेति ॥ हे मधुसूदन हे उत्तमश्लोक हे अनघ पापेनापि अजानता मया कृतमिदं
 पापरूपस्य मे समागः क्षन्तुमर्हसि ॥ ३५ ॥ यस्येति ॥ हे विष्णो हे प्रभो बृहदाः यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वान्नशनं वदन्ति । तस्य ते मयाऽसाधु पापं कृतम् ॥ ३६ ॥
 तदिति ॥ ततस्मात् कृतापराधत्वात् हे वैकुण्ठ मा मां पापिष्ठमाधु जहितकलमाह यथेति। यथा सतामतिक्रममपराधं पुनरहं न कुर्याम् ॥ ३७ ॥ यस्येति ॥ यस्य तवात्सम-
 योगेन स्पर्शनया मायया रचितं त्वन्मायया पिहितदृष्टयो लुप्तविकेकाः विरिञ्चो ब्रह्मा तथास्य तवया रुद्रादयश्च ये चान्ये गिरां पतयो वेदद्रष्टारस्तेऽपि न विदुः । तस्य आचि-
 चतुर्भुजं तं पुरुषं दृष्ट्वा स कृतकिल्बिषः ॥ भीतः पपात् शिरसा पादयोरसुरद्विषः ॥ ३४ ॥ अजानता कृतमिदं पापेन मधुसूदन ॥ क्षन्तुमर्हसि
 पापस्य उत्तमश्लोक मेऽनघ ॥ ३५ ॥ यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वान्तनाशनम् ॥ वदन्ति तस्य ते विष्णो मयाऽसाधु कृतं प्रभो ॥ ३६ ॥
 तन्माधु जहि वैकुण्ठ पाप्मानं मृगलुब्धकम् ॥ यथा पुनरहं त्वेवं न कुर्यां सदतिक्रमम् ॥ ३७ ॥ यस्याऽऽत्मयोगरचितं न विदुर्विरिञ्चो रुद्रादयोऽ-
 स्य तनयाः पतयो गिरां ये ॥ त्वन्मायया पिहितदृष्टय एतदज्ञः किं तस्य ते वयमसद्गतयो गृणीमः ॥ ३८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मा भैर्जरे
 त्वसुत्तिष्ठ काम एष कृतो हि मे ॥ याहि त्वं मदनुज्ञातः स्वर्गं सुकृतिनां पदम् ॥ ३९ ॥ इत्यादिष्टो भगवता कृष्णेनेच्छाशरीरिणा ॥ त्रिः परिक्रम्य
 तं नत्वा विमानेन दिवं गयौ ॥ ४० ॥

न्यभायस्य ते एतत् ब्रह्मशापादिकम् असद्गतयः पापयोगो वयमज्ञः साक्षात् किं गृणीमः कथं वर्णयामः । अतो मां जर्हति । अत्र तृतीयस्कन्धे निम्नोचति स्ववि-
 ल्युक्तेः सायङ्काले यदूनां संश्रामः तदनन्तरं भगवाद् सरस्वतीतटे निषसाद् तदैव मृगवधार्थं मृगयुरागतः इति प्रतीयते तच्च नोपपद्यते । कोटिशो यदूनां संश्रामे श्रीरुज्जतीनां
 मृगाणां तदैवागमनं तत्र मृगयोर्मृगयाकालज्ञातुरागमनं चासंभावितम् अतो यदूनां तात्कालिको वधो पिथ्याभूतोऽपि भगवता वैराग्यार्थं प्रत्यायितो वस्तुतो मधुनि पीत्वा
 देवेष्वनर्हितेषु निर्जने देशे लुब्धक आगतः ॥ ३८ ॥ मिति ॥ हे जरे त्वं मा भैः भयं मा कुरु । " बहुलं छन्दसि " इति बाहुलकस्त्रिचः परस्यापृक्त्सह ईदृ न । उचिष्ठ हि यस्मात्
 एष कामः मत्तान्दविषयकसंकेलो मे मयैव कृतः अतः मदनुज्ञातः त्वं सुकृतिनां योग्यं पदं स्थानं स्वर्गं याहि ॥ ३९ ॥ इतीति ॥ इच्छया शरीरिणा भगवता कृष्णेन आदिष्टः सः
 जरास्यः त्रिः परिक्रम्य तं श्रीकृष्णमित्यादि यथाश्रुतमयेऽन्वयः । इच्छाशरीरिणा इत्यस्यायं भावः । शुद्धस्त्वमर्थां निजां भूर्त्तिमन्तर्द्धाय तत्प्रतिकृत्यैवं विडम्बनमात्रं कृतम् ।

एतच्च देवादयो ब्रह्मबुद्ध्या इत्यादिना स्फुटीकरिष्यति ॥ ४० ॥ दारुक इति ॥ दारुकः कृष्णस्य पर्वी स्थानमन्विच्छन्नन्वेययन् कृष्णधरितायाः तुलसिक्रियाः आयोदो
 रस्मिन्तं वायुमाघ्राय तेन तां पर्वीमधिगम्य अनुमाय तदिभिसुखं ययौ ॥ ४१ ॥ तमिति ॥ तत्र निगद्युभिरतिप्रकाशैः आयुर्वैदुतम् अश्वत्थमूले कृतकेतनं कृतनिवासं तं
 पतिं भगवन्तं विलोकयेति शेषः । ब्रहेण पुनो व्याप्त आत्मा यस्य सः अत एव बाष्पसञ्च लोचनयोरेरस्य स रथादवहृत्य तस्य पादयोर्निपात ॥ ४२ ॥ अशयन इति ॥ सष्टम्
 ॥ ४३ ॥ इतीति ॥ हे राजेन्द्र सूते इत्येवं ब्रुवति सति तस्य उदीक्षतः ऊर्ध्वं पश्यतः सतः । शता आर्षः । गरुडलाञ्छनो गरुडध्वजः अश्वध्वजसहितो रथः खमुत्पपात ऊर्ध्व-
 मगात् ॥ ४४ ॥ तमिति ॥ दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि भगवदयुधानि च तं रथमन्वाच्छन् रथमननन्तरं स्वलोकं गतानीत्यर्थः । तेन रथादिगमनदशोभनातिविस्मित आत्मा

दारुकः कृष्णमद्वीमन्विच्छन्नधिगम्य ताम् ॥ वाणुं तुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखं ययौ ॥ ४१ ॥ तं तत्र निगद्युभिरायुर्वैदुतं ह्यश्वत्थमूले कृत-
 केतनं पतिम् ॥ स्नेहसुतात्मा निपपात पादयो रथादवहृत्य स बाष्पलोचनः ॥ ४२ ॥ अपश्यतस्त्वच्चरणाम्बुजं प्रभो इष्टिः प्रनद्या तमसि प्र-
 विष्टा ॥ दिशो न जाने न लभे च शान्तिं यथा निशायासुद्वेपे प्रनष्टे ॥ ४३ ॥ इति ब्रुवति सूते वै रथो गरुडलाञ्छनः ॥ खमुत्पपात राजेन्द्र
 साश्वच्चज उदीक्षतः ॥ ४४ ॥ तमन्वाच्छन् दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि च ॥ तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः ॥ ४५ ॥ गच्छ द्वारवतीं
 सूत ज्ञातीनां निधनं मिथः ॥ संकर्षणस्य निर्याणं बन्धुभ्यो ब्रूहि महेशम् ॥ ४६ ॥ द्वारकायां च न स्थयं भवद्भिः स्वस्वबन्धुभिः ॥ मया त्यक्तां
 यदुपुरीं समुद्रः प्रुवायिष्यति ॥ ४७ ॥ स्वं स्वं परिग्रहं सर्वे आदाय पितरौ च नः ॥ अर्जुनेनाविताः सर्वे इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ ॥ ४८ ॥ त्वं तु
 मद्धर्ममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः ॥ मन्मथारचनमेतां विज्ञायोपशमं व्रज ॥ ४९ ॥ इत्युत्तरतं परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनः पुनः ॥ तत्पादौ
 शीर्ष्युपाधाय दुर्मेनाः प्रययौ पुरीम् ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे यदुकुलसंक्षयो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

मनो यस्य तं जनार्दन आह स्म ॥ ४५ ॥ गच्छति ॥ हे सूत त्वं द्वारवतीं गच्छ । तत्र च गत्वा ज्ञातीनां सर्वथाद्वानां मिथो निधनं रामस्य निर्याणं योगमार्गेण
 स्वलोकगमनं महशां स्वलोकगमनोद्योगं च बन्धुभ्यो ब्रूहि । महशामितिच्छायरीराभिप्रायेण ॥ ४६ ॥ द्वारकायामिति ॥ स्वं स्वमिति च । सष्टम् ॥ ४७ ॥
 ॥ ४८ ॥ त्वमिति । मन्मथारचनमिति निजमूर्तेरन्तर्हितत्वदृथा शोकं मा कुर्वीत्यर्थः । शेषं द्वयं सष्टम् ॥ ४९ ॥ इति श्रीकृष्णोत्सवार्थमन्वितार्थकशिकाराम् ॥
 गङ्गासहायो निर्यात्रिंश एकादशस्य च ॥ ३० ॥

एकत्रिंशो निजं धाम ययौ कृष्णस्तथा नुतम् ॥ वसुदेवादयोऽप्यत्र श्लोकाः सार्द्धष्टवर्हिणः ॥ उवाचैत्येकं सपादा एकत्रिंशदनुष्टुभः ॥ ३१ ॥ अथेति सार्द्धद्वयम् ॥ अथ दारुक-
गमनानन्तरं तत्र ब्रह्मा आगमत् । भवान्या समं भवथागमत् । तथा भगवतो नियोगं द्रष्टुकामाः परमोत्सुकाः सन्तः महेन्द्रमुखा देवाः प्रजेश्वरेश्वरैरीचयादिभिः सहिता मुनयः
सनकादयश्च पितरः सिद्धाद्याश्च द्विजा गरुडलोकवासिनः गक्षिणः मैत्रेयादयो ब्राह्मणा वा आगमन् ॥ १ ॥ २ ॥ गायन्त इति सार्द्धम् ॥ परमया भक्त्या युताः शौरिहरेः कर्मणि
जन्म च गायन्तः गृणन्तः स्तुवन्तश्च विमानावलिभिः नमः सङ्कुलं व्याप्तं कुर्वन्तस्ते पुष्पवर्षाणि ववृषुः ॥ ३ ॥ भगवानिति ॥ भगवान् पितामहं ब्रह्माणं तथाऽऽत्मनः स्वस्य
विभूतिभूतान् इन्द्रादींश्चागतान् वक्ष्य प्रेक्षणादिभिस्तान् सभाजित्वा आत्मनि संयोज्य स्वरूपानुसन्धानपरो भूत्वा पद्मसदृशे नेत्रे न्यमीलयत् । अयं भावः । पूर्वं
ब्रह्मादिभिः सलोकान् लोकपालात्रः पाहि । वैकुण्ठकिङ्करान् इति प्रार्थितत्वात् इदानीं च स्वं स्वं लोकं प्रति नेतुमगतान् बहूषु च तेषु दाक्षिण्यत्वात् वञ्चयितुं समर्थमिव

श्रीशुक उवाच ॥ अथ तत्रागमद्ब्रह्मा भवान्या च समं भवः ॥ महेन्द्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः ॥ पितरः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरस्यहोरागाः
॥ १ ॥ चारणा यक्षरक्षसि किन्नराप्सरसो द्विजाः ॥ द्रष्टुकामा भगवतो नियोगं परमोत्सुकाः ॥ २ ॥ गायन्तश्च गृणन्तश्च शौरिः कर्मणि जन्म च ॥
ववृषुः पुष्पवर्षाणि विमानावलिभिर्नमः ॥ कुर्वन्तः संकुलं राजन् भक्त्या परमया युताः ॥ ३ ॥ भगवान् पितामहं वीक्ष्य विभूतीरात्मनो विभुः ॥
संयोज्यात्मनि चाल्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत् ॥ ४ ॥ लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमद्गुलम् ॥ योगधारणयाऽऽग्नेय्याऽदृग्ध्वा धामाविशत्
स्वकम् ॥ ५ ॥ दिवि दुन्दुभयो नेदुः पेटुः सुमनसश्च खात् ॥ सत्यं धर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः श्रीश्चात्रु तं ययुः ॥ ६ ॥ देवादयो ब्रह्ममुख्या न
विशन्तं स्वधामनि ॥ अविज्ञातगतं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः ॥ ७ ॥

पद्मनेत्रे न्यमीलयत् इति ॥ ४ ॥ लोकेति ॥ लोकानामभिरामां मनोहरामत एव धारणाध्यानयोर्मङ्गलं शोभनं विषयं स्वतनुमाग्नेय्या योगधारणया अग्नेनेन ननुप्रहित इव
स्वकं धाम वैकुण्ठाख्यमविशत् जगाम । यद्वा । धारणाध्यानयोर्मङ्गलं यथा स्यात्तथा शुद्धज्ञान्वन्दमिव स्वतनुं दग्ध्वा दाहोत्पीर्णमुवर्णमिव स्वतनुमादायैव धामाविरात् । अत्र
योगधारणोद्भूताग्निद्वारैव तृणोऽन्तर्द्वानिविवक्षा जहौ तच्च कलेवरमित्यादिसंवादादित्याहुः । शरीरेण सहैव गमनमित्यन्ये । सर्वशक्तिशालिनः प्रभोरुभयथापि न विरोधः
॥ ५ ॥ दिवेति ॥ पूर्वाद्धं स्पष्टम् । भूमेः सकशात् सत्यादयोऽपि तं श्रीकृष्णमनुजममुः । कलौ सत्यादितिरोधनात् ॥ ६ ॥ देवेति ॥ तदा श्रीकृष्णेऽन्तर्हिते सति कुतो गत इति
वितर्कयन्तोऽपि ब्रह्ममुख्या देवादयः स्वधाम विशन्तम् अविज्ञातगतं श्रीकृष्णं न ददृशुः । ततश्चातिविस्मिता बभूवुः ॥ ७ ॥

दारुक इति सार्द्धम् ॥ हे नृप कृष्णेन विच्युतो रहितः दारुकः द्वारकामेत्य गत्वा वसुदेवोत्सेनयोश्चरणौ पतित्वा अद्भैः अश्रुभिस्तौ व्यपिञ्चत् ॥ ततः कृत्स्नशः सर्वेषां वृष्णी-
 नानि निबन्धं कथयामास ॥ १४ ॥ तदिति सार्द्धम् ॥ तत्तेषां निबन्धं श्रुत्वा उद्विग्नं शीतं हृदयं येषां ते अत एव शोकेन विमूर्च्छिताः । मुख्यं हेतुमाह । कृष्णविश्लेषेण विह्वलाः ते
 जना आननं घ्नन्तस्ताडयन्तो यत्र व्यसवो मृता ज्ञातयः शेरते तत्रैव जन्मुः ॥ १५ ॥ देवकीति सार्द्धम् ॥ देवकी रोहिणी च तथा वसुदेवश्च एते त्रयो रामकृष्णौ
 स्मृततावपश्यन्तः शोकेन आर्त्ताः स्मृतिं चेतनां जहुः मूर्छिता जाताः । यतो भगवद्विहेणतुरा अतस्तत्र प्रभासे प्रणांश्च जहुः ॥ १६ ॥ उपगुह्यति ॥ अन्याश्च स्त्रियः तांस्तान्
 स्वस्वपतीन् उपगुह्य आलिङ्ग्य चितामारुरुहुः । एतद्वक्ष्यमाणं च अवस्तुभूतमेव ॥ १७ ॥ वसुदेवेति ॥ वसुदेवपत्न्यः तद्भ्रात्रमालिङ्ग्याग्निमाविशत् ॥ हरेः स्तुषाः पुत्रमायाः
 दारुको द्वारकामेत्य वसुदेवोत्सेनयोः ॥ पतित्वा चरणवस्त्रैर्येषिञ्चकृष्णविच्युतः ॥ कथयामास निबन्धं वृष्णीनां कृत्स्नशो नृप ॥ १४ ॥
 तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्च्छिताः ॥ तत्र स्म त्वरिता जग्मुः कृष्णविश्लेषविह्वलाः ॥ व्यसवः शेरते यत्र ज्ञातयो घ्नन्त आननम् ॥ १५ ॥
 देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ ॥ कृष्णरामावपश्यन्तः शोकार्तां विजहुः स्मृतिम् ॥ प्राणांश्च विजहुस्तत्र भगवद्विरहतुराः ॥ १६ ॥
 उपगुह्य पतींस्तांस्तान्श्रितामारुरुहुः स्त्रियः ॥ रामपत्न्यश्च तदेहसुपुण्ड्राग्निमाविशत् ॥ १७ ॥ वसुदेवपत्न्यस्तद्भ्रात्रं प्रद्युम्नादीन्हरेः स्तुषाः ॥ कृष्ण-
 पत्न्योऽपि विजग्मिर्भक्तिमप्यद्यास्तदात्मिकाः ॥ १८ ॥ अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्य विरहतुरः ॥ आत्मानं सान्त्वयामास कृष्णगीतिः सद्गु-
 ष्टिभिः ॥ १९ ॥ बन्धूनां नष्टगोत्राणामर्जुनः साम्परायिकम् ॥ हतानां कारयामास यथावदनुपूर्वशः ॥ २० ॥ द्वारकां हरिणा त्यक्त्वा समुद्रोऽ-
 ध्रुवयत्क्षणात् ॥ वर्णयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयम् ॥ २१ ॥ नित्यं सन्निहितस्तत्र भगवान्मधुसूदनः ॥ स्मृत्याऽशेषाऽशुभहरं सर्वपर-
 लमङ्गलम् ॥ २२ ॥

प्रद्युम्नादीनलिङ्ग्याग्निमाविशत् । कृष्णपत्न्यो रुक्मिण्याद्याः कृष्णास्यान्तर्धानात्तदात्मिकास्तमेव ध्यायत्यः अग्निमाविशत् ॥ १८ ॥ अर्जुन इति ॥ प्रेयसः प्रियतमस्य सख्युः
 कृष्णस्य विरहेणातुरो विह्वलोऽप्यर्जुनः सद्गुक्तिभिः सत्या यथार्था उक्तयो येषु तैः कृष्णगीतिः शोकयोहादिनासकैः श्रीगीतावचनैः आत्मानं सान्त्वयामास समाहितमकरोत्
 ॥ १९ ॥ बन्धूनामिति ॥ नष्टगोत्राणां नष्टसंततीनां हतानां बन्धूनां यत्साम्परायिकं परलोकसाधनं दाहणिण्डोकदानादि कर्म तद् यथावत् यथाविधि अनुपूर्वशः क्रमेणार्जुनः
 कारयामास ॥ २० ॥ द्वारकामिति ॥ हे महाराज श्रीमद्भगवतः आलयं वर्णयित्वा हरिणा त्यक्त्वा द्वारकां क्षणात् तस्मिन्नेव क्षणे समुद्रोऽध्रुवयत् ॥ २१ ॥ नित्यमिति ॥
 तत्र गन्दिरे भगवान् नित्यं सन्निहितो वर्तते अत एव स्मृतिमात्रेणैवशाशुभहरं सर्वपापनिवर्तकं सर्वेषोऽपि मङ्गलेशो मङ्गलेशो मङ्गलेशो मङ्गलेशो मङ्गलेशो मङ्गलेशो ॥ २२ ॥

द्वीति ॥ धनञ्जयोर्जुनः स्त्रीबालवृद्धानादाय इन्द्रप्रस्थं समावेश्य तत्र वज्राख्यमनिरुद्धपुत्रं राज्येऽप्येषेचयत् । अत्र बालवृद्धाः यादवव्यतिरिक्ता ज्ञेयाः । भाषयत् कुलविषयत्वात् मौसलाददर्शयति इति वज्रस्यैव भावाद्विच्छयावेशेऽश्रवणाच्च ॥ २३ ॥ श्रुत्वेति ॥ पितामहाः युधिष्ठिरादयः स्त्वां तु वंशधरं राजानं कृत्वा महापथं हितालयम् । रघुद्रमन्थत् ॥ २४ ॥ य इति ॥ यो मर्त्यः देवदेवस्य विष्णोः एतज्जन्म तच्छतानि कर्माणि च श्रद्धया कीर्तयेदिति श्रवणस्मरणयोरेत्युपलक्षणात् । स सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २५ ॥ इत्यमिति ॥ इत्यमेवं यथा त्वया श्रुतानि तथा हेः शक्रदुःसहर्तुः भावतो यो रुचिरोऽवतारस्तस्य वीर्याणि वीर्यसूचकानि शल्यमिति परवानन्दजगन्कानि व्यरथन् ॥

स्त्रीबालवृद्धानादाय हतशेषान् धनञ्जयः ॥ इन्द्रप्रस्थं समावेश्य वंशं तत्राऽभ्येषेचयत् ॥ २३ ॥ श्रुत्वा सुहृद्रथं राजन्नर्जुनात् पितामहाः ॥ त्वां तु वंशधरं कृत्वा जामुः सर्वे महापथम् ॥ २४ ॥ य एतद्देवदेवस्य विष्णोः कर्माणि जन्म च ॥ कीर्तयेच्छ्रद्धया मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २५ ॥ इत्थं हरेर्भगवतो रुचिरावतारवीर्याणि बालचरितानि च ज्ञतमानि ॥ अन्यत्र चेहं च श्रुतानि गृणन्भुज्यो भर्त्सितं परां परमहंसगतौ लभेत ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ समाप्तोऽयं एकादशस्कन्धः ॥

पुराणान्तरेषु इह अस्मिन् पुराणे श्रुतानि बाल्यचरितानि । चकारात् पौण्ड्रयौवनचरितानि च गृणत् कीर्तयत् शृण्वन् स्मरंश्च पुरुषः परमहंसात्मां गतौ प्राप्ते भवति परां भर्त्सितं लभेत प्राप्नुयात् ॥ २६ ॥ अव्यक्तमक्षरसुपास्य वभूव कश्चित् स्वं लब्धवर्णमवाप्य कृतार्थमानी ॥ सवन्निभङ्गललितस्फुरणादमन्दावनन्दैरथया जहमेवैव कथं कृतार्थाः ॥ १ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायश्वरसेऽध्याय एकादशे व्यधात् ॥ ३१ ॥ ॥ ६४ ॥

इदं पुस्तकं कल्याणनगर्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन गंगाविष्णुना स्वकीये
“ लक्ष्मीविद्धेश्वर ” यन्त्रालयेऽङ्कित्वा प्रकाशितम् ।

श्री अविनाशदासि विवाह १८८१

दादश. नकशः

गण

तसिनि

११

विचमसव

आम

नगरवण

पाक

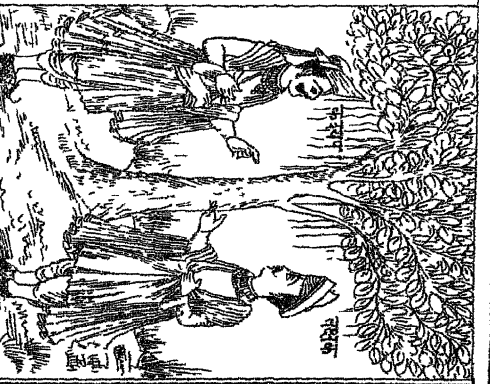

तसिनि

कविपवर्ग

श्रीपवर्ग

पवक

सङ्ख्यायाः सेनाया ध्वस्य वा पतिः नन्द इति ख्यातः प्रसिद्धो महानन्दिसुतो भविष्यति ॥ ९ ॥
स इति ॥ महापद्म इति नमैकदेशग्रहणम् । महापद्मपतिः अनुच्छिदितशासनः स नन्दः द्वितीयो मागवः परशुराम इव एकमेव छत्रं तस्यैव राजचिह्नं यस्यां तथाभूतां पृथिवीं
शासिष्यति ॥ तत्र राज्यं करिष्यति ॥ १० ॥ तस्योति ॥ समाः वर्षाणि ॥ ११ ॥ नवेति ॥ नवसङ्ख्याकाक्रान्दान् नव्यादीनन्दमेकम् अष्टौ तत्पुत्रांश्वेत्यर्थः ।
तान्वादीन् प्रपन्नान् विश्वस्तान् कौटिल्यवाल्यायनादिपर्यायश्रयाणक्यास्थो द्विज उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति विनाशयिष्यति । ततश्च तेषां सप्तवृक्षाणां सुमाल्यादी-
नामभावे सोमवशे समासे कलौ जगतीं पृथिवीं मौर्या मौर्यसंज्ञका भोक्ष्यन्ति ॥ १२ ॥ मौर्या भोक्ष्यन्तीति स्फुटयति-स एवेति ॥ स एव द्विजः चन्द्रयुतसंज्ञं प्रथमं मौर्यं राज्येऽ-
ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्त्वधार्मिकाः ॥ १९ ॥ स एकच्छत्रां पृथिवीमनुच्छिदितशासनः ॥ शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भागवः ॥ १० ॥
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रसूवाः सुताः ॥ य इमां भोक्ष्यन्ति मही राजानः स्म शस्तं समाः ॥ ११ ॥ नव नन्दान् द्विजः कश्चित्पद्मना-
नुद्धरिष्यति ॥ तेषामभावे जगतीं मौर्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ॥ १२ ॥ स एव चन्द्रयुतं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ तत्पुत्रो वारिसारस्तु तत-
श्चाशोकवर्धनः ॥ १३ ॥ सुयशा भविता तस्य संगतः सुयशःसुतः ॥ शालिञ्जुकुरतस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति ॥ १४ ॥ शतधन्वा ततस्तस्य
भविता तद्दृढद्वयः ॥ मौर्या ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् ॥ समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलेद्धह ॥ १५ ॥ आग्निभिः तस्तस्त-
स्मात्सुज्येष्टोऽथ भविष्यति ॥ वसुमित्रो भद्रकश्च पुलन्दो भवितानुतः ॥ १६ ॥ ततो घोषः सुतस्तस्माद्भद्रमित्रो भविष्यति ॥ ततो भागवत-
स्तस्माद्देवभृतिरिति श्रुतः ॥ १७ ॥ शुङ्गा दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ॥ ततः कण्वानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणा नृप ॥ १८ ॥ शुङ्ग
हत्वा देवभृतिं कर्षोऽमात्यस्तु कामिनम् ॥ स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ॥ १९ ॥

निषेक्ष्यति तल्लुतः तस्य चन्द्रयुतस्य सुतः । सुयशःसुतः संगतसंज्ञकः । सुटमन्यव ॥ १४ ॥ शतधन्वेति ॥ हे कुरुकुलेद्धह
यद्यपि चन्द्रगुमादयो नवैव तथापि पराशरादिभिश्चन्द्रगुतात्पथमो दशस्य उक्तस्तसाहित्येन एते दशेत्युक्तं ज्ञेयम् । सप्तत्रिंशदुत्तरं शतं समाः भोक्ष्यन्ति ॥ १५ ॥ अग्नीति
द्वयम् ॥ अग्निमित्र इति बृहद्रथस्य सेनानीः पुष्पमित्रो नाम स्वामिनं हत्वा स्वयं राज्यं करिष्यति स च न तदंशः किंतु शुङ्गानां प्रथमस्तेन सहाग्निमित्रादयो दश ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ शुङ्गा इति ॥ दशवर्षशताधिकं वर्षशतं द्वादशाधिकं विष्णुपुराणानुसारेण ॥ १८ ॥ कथं कण्वान् यास्यति तदाह-शुङ्गमिति ॥ कामिनं परस्मैलम्पदं देवभृतिनामानं
शुङ्गं हत्वा तदमारयो महामतिः राजकार्ये निपुणबुद्धिः वसुदेवकण्वो राज्यं स्वयं करिष्यति ॥ १९ ॥

तस्येति सार्द्धम् ॥ कण्वाणामन्तिमः सुशर्मा ज्ञेयः । इमे वसुदेवादयः काण्वायना वर्षाणां त्रीणि शतानि पञ्चचत्वारिंशद्वर्षाणि च भूमिं भोक्ष्यन्ति । अत्रान्येऽपि राजाना-
 ज्ञेयाः । वर्षाणामधिक्यात् ॥ २० ॥ हत्वेति ॥ तद्भृत्यः सुशर्मणो मृत्योऽन्धजातीयो वृषलः शूद्रः बली बलवान् असत्तमश्च बलीकनभा अन्तिमं काण्वं सुशर्मणं हत्वा
 कंचित्कालं गां भूमिं भोक्ष्यति ॥ २१ ॥ कृष्णेति श्लोकौ सद्यौ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनिष्टेति ॥ अनिष्टकर्मा अटमानस्य सुतः तस्य सुतो हालेयस्तस्य चाल्मजस्तलकः
 स्फुटमन्यत् ॥ २४ ॥ चकोर इति ॥ हे अरिन्दम मुनन्दस्य चकोरस्थः सुतस्तस्य सुतः अनवमः यत्र यस्य शिवस्वातिः सुतः । यदा । यत्र येषु बहुसंज्ञेषु अष्टमु नवमः
 तस्य पुत्रस्तु भूमित्रस्तस्य नारायणः सुतः ॥ काण्वायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥ शतानि त्रीणि भोक्ष्यन्ति वर्षाणां च कलौ युगे
 ॥ २० ॥ हत्वा कण्वं सुशर्मणं तद्भृत्यो वृषलो बली ॥ गां भोक्ष्यत्यन्धजातीयः कंचित्कालमसत्तमः ॥ २१ ॥ कृष्णनामाऽथ तद्भ्राता भविता
 पृथिवीपतिः ॥ श्रीशान्तकर्णस्तपुत्रः पौर्णमासस्तु तस्तुतः ॥ २२ ॥ लम्बोदरस्तु तत्पुत्रस्तस्माच्चिबिलको नृपः ॥ मेघस्वातिश्चिबिलका-
 दटमानस्तु तस्य च ॥ २३ ॥ अनिष्टकर्मा हालेयस्तलकस्तस्य चात्मजः ॥ पुरीषभीरुस्तपुत्रस्ततो राजा मुनन्दनः ॥ २४ ॥ चकोरो बहवो यत्र
 शिवस्वातिरारिदम् ॥ तस्यापि गोमतीपुत्रः पुरीमान् भविता ततः ॥ २५ ॥ मेदशिराः शिवस्कन्दो यज्ञश्रीस्तसुतस्ततः ॥ विजयस्तसुतो
 भाव्यश्चन्द्रविज्ञः सलामधिः ॥ २६ ॥ एते त्रिंशद्वृषतयश्चत्वार्यब्दशतानि च ॥ षट्पञ्चाशच्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दन ॥ २७ ॥ सप्तभारा
 आवभृत्या दश गर्दभिनोदृषाः ॥ कङ्काः षोडश भूपाला भविष्यन्ति च लोलुपाः ॥ २८ ॥ ततोऽष्टौ यवना भाव्याश्चतुर्दश तुरुरूपकाः ॥ भूयो
 दश गुरुण्डाश्च मौना एकादशैव तु ॥ २९ ॥ एते भोक्ष्यन्ति पृथिवीं दश वर्षशतानि च ॥ नवाधिकां च नवतिं मौना एकादश क्षितिम् ॥ ३० ॥
 भोक्ष्यन्त्यब्दशतान्यङ्ग त्रीणि तैः संस्थिते ततः ॥ किलिकिळार्यां नृपतयो भूतनन्दोऽथ वङ्गिरः ॥ ३१ ॥ शिशुनन्दिश्च तद्भ्राता यशोनन्दिः
 प्रवीरकः ॥ इत्येते वै वर्षशतं भविष्यन्त्याधिकानि षट् ॥ ३२ ॥

शिवस्वातिरिति स्वामिपादादयः । तस्य अरिन्दमस्तस्य गोमत्यास्थः पुत्रः ततः पुरीमान् भविता ॥ २५ ॥ मेदेति ॥ पुरीमतः सुतो मेदशिराः तस्य सुतः शिवस्कन्दः
 ततस्तस्मात् यज्ञश्रीः सुतो जातः । तस्य सुतो विजयो भाव्यः । तस्य चन्द्रविज्ञः तस्य सलामधिः ॥ २६ ॥ एते इति ॥ एते बलीकर्मभृतयः पञ्चविंशतिनृषतयः त्रिंशच्च
 चत्वार्यब्दशतानि च षट्पंचाशच्च । एवं षडशीत्युत्तरं चतुःशतं वर्षाणि पृथिवीं भोक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ समेति ॥ अवभृतिर्नगरी तस्यतयः आवभृत्यसंज्ञकाः आभीरजातियाः
 सप्तगर्दभिसंज्ञका नृपाः दशकङ्कसंज्ञकाः षोडश ते च सर्वे एव लोलुपा विषयासकाः ॥ २८ ॥ तत इति ॥ स्फुटम् ॥ २९ ॥ एत इति त्रिकम् ॥ एते मौनव्यतिरिकाः आभीरादयः

पञ्चषष्टिर्युषाः दशसहस्रयानि वर्षशतानि नवाधिकानि नवति च एकोनशताधिकं वर्षसहस्रमित्यर्थः । पृथिवीं भोक्षयन्ति । ततश्च पूर्वोक्ता एवैकादश मौनद्वीपव्यञ्जशतानि क्षितिं भोक्षयन्ति ततश्च तैः संस्थिते तेषु मौनेषु मृतेषु सन्तु किलकिलायां पुर्यां भूतनन्दोऽथ वङ्किरः इत्यादय इत्येते वर्षशतम् । अधिकाणि षड्वर्षाणि नृपतयो भविष्यन्ति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तेषामिति ॥ तेषां भूतनन्ददीनां यथायथं बालिहकादयस्तन्नामानस्त्रयोऽश्वा सुता भवितारः । अथ च पुण्यमित्रो नामान्यो राजन्यो भविष्यति । अस्य च दुर्मित्रो नाम पुत्रो भविष्यति ॥ ३३ ॥ एककाल इति ॥ सम आन्ध्राः सप्त कौशलः वैदूरपतयः निषयाञ्छिते च तद्देशानामभिः प्रख्यातास्तुल्यकालाः स्वाडमण्डलेषु भूप्रस्तत एव तेषो बहिर्कोष एव भाव्या भविष्यन्ति ॥ ३४ ॥ मागधानामिति ॥ मागधानां तु वंशे विश्वरूर्जिर्नाम पुत्रो भविता पुरञ्जयः पुराणां जेता स च परः प्राचीनः पुरञ्जयः योऽस्त्यः पुंजयो नामेत्युक्तस्ततो द्वितीय इव प्रतापनामिसिद्धः अन्यानेव वर्णान् ब्राह्मणादिस्थानियान् पुलिन्दयद्रुमकर्मज्ञान् श्लेच्छप्रायान्करिष्यति अपरानिति तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च बाहिकाः ॥ पुष्पमित्रोऽथ राजन्यो दुर्मित्रोऽस्य तथैव च ॥ ३३ ॥ एककाल इमे भूपाः सप्तान्ध्राः सप्त कौशलः ॥ वैदूरपतयो भाव्या नैषयास्तत एव हि ॥ ३४ ॥ मागधानां तु भविता विश्वरूर्जिः पुंजयः ॥ करिष्यत्यपरो वर्णान् पुलिन्दय-द्रुमद्रकान् ॥ ३५ ॥ प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः ॥ वीरवान् क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरि ॥ अनुगङ्गामाप्रयागं गुप्तं भोक्ष्य-ति मेदिनीम् ॥ ३६ ॥ सौराष्ट्रावन्त्यभीराश्च शूद्रा अबुदमालवाः ॥ ब्रात्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः ॥ ३७ ॥ सिन्धोस्तदं चन्द्र-भार्गा कौन्ती काश्मीरमण्डलम् ॥ भोक्षयन्ति शूद्रा ब्रात्याद्या श्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः ॥ ३८ ॥ तुल्यकाला इमे राजन् श्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः ॥ एतेऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्वषः ॥ ३९ ॥ स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारघनादृताः ॥ उदितास्तमितप्राया अल्पसत्त्वाल्पकायुषः ॥ ४० ॥ वा पाठः । तत्र अन्यान् पुलिन्दादिज्ञान् वर्णांकरिष्यति ॥ ३५ ॥ प्रजाञ्छिते साद्धम् ॥ सच पद्मवत्यां पुरि स्थितः यतो वीरवान् क्षत्रमुत्साद्य अब्रह्मभूयिष्ठाः अत्रैकवर्ष-मनुष्याः प्रजाः स्थापयिष्यति । अनुगङ्गां गङ्गादास्यारथ आप्रयागं मयापर्यन्तं गुप्तं पालितां मेदिनीं भोक्षयति ॥ ३६ ॥ सौराष्ट्रेण ॥ तदन्तरं च सौराष्ट्रावन्त्यादिदेशव-र्तिनो द्विजाः ब्रात्या उपनयनरहिताः अत एव शूद्रप्रायाः जनाधिपा राजानो भविष्यन्ति ॥ ३७ ॥ सिन्धोरिति ॥ सिन्धोर्नदविशेषस्य तदं तदस्थानदेशान् चन्द्रभार्गां नदीं तत्तद्देशान् कौन्तीं पुरीं काश्मीरमण्डलं च शूद्रब्रात्याद्याः अब्रह्मवर्चसः वेदाचारशून्याः तया श्लेच्छाश्च भोक्षयन्ति ॥ ३८ ॥ तुल्येति ॥ इमे च श्लेच्छप्रायाः भूभृतस्तु-ल्यकालाः भविष्यन्ति । किंच एते सर्वे अधर्मानृतपराः अधर्मं अनुते च परिनिष्ठिताः फल्गुदाः अल्पदातास्तीव्रमन्वषः अतिक्रान्तिवन्श्च भविष्यन्ति ॥ ३९ ॥ स्त्रीबालेति ॥ स्त्रीबालगोद्विजघतिनः परदारघनयोरादृता आदरयुक्ताः तद्ग्रहणशीलाः उदितप्रायाः अस्तिमितयाथ “ क्षणे तुष्टाः क्षणे क्षणे ” ॥ अल्पसत्त्वा अल्पवै-

र्थबलादियुक्ताः अल्पकायुष्य ॥ ४० ॥ असंस्कृता गर्भाधानादिसंस्कारहिताः स्वर्णाश्रमोचितक्रियाहीनाः रजसा तमसा वृताः । अतो राजन्यरूपिणः
 म्लेच्छस्ते प्रजाः प्रक्षयिष्यन्ति धनाबापहारादिना पीडयिष्यन्ति ॥ ४१ ॥ तदिति ॥ तत्राश्रमे उक्तविधा नाथा येषां ते जनपदादेशवर्चिनो मनुष्यास्तेषामिव शीलमाचरो
 वादश्च तद्वन्तः अन्योऽन्यतो राजतश्च पीडिताः क्षयं यास्यन्ति ॥ ४२ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिका ॥ गङ्गासहयो विवृतिं द्वादशस्थां हि मे व्यधात् ॥ १ ॥
 द्वितीये तु कलेद्रोषा अथ कल्किप्रसादतः ॥ तेषां क्षये कृतयुगं श्लोकाः साद्धा^{११}ः कृताः ॥ अष्टुहोऽपि तावत्क्षं उवाचैत्येकमेव तु ॥ ततश्चेति ॥ हे राजन् बलिना कालेन
 ततोऽत्रेजुदितं धर्मस्यादिका दयान्ताः आयुर्वलं स्मृतिश्चैतानि नङ्क्ष्यन्ति ॥ १ ॥ विचमिति ॥ जन्मनिमिचः सदाचारनिमित्तो वा यो गुणः लोके उत्कर्षः तस्योदयो वित्तमेव
 वित्तवतो नीचस्यायुल्कर्षः । नतु तद्धीनस्योत्तमकुलोत्पत्त्यादिमतोऽपीत्यर्थः । तथा धर्मन्यायोर्व्यवस्थायां बलमेव कारणं नतु यथार्थैरेत्यर्थः ॥ २ ॥ दाम्पत्य इति ॥

असंस्कृताः क्रियाहीना रजसा तमसा वृताः ॥ प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति म्लेच्छा राजन्यरूपिणः ॥ ४१ ॥ तत्राश्रमे जनपदास्तच्छीलमाचारादि-
 नः ॥ अन्योऽन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीडिताः ॥ ४२ ॥ इति श्रीभा० महापु० द्वादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तत-
 श्चात्रुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ॥ कालेन बलिना राजन्नङ्क्षयन्यायुर्वलं स्मृतिः ॥ १ ॥ वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारशुणोदयः ॥ धर्म-
 न्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ २ ॥ दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ॥ स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥ ३ ॥ लिङ्ग-
 मेवाश्रमख्यातावन्योऽन्यापत्तिकारणम् ॥ अवृत्त्या न्यायदौर्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः ॥ ४ ॥ अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दुग्ध एव तु ॥
 स्वीकार एव चोद्वाहे स्नानमेवं प्रसाधनम् ॥ ५ ॥ दूरे वार्ययनं तीर्थं लावण्ये केशधारणम् ॥ उदरम्भारिता स्वार्थः सत्यत्वे धाट्यमेव हि ॥ ६ ॥
 दाम्पत्ये शार्पापतिभावे परस्परशिलचिरेव हेतुः नतु कुलगोत्रवृद्धेच्छादिः । व्यावहारिके क्रयविक्रयदिव्यवहारे मायावचनमेव हेतुर्नतु निष्कपटतया वर्तनम् । स्त्रीत्वे पुंस्त्वे
 च तयोः श्रेष्ठचे रतिकौशलमेव हेतुः न कुलमाचरो वा । विप्रत्वे सूत्रधारणमेव न तु शौचसन्तोषादिविप्रलक्षणम् ॥ ३ ॥ लिङ्गमिति ॥ आश्रमाणां ख्यातौ ज्ञाने लिङ्गमेव
 दण्डाधिनादिकमेव हेतुर्न त्वाचारविशेषः । अन्योन्यापत्तौ परस्परनमस्कारादिव्यवहारे च कारणं लिङ्गमेवेत्यन्वयः । अवृत्त्या धनादिदानासामर्थ्येन न्याये दौर्बल्यं पराजयो
 भवति । पाण्डित्ये चापलं वचः बहुभाषणमेव कारणं न तु विद्याभासः ॥ ४ ॥ अनाढ्यतेति ॥ असाधुत्वे नीचत्वे चौर्यावभियोगे च अनाढ्यता दारिद्र्यहेतुः न जात्या-
 दि । साधुत्वे उल्लङ्घ्ये च दम्भः व्याजेन वर्तनं हेतुर्न त्वाचारः । उद्वाहे विवाहे परस्परस्वीकार एव हेतुः नतु शास्त्रीयो विधिः । प्रसाधनं देहभलापनयनमेव ज्ञानं न तु शास्त्रीयं
 तीर्थावगाहनम् ॥ ५ ॥ दूरे इति ॥ दूरे वर्तमानं वार्ययनं जलाशय एव तीर्थं नतु गुर्वादि गङ्गादि वा । लावण्ये निमित्ते केशधारणमेव भूषणदेरिविद्यमानत्वात् । उदरभरणमेव

स्वार्थः परमपुरुषार्थः नतु धर्मादिः । सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हेतुः नतु यथार्थभाषणम् ॥ ६ ॥ दाक्षयमित्यर्क्षम् ॥ कुटुम्बभरणमेव नतु धर्मादियुक्त्यर्थसादनम् । दाक्षयं निपु-
णत्वम् । यशोऽर्थे एव धर्मसेवनं नतु फलोकार्थं ॥ ७ ॥ एवमिति ॥ एवं दुष्टाभिः प्रजाभिः क्षितिमाण्डले आकर्षणे व्यभि सति ब्राह्मणादीनां मध्ये यो बली स एव नृपो म-
वितेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ प्रजा इति ॥ लुब्धैर्यकामपरैरतएव निवृणोर्निष्करोदस्युधर्मनिष्ठुष्यन्के राजन्यैराच्छिन्ना अपहृता दारा इतिगानि च यासां ताः प्रजा गिरिकाननमेव या-
स्यन्ति ॥ ९ ॥ शक्तेति ॥ शाकभूलामिषाणि शौद्रं मधु फलयुगे च अर्द्धिर्बलं च तान्येव भोजनं यासां ताः । तत्राप्यनवृष्ट्या यो दुर्मिक्षः आहारालासः करश्च स्वामि-
त्राहयो भागस्तायां पीडिताः प्रजाः विवक्ष्यन्ति ॥ १० ॥ शतिति ॥ तथा शीतवातादिभिः अन्योऽन्यतश्च क्षुद्रइत्यां व्याधिभिः चिन्तया च प्रजाः सन्तःस्यन्ते ।
सन्तापेनेति षाठे विद्वङ्ग्यन्तीति पूर्वस्यानुषङ्गः ॥ ११ ॥ त्रिशदित्यर्क्षम् ॥ कलौ त्रिशद्विंशतिवर्षाणि नृणां परमायुर्भविष्यतीति शेषः । यद्वा । शीतवातेत्यर्द्धं स्वपूर्वश्लोऽर्कं-
दाक्षयं कुटुम्बभरणं यशोऽर्थं धर्मसेवनम् ॥ ७ ॥ एवं प्रजामिदुष्टामिभिराकर्षणे क्षितिमण्डले ॥ ब्रह्मविद्वक्षन्नशूद्राणां यो बली भविता नृपः ॥ ८ ॥
प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निवृणोर्दस्युधर्मभिः ॥ आच्छिन्नदाराद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम् ॥ ९ ॥ शाकभूलामिषक्षौद्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः ॥
अनावृष्ट्या विनङ्ग्यन्ति दुर्मिक्षकरपीडिताः ॥ १० ॥ शीतवातातप्रवृद्धिर्मरन्योऽन्यतः प्रजाः ॥ क्षुद्रइभ्यां व्याधिभिश्चैव संतापेन च
चिन्तया ॥ ११ ॥ त्रिशद्विंशति वर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् ॥ १२ ॥ क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः ॥ वर्णाश्रमवर्तां धर्मे नष्टे वेदपथे
नृणाम् ॥ १३ ॥ पाखण्डप्रचुरे धर्मे दस्युग्रायेषु राजसु ॥ चौर्यान्तृथार्हिसानानवृत्तिषु वै नृषु ॥ १४ ॥ शूद्रप्रायेषु वर्णेषु च्छागप्रायासु धेनुषु ॥
गृहप्रायेष्वश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु ॥ १५ ॥ अणुप्रायास्वौषधीषु शमीप्रायेषु स्थाम्बुषु ॥ विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सन्नसु ॥ १६ ॥
इत्थं कलौ गतप्राये जनेषु स्वरधर्मणि ॥ धर्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति ॥ १७ ॥

चेति । ततः क्षुत्वादिनिमित्तैः त्रिशवादिवर्षाणि परमायुरिति ॥ १२ ॥ क्षीयमाणेष्विति पञ्चकम् ॥ देहिनां कलिदोषतः देहेषु क्षीयमाणेषु हस्वममाणेषु दुर्बलेषु च वर्णा-
श्रमवर्तां नृणां धर्मपथे वेदमार्गे च नष्टे सति तथा अन्यधर्मेषु पाखण्डप्रचुरे राजसु च दस्युप्रायेषु चौरितुल्येषु "प्रायो बाहुल्यतुल्ययोः" । येन केनापि प्रकारेण धनादिग्रहणा-
त्यर्थेषु अन्येषु च नृषु चौर्यान्तृथार्हिसावा नानावृत्तयो येषां तेषु तथासूतेषु सत्सु ब्राह्मणादिवर्णेषु शूद्रप्रायेषु स्वस्वाचारभेदेषु धेनुषु छागप्रायासु प्रमाणतः शीरतः हिंस्य-
त्वतश्च अजतुल्यासु संन्यासावाश्रमेषु गृहप्रायेषु गृहिवन्धैथुनादिविषयभोगपरायणेषु बन्धुषु यौनप्रायेषु योनिसेवन्यो यौनस्तन्यायेषु औषधीषु अणुप्रायासु अतिस्वल्पगणसु
स्थासु महादृक्षेषु शमीप्रायेषु परिमाणतः छायातः फलतश्च शमीवृद्धसूतेषु मेघेषु विद्युत्प्रायेषु तद्विद्वलेषु स्वल्पजलेषु समसु गृहेषु शून्यप्रायेषु अतिथिभोजनादिधर्मरहि-

तेषु सत्सु इत्थं जनेषु स्वरधर्मिणि दुःसहचेदिते कलौ गतप्राये समाप्तप्राये सति भगवानर्थमत्राणाय सत्केन शुद्धसत्त्वमयेन चतुर्बाधवतर्ष्यति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 चराचरेति ॥ चराचरगुरोरीश्वरस्याखिलात्मनः विष्णोर्जनकमृतसंधूनां धर्मत्राणाय कर्मणः अपनुत्तये नाशाय मोक्षाय भवति ॥ १८ ॥ शम्भलेति ॥ शम्भलप्रापे मुल्लगस्य
 श्रेष्ठस्य महात्मनो नान्ना विष्णुयशसो ब्राह्मणस्य भवने कल्किर्नाम भगवान्यादुर्भविष्यति ॥ १९ ॥ अश्वमिति युगमम् ॥ आशु शीघ्रं गच्छतीति तथा तम् अमायवो इत्यन्ते
 येन तं देवदत्तनामानमश्वमारुह्य अश्वैश्वर्याणि अणिमादीनि गुणाश्च सत्यसंकल्पशौर्यदियस्यैरन्विनः अप्रतिमद्युतिः जगत्ततिः कल्किः आशुना शीघ्रगामिना तेन हरेन क्षोण्णं
 विचरन् नृपलिङ्गच्छदः राजवेषेण छत्रान् कर्मणा तु दयन् कोटिशोडसिना निहनिष्यति ॥ २० ॥ २१ ॥ अथेति नाद्धम् ॥ एवमखिलेषु दस्युषु उपद्रवकारिषु
 अधर्मिषु हतेषु सत्सु अथानन्तरं वासुदेवस्य भगवतः कल्केङ्गरागेण चन्दनादिना योऽतिपुण्यगन्धोऽनिलसत् स्पृशन्तीति तथा तेषां पौरजानपदानां जनानां मनांसि विशदानि
 चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ॥ धर्मत्राणाय साधूनां जन्मकर्मपनुत्तये ॥ १८ ॥ शम्भलप्रापे मुल्लगस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ॥ भवने
 विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति ॥ १९ ॥ अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः ॥ असिना साधुदमनमट्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ २० ॥ विचर-
 न्नाशुना क्षोण्यां ह्येनाप्रतिमद्युतिः ॥ नृपलिङ्गच्छदे दस्युन्कोटिशो निहनिष्यति ॥ २१ ॥ अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै ॥
 वासुदेवाङ्गरागतिपुण्यगन्धानिलस्पृशाम् ॥ पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु ॥ २२ ॥ तेषां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः संभविष्यति ॥ वासुदेवे
 भगवति सत्त्वमूर्त्तौ हृदि स्थिते ॥ २३ ॥ यदाऽवतीर्णो भगवान्कल्किर्धर्मपतिर्हीरः ॥ कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्त्विकी ॥ २४ ॥
 यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यबृहस्पती ॥ एकराशौ समेष्यन्ति तदा भवति तच्छतम् ॥ २५ ॥ येऽतीता वर्तमाना ये भविष्यन्ति च पार्थिवाः ॥
 ते त उद्देशतः प्रोक्ताः वंशीयाः सोमसूर्ययोः ॥ २६ ॥

विवेकयोग्यानि निर्मलानि भविष्यन्ति ॥ २२ ॥ तेषामिति ॥ वासुदेवे भगवति सत्त्वमूर्त्तौ हृदि स्थिते सति तेषां जनानां प्रजाविसर्गः पुत्राबुत्पत्तिरूपः स्थविष्ठः स्थूलो विस्तृ-
 तः संभविष्यति ॥ २३ ॥ यदेति ॥ हरिर्धर्मपतिः धर्मपालको भगवान्कल्किर्याऽवतीर्णो भविष्यति । तदा ऋतयुगं भविष्यति । प्रजातां प्रसूतिश्च सात्त्विकी भविष्यति
 ॥ २४ ॥ यदेति ॥ यदा चन्द्रः सूर्यः तिष्यः पुष्यः बृहस्पतिश्चेति एकराशौ तत्रापि पुष्यमक्षत्रे समेष्यन्ति योगमेष्यन्ति । तत्रा तच्छतयुगं भविष्यति । अत्र स्वामिपदाः ।
 यद्यपि प्रतिदाशब्दं कर्कराशौ बृहस्पतौ वर्त्तमाने द्वित्रास्वमावास्यासु तेषां पुष्ययोगः संभवति तथापि तेषां सहप्रवेशोऽत्र विवक्षितः । समेष्यन्तीति वचनात् इति प्राहुः ।
 यद्यपि सह प्रवेशोऽपि कलौ बहून् चारान् भवति तथापि उपलक्षणमात्रमेतदिति स्वामिपदाभिप्रायोऽतो न दोषः ॥ २५ ॥ येऽतीता इति ॥ उद्देशतः क्रमेण संक्षेपतः ।

सुदृढमन्यत् ॥ २६ ॥ आरभ्येति ॥ प्रवतस्तव जन्म आरभ्य यावन्नन्दामिषेचनं तावत्समयान्तरे वर्षाणां सहस्रं पञ्चदशवर्षोत्तरं शतं चेति पञ्चदशाधिकानि एकादशशतानि भवन्ति इति । अत्र श्रीस्वामिपादाः कयाऽपि विश्वस्याऽज्ञानत्सङ्ख्येयम् । वस्तुतः परीक्षितन्द्योरोत्तरं तु द्वात्रिंशत्तु वर्षाणां साद्वत्सहस्रं भवति । यतः परीक्षितसमकाले मापधं मार्जारिसारथ्यं रिपुञ्जयान्ता विंशती राजानः सहस्रसंवत्सरं भोक्ष्यन्तीति नवमस्कन्ध उक्तं ये बर्हदशभूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरमिति ततः परं च त्व्योताना अष्टत्रिंशत्तस्रात् शिशुनामाश्च षष्ठ्युत्तरशतत्रयं भोक्ष्यन्ति पृथिवीमित्यत्रैवोक्त्यात् इति माहुः । विवक्षा चात्र शुद्धक्षेत्रशावधेरिति स्वाभिपादा एव विष्णुपुराणटीकायाः साहुः केचित्तु “ आरभ्य भवतो जन्म ” इति श्लोके शतमित्यत्र छान्दसमेकत्वं पञ्चशतानित्यर्थः । तथाच वर्षसहस्रं दशोत्तराणि पञ्चशतानि चेत्यर्थः । एतच्च मन्वन्दैकवाक्य-त्वात्कथम् । तथाहि समशीर्षां प्रतिवक्षन् शतवर्षालोकः भागः परीक्षितसमये मवायां समशीर्षाणां स्थितिः तेषां गवास्थितिकाले कलेः पद्भुत्तिरिति भाष्यते एतन्नेन । तेन कलेः शतवर्षमध्य परीक्षितो जन्मेति निश्चयते । ततश्च कलेः प्रायेणाशीतिवर्षेषु गतेषु परीक्षितो जन्म ततः दशाधिकसाद्वत्सहस्रं १५१० मितेषु वर्षेषु गतेषु कल्पेभिरिष्टवत्स-पुत्रसहितवचनन्दानां राज्यकालश्च शतवर्षालोकः । एवं च कलेः नवत्यधिकषोडशशती १६१० मितवर्षपर्यन्तो नन्दराज्यप्रसारावधिस्त्वमुच्यते । स एव कालः रमान्दे-विश्विथ्योक्तः । यथा ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्रये ॥ “ भविष्यं नन्दराज्यं च चाणक्यो यान् हनिष्यति ” इति ॥ अत्यर्थः द्विसहस्रेषु द्विसहस्रवर्षमन्वे । निर्भरणे

आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दामिषेचनम् ॥ एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पञ्चदशोत्तरम् ॥ २७ ॥

सप्तमी । दशाधिकशतत्रये स्थिते सतीति शेषस्तथा च नवत्यधिकषोडशशतवर्षेषु कलेर्भेदेऽप्यव्यथालाभः । नन्दराज्यमित्यस्य नन्दानां राज्यमित्यर्थः । उत्तरराज्ये शान्ति-बहुवचननिर्देशात् इति कल्पयन्ति । परं त्वेतदपि “ यदा मवायो यास्यति पूर्वाषाढां महर्षय ” इति भाष्यवदश्लोकेन विरुद्धयते । यतः परीक्षितस्य च विदिशाल्पर-बोधकसमर्थधिष्ठितक्षत्रमवापूर्वाषाढाकालः एकादशशतात्सत्र एव नाधिकः किंच विष्णुपुराणे षष्ठश्लोके शतं पञ्चदशोत्तरमित्यत्र शतरथाने ज्ञेयमिति एतत् उच्यते । तत्र पञ्चशतानित्यपि वक्तुं न शक्यते । परंतु “ आरभ्य भवतो जन्म ” इत्यत्रत्यां सङ्ख्यां पञ्चदशोत्तरैकादशशतमितमेव यथाश्रुतं मन्यन्ते । परंतु तत्संबन्धाय भाष्यसंज्ञानां मार्जारिसमृतिरिपुञ्जयान्तानां राज्यकालसङ्ख्येयबोधके ये बर्हदशभूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरमिति श्लोके साहस्रपदं बहुत्वमात्रपरतया सहस्राद्धिमन्त्रपरं व्याख्याय पञ्चप्रदो-तनदशशुद्धराज्यकालवर्षाणि । तत्र संयोज्य पञ्चदशोत्तरमेकादशशतीं वर्षाणामदशशतीं । अन्ये तु एकादशशतानि पञ्चदशोत्तराण्यप्येव सङ्ख्या प्रमाणी कर्तव्या सा तु व्जून साद्वत्सहस्रं वर्षाणां परीक्षितन्द्यन्तरसङ्ख्या नवमद्वादशस्कन्धवचनानुसारिणी प्रतीयते सा तु मार्जारिसमृतीनां युञ्जान्तानां षण्णवण्डलप्रतीनां विनाऽप्यानन्तर्यं सङ्ख्यातत्वा-दित्याहुः । अत्र यद्यपि ज्योतिःशास्त्ररीत्या शास्त्रान्तरेऽथ भूम्यान्विरोधः प्रतीयते । तथाऽपि तत्परिहारे ग्रन्थबहुत्वभयादुपर्यत्ये टीकाशेषभागे च पर्यङ्काख्ये लेखिष्यते ॥ २७ ॥

सप्तर्षीणां विधिः ॥ अत्रायमर्थः । उत्तरध्रुवतारानिकटे प्रागशकटाकारं तारासप्तकं समर्षिमण्डलं तत्र किञ्चिदुन्नतरेखाग्रस्थानीयो मरीचिभजनः पश्चादानन्प्रयुगकश्चाकारो
वसिष्ठः समायः ततः पश्चादीषदुन्नतरेखामूलस्थानीयोऽङ्गिरास्ततः पश्चाच्चतुरस्रताराचतुष्के ऐशान्याम् । अविस्ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यात्यध्विमतः पुलहस्तत उत्तरतः
ऋतुः । एवं स्थिते तेषां सप्तर्षीणां मध्ये यौ पूर्वी उदयसमये प्रथममुदितौ पुलहऋतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये यत्समं दक्षिणतः समदेशावस्थितमाश्विन्याद्विष्वयत्समं नक्षत्रं निशि
दृश्यते ॥ २८ ॥ तेनेति ॥ तेन नक्षत्रेण युक्ता एत ऋषयो नृणामवश्यं तिष्ठन्ति ते च द्विजास्त्वदीये काले अधुना मघाः आश्रिता वर्तन्ते । तथा च पूर्वयोः ऋतुपुलहयोर्म-
घानां च साम्यावस्थित्युपक्रमकाल एव कलिप्रवेशकाल इति सूचितम् । तेनाश्लेषायां कृष्णमादुर्भावः मघाश्रितेषु तेषु श्रीकृष्णान्तर्धानं कलिप्रवेशश्च । ततः पूर्वाषाढां प्राप्तेषु
कलेर्वृद्धिरित्युत्तरग्रन्थाज्ज्ञेयम् ॥ २९ ॥ विष्णोरिति ॥ यदा असौ विष्णोर्भगवतो भानुरवतारः श्रीकृष्णाख्यः शिवं वैकुण्ठं गतस्तदा कलिर्लोकमगच्छत् । यत् यस्माद्
सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वी दृश्येते उदितौ दिवि ॥ तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्समं निशि ॥ २८ ॥ तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दसूतं
नृणाम् ॥ ते त्वदीये द्विजाः काल अधुना चाश्रिता मघाः ॥ २९ ॥ विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णव्योऽसौ दिवं गतः ॥ तदाऽविश्वकलिर्लोकं
पापे यद्रमते जनः ॥ ३० ॥ यावत्स पादपद्मभ्यां स्पृशन्नास्ते स्मापतिः ॥ तावत्कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकत् ॥ ३१ ॥ यदा देवर्षे-
सप्त मघासु विचरन्ति हि ॥ तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ ३२ ॥ यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाषाढां महर्षयः ॥ तदा नन्दाश्रमद्वये-
ष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ३३ ॥ यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाऽहनि ॥ प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदुः ॥ ३४ ॥ द्वि-
व्याब्दानां सहस्रान्ते चतुर्थे तु पुनः कृतम् ॥ भविष्यति यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकम् ॥ ३५ ॥

कलिप्रवेशाज्जनः पापे स्मते ॥ ३० ॥ यावदिति ॥ यावत्स स्मापतिः पादपद्मभ्यां पृथिवीं स्पृशन्नास्ते स्म तावत्स पृथिवीं पराक्रान्तुमभिमवितुं चाशकत् न समर्थोऽभूत् ॥ ३१ ॥
यदेति ॥ यदैव सप्तदेवर्षयो मघासु विचरन्ति स्म तदा तु दिव्येन मानेन सन्ध्यांशाभ्यां सह द्वादशाब्दशतात्मकः कलिः सन्ध्यापतिक्रम्य लोकं प्रविष्टः ॥ ३२ ॥ यदेति ॥ यदा
महर्षयः मघाभ्यः पूर्वाषाढां यास्यन्ति तदा प्रव्योतनात्पद्मनि वृद्धिं गच्छन्नन्वत्समृत्युतिवृद्धिं गमिष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु कलेः प्रथमसन्ध्यायां कृष्णोऽतर्पित इति कव्या-
वदन्ति तत्रेत्याह-यस्मिन्निति ॥ श्रीकृष्णो यस्मिन्नेवाहनि दिवं यातस्तस्मिन्नेवाहनि तत्रापि तस्मिन्नेव क्षणे कलियुगं प्रतिपन्नं प्रजाभिगमे योग्यं जातमिति पूर्वदृष्टान्तज्ञाः
प्राहुः ॥ ३४ ॥ दिव्येति ॥ दिव्यानां देवमानववर्षाणां सहस्रस्थाने चतुर्थे कलियुगे व्यतिक्रान्ते सति पुनः कृतयुगं भविष्यति । यदा नृणां मनः आत्मनः स्वरूपस्य
प्रकाशो भविष्यति तदा कृतं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

राजवंशोकां स्थितिं ब्राह्मणा दिवशेष्यतिदिशति-इतीति ॥ इत्येवंभूत एष मानवो वैश्वस्वमनोवंशो यथा सङ्ख्यायते यागिर्ब्रह्मचिन्तारथाग्निः सत्यकृ कथयते तथा विद्वद्भू-
 विप्रणासपि तास्ता अवस्था युगे युगे बोधा इत्यर्थः । तास्ता इत्यत्र वंशा इति षष्ठान्तरम् ॥ ३६ ॥ एतेषामिति ॥ नामैव लिङ्गं ज्ञापकं येषां तेषां महात्मनां कथामात्रमे-
 वावशिष्टं येषां तेषाम् एतेषां पुरुषाणां भुवि कीर्तिरेव स्थिता न तु राज्यं पुत्रादयो वा अतो नात्र रागः कार्यः ॥ ३७ ॥ कलाबुद्धस्तानां राजवंशानां पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह-
 देवापिरिति ॥ शान्तनोर्भ्राता देवापिः सोमवंशजः इन्द्राकुवशाजो मरुश्च सूर्यवंशजः एतौ महयोगबलेनान्वितौ कलाप्रशामे वदयश्रमस्थे योगिनामावासे प्रसिद्धे आसते ॥ ३८ ॥
 ताविति ॥ तौ च कलेस्ते कृतयुगादौ वासुदेवेन भावताजुशिक्षितौ उपविष्टवर्णाश्रमधर्मौ इह लोके एव आगत्य वर्णाश्रमधर्मं पूर्ववस्थयिष्यतः ॥ ३९ ॥ प्रतिचतुर्गु-
 इत्येष मानवो वंशो यथा संख्यायते भुवि ॥ तथा विद्वद्भूविप्राणां कीर्तिरेव स्थिता भुवि ॥ ३६ ॥ एतेषां नामलिङ्गानां पुरुषाणां
 महात्मनाम् ॥ कथामात्रावशिष्टानां कीर्तिरेव स्थिता भुवि ॥ ३७ ॥ देवापिः शान्तनोर्भ्राता मरुश्चैवाकुवंशजः ॥ कलापयाम आसति
 महयोगबलान्वितौ ॥ ३८ ॥ तावित्य कलेस्ते वासुदेवाजुशिक्षितौ ॥ वर्णाश्रमयुतं धर्मं पूर्ववत्प्रथयिष्यतः ॥ ३९ ॥ कृतं त्रेता द्वापरं
 च कलिश्चेति चतुर्गुणम् ॥ अनेन क्रमयोगेन भुवि प्राणिषु वर्तते राजह्वते मया प्रोक्ता नरदेवास्तथाऽपरे ॥ भूमौ ममत्वं कृत्वाऽन्ते हित्वा
 निधनं गताः ॥ ४१ ॥ कृमिविद्धमस्मसंज्ञाऽन्ते राजनाम्नोऽपि यस्य च ॥ भूतद्युक् तत्कृते स्वार्थं किं वेदुं निरयो यतः ॥ ४२ ॥ कर्म
 सेयमखण्डा भूः पूर्वमे पुरुषैर्धृता ॥ मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वा वंशस्य च ॥ ४३ ॥ तेजोऽन्नमयं कायं गृहीत्वाऽऽत्मतयाऽबुधाः ॥
 महीं ममतया चोभौ हित्वाऽन्तेऽदर्शनं गताः ॥ ४४ ॥ ये ये भूपतयो राजन्भुञ्जन्ति भुवमोजसा ॥ कालेन ते कृताः सर्वे कथामात्राः
 कथासु च ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते द्वादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

मयमेव प्रकार इत्याह--कृतमिति ॥ स्फुटम् ॥ ४० ॥ राजान्निति स्फुटम् ॥ ४१ ॥ कर्मिति ॥ यस्य च राजनाम्नो राजेति नाम यस्य तस्यापि देहेस्यान्ते मरणे सति कृतयो
 विद्याभरयेति वा संज्ञा भविष्यति । तत्कृते तदर्थं यो भूतद्युक् भूतेभ्यो दुहति स किं स्वार्थं वेदुं वेदुं महामूर्खः स एव यतो भूतद्रोहात् द्रोधुत्सुरियो भवति ॥ ४२ ॥
 ममत्वप्रकारमाह--कथमिति ॥ सेयमखण्डा भूमिं पूर्वजैः पुरुषैर्धृता सेदानीं मत्पूर्वा च सती मत्पुत्रस्य पौत्रस्य वंशस्य च कथं स्यादित्येवम् ॥ ४३ ॥ तेज इति ॥ अबुधाः
 तेजोऽन्नमयम् उपलक्षणतया पञ्चभूतपरिणामरूपं कायमेवात्मतया गृहीत्वा अभिमत्य महीं च ममतया गृहीत्वा उभौ महिकार्यौ हित्वाऽन्ते गान्ध्यावसाने अदर्शनं गताः मरणं
 प्राप्ताः । यद्वा । कथमित्याद्विद्यम् एकान्वयम् ॥ ४४ ॥ ये इति ॥ हे राजन् ये ये राजानः भोजसा बलेन भुवं भुञ्जन्ति स्म ते सर्वे एव कथासु क्रियमाणसु कथामात्ररूपाः

कालेन कृताः तथा च ततो लोकद्वयफलभ्रंशात् ततो निवृत्तिर्नाग एव श्रेयानिति भावः ॥ ४५ ॥ इति श्रीकृष्णमेवार्थमन्वन्तार्थमशक्तिकासु ॥ गङ्गासहायो द्वितीये द्वादशस्य
 व्यथादिनाम् ॥ २ ॥ तृतीये भूमिगीतेश्च राज्यदोषादि वण्यते ॥ दोषनाशो हरेर्नत्या तत्र श्लोका द्विर्मार्गणाः ॥ उयाचनितयं साङ्घिवेद्वीणा अनुभुजः ॥ ३ ॥ दृष्टेति ॥ आत्म-
 नि भूमौ निमित्तभूतायां यो विजयः तस्मिन् व्यथानुभुक्तान् नृपान् दृष्ट्वा भूहर्ममिति ॥ अहो मृत्योः क्रीडनकाः क्रीडनकवदधीताः इमे नृपां मां विजिगीषन्ति विजयेन वशी-
 कृत्य भोक्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । तङ्मावः आर्षः ॥ १ ॥ काम इति ॥ येन कामेन फेनोपमे जलबुद्बुदतुल्ये विनश्वरे पिण्डे शरीरे वे नृपाः अतीव विशम्भिताः विश्वासं नीतास्तेषां
 विदुषामपि पित्रादिदृष्टान्तेनान्तो मृत्युकथयतां पश्यतामपीत्यर्थः । नरेन्द्राणां स एष कामः मन्त्रोणांमिलायाऽत्मकः मोघो व्यर्थ एव स्यात् ॥ २ ॥ काममेव दर्शयति—पूर्वमिति ॥
 इन्द्रियैषिष्यलम्पदस्य न राज्यभक्तिः स्यादिति तावत् षड्गं इन्द्रियषट्कं विजित्य ततो राजमन्त्रिणः जेष्यामः । ततः त्रिचिवान् कर्मसु अघात्यान् दौरात् पुरवास्त्रिनः आमाह
 राजगुर्वदीन् करीन्द्रान् हस्तिान् तदुलक्षिताः सर्वाः अन्ये चास्य भूमण्डलस्य अस्य मत्पतिपशुस्य कण्टकात् कण्टकतुल्याद् दुःखदांश्वोरादीन् जेष्यामः । अस्ये-
 श्रीशुक उवाच ॥ दृष्ट्वाऽऽत्मनि जये व्यथानृपान्दसति भूरियम् ॥ अहो मां विजिगीषन्ति मृत्योः क्रीडनका नृपाः ॥ १ ॥ काम एष नरेन्द्राणां मोघः
 स्याद्विदुषामपि ॥ येन फेनोपमे पिण्डे येऽतिविशम्भिता नृपाः ॥ २ ॥ पूर्वं निजित्य षड्गं जेष्यामो राजमन्त्रिणः ॥ ततः त्रिचिवपौरतस्कर-
 न्दानस्य कण्टकात् ॥ ३ ॥ एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलाम् ॥ इत्याशाबद्धहृदया न पश्यन्त्यन्तिकेऽन्तर्कम् ॥ ४ ॥ तदुद्गारयां जित्वा
 मां विशन्त्यव्यमोजसा ॥ कियदात्मजस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥ ५ ॥ यां विमुज्यैव मनवस्तत्सुताश्च कुरुद्वह ॥ गता यथापत् युद्धे तं
 मां जेष्यन्त्यवुद्धयः ॥ ६ ॥ मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातॄणां चापि विग्रहः ॥ जायते द्वास्तां राज्ये ममताबद्धचेतसाम् ॥ ७ ॥
 त्यत्र अथेति वा पाठः ॥ ३ ॥ एवमिति ॥ एवं क्रमेण सागरो मेखलादावरणं यस्यास्तां पृथ्वीं जेष्यामः स्थार्थिनीं करिष्याम इत्येवंसूतया आशया बद्धं हृदं तेषां देवन्तिके
 समीपे वर्चमानमन्तकं मृत्युं न पश्यन्ति ॥ ४ ॥ समुद्रेति ॥ समुद्रादपरणां मां जित्वाऽपि ओजसा बलेन अर्धं विशन्ति दीपान्तराणि विजिगीषन्त इत्यर्थः । त्यत्र इन्द्रिजयेन
 राज्यं साधयितुमिच्छवो मन्दभाग्या इत्याह आत्मजस्य इन्द्रियजस्य एतत्कृत्स्नस्य भूमण्डलस्यात्मार्थिना संपादनं कियत्फलम् अतितुच्छमित्यर्थः नऽत्रत्यादित्या एव ।
 यत आत्मजये सति संसारदुःखान्मुक्तिरेव योष्यं फलमिति ॥ ५ ॥ यामिति ॥ हे कुरुद्वहेति भूमिगीतं कथयन् शुकः संबोधयति । मनवस्तत्सुताश्च यां मां विदुज्येव एया
 आगतं तथा गताः मृताः । यद्वा । यथागतं यथाज्ञानं स्वस्वज्ञानमनतिक्रम्य विरक्ता भूत्वा वनं गता इत्यर्थः । तां मामेते अबुद्धयो युद्धे जेष्यन्ति ॥ ६ ॥ अबुद्धित्वं
 प्रश्चयति—मदिति ॥ मत्कृते मर्दर्थं राज्ये ममताबद्धचेतसामस्तां पितृपुत्राणां भ्रातॄणां चापि विग्रहो जायते ॥ ७ ॥

ममेति ॥ विग्रहकथनं सप्तमम् ॥ ८ ॥ पृथुरिति पञ्चकम् ॥ विभो इति मये शुकोक्तिः । संबुद्धिः पृथुरित्यादयः इतैः स्वयम् अजिताः । एवं मे मयि उच्चैः अविंकां ममतां कृत्वा अवर्चन्त तेऽपि मत्स्यधर्मिणः मरणस्वभावाः अकृतार्थाः अर्णमनोरथा एव कालेन कथावशेषाः कृताः संहताः । रामो नाम कश्चिदन्यो नृपः लोकदृष्ट्या दाशरथिर्वा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कथा इति ॥ हे विभो लोकेषु यथाः सत्कीर्तिं वित्ताय विस्तार्य परेषुर्वा परलोकं गतानां महियसां माहात्म्ययुक्तानां राज्ञामिमाः कथा-स्ते तुभ्यं विज्ञानं विषयाणामस्मात्ताज्ञानं ततो वैराग्यं च तयोर्विवक्षया मया कथिताः । पठन्तु एताः कथाः वाचो विस्तृताः विभूतयः वाग्विलासमात्ररूपाः । पूर्वसर्जनदीर्घ-आर्षः । न्तु पारमार्थ्यम् । परमार्थपरमेतत्कथनं न भवत्यत एतच्छृण्वण एवाग्रहो न कर्तव्य इत्यर्थः । अन्ये तु महियसां भियव्रतदीनां परं भगवन्तमीषुर्वा विज्ञानं तेषां भग-ममैवेयं मही कृत्स्ना न ते मृढेति वादिनः ॥ स्पर्धमाना मिथो घ्नन्ति प्रियन्ते मत्कृते नृपाः ॥ ८ ॥ पृथुः पुरुहवा गाधिर्नहुपो भरतोऽर्जुनः ॥ मान्यता सगरो रामः खट्वाङ्गो बुधुहा रघुः ॥ ९ ॥ तृणविन्दुर्ययातिश्च शर्यातिः शान्तनुर्ययः ॥ भगीरथः कुबलयाश्चः क्रतुत्स्यो नैषधो नृगः ॥ १० ॥ हिरण्यकशिपुर्बुध्नो रावणो लोकरावणः ॥ नमुचिः शम्बरो भौमो हिरण्यशोऽथ तारकः ॥ ११ ॥ अन्ये च बहवो दैत्या राजानो ये महेश्वराः ॥ सर्वे सर्वविदेः शूराः सर्वे सर्वजितोऽजिताः ॥ १२ ॥ ममतां मय्यवर्तन्त कृत्वोच्चैर्मन्यधर्मिणः ॥ कथाऽवशेषाः कालेन ह्यकृतार्थाः कृता विभो ॥ १३ ॥ कथा इमास्ते कथिता महीयसां वित्ताय लोकेषु यथाः परेषुषाम् ॥ विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो वचोविभूतीर्न तु पार-मार्थ्यम् ॥ १४ ॥ यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः संगीयेतेऽभीक्ष्णममङ्गलघ्नः ॥ तमेव नित्यं शृणुयाद्भीक्ष्णं कृष्णोऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥ राजोवाच ॥ केनोपायेन भगवन् कलेर्दोषान्कलौ जनाः ॥ विधिमिष्यन्त्युपचितान्स्तमे ब्रूहि यथा मुने ॥ १६ ॥ युगानि युगधर्माश्च मानं प्रलयकल्पयोः ॥ कालस्यैकरूपस्य गर्ते विष्णोर्महात्मनः ॥ १७ ॥

वदुषवः वैराग्यं च तयोर्विवक्षया तदाचरणमन्ये शिक्षन्तामिति भावः । इमाः कथा वचोविभूतय एव न भवन्ति किन्तु पारमार्थ्यम् । कथानां परमार्थवैवेत्यर्थः इति व्याचक्षुः ॥ १४ ॥ कस्तर्हि अवश्यश्राव्यो विषय इत्याशङ्क्याह—य इति ॥ यन्तु अमङ्गलघ्नः उत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानामनुवादः कथनं सङ्गीयते सद्भिः सपथक् गीयते कृष्णोऽमलां शुद्धां भक्तिमभीप्समानः इच्छन् जनः । चानशतोऽयम् । नित्यं तत्राप्यभीक्ष्णं पुनः पुनस्तमेव शृणुयात् ॥ १५ ॥ केनेति ॥ हे भगवन् हे मुने कलौ उपचितान् कलेर्दोषान् जनाः केनोपायेन विधिमिष्यन्ति नशयिष्यन्ति । धमादेश आर्षः धमधतुर्वा । तत् उपायस्वरूपं मे महच्चं यथा यथावद्ब्रूहि ॥ १६ ॥ युगानिति ॥ ईश्वररूपस्य महात्मनः कालरूपस्य विष्णोः गतिं गतिरूपाणि युगानि । युगधर्माश्च प्रलयकल्पयोः संहारस्थितिकालयोर्मानं च ब्रूहि । अतो भगवद्ब्रूत्वाकालशशो न बहिर्मुखः ॥ १७ ॥

कृत इति ॥ चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पादधर्मः तज्जनैः कृतयुगवर्तिजनैः द्यूतः कृते युगे प्रवर्त्तने । हे नृप विभोः पूर्णस्य धर्मस्य सत्यदयादयः पादाः दानं “ द्वैप् शोषने
 शौचमित्याहुः ॥ १८ ॥ सन्तुष्टा इति ॥ तदा च मायशः सर्वे जनाः सन्तुष्टाः करुणाः परदुःखनिराचिकीर्षवः मैत्राः प्राणिमैत्रीयुक्ताः नितिक्षवो द्रव्यसहिष्णवः समदशः
 श्रमणाः प्रगवद्वयानादिश्रमपरा न तु विषयासक्ताः ॥ १९ ॥ त्रेतायामिति ॥ त्रेतायां तु अधर्मपरिद्वेषितादिभिः क्रमेण धर्मपादानां तुर्याशः शनैर्हीयते। प्रतिपादं चतुर्थोऽशः
 क्षीयते । असत्त्वोप इति च्छेदः । विग्रहो भूतविरोधः ॥ २० ॥ तदेति ॥ हे नृप तदा च जनाः क्रिया यज्ञादिः ततः उपवासादि तन्निष्ठाः नातिहिंसाः गृहस्थस्य पञ्चसूना-
 त्यागस्याशक्यत्वादिति शब्दः । न लम्पटाः विषयेष्वनसक्ताः त्रैवर्णिकाः धर्मार्थकामपराः त्रयीवृद्धाः वैदिककर्मसु निपुणाः वर्णाः ब्रह्मोत्तराः ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥ तप
 इति ॥ द्वापरे युगे तु अधर्मस्य लक्षणैश्चिह्नैः परैर्हिंसादिभिः धर्मपादेषु तपश्चादिषु अर्द्धं हसति । अदृतेन सत्यं हिंसया दया असन्तोषेण तपः निग्रहेण दानमिति यथायोग्यं

श्रीशुक उवाच ॥ कृते प्रवर्त्तते धर्मश्चतुष्पात्तज्जनैर्धृतः ॥ सत्यं दया तपो दानमिति पादा विभोर्नृप ॥ १८ ॥ संतुष्टा करुणा मैत्राः शान्ता
 दान्तास्ति त्तिक्षवः ॥ आत्मारामाः समदशः प्रायशः श्रमणा जनाः ॥ १९ ॥ त्रेतायां धर्मपादानां तुर्याशो हीयते द्युतैः ॥ अधर्मपरिद्वेषिता-
 ऽसंतोषविग्रहैः ॥ २० ॥ तदा क्रियातपोनिष्ठा नातिहिंसा न लम्पटाः ॥ त्रैवर्णिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप ॥ २१ ॥ तपःसत्यदयादानेष्वर्धे
 हसति द्वापरे ॥ हिंसातुष्टयनृतद्वैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः ॥ २२ ॥ यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्ययने रताः ॥ आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टा
 वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः ॥ २३ ॥ कलौ तु धर्महेतूनां तुर्याशोऽधर्महेतुभिः ॥ एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्यति ॥ २४ ॥ तस्मिन्
 लुब्धा दुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः ॥ दुर्भगा भूरितर्षाश्च शूद्रदासोत्तराः प्रजाः ॥ २५ ॥

योज्यम् । हिंसातुष्टयनृतद्वैरिति क्रमस्तु न विवक्षितः । अत्र च दानशब्देन रागद्वेषराहित्येन भूतामायशदानं विवक्षितं तदेव प्रथमस्कन्धे शौचशब्देनोक्तमतो न विरोधः इति
 स्वामिचरणाः ॥ २२ ॥ यशस्विन इति ॥ तदा जनाः प्रायः यशस्विनः कीर्तिप्रियाः महाशीला महायज्ञावातुष्टानशीलाः धनाढ्याः कुटुम्बिनः तत्प्राणपरामत्र हृष्टाश्च वर्णाः
 क्षत्रद्विजोत्तमाः शत्रियब्राह्मणप्रथनाः ॥ २३ ॥ कलाविति ॥ कलौ तु धर्महेतूनां धर्मपादानां तुर्याशः चतुर्थाशोऽवशिष्यते सोऽप्येधमानैर्धर्मनिरथमहेतुभिः अयमपदैरहरहः
 क्षीयमाणोऽन्ते सोऽप्येषं विनङ्क्यति ॥ २४ ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् कलौ जनाः लुब्धाः दुराचाराः निर्दयाः शुष्कवैरिणः निर्द्वेषकवैरिणः दुर्भगा माग्यहीना भूरितर्षा अर्थ-
 कामट्टणाकुलाः शूद्राः दाशाः कैवलादियश्च उत्तराः प्रथाना येषां तथाभूता जनाः । प्रजा इति पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

युगानां विषमत्वमात्रे हेतुमाह-सत्वमिति ॥ सत्त्वाद्यो गुणाः पुरुषे दृश्यन्ते । ते च कालेन संचोदिता आत्मनि मनसि परिवर्तने हासोहासाभ्यां स्वकार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः । किं च यथा एकर्यापि सूर्यसिंहास्य दशायां ग्रहाणामन्वर्द्धा भवन्ति तथैकयुगमध्ये चत्वारि युगानि तिष्ठन्ति । अतः कलिमध्येऽपि कदाचिन्न धर्महासस्तत्राप्येकैकरिमन् पुंसि एवं द्रष्टव्यमित्याशयः ॥ २६ ॥ प्रमादव्यति ॥ तत्र मनश्चेन्द्रियाणि च यदा सत्त्वे निष्कामधर्मे प्रभवन्ति अतिशयेन वर्तन्ते यदा च ज्ञाने तासि च रुचिर्भवति तदा कृतयुगं विधात् जानीयात् ॥ २७ ॥ यदेति ॥ हे बुद्धिमन् यदा वेदिनां काम्येषु कर्मसु । धर्मेषु इत्यपि पाठः । भक्तिः रुचिर्भवति चकारादश्रमेऽपि तदा तु रजोवृत्तिप्रधानं त्रेतायुगमिति जानीहि ॥ २८ ॥ यदेति ॥ यदा च लोभाद्यो भवन्ति काम्यानां कर्मणां च विषये रुचिर्भवति तदा रजस्तमःप्रधानं द्वापरं जानीहि । यानो गर्वः पराभिभावहेतुश्चिचिकारः इत्यः परमत्तराणानुकूलवेषधारणम् ॥ २९ ॥ यदेति ॥ यदा मायाद्यो भवन्ति तदा तामसः केवलतमोणवृत्तिप्रधानः कलिः स्मृतः । माया कष्टं तद्व्य-

सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ॥ कालसंचोदितास्ते वै परिवर्तन्त आत्मनि ॥२६॥ प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ॥ तदा कृतयुगं विधाज्ज्ञाने तपसि यद्वुचिः ॥ २७ ॥ यदा कर्मसु काम्येषु भक्तिर्भवति देहिनाम् ॥ तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ॥ २८ ॥ यदा लोभस्त्वसंतापो मानो दम्भेऽथ मत्सरः ॥ कर्मणां चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥ २९ ॥ यदा मायानृतं तद्वानिद्रा हिंसा विषादनम् ॥ शोको मोहो भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ॥ ३० ॥ यस्मात्क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्याः महाशनाः ॥ कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः ॥३१॥ दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाखण्डदूषिताः ॥ राजानश्च प्रजाभक्षाः शिशोदरपरा द्विजाः ॥ ३२ ॥ अत्रता बटवोऽशौचा भिक्षश्च कुटुम्बिनः ॥ तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो ह्यर्थलोलुपाः ॥ ३३ ॥

द्वन्वकाया महाहारा भूर्यपत्या गतद्वियः ॥ शशक्तुकुम्भाषिण्यश्चैर्यमयोरोरुसाहसाः ॥ ३४ ॥

आलस्यं हिंसा पीडा विषादनं दुःखं शोको रोदनम् ॥ ३० ॥ यस्मादिति । यस्मान्मर्त्या वक्ष्यमाणविधाः स कलिरिति पूर्वेण सम्बन्धः । क्षुद्रदृशो मन्दमतयः क्षुद्रभाग्या अप्यभाग्याः महाशनाः ब्रह्महाराः वित्तहीनाः अपि कामिनः विषयासक्ताः स्वैरिण्यः पुंश्रम्यः असतीः असत्यः स्त्रियः । पूर्वसवर्णदीर्घ आर्षः ॥ ३१ ॥ दस्यूत्कृष्टा इति । जनपदा देशाः दस्यवः चोराः उत्कृष्टाः प्रधाना येषु तादृशाः वेदाश्च पाखण्डैः कल्पितविरुद्धनामतैः दूषिता राजानश्च प्रजाभक्षाः प्रजापीडनपराः ॥ ३२ ॥ अत्रता इति । बटवो ब्रह्मचारिणः अत्रताः स्वाश्रमोचिताचारगून्याः अशौचाः शौचगून्याः भविष्यन्ति । कुटुम्बिनो गृहस्थश्च स्वयमेव भिक्षादनपरा भविष्यन्ति न्तु भिक्षां दास्यन्ति तपस्विनो वनस्था वनं हित्वा ग्रामवासा भविष्यन्ति । संन्यासिनश्चार्थलोलुपा श्वाबासका भविष्यन्ति ॥३३॥ हर्षवेति ॥ पुनश्च स्त्रियः हर्षकायाः अल्पपरिमाणदेहाः गतहि-

यस्यकलजाः शश्वत् नित्यं कटुकभाषिण्यः अप्रियवादिभ्यः चौर्यं च माया कपटं चेति उरु साहसम् उदामो यासां तास्तथाभूता भविष्यन्ति ॥ ३४ ॥ पणयिष्यन्तीति ॥
 शुद्रा नीचा धर्मविचाररहिताः अत एव कूटकारिणो वद्वकाः किराटा वणिजः सन्तः पणयिष्यन्ति पणं क्रयविक्रयादिव्यवहारं प्रवर्त्तयिष्यन्ति । पणशब्दात्तत्करोतीति णिच् ।
 किं च सर्वे जनाः अनापवपि जुगुप्सितां निन्दतां वार्तां वृत्तिं साधु मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥ पतिमिति ॥ अखिलोत्तमं सर्वोत्तममपि निर्द्वयं धनहीनं पतिं स्वामिं भृत्यास्त्यक्ष्यन्ति
 पतयः स्वामिन्श्च कौलं कुलपरम्पराप्रप्तं परमोपकारिणमपि विपन्नं रोगादिभिः व्यापाराक्षमं भृत्यं त्यक्ष्यन्ति । अपयस्विनीः दुग्धदोहा वृद्धा गाश्च त्यक्ष्यन्ति ॥ ३६ ॥ पतित्रिति ॥
 सौरतं सुरतनिमित्तं सौहृदं स्नेहो येषां ते अत एव पित्रादीन् हित्वा नान्द्रोऽत्र भायमिनिभ्यः । नानन्दुरिति वा पाठः । श्यालाः भायाम्नातरस्तैः संवादो मन्त्रालोचनं येषां ते
 स्त्रैणाः स्त्रीवस्थाः अत एव लोके दीनाः कलौ नरा भविष्यन्ति ॥ ३७ ॥ शूद्रा इति ॥ तपोविषयारणोपजीवन्तीति तथाभूताः शूद्राः प्रनिग्रहीष्यन्ति दानग्रहणं करिष्यन्ति ।
 पणयिष्यन्ति वै शूद्राः किराटाः कूटकारिणः ॥ अनापवपि मंस्यन्ते वार्तां साधु जुगुप्सिताम् ॥ ३५ ॥ पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्वयं भृत्या अप्यखि-
 लोत्तमम् ॥ भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः ॥ ३६ ॥ पितृभ्रातृसुहृद्भ्रातादीन्हित्वा सौरतसौहृदाः ॥ नान्द्रोऽद्यालसंवादा दीनाः स्त्रैणाः
 कलौ नराः ॥ ३७ ॥ शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोविषोपजीविनः ॥ धर्मं वक्ष्यन्त्यथर्मज्ञा अधिरुद्धोत्तमासनम् ॥ ३८ ॥ नित्यमुद्विग्नमनसो दुर्भि-
 क्षकरपीडिताः ॥ निरन्त्रे भूतले राजन्ननावृष्टिभयातुराः ॥ ३९ ॥ वासोऽन्नपानद्ययनव्यवायस्नानभूषणैः ॥ हीनाः पिशाचसंदर्शा भविष्यन्ति कलौ
 प्रजाः ॥ ४० ॥ कलौ काकिकणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसौहृदाः ॥ त्यक्ष्यन्ति च प्रियान् प्रणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि ॥ ४१ ॥ न रक्षिष्यन्ति
 मनुजाः स्थविरौ पितरावपि ॥ पुत्रान्सर्वार्थकुशलान् शुद्राः शिशोदरंभराः ॥ ४२ ॥ कलौ न राजन् जगतां परं गुरुं त्रैलोक्यनथानतपादपङ्क-
 जम् ॥ प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं यक्ष्यन्ति पाखण्डविभिन्नचेतसः ॥ ४३ ॥

तथा अधर्ममेव जानन्ति न धर्मं तथाभूता अपि उत्तमासनमधिरुह्य धर्मं वक्ष्यन्ति । धर्मोऽन्नशमिषेण धनादि ग्रहीष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ नित्यमिति युगम् ॥ हे राजन् कलौ भूतले
 निरन्त्रे सति उद्विग्नमनसः भीतचित्ताः दुर्भिक्षेण करेण स्वामिभागदानेन च पीडिताः अनावृष्टिभयेन चातुराः वासोऽन्नादिभिर्हीनाः अत एव पिशाचसंशयाः पिशाचसदृशा भवि-
 ष्यन्ति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कलविति ॥ काकिकणिके विंशतिवाराटिकामात्रेऽप्यर्थे विषये विगृह्य विरोधं कृत्वा त्यक्तसौहृदाश्च सन्तः स्वकानपि हनिष्यन्ति तत्रासमर्थत्वेत्याणानपि
 त्यक्ष्यन्ति ॥ ४१ ॥ नेति ॥ शिशोदरंभराः मुमार्षः । शुद्राश्च मनुजाः स्थविरौ वृद्धौ पितरावपि न रक्षिष्यन्ति । तथा पितरः सर्वार्थकुशलान् अपि पुत्रान्न रक्षिष्यन्ति ॥ ४२ ॥
 महान्तमनर्थमाह—कलविति ॥ हे राजन् कलौ पाखण्डैर्विभिन्नचेतसः मर्त्याः प्रायेण जगतां परं गुरुं पूज्यसत एव त्रैलोक्यनथैर्ब्रह्मादिकिरानतं नमस्कृतं पादपङ्कजं यस्य

तमच्युतं भगवन्तं न यक्षन्ति नारायिष्यन्ति ॥ ४३ ॥ यदिति ॥ त्रियमाणः आतुरो रोगी पतन् स्वलन् वा अत एव विवशोऽपि पुमान् यस्य भगवतो नामधेयं नाममात्रं गृणन् कीर्तयन् विमुक्ताः कर्मरूपाः अर्याः प्रतिबन्धा यस्य तथाभूतः सन् उत्तमां गतिं वैकुण्ठलोकदिकं प्राप्नोति तं भगवन्तं कलौ दोषवशाज्जना न यक्षयन्ति ॥ ४४ ॥ कलिदोषेनितारोपयमाह—सुंसांमिति ॥ इव्यदेशात्मनिः संभवो येषां तान् सर्वान् कलिकृतात् दोषान् पुंसां चित्तस्थः चित्ते ध्यातः भगवान् पुरुषोत्तमः हरति ॥ ४५ ॥ श्रुत इति ॥ श्रवणादीनां कर्मकृतोऽतो हस्त्यो भगवान्पूणां जन्मानामयुतस्याशुषं धुनोति ॥ ४६ ॥ यथेति ॥ यथा यतुजं ताम्रादियातुसंश्लेषण जातं हेप्तो दुर्बणं मालिच्यं तत्र स्थितो वह्निरिव हरति न तोयादि एवं योगिनामात्मनि मनसि स्थितो विष्णुरेवाशुभाशयं दुर्वासतां हरति नतु योगादिकमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ विद्येति ॥ अन्तरात्मान्तःकरणं यथा अमन्ने त्रिविधारिच्छेदहितेऽपि भगवति भक्तानुग्रहार्थं तद्दृढित्ये सति अत्यन्तशुद्धिं लभते तथा विद्यादिभिर्न लभते । तत्र विद्या देवतोपासनादिः प्राणिविरोधो योगः मैत्री यन्नामधेयं त्रियमाण आतुरः पतन् स्वलन्वा विवशो गृणन् पुमान् ॥ विमुक्तकर्मांगैल उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्षयन्ति न तं कलौ जनाः ॥ ४४ ॥ पुंसां कलिकृतान्दोषान्द्रव्यदेशात्मसंभवात् ॥ सर्वान्हरति चित्तस्थो भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ ४५ ॥ श्रुतः संकीर्त्तितो ध्यातः पूजितश्चाद्गतोऽपि वा ॥ नृणां धुनोति भगवान् दृढत्यो जन्मयुताशुभम् ॥ ४६ ॥ यथा हेप्ति स्थितो वह्निरुर्बणं इन्ति यतुजम् ॥ एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम् ॥ ४७ ॥ विद्यातपःप्राणविरोधैर्मैत्रीतीर्थभिषेकव्रतदानजपैः ॥ नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा यथा दृढित्ये भगवत्यन्ते ॥ ४८ ॥ तस्मात्सर्वो-त्मना राजन्द्दृढित्यं कुरु केशवम् ॥ त्रियमाणो ह्यवहितस्ततो यासि परां गतिम् ॥ ४९ ॥ त्रियमाणैरभिधेयो भगवान्परमेस्वरः ॥ आत्मभावं नयन्त्यङ्ग सर्वात्मा सर्वसंश्रयः ॥ ५० ॥ कलेदौषनिधे राजन्नस्ति होको महात् गुणः ॥ कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत् ॥ ५१ ॥ कृते यद्ध्या-यतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मल्लैः ॥ द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्दरिर्कीर्तनात् ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अहिंसादिः ॥ ४८ ॥ तस्मादिति ॥ हि यस्मात् अवहितः सावधानतया तद्द्वयानयो त्रियमाणः ततः तस्माद्भवतो हृदि स्थापनाद्धेतोः परां गतिं याति । तस्मात् हे राजन् केशवं सर्वात्मना एकग्रचित्तं त्वं हृदि कुरु ॥ ४९ ॥ त्रियमाण इति ॥ अङ्ग हे राजन् परमेश्वरः सर्वात्मा सर्वसंश्रयः भगवान् सर्वदाऽभिधेयः यतो निरन्तरध्यानाभ्यासात् त्रियमाणैरभरणैकस्थापन्नैर्ध्यातः संस्तमात्मभावं स्वस्वहृत्प्रति नयति ॥ ५० ॥ कलेरिति ॥ स्फुटम् ॥ ५१ ॥ कृत इति ॥ कृते विष्णुं ध्यायतो नरस्य यत्कलं भवति यच्च त्रेतायां मल्लैर्यजतः पुंसः फले द्वापरे परिचर्यायां पूजायां यत्कलं भवति तत्सर्वं कलियुगे हरिर्कीर्तनादेव भवति । अतोऽयमेव सर्वसाधकः सुगम उपायः ॥ ५२ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थनिवृत्तार्थप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायस्त्वृतीये द्वादशस्य व्यधादिमाम् ॥ ३ ॥

चतुर्थे तु चतुर्दशका लयाः नैमित्तिकादयः ॥ निस्तारो हरिकीर्त्यैव तत्र लोकास्त्रिमिर्न्यैव ॥ उवाचेत्येकं विषादाः ३॥ वेदा अनुष्टुभः ॥ ४ ॥ कलौ परमो धर्मः पृथस्तदुत्तरं दत्त्वा
 शेषं प्रलयकल्पयोर्मानं कथयति—काल इति ॥ हे नृप ते तुभ्यं स कालः “ परमाणुर्वै ” इत्यादिना तृतीयस्कन्धे परमाण्वादिः द्विपराद्धाविधिः कालः कथितः । युगमानं च
 कथितम् अथ कल्पलयावपि तयोर्मानं शृणु ॥ १ ॥ कल्पो द्विविधः दैनन्दिनो महांश्च तत्राद्यमाह—चतुर्गति ॥ हे विशांपते यत्र चतुर्दश मनवो भवन्ति तत्र चतुर्णां युगानां
 सहस्रं ब्रह्मणो दिनमुच्यते । स एव दैनन्दिनः कल्प उच्यते । ब्रह्मायुःपरीमितश्च महाकल्पो ज्ञेयः ॥ २ ॥ प्रलयस्तु चतुर्विधः नैमित्तिकः प्राकृतिकः आत्यन्तिको नित्यश्चेति
 तत्र मानसहितं नैमित्तिकं प्रलयमाह—तदन्त इति ॥ तस्य कल्पस्यान्ते तावान् चतुर्गुणसहस्रप्रमाणः प्रलयः सैव ब्रह्मी रात्रिरुदाहता । तत्र त्रयो लोकाः भूमिःस्वराख्याः
 प्रलयाय कल्पन्ते ॥ ३ ॥ एष इति ॥ यत्र यदा विश्वसृष्ट् श्रीनारायणो विश्वमात्मसात्कृत्य स्वस्मिन्नुपसंहृत्य अनन्ते आसन्नं शेते आत्मभूब्रह्मा च तस्मिन् शेते ।

श्रीशुक उवाच ॥ कालस्ते परमाण्वादिर्द्विपराद्धावर्धिनृप ॥ कथितो युगमानं च शृणु कल्पलयावपि ॥ १ ॥ चतुर्गुणसहस्रं च ब्रह्मणो
 दिनमुच्यते ॥ स कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशांपते ॥ २ ॥ तदन्ते प्रलयस्तावान् ब्रह्मी रात्रिरुदाहता ॥ त्रयो लोका इमे तत्र कल्पन्ते
 प्रलयाय हि ॥ ३ ॥ एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृष्ट् ॥ शेतेऽन्तान्तासन्नो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूः ॥ ४ ॥ द्विपराद्धे
 त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय वै ॥ ५ ॥ एष प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र लीयते ॥ आण्ड-
 कोशस्तु संघातो विधात उपसादिते ॥ ६ ॥ पर्जन्यः शतवर्षाणि भूमौ राजन्न वर्षति ॥ तदा निरत्रे ह्यन्योऽन्यं भक्ष्यमाणः क्षुधार्दिताः ॥
 क्षयं यास्यन्ति शनैः कालेनोपद्रुताः प्रजाः ॥ ७ ॥ सामुद्रं दैहिकं भौमं सप्त सांवर्त्तको रविः ॥ रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव विमु-
 च्यति ॥ ८ ॥ ततः संवर्त्तको वह्निः संकर्षणमुखोत्थितः ॥ द्रुह्यन्तिलवेगोत्थः ॥ शून्यान् भ्रूविवरानथ ॥ ९ ॥

एष ब्रह्मणो निद्रां निमित्तीकृत्य प्रवर्त्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिकः प्रोक्त इत्यर्थः । एष एव दैनन्दिनख्यश्च ॥ ४ ॥ प्राकृते प्रलयमाह—द्विपराद्ध इति ॥ परमेष्ठिनः सर्वो-
 त्तमस्य ब्रह्मण आयुर्भूते द्विपराद्धकाले त्वतिक्रान्ते सति तदा सप्त प्रकृतयो महद्दहङ्कारश्चतन्मात्राणि प्रलयाय कल्पन्ते ॥ ५ ॥ एष इति ॥ हे राजन् विधाते विघातकारणे
 उपसादिते सति सप्तप्रकृतीनां सङ्घातःकार्यरूपो यत्र लीयते सप्त प्रकृतयः यत्कार्यं ब्रह्माण्डं च लीयते स एष प्रकृतिलायात् प्राकृतः प्रलय उच्यते ॥ ६ ॥ पर्जन्य इति सार्द्धम् ॥
 स्पष्टम् ॥ ७ ॥ सामुद्रमिति ॥ सांवर्त्तकः प्रलयकालोपचितो रविः सामुद्रं देहेषु भवं दैहिकं भौमं च सर्वसं घोरै रश्मिभिः पिबते आकर्षति । तद्वर्षः । नैव च मुञ्चति ॥ ८ ॥
 तत इति ॥ अनिलवेगोत्थः वायुधेगेन प्रज्वलितः संकर्षणमुखोत्थितः सांवर्त्तको वह्निःशून्यान् सर्वधाणिरहितान् सर्वरसाकर्षणाच्छुष्कांश्च भ्रूविवरान् पातालदीप्तं दहति अनि-

लवणो वा इति पाठे अनिलेन वेगो यस्य स वा रविणा रश्मिभिः पीतमुद्रकं च दहति । अनिलवेगो वै इति च पाठः ॥ ९ ॥ उपरिति ॥ उपर्यथः संमताच्च बह्निभूर्ययोः शिखाभिः
 ज्वालामिदंस्वामानं ब्रह्माण्डं दग्धगोमयपिण्डवद् विभाति ॥ १० ॥ तत इति ॥ ततश्च किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतं परः बलीयान् संवर्नकाख्यः प्रचण्डो निष्ठुरः पवनो वाति तदा
 रजसा वृत्तं स्वमाकाशं धूम्रं भवति ॥ ११ ॥ तत इति ॥ अङ्ग हे राजन् ततश्चित्रवर्णानि अनेकशः मेघकुलानि शतं वर्षाणि वर्षन्ति । रासस्वयैः तीव्रगज्जितैर्नन्दनि गर्जितानि
 कुर्वन्ति चेत्यर्थः ॥ १२ ॥ तत इति ॥ ततश्च ब्रह्माण्डविवरमध्यगतं विश्वम् एकोदकमेकान्तोदकव्याप्तं भवति । उदुषुवे उदकेन लोके ष्टाविते सति भूमेर्गन्धगुणमापः शसन्ति ।
 गन्धोऽप्यु लीयत इत्यर्थः । तदभावात् आर्षः ॥ १३ ॥ श्लेति ॥ शस्तगन्धा पृथिवी प्रलयन्त्याप अज्ञावाप कल्पते । अपां सं तेजो शसति । तदभावात् आर्षः । ता नीरसा
 आपस्तेजसि लीयन्ते ॥ १४ ॥ असत इति ॥ ततस्तेजसो रूपं वायुशसते । ततस्तद्दहितं रूपरहितं तेजस्तदा अनिले लीयते । वायोर्गुणं स्यात् स्वमाकाशो शसते ॥ १५ ॥ स इति ॥
 उपर्यथः समन्ताच्च शिखाभिर्वह्निभूर्ययोः ॥ दह्यमानं विभात्यण्डं दग्धगोमयपिण्डवत् ॥ १० ॥ ततः प्रचण्डपवनो वर्षाणामधिकं
 शतम् ॥ परः संवर्तको वाति धूम्रं सं रजसा वृतम् ॥ ११ ॥ ततो मेघकुलान्यङ्ग चित्रवर्णान्यनेकशः ॥ शतं वर्षाणि वर्षन्ति नदन्तो
 रभसस्वयैः ॥ १२ ॥ तत एकोदकं विश्वं ब्रह्माण्डविवरान्तरम् ॥ तदा भूमेर्गन्धगुणं शसन्त्याप उदुषुवे ॥ १३ ॥ शस्तगन्धा तु पृथिवी
 प्रलयन्त्याप कल्पते ॥ अपां रसमथो तेजस्ता लीयन्तेऽथ नीरसाः ॥ १४ ॥ असते तेजसो रूपं वायुस्तद्दहितं तदा ॥ लीयते चानिले
 तेजो वायोः सं शसते गुणम् ॥ १५ ॥ स वै विशाति सं राजस्ततश्च नभसो गुणम् ॥ शब्दं असति भूतादिर्नभस्तमडुलीयते ॥ १६ ॥
 तैजसश्चेन्द्रियाण्यङ्ग देवान् वैकारिको गुणैः ॥ महान् अस्त्यहंकारं गुणाः सत्त्वाद्यश्च तथ ॥ असतेऽव्याकृतं राजन् गुणात् कालेन नोदि-
 तम् ॥ १७ ॥ न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः ॥ अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययम् ॥ १८ ॥

हे राजन् संस्पर्शरहितो वायुः स्वमाकाशं विशति ततश्च नभसो गुणं शब्दं भूतादिस्तामसाहंकारो शसति । तं शब्दमनु पश्चात्तमोऽपि तस्मिन् लीयते ॥ १६ ॥ तैजस इत्यहंघं ।
 अङ्ग हे राजन् गुणैर्वृत्तिभिः सहितानि इन्द्रियाणि तैजसो राजसाहङ्कारो असते । वैकारिकः सात्त्विकश्चाहङ्कारो देवानिन्द्रियाधिष्ठान् अने । महानिति तं त्रिविधमव्यहंकारं
 महान् शसते । तं च महान्तं सत्त्वादयो गुणा शसन्ते कालेन नोदितमव्याकृतं प्रधानं गुणाच्च असते साम्यावस्थां नयति ॥ १७ ॥ नेति ॥ अत्र तस्य तु ल्यो नास्तीत्येति अत्र-
 रणात् अव्यक्तपर्ययं वक्ष्यमाणा त्रिष्टोकीति श्रीस्वाम्याशयः प्रतीयते । परे तु अव्यक्तलक्षणां परमात्मफलत्वेन व्याचक्षते । कालावयवैः अहोरात्रादिभित्तरय परिणामो विप-
 रिणामस्तदादयो गुणा सावधिकारा नैव भवन्ति । तच्च अनादि अनन्तम् अव्यक्तमस्ति त्वविकारशून्यं नित्यं सर्वदैकरूपं वृद्धिरहितमित्यर्थः । कारणमव्ययम् अपस्यस्यव्ययम्

इति विकारहं निषिद्धम् ॥ १८ ॥ किंच वागादिगोचरस्य सविशेषस्य विकारा भवन्ति इदं तु न तथेत्याह—नेति ॥ यत्र वाचो ममः मत्वादयो गुणा महदादयो दिशाराश्च न सन्ति यत्र प्राणबुद्धीन्द्रियदेवता वा न सन्ति लोककल्पः लोकस्य सदृशः कश्चित्सत्त्वितेशः आकारविशेषश्च नास्ति ॥ १९ ॥ नेति ॥ तत्समजाप्रारमुपसङ्गं नास्ति सं जलं भूरिनिलोऽग्निरकश्च नास्ति । तच्च संसुप्तवत् शून्यवत् अप्रतर्क्यमनिर्वचनीयं तन्मूलभूतं पदमामनन्ति ॥ २० ॥ लय इति ॥ विवशाः परतन्त्राः पुरुषाव्यक्तयोः शक्तयः मन्वाद्भ्यः कालेन विदुताः चालिता यदा उक्तप्रकारेण संप्रलीयन्ते तदा ह्येष प्राक्तनो लयो भवति ॥ २१ ॥ ज्ञानसाध्यं ब्रह्मणि लयरूपमात्यन्तिकं शल्यं वदन्तु तदुक्तं गतेन पञ्चस्य ब्रह्मोपदेसाह— बुद्धिश्च इन्द्रियाणि च अर्थोश्चैतेषां ग्राहककरणग्राह्यरूपेण तेषामाश्रयभूतं ज्ञानात्मकं ब्रह्मैव भाति न ततः पृथक्किंचिदस्ति । यतः इतरन्वाग्यतिरेकासां दृश्यत्वात् कारणस्याव्यतिरेकः कारणव्यतिरेकेण पृथगज्ञावः तस्माच्चेति हेतुग्याप्त आद्यन्तवत् यद्वस्तु तद्वस्तु असत् अत्रैवं प्रयोगः विभक्तं सक्तं सन्ति । दृश्यत्वात्

न यत्र वाचो न मनो न सत्त्वं तमो रजो वा महदादयोऽस्मी ॥ न प्राणबुद्धीन्द्रियदेवता वा न सन्निवेशः खलु लोककल्पः ॥ १९ ॥ न स्वप्नजाग्रत् च तत्सुप्तं न खं जलं भूरिनिलोऽग्निरकः ॥ संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तन्मूलभूतं पदमामनन्ति ॥ २० ॥ लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्यदा ॥ शक्तयः संप्रलीयन्ते विवशाः कालविदुताः ॥ २१ ॥ बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदाश्रयम् ॥ दृश्यत्वाद्यतिरेकाभ्यामाद्यन्तवद्वस्तु यत् ॥ २२ ॥ दीपश्चुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत् ॥ एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमाद्दत्तात् ॥ २३ ॥ बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते ॥ मायामात्रमिदं राज्ञानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥ २४ ॥ यथा जलधरा व्योम्नि भवन्ति न भवन्ति च ॥ ब्रह्मणीदं तथा विश्वमवयव्युदयाप्ययात् ॥ २५ ॥

कारणव्यतिरेकेणज्ञावात् आद्यन्तवत्त्वाच्च ॥ २२ ॥ कारणाव्यतिरेकं प्रपञ्चयति—दीप इति ॥ यथा दीपश्चुश्च रूपं चेति त्रयं तेजः कार्यं तेजसः पृथक् भवेत् एवं धीः कर्मा खानि इन्द्रियाणि करणानि मात्राः शब्दादयो विषयाश्च अन्यतमात् तेषो भिन्नात् क्रान्तासत्याद्ब्रह्मणः पृथङ् न स्युः । प्रपञ्चाद्ब्रह्मणोऽस्ति व्यतिरेकः प्रपञ्चस्य ततो नास्तीति ब्रह्मणो जाग्रत् भिन्नम् । एतेन कार्यासत्त्वे तदभिन्नस्य कारणस्याव्यसत्त्वं स्यादिति प्रत्युक्तम् ॥ २३ ॥ यत्तु विश्वैतेजसप्राज्ञा इति जीवस्य नानात्वं तदपि मिथ्येत्याह—बुद्धेरिति ॥ जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति वृत्तयः अवस्थाः विवेकिभिर्बुद्धेरेत्युच्यते । अतो हे राजन् प्रत्यात्मनि त्विदमवस्थाप्रयुक्तं नानात्वं विश्वैतेजसप्राज्ञरूपं मायामात्रम् अविद्या कल्पितमित्यर्थः ॥ २४ ॥ यथेति ॥ यथा जलधरा व्योम्नि भवन्ति न भवन्ति च तथा उदयाप्ययात् आद्यन्तवत्त्वात् इदमवयविकार्यभातं विश्वमपि तथैव कदाचिद्भवति कदाचिच्च न भवतीत्यर्थः । यत्सावयवं तदाद्यन्तवत् वददिवदित्यर्थः ॥ २५ ॥

कारणस्य सत्त्वसुपादास्यति-सत्यामिति ॥ इह व्यवहारे सर्वेषामप्यवयविनामवयवः कारणमेव सत्यं परार्थतया श्रोक्तः “ वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येवमस्य-
म् ” इत्यादिश्रुतिभिर्निरूपितः । अत्र युक्तिमपि दर्शयति । अङ्ग हे राज्ञ हे राज्य हि यस्मात् अर्थेन अवयविना विनाऽपि तदभावावश्यामपि अवयवाः पृथक् प्रतीयेरन् प्रतीयन्ते ।
तत्र दृष्टान्तः । यथा पटस्यावयवास्तन्मवः पटात् पृथक् प्रतीयन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥ ननु कार्यस्यासत्त्वे ब्रह्मणः कारणताऽपि कुतो घटेतेति चेत्साऽपि नातीव सत्येत्याह-
यति । सामान्यं कारणं विशेषः कार्यं तद्रूपेण पृथक् यत् उपलभ्येत सः अन्योऽन्यायाथायत् पटस्यासत्त्वेन निरूपणसहत्वात् भ्रम एव । यतः कारणत्वाभिपत्ते कारणत्वं
कार्यत्वाभिपत्तनिष्ठकार्यतानिरूपितम् । एवं कार्यत्वाभिपत्ते कार्यत्वमपि कारणत्वाभिपत्तनिष्ठकारणतानिरूपितमेवातः एकस्य निरूपणमपरस्य निरूपणं विना न संभ-
वति । अतः कारणत्वमवहित्वं व्यापकत्वमित्यादिकमपि यत्परस्परपेक्षत्वादावान्तवत्त्वमवस्तु । यद्वा । यदुलभ्येत स भ्रमः सामान्यविशेषरूपत्वात्सम्भवत् । अन्योन्यायाथा-
यत् इति हेत्वन्तरम् । गुणगुणिति विशेषणविशेष्यव्याप्यव्यापकत्वादिरूपेण परस्परधीनसिद्धिकत्वात् तथाभूतसम्भवेति अतो यदावान्तवत्त्वमवस्तु ॥ २७ ॥ ननु

सत्यं ह्यवयवः श्रोक्तः सर्वावयविनामिह ॥ विनाथैन प्रतीयन् पटस्येवाङ्ग तन्मवः ॥ २६ ॥ यत्सामान्यविशेषाभ्यासुपलभ्येत स भ्रमः ॥ अन्यो-
न्यायाथात्सर्वमाद्यन्तवदवस्तु यत् ॥ २७ ॥ विकारः ख्यायमानोऽपि प्रत्यागात्मानमन्तरा ॥ न निरूप्योऽस्त्यगुरपि स्याञ्चेच्चित्तसम आत्मवत्
॥ २८ ॥ न हि सत्यस्य नानात्वमविद्वान्यदि मन्यते ॥ नानात्वं छिद्रयोर्यद्विज्ञेयतिषोर्वातयोस्विव ॥ २९ ॥ यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः
क्रियाभिर्व्यवहारवत्सु ॥ एवं वचोभिर्भगवानघोक्षजो व्याख्यायतं लौकिकवैदिकैर्जनैः ॥ ३० ॥

प्रपञ्चस्यापि प्रकाशमानत्वात्सवस्तत्वं किञ्च स्यात्तत्राह-विकार इति ॥ ख्यायमानो व्यवहियमाणः प्रकाशमानोऽपि विकारः कार्यभूतः प्रपञ्चः प्रत्यागात्मानमन्तरा प्रत्या-
त्मप्रकाशं विनाऽगुणमात्रोऽपि न निरूप्योऽस्ति चेत् यदि तं विनाऽपि स्वतन्त्रतया निरूप्यः स्यात्तर्हि सोऽपि चित्तसमः स्यात् चिद्रूपेणात्मना समः स्वप्रकाश एव भवेत् । तथा
सोऽप्यात्मवदेकरूप एव स्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥ कुत इत्यत आह-न हीति ॥ सत्यस्य परमार्थभूतस्य नानात्वं नास्त्येव । ननु सत्यस्याप्यात्मनो नानात्वमस्त्येवैतयाशङ्क्य स व्यव-
हारसृष्टाधिकृत एवेत्याहयदि अविद्वान् तत् नानात्वं मन्यते तर्हि तत् छिद्रयोस्विव घटाकाशमहाकाशयोस्विव न वास्तवम् अयं परिच्छेदापरिच्छेदबयोर्हृष्टान्तः तथा ज्योतिषोस्विव
आकाशजलस्थसूर्ययोस्वियुष्मधिकृतविकारसदसद्भावे दृष्टान्तः । वातयोर्वाह्यशरीरस्थवाय्वोरिविति क्रियाभेदे दृष्टान्तः ॥ २९ ॥ यथेति ॥ क्रियाभिस्तनद्रचनाभेदेव्यवहार-
मार्गेषु यथा हिरण्यमेव बहुधा कटककुण्डलादिरूपभेदैर्नृभिः समीयते प्रतीयते एवं लौकिकवैदिकैर्नृभिः समीयते प्रतीयते अहंकारोर्हितैर्जनैः व्याख्यायते ॥ ३० ॥

नन्वहङ्कारस्य स्वकारणभूतब्रह्मावराणसंभवात्कथं भेदव्यवहारहेतुत्वम् आवरणे वा स्वस्यापि प्रकाशासंभव इत्याशङ्क्याह—यथेति ॥ अर्करूपस्य एव भेदरूपेण परिणता वर्तन्ति “ आदित्याज्जायते वृष्टिः ” इति वचनात्प्रमाद अर्कप्रभवः अर्कणैव दर्शितः प्रकाशितश्च घनो मेघो यथाऋषभभूतार्कदर्शनप्रतिबन्धको भवति । एवमेवाहम् अहङ्कारोऽपि ब्रह्मणो गुणः कार्यभूतः तदीक्षितः तेनैव प्रकाशितश्च ब्रह्मांशकस्यात्मनो जीवस्यात्मबन्धनः ब्रह्मस्वरूपदर्शनप्रतिबन्धको भवति ॥ ३१ ॥ घन इति ॥ यथा च अर्कप्रभवः घनो यदा पवनेन विदीर्यते तदैव चक्षुःस्वरूपभूतं रविमीक्षते तथा यदैव जिज्ञासया विचारेण आत्मन उपाधिरावरकोऽहङ्कारो विनश्यति तर्हि तदा अनुस्मरेत् ब्रह्मैवाहमिति पश्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यदेति ॥ यदैवमुक्तप्रकारेण विवेकहेतिना ज्ञानशब्देण मायामयमहङ्करणरूपमात्मबन्धनम् आत्मावकं छित्त्वा अच्युतं परिपूर्णमात्मानमनुभवतीति तथाभूतः सन्नवतिष्ठते तदा अङ्ग हे रात्रन् तमात्यन्तिकं संभवं प्रलयमाहुः ॥ ३३ ॥ नित्यप्रलयमाह—नित्येति ॥ हे परन्तप एके केचित् सूक्ष्मज्ञा विवेकिनः सर्वभूतानां नित्यदा प्रतिक्षणमेवोत्पत्तिप्रलयौ संप्रचक्षते कथयन्ति ॥ ३४ ॥ तत्र हेतुमाह—कलिति ॥ कालरूपज्ञोत्तमसो योगेशु द्वियमाणस्य देहोदरिन्ददा दृश्यं यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो ह्यर्कौशाभूतस्य च चक्षुषस्तमः ॥ एवं त्वहं ब्रह्मगुणस्तदीक्षितो ब्रह्मांशकस्यात्मन आत्मबन्धनः ॥ ३१ ॥ एवमेव यदाऽर्कप्रभवो विदीर्यते चक्षुः स्वरूपं रविमीक्षते तदा ॥ यदा ब्रह्मकार उपाधिरात्मनो जिज्ञासया नश्यति तर्हानुस्मरेत् ॥ ३२ ॥ यदैवमेतेन विवेकहेतिना मायामयाहंकरणरूपबन्धनम् ॥ छित्त्वाऽच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते तमाहुरात्यन्तिकमङ्गं संप्लवम् ॥ ३३ ॥ नित्यदा तर्हभूतानां ब्रह्मादीनां परंतप ॥ उत्पत्तिप्रलयावैके सूक्ष्मज्ञाः संप्रचक्षते ॥ ३४ ॥ काल क्षोतोऽवेनाशु द्वियमाणस्य नित्यदा ॥ परिणामिनामवस्थारस्ता जन्मप्रलयेहेतवः ॥ ३५ ॥ अनाद्यन्तवताऽनेन कालेनेश्वरमूर्तिना ॥ अवस्था नैव दृश्यन्ते विद्यति ज्योतिषामिव ॥ ३६ ॥

माना या बाल्युवादिरूपास्ता एव नित्यदा जन्मप्रलययोर्हेतवः ज्ञापिकाः आत्मकावयवसंयोग एवोत्पत्तिः तद्विभाग एव विनाशः । तत्र प्रत्यवयवविना प्रत्यवयवेषु शुक्लज्ञाद्विपरमाणूनां संयोगविभागसंभवे वृद्धिहासाववस्थाभेदो न स्यात् । अतः प्रतिक्षणं परमाणुपर्यन्तं संयोगविभागवश्यमङ्गीकार्यावित्याशयः । तत्र दृष्टान्तमाह परिणामिनास्ति । यथा परिणामिनां नदीपवाहादपि उवाहादीनामुच्चनीचावस्थास्तज्ज्ञापिकास्तथेति देहः प्रतिक्षणं प्रवक्ष्मी प्रतिक्षणमवस्थाभेदवत्त्वात् प्रदीपवदित्यनुमानम् ॥ ३५ ॥ ननु यदि प्रतिक्षणमवस्थास्तार्हं कथं न दृश्यन्ते अतो हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्याह—अनादीति ॥ अनाद्यन्तवता आद्यन्तरहितेन ईश्वरमूर्तिना कालेन जायमाना अवस्था नैव दृश्यन्ते न लक्ष्यन्ते । आकाशे गच्छतां ज्योतिषां चन्द्रादीनां गमनावस्थाविशेषा यथा नैव लक्ष्यन्ते तद्वत् तथा च यथा तेषां प्रदेशान्तरभास्यन्थाऽनुपपत्त्या प्रतिक्षणं गमनावस्थाः कल्प्यन्ते तद्वदत्रापि बाल्यतारुण्यादिरक्षन्ते तन्मध्यवर्तिन्योऽवस्थाः कल्प्यन्त इति न हेतुरसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

नित्य इति ॥ स्फुटम् ॥ ३७ ॥ पुराणार्थमुपसंहरति—एता इति ॥ हे कुरुश्रेष्ठ जगद्धिधातुः अखिलसत्त्वघ्नः नारायणस्य एता लीलाविषयाः कथास्ते तुभ्यं समासतः कथिताः ।
कार्त्तयेन तु अजो ब्रह्माऽपि अभिधातुं नेशः ॥ ३८ ॥ संसारिति ॥ विविधं दुःखमेव द्रवो दावानलस्तेनादितस्य पीडितस्य अत एव दुस्तस्त्वात् संसार एव सिन्धुस्तमुत्ति-
तीर्षोः पुंसो भगवतः पुरुषोत्तमस्य या लीलास्तासां याः कथास्तासां यो रसस्तन्निषेवणमन्तरेण विनाऽन्यः पुस्तस्तरणसाधनं न भवेत् नास्ति । अतस्त्वात्कथाश्रवणमेव
यथाशक्ति निषेधम् ॥ ३९ ॥ पुराणेति ॥ एतां पुराणसंहिताम् अव्ययो नारायणः चतुर्मुखद्वारा नारदाय प्राह स्म । ब्रह्मणे इत्याध्याहार्यम् । नारायणो ब्रह्मणे प्राह
स्म । स च नारदायेति । स नारदः कृष्णद्वैपायनाय आह स्म ॥ ४० ॥ स इति ॥ स वै प्रसिद्धो बादरायणः प्रीतः सन् इमां भागवतीमिव वैदैः सम्मितां तुल्यां संहितां सत्वं
प्राहेति पूर्वोक्तव्ययः ॥ ४१ ॥ एतामिति ॥ हे कुरुश्रेष्ठ नैमिषालये नैमिषाण्यस्थाने तत्रापि दीर्घसप्तसाप्तायामसौ अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः पुरोवर्ती शौनकादिसिः संपृष्टः सूत
नित्यो नैमित्तिकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः ॥ आत्यन्तिकश्च कथितः कालस्य गतिरीदृशी ॥ ३७ ॥ एताः कुरुश्रेष्ठ जगद्धिधातुर्नारायणस्या-
खिलसत्त्वघ्नः ॥ लीलाकथास्ते कथिताः समासतः क्रात्स्न्येन नाजोऽप्यभिधातुमीशः ॥ ३८ ॥ संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नोऽन्यः सुबो
भगवतः पुरुषोत्तमस्य ॥ लीलाकथारसनिषेवणमन्तरेण पुंसो भवेद्विषिधदुःखद्वर्वाद्दितस्य ॥ ३९ ॥ पुराणसंहितामेतस्मिन्निषेवणशरणोऽव्ययः ॥
नारदाय पुरा प्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ॥ ४० ॥ स वै मह्यं महाराज भगवान्बादरायणः ॥ इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसंमिताम् ॥ ४१ ॥
एतां वक्ष्यत्यसौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषालये ॥ दीर्घसत्रे कुरुश्रेष्ठ संपृष्टः शौनकादिभिः ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अत्रात्रुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णं विश्वात्मा भगवान् हरिः ॥ यस्य प्रसादज्ञो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भवः ॥ १ ॥ त्वं तु
राजम्भरिष्येति पशुबुद्धिमिमां जहि ॥ न जातः प्राणभूतोऽद्य देहवत्त्वं न नह्यसि ॥ २ ॥

एतां वक्ष्यति ॥ ४२ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथकारिकाम् ॥ गङ्गासहायधृत्यै द्वादशस्य व्यथादिमाम् ॥ ४ ॥ पञ्चमे ब्रह्मोपदेशाद्ब्रह्मशक्तं भयम् ॥ न्यवारयन्मु-
निस्तत्र श्लोकाः साक्षाद्बोधयति ॥ उवाचेति वचस्त्वेकं श्लोकैस्तुल्या अनुष्टुभः ॥ ५ ॥ अत्रेति ॥ जातः कर्ता अजो ब्रह्माऽपि यस्य प्रसादजः प्रसादोऽत्र रजोवृत्तिर्षततो
जातः अतः परतन्त्रः तथा सर्वसंसारकर्ता रुद्रश्च यस्य क्रोधसमुद्भवः न तु स्वतन्त्रः स विश्वरथात्मा नियन्ता भगवान् हरिः । अत्र पुराणेऽभीक्ष्णमनुवर्ण्यते ॥ १ ॥ त्वमिति ॥
हे राजन् त्वं तु अहं मरिष्य इतीमां पशुबुद्धिं देहात्प्राविवेकरूपां जहियज । मरिष्य इति तद् सन्धिधार्यै । यथा देहः प्राणभूत एवाद्य जातो नह्यति च न चैवं त्वं पूर्व
नामूः न चाद्य जातोऽसि अतो न नह्यसि ॥ २ ॥

ननु बीजाङ्कुरवत् स्वस्मानुब्रूणेण स्वयमेव भवति " आत्मा वै पुत्रनामासि " इति श्रुतेः । ततः पुनरङ्कुरादीनामिव पौत्ररूपेणापि स्वयमेव वर्तते अतस्तेषु नश्यत्सु कथं न नङ्कुरामीति चेन्नत्रह—नेति ॥ त्वं भूत्वा पुत्रपौत्रादिरूपवान् बीजाङ्कुरवन्न भविष्यसि यस्माद्देहादेव्यतिरिक्तस्त्वं देहादेहे एव जायते न त्वात्मा । यथाऽग्नः काष्ठान्द्रव्यतिरिक्तः ॥ ३ ॥ स्वमे इति ॥ यथा स्वमे आत्मनः शिरश्छेदं पद्भ्यादि मरणदि च स्वयं पश्यति तथा जागणेऽपि देहस्यैव तत्पश्यति आत्मनस्तनु भ्रममात्रम् । यस्मादेवं ततः आत्मा अजः अमरश्च ॥ ४ ॥ घट इति ॥ यथा घटे भिन्ने सति तदन्तर्वर्त्यककाशः यथा पुरा घटोपाधेः पूर्वं यथा तथा आकाशः स्यात् । एवमातमज्ञानेन देहे मृते लीने सति जीवः पुनर्वह्न सप्त्यवते ॥५॥ मन इति ॥ मनः आत्मनः देहान् गुणान् कर्माणि च मृजति तच्च मनो मायां मृजति ततो मायाबुयाधिसमुदायाज्जीवश्च संसृतिर्भवति न स्वतः॥६॥ स्नेहेति सार्द्धम् ॥ यावत्स्नेहः तैलादि अधिष्ठानं पात्रं वार्त्तरगिरेतेषां संगम इत्येते प्रतीयते ततः तावत् दीपस्य ज्योतिषः दीपत्वं दीपज्वालाकारः परिणामः एवं देहकृतो न भविष्यसि भूत्वा त्वं पुत्रपौत्रादिरूपवान् ॥ बीजाङ्कुरवद्देहादेव्यतिरिक्तो यथाऽग्नः ॥ ३ ॥ स्वप्ने यथा शिरश्छेदं पञ्चत्याध्यात्मनः स्वप्नम् ॥ यस्मात्पश्यति देहस्य तत आत्मा ह्यजोऽमरः ॥ ४ ॥ घटे भिन्ने यथाऽऽकाशः स्याद्यथा पुरा ॥ एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म संपश्यते पुनः ॥ ५ ॥ मनः मृजति वै देहान् गुणान् कर्माणि चात्मनः ॥ तन्मनः मृजते माया ततो जीवस्य संसृतिः ॥ ६ ॥ स्नेहाधिष्ठानवर्त्यसंगयोगो यावद्दी- यते ॥ ततो दीपस्य दीपत्वमेवं देहकृतो भवः ॥ रजःसत्त्वतमोवृत्त्या जायतेऽथ विनश्यति ॥ ७ ॥ न तत्रात्मा स्वयंज्योतिर्यौ व्यक्ताव्यक्तयोः परः ॥ आकाश इव चाधारो ध्रुवोऽनन्तोपमस्ततः ॥८॥ एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवामृश प्रभो ॥ बुद्ध्यनुमानगर्भिण्या वसुदेवबुद्धिन्तया ॥ ९ ॥ चोदितो विप्रवाक्येन न त्वां धक्ष्यति तक्षकः ॥ मृत्यवो नोपधक्ष्यन्ति मृत्यूनां मृत्युमीश्वरम् ॥ १० ॥

देहावयवासातिबन्धन एव भवः । तत्र तैलस्थानीयं कर्म तदधिष्ठानस्थानीयं मनः वर्त्तस्थानीयो देहः अधिसंयोगस्थानीयश्चैतन्याध्यासः दीपस्थानीयः संसार इत्युक्तम् । अतो दीपवत्संसार एव रजआदियुगपुत्र्या जायते विनश्यति च ॥७॥ न त्वात्मा जायते नश्यति वा ज्योतिर्वत् इत्याह—नेति ॥ एवं संसारो जायते नश्यति । तत्र स्थितोऽग्न्यात्मा न जायते न च नश्यति । य आत्मा व्यक्तव्यक्तयोः स्थूलसूक्ष्मदेहयोः परः अन्यः स्वयंज्योतिः आकाश इव देहादेराधारः ध्रुवो विविकारः नास्त्यन्त उपमा च यस्य सोऽ- नन्तोपमः ततः व्याप्तः ॥ ८ ॥ एवमिति ॥ हे प्रभो वासुदेवबुद्धिन्तया युक्तस्त्वमनुमानगर्भिण्या बुद्ध्यधिप्रवर्तकत्वेन यदात्मनोऽनुमानं स एव गर्भस्तबुक्तबुद्ध्य आत्मना स्वयमेव आत्मस्थं देहादिसङ्घातस्थमात्मानम् आमुश विविच्य पश्येत्पर्यः । बुद्ध्यधीनि प्रवर्तकसापेक्षाणि जडत्वात् चक्रादिवदित्यावबुमानम् ॥ ९ ॥ चोदित इति ॥ विप्रवाक्येन चोदितस्तक्षकस्त्वां न धक्ष्यति किंतु देहेमेव यतः मृत्यवः मृत्युहेतवः कालादयो मृत्यूनां मृत्युमीश्वरं नोपधक्ष्यन्ति । अत आत्मना ईश्वरेणैकताप्राप्तं त्वां न

धक्ष्यन्तीत्याशयः ॥ १० ॥ अहमिति युगम् ॥ योऽहं स परं धाम सर्वार्थं ब्रह्मै यत् परं परमाश्रयं ब्रह्म तदहमेव । एवं निष्कले निरुपाधौ आत्मनि ब्रह्मणि आत्मानमाशय
 एकीकृत्य समीक्षन् । शना आर्षः । विषयुक्तैराननैः स्वपादे दशन्तं तक्षकं लेलिहानं सर्वं स्वशरीरं च विश्वं चाल्मनः पृथक् न द्रक्ष्यतीति तत्राहं ब्रह्मेति भावनया जीवस्य
 शोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माऽहमिति भावनया ब्रह्मणः परोक्ष्यानिवृत्तिर्भवतीति व्यवहारो दर्शितः ॥ ११ ॥ १२ ॥ एतदिति ॥ हे तात हे नृप आत्मा त्वं यथा विश्वात्मनो
 हरेऽर्थां लीलां पृष्टवान् तथैतत्ते तुभ्यं सर्वं मया कथितम् । भूयः किं श्रोतुमिच्छसि ॥ १३ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्वितार्थभक्तशिकाम् ॥ पञ्चमे गङ्गाप्रहायो द्वादशस्य
 हरेऽर्थां लीलां पृष्टवान् ॥ ५ ॥ षष्ठे परीक्षितो मोक्षः सर्पसत्रं तदाहतिः ॥ वेदत्रयविभागश्च श्लोकास्तत्राऽप्रहर्षितैः ॥ उवाचाऽकृष्णद्वयुना वषातिर्ननुभूतः ॥ ६ ॥ एतदिति ॥
 व्यासात्पत्न्येन निखिलात्मना भावात् तमेव पश्यति निरन्तरं ध्यायति इति तथा तेन अतः समेन मुनिना शुकेनाभिहितं कथितमेतत्पुराणं निशम्य । यद्वा । किं भूयः
 अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ॥ एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याशय निष्कले ॥ ११ ॥ दशन्तं तक्षकं पादे लेलिहानं विषान्नैः ॥ न
 द्रक्ष्यसि शरीरं च विश्वं च पृथगात्मनः ॥ १२ ॥ एतत्ते कथितं तात यथात्मा पृष्टवाच्य ॥ हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३ ॥
 इति श्रीभा० महा० द्वादशस्कन्धे प्रमाणलक्षणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ सूत उवाच ॥ एतद्विशम्य मुनिनाभिहितं परीक्षिद्व्यासात्पत्न्येन
 निखिलात्मदृशा समेन ॥ तत्पादपद्ममुपमृत्य नतेन मुग्धो बद्धाञ्जलिस्तमिदमाह स विष्णुरातः ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ सिद्धोऽस्म्यनुग्रहीतोऽ-
 स्मि भवता करुणात्मना ॥ श्रावितो यच्च मे साक्षादनादिनिधनो हरिः ॥ २ ॥ नात्यद्भुतमहं मन्ये महतामच्युतात्मनाम् ॥ अज्ञेषु तापतसेषु भूतेषु
 यद्भुतग्रहः ॥ ३ ॥ पुराणसंहितामेतामश्रौष्म भवतो वयम् ॥ यस्यां खलूत्तमश्लोको भगवाननुवर्ण्यते ॥ ४ ॥

श्रोतुमिच्छसीति वचनं निशम्य विष्णुना रातो दत्तः परीक्षित् नतेन नद्रेण मूर्ध्ना तस्य पादपद्ममुपमृत्य तत्पादौ शिरसि निधयेत्यर्थः । बद्धाञ्जलिः सन्निधं वक्ष्यमाणपाह स्स
 ॥ १ ॥ सिद्ध इति । अहं सिद्धः कृतार्थोऽस्मि करुणात्मना भवता अनुग्रहीतोऽस्मि यत् यस्मात् मे मह्यं त्वया अनादिनिधनो जगत्कारणभूतः साक्षात् हरीर्भवता श्रावितः ।
 चकारात् तस्यासिद्धार्थं च श्रावितम् ॥ २ ॥ नेति ॥ अच्युतः आत्स्यनि येषां महतापज्ञेषु तापतसेषु यः अनुग्रहस्तत्रत्यद्भुतम् आश्चर्यं न मन्ये स्वाभाविकत्वात् ॥ ३ ॥
 पुराणेति । वयमेतां पुराणसंहितां भवतः मुखात् अश्रौष्म श्रुतवन्तः । स्फुटमन्यत् । ननु श्रीशुकदेवेन इदं पुराणपत्र समापितं तर्हि कथं प्रथमस्कन्धस्य विशिष्टादशास्य च
 भागवतत्वम् । यज्ञस्य यथा प्रागुक्तप्रकटापयोगेपि यज्ञत्वमेव नाटकस्य प्राक्पश्चाद्गतयोः प्रस्तावनाशीर्विद्येयोरपि नाटकत्वमेव तथा प्रथमस्कन्धेऽप्यष्टादशयोगेपि
 भागवतत्वमिति ॥ ४ ॥

भवति ॥ हे भगवन् अहं तक्षकदिशो मृत्युकारणेभ्यो न विभेमि यतस्त्वया दर्शितमभयं भयरहितं निर्वाणं कैवल्यरूपं ब्रह्म प्रविष्टोऽस्मि । अनेनैव कृतार्थाऽपि स्पष्टीक-
 ताः ॥५॥ किं भूयः श्रोत्रमिच्छसीत्युक्तं तत्र न किञ्चिदिच्छामि किन्त्वनुज्ञामात्रं देहीत्याह—अनुजानीहीति ॥ हे ब्रह्मन् वाचमिति सर्वोन्द्रियोपलक्षणम् सर्वेन्द्रियाणि नियम्य
 युक्ताः कामाश्रयाः कामवासना यस्मात्तथाभूतं चेतः अधोक्षजे भगवति प्रवेश्य असूत्रं प्राणाच्च विमृजामि एतदर्थं मामनुज्ञां देहि ॥ ६ ॥ अज्ञानमिति ॥ भवता दर्शितं क्षेमं
 निर्भयं परं सर्वोत्तमं भावतः यदं स्वरूपं तस्य ज्ञानं विज्ञानं च साक्षात्कारात्सकं तन्निष्ठया मे अज्ञानं निरस्तं चकारात्तत्संस्कारश्च निरस्तः ॥७॥ इत्युक्त इति ॥ स्फुटम् ॥८॥
 परीक्षिषीति ॥ राजर्षिः परीक्षिदपि आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मनः आत्मनि प्रत्यक्षप्रकाशो समाधाय एकीकृत्य असन्दुसुः लीनप्राणस्तरुर्था परमात्मानं दध्यो ॥ ९ ॥

भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न विभेम्यहम् ॥ प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ ५ ॥ अनुजानीहि मां ब्रह्मन्वाचं यच्छाम्यधोक्षजे ॥
 सुक्तकामाश्रयं चेतः प्रवेश्य विमृजाम्यसूत्रं ॥ ६ ॥ अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ॥ भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदम् ॥ ७ ॥
 सूत्र उवाच ॥ इत्युक्तस्तमनुज्ञाप्य भगवान्वादारयणिः ॥ जगाम भिक्षुभिः साकं नरदेवेन पूजितः ॥ ८ ॥ परीक्षिदपि राजर्षिरात्मन्यात्मान-
 मात्मना ॥ समाधाय परं दध्यावस्पन्दसुर्यथा तरुः ॥ ९ ॥ प्राक्कले बहिध्यासीनो गङ्गाकूल उदङ्मुखः ॥ ब्रह्मभूतो महायोगी निःसङ्गश्छिन्नसं-
 जयः ॥१०॥ तक्षकः ग्रहितो विप्राः कुक्षेन द्विजसूनुना ॥ इत्युक्तमो नृपं गच्छन्ददर्शं पथि कश्यपम् ॥११॥ तं तपयित्वा द्रविणैर्वैतन्यं विप-
 हारिणम् ॥ द्विजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपोऽदशवृषम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहोऽहिगरलाग्निना ॥ बभूव भस्मसात्सद्यः पश्यतां सर्वदेहि-
 नाम् ॥१३॥ हाहाकारो महानसीदुवि खे दिक्षु सर्वतः ॥ विस्मिता ह्यभवन् सर्वे देवासुरनरादयः ॥१४॥ देवदुन्दुभयो नेदुर्गन्धर्वाप्सरसो जगुः ॥
 ववृषुः पुष्पवर्षाणि विबुधाः साधुवादिनः ॥१५॥ जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकभक्षितम् ॥ यथा जुहाव संकुद्धो नागान्मन्त्रे सह द्विजैः ॥१६॥
 प्राक्कले इति ॥ प्राक्कले प्राग्ने बहिषि देसं आसीनः । स्फुटमन्यत् ॥ १० ॥ तक्षक इति ॥ हे विप्राः कुक्षेन द्विजसूनुना प्रहितः प्रेषितस्तक्षकः नृपं हन्तुकामो गच्छन् पथि
 कश्यपं तन्नामानं बाल्यं दर्शय ॥ ११ ॥ तमिति ॥ तं विषचिकित्स्या परीक्षिदक्षणेन इत्यार्जनेय गच्छन्तं तत्र स्वलीढवदवृक्षस्य मर्मभूतस्य पुनःकुशादिक्रमेणेत्यपना-
 द्विहारिणं तदपेक्षितद्रविणैः संतर्प्य ततो निवर्त्य कामरूपः स तक्षकः द्विजरूपेण तिरोहितः सन्नागस्यापेक्षितरूपेण नृपमदरात् ॥ १२ ॥ बभेति त्रयम् ॥ स्पटम् ॥ १३ ॥
 गचकर्ष ॥ जुहावेत्येव वा च्छेदः ॥ १६ ॥

संप्रति ॥ मयेन संविशो व्याकुलस्तक्षकः इन्द्रं शरणं ययौ ॥ स्फुटं शेषम् ॥ १७ ॥ अपश्यन्निति ॥ पारोक्षितः परोक्षियुत्रः राजा तत्र तक्षकमभयम् दिवानुवाच । उरगाधमः तक्षकोऽत्र कस्मान्न दक्षेतेति ॥ १८ ॥ द्विजा ऊचुः—तमिति ॥ तेनेन्द्रेण संस्तम्भितोऽसौ सर्गः अद्यौ न पतति । स्फुटमन्यत् ॥ १९ ॥ पारोक्षित इति ॥ उदारधीः पारोक्षित इति द्विजवचः श्रुत्वा ऋत्विजः प्रति ग्राह स्व । हे विभाः सहेन्द्रः इन्द्रेण सहितः तक्षकः अग्नौ किमिति न पात्यते ॥ २० ॥ तदिति ॥ तद्राज्ञो इवः श्रुत्वा विभाः मले सहेन्द्रं तक्षकम् आजुहुदुः । हे तक्षक मरुत्वंता मरुत्पयता इन्द्रेण सह इहाग्नावाशु पतस्व । तदार्षः ॥ २१ ॥ इतीति ॥ इत्येवं ब्राह्मणैरुक्तेराक्षैः परुषवाक्यैः सविमानः सतक्ष-कथेन्द्रः स्थानात्यचलितः अतः संभ्रान्तमतिर्विभूत् ॥ २२ ॥ तमिति ॥ तमिन्द्रमम्बरात् आकाशालयन्तं विलोक्य आङ्घ्रिसः अङ्घ्रिसः पुत्रो बृहस्पती राजानं जनमेजयं सर्पसत्रे समिद्धाग्नौ दहमानान्महोरगात् ॥ दह्येन्द्रं भयसंविभ्रस्तक्षकः शरणं ययौ ॥ १७ ॥ अपश्यन्तक्षकं तत्र राजा पारोक्षितो द्विजात् ॥ उवाच तक्षकः कस्मान्न दहतोरगाधमः ॥ १८ ॥ तं गोपयति राजेन्द्र शक्रः शरणमागतम् ॥ तेन संस्तम्भितः सर्पस्तस्मात्प्राप्तौ पतत्यसौ ॥ १९ ॥ पारो-क्षित इति श्रुत्वा प्राहृत्विज उदारधीः ॥ सहेन्द्रस्तक्षको विप्रा नाम्नौ किमिति पात्यते ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा जुहुवुर्विभाः सहेन्द्रं तक्षकं मले ॥ तक्षकालु पतस्वेह सहेन्द्रेण मरुत्वंता ॥ २१ ॥ इति ब्रह्मादितक्षैः स्थानादिन्द्रः प्रचलितः ॥ बभूव संभ्रान्तमतिः सविमानः सतक्षकः ॥ २२ ॥ तं पतन्तं विमानेन सहतक्षकमम्बरात् ॥ विलोक्याङ्घ्रिसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः ॥ २३ ॥ नैष त्वया मनुष्येन्द्र वयमर्हति सर्पराट् ॥ अनेन पीतममृतमथ वा अजरामरः ॥ २४ ॥ जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वनैव कर्मणा ॥ राजंस्ततोऽन्यो नान्यस्य प्रदाता सुः दुःसयोः ॥ २५ ॥ सर्पचोरा-ग्निविद्युद्भयः क्षुद्रद्वयव्याध्यादिभिर्नृप ॥ पञ्चत्वमृच्छते जन्तुर्भुङ्क्ते आरब्धकर्म तत् ॥ २६ ॥ तस्मात्सत्रमिदं राजन् मस्थीयेताभिचारकम् ॥ सर्पा-अनागसो दुग्धा जनैर्दृष्टं हि भुज्यते ॥ २७ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्तः स तथेत्याह महर्षेभोन्यन्वचः ॥ सर्पसत्रादुपरतः पूजयामास वाक्पतितम् ॥ २८ ॥ प्राह स्व ॥ २३ ॥ नेति ॥ हे मनुष्येन्द्र एष सर्पराट् त्वया वधं नर्हति । यद्वा । सर्पेण तक्षकेण सह राजत इति सर्पराट् इन्द्रः । तत्र हेतुमाह । यतोऽनेनामृतं पीतम् अथ वै तस्मादेव न जीर्यत इत्यजरः स चात्तावमश्नेति तथाभूत इति ॥ २४ ॥ पितृशोकं तु मा कार्षीरित्याह—जीवितमिति ॥ जन्तोः स्वैवै कर्मणा जीवितं मरणं गतिः स्वर्गादि-प्राप्तिश्च भवति । हे राजन् ततः स्वकर्मणोऽन्योऽन्यस्य सुसुदुःखयोर्दाता नास्ति ॥ २५ ॥ संप्रति ॥ सर्पादिभिर्विदुर्दादिभिश्च यत् जन्तुः पञ्चत्वं मरणमृच्छति प्राप्नोति तदारब्ध-कर्मैव भुङ्क्ते ॥ २६ ॥ तस्मादिति ॥ यस्मादेवं तस्मादिदमाभिचारिकं हिंसाफलकं सत्रं संस्थीयत समाप्यताम् । सर्पा अपि अनागस एव दुग्धाः । हि यस्मान्जनैर्दृष्टं प्राचीन-कर्म भुज्यते अतः सर्पादृष्टभुज्यस्य तवापि नापराधः ॥ २७ ॥ इतीति ॥ वाक्पतिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

सैषेति ॥ अबाधया भगवत्कर्मा विना वाधितुमशक्यया यथा मायया अस्य विष्णोरत्सभूताः अंशरूपा एव प्राणिनो गुणवृत्तिभिः क्रोधादिभिर्भूतेषु प्राणिषु मुह्यन्ति बाध्य-
बाधकर्ता व्रजन्तीत्यर्थः । सैषा न लक्ष्यते इत्यलक्षणा अप्रतर्क्या विष्णोर्मेहामाया ॥ २९ ॥ न यत्रेति ॥ दम्भीति कण्टवानयं पुमानित्येवंभूतायां बुद्ध्यावसरुदुल्लिखयाना
या माया ब्रह्मविचारे क्रियमाणे आत्मवादिभिर्भयत्र विष्णौ अभया न विराजिता किन्तु भीतेव । स्वकार्यं मोहादिकमकुर्वती कथंचिद्वर्त्त इति प्रतिपादितेत्यर्थः । किंच
यत् यस्मिन् तदाश्रयः मायाश्रयः मायाकृतो विविधो विवादो वाग्व्यवहारो नास्ति विवादानां विशेषविषयत्वात् तस्य च विशेषात्तित्वात् । तथा संकल्पविकल्पा वृत्तयो
यस्य तन्मनोऽपि यत्र न प्रवर्त्तते संकल्पविकल्पानामपि विशेषविषयत्वात् । “ यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥ ” इति श्रुतेः ॥ ३० ॥ न यत्रेति ॥ तथा सृजता
कारकवर्णेण सह सृज्यं पुण्यपापात्सकं कर्म यत्र नास्ति तथोक्तयोः सृज्यब्रह्मैः परं साध्यं श्रेयःफलं च सुखदुःखादि यत्र नास्ति तथा त्रिभिः सत्त्वादिभिर्गुणैर्जगद्विधिर्बिर्वा
सैषा विष्णोर्मेहामायाऽबाध्ययाऽलक्षणा यथा ॥ सुब्रह्मन्त्यस्यैवात्मभूता भूतेषु गुणवृत्तिभिः ॥ २९ ॥ न यत्र दम्भीत्यभया विराजिता मायात्म-
वादेऽसकृदात्मवादिभिः ॥ न यद्विवादो विविधस्तदाश्रयो मनश्च संकल्पविकल्पवृत्तिमत् ॥ ३० ॥ न यत्र सृज्यं सृजतोभयोः परं श्रेयश्च जीवब्रह्मि-
भिरन्वितस्त्वहम् ॥ तदेतदुत्सादितवाध्यबाधकं निषिध्य चोर्मीन्विरमेत्स्वयं मुनिः ॥ ३१ ॥ परं पदं वैष्णवमामनन्ति तत् यन्नोति नेतीत्यतदुत्सि-
सृक्षवः ॥ विसृज्य दौरात्म्यमन्यसौहृदा हृदोपशुद्धावसितं समाहितैः ॥ ३२ ॥ त एतदधिगच्छन्ति विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ अहं ममेति दौर्जन्यं
न येषां देहगोहजम् ॥ ३३ ॥ अतिवादान्तिर्लक्षितं नावमन्येत कंचन ॥ न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥ नमो भगवते तस्मै

कृष्णायानुष्ठमेधसे ॥ यत्पादान्बुद्ध्यहं नान्सां हितामध्यगामिमाम् ॥ ३५ ॥

सृज्यसङ्घफलैर्वान्वितः जीवो जीवोपाधिकोऽहङ्कारश्च यत्र नास्ति । अत एव उत्सादितौ निरस्तौ बाध्यबाधकौ । भावयथानो निर्देशः । बाध्यत्वबाधकत्वे यांश्चरतेतद्व
परमात्मनः स्वरूपमित्यर्थः । अतः मुनिर्विवेकी स्वयमपि ऊर्मीन् अहङ्कारादीन्निषिद्धय त्यक्त्वा विरमेत् विशेषेण ऋडेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ परभिति ॥ अनन्यसौहृदाः नास्ति
आत्मनोऽन्यास्मिन् देहादौ सौहृदं ममताहन्तद्दि येषां ते अत एव नेति नेतीत्येवमतत् आत्मव्यतिरिक्तमुत्सिषुक्षवस्यज्जुमिच्छवो जनाः यत्पूर्वं निरूपितं तदेव परं सर्वत उत्कृष्टं
वैष्णवं पदं स्वरूपमामनन्ति वर्णयन्ति । तथा यत् समाहितैर्वशीकृतेदेहेन्द्रियान्तःकरणैर्मुमुक्षुभिः दौरात्म्यं देहाद्रावहंसमात्रं विसृज्य हृदा ध्यानेनोपगुह्यालिङ्गच व्यवसितं
निरन्तरं ध्येयतया गृहीतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ त एतदिति ॥ येषां देहजम् अहमिति गेहादिजं ममेति दौर्जन्यम् अभिमानो नास्ति त एव विष्णोर्यत्परं पदं तदेतदधिगच्छन्ति
॥ ३३ ॥ अतिवादानिति ॥ अतिवादान् निन्द्यावचनानि । स्फुटं शेषम् ॥ ३४ ॥ नम इति ॥ कृष्णाय व्यासाय अध्यगामधीतवानस्मि । स्फुटमन्यत् ॥ ३५ ॥

पैलेति ॥ हे सौम्य । फुटमन्यत् ॥ ३६ ॥ समाहितेति ॥ हे ब्रह्मन् समाहितात्मनः निश्चलचेतसः अतः परमोष्ठिनः सर्वोच्चमाधिकारानिष्ठस्य ब्रह्मणो हृदि आकाशतस्माच्चादः प्राणवाषोऽभूत् ॥ यः कर्णधुटपिधाने श्रोत्रवृत्तिरोषादस्मद्भिःपि विभाव्यते वितर्कयते ॥ ३७ ॥ यदिति ॥ हे ब्रह्मन् यस्य नारदशरोपासनया योगिनः इन्द्रमधिभूतं क्रिया अध्यात्मं कारकमधिदेवम् एवं त्रिधा आख्या यस्य तथाभूतम् आत्मनो मलं धृत्वा अपोह्य अपुनर्भवं मोक्षं यान्ति ॥ ३८ ॥ तत इति ॥ ततो नादात्त्रिवृत्त्वं त्रिमात्रः कण्ठो-
 ष्ठादिकिरुच्यर्माणस्याहारसमाह्वये वक्ष्यमाणोऽन्तर्भावो इति स्वाभिपादाः । ओंकारस्य अकारोकारमकारात्मकत्वात् इति त्वन्ये अभवत् । यः अव्यक्तः अस्पष्टः अज्ञवो जन्म यस्य सः अत एव स्वराद् स्वत एव हृदि प्रकाशमानः यत्तद्भगवतः परमात्मनो ब्रह्मणो लिङ्गं गणकम् ॥ यदिति क्लीबत्वं लिङ्गशब्दविशेषणत्वात् ॥ ३९ ॥ कोऽसौ परमात्मा तमाह—शृणोतीति ॥ यः परमात्मा सुप्तश्रोत्रे कर्णपिधानादिना श्रोत्रे अदृत्तिकेऽपि सति इमं स्फोटमव्यक्तं नादात्मकमोह्वारं शृणोति यश्चेत्परः शून्यहृक् शून्येऽपीन्द्रियवर्गे हृक् ज्ञानं यस्य तादृशोऽस्ति तथा हि सुप्तो यदा शब्दं श्रुत्वा प्रबुद्धय तेन तदा जीवः श्रोता लीनोन्द्रियत्वात् । अतो यः शब्दं श्रुत्वा प्रबोधयति स तदा परमात्मैव ।
 शौनक उवाच ॥ पैलादिभिव्यसिंश्रिष्यैर्वेदाचार्यैर्माहात्मभिः ॥ वेदाश्च कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याभिधेहि नः ॥ ३६ ॥ सूत उवाच ॥ समाहिता-
 त्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमोष्ठिनः ॥ हृद्याकाशादभुम्नादो वृत्तिरोषाद्भिभाव्यते ॥ ३७ ॥ यदुपासनया ब्रह्मन् योगिनो मलमात्मनः ॥ द्रव्यक्रियाकार-
 कार्ख्यं धृत्वा यान्यपुनर्भवंम् ॥ ३८ ॥ ततोऽभूत्त्रिवृद्भारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराद् ॥ यत्तलिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ३९ ॥ शृणोति
 य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यहृक् ॥ येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥ ४० ॥ स्वधाप्तो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ॥
 स सर्वमन्त्रोपनिषद्देवीजं सनातनम् ॥ ४१ ॥ तस्य ह्यासंज्ञो वर्णा अकाराद्या भृशुद्ग्रह ॥ धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ॥ ४२ ॥
 जीवस्तु करणधीनज्ञानत्वात् तदा श्रोता तदुपलब्धिस्तु तस्य परमात्मद्वारैव । तद्वत् ओह्वारं विधिनहि । येन ओह्वारेण नादरूपेण वाक् बृहती व्यज्यते यस्य च हृदयकाशे
 आत्मनः सकाशात् व्यक्तिः अभिव्यक्तिः ॥ ४० ॥ स्वेति ॥ स ओह्वारः स्वधाप्तः स्वश्रयस्य स्वकरणस्य परमात्मनो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः तथा सः सर्वमन्त्राणां
 देवतावाचकानामपि उपनिषद्ग्रहस्य सूक्ष्मं रूपमित्यर्थः । वेदानां बीजं बीजत्वेऽपि अविर्कितत्वात् सनातनं सैकहृक्म् ॥ ४१ ॥ वेदबीजत्वं दर्शयति—तस्य हीति ॥ हे भृशुद्ग्रह
 शौनक तस्य प्रणवस्याकाराद्यास्त्रयो वर्णा आसन् । यैरकारोकारमकारैः गुणाः सत्वादयः साहित्येषु प्रसिद्धाः शम्भुगुणा मातुर्यैःजःप्रसादा वा नामानि क्ययजुःसामानि ।
 सुवन्तलिङ्गन्ताव्ययश्रेष्वत्रिधा शब्दा वा । अर्था भूतुवःस्त्वर्लकाः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या वा वृत्तयो जाग्रदवाः अभिधा लक्षणा व्यञ्जना वा त्रयः त्रित्वसङ्ख्ययुक्ताः भावा
 धार्यन्ते तत्करणत्वात् । यथा वदन्बीजेनैव वदन्वृक्षो धार्यते तेन च स्कन्धशाखाफलदयः ॥ ४२ ॥

प्रणवादेदत्पत्नौ क्रमं दर्शयति-तत इति ॥ तनस्नेहो वर्णयः तन ओंकाराद्वा अन्तरथाः यरलवाः । ऊष्माणः शब्रमहाः । स्वरा अकाराद्याः । स्वराः कादयो भावसानाः ।
 ह्रस्वदीर्घप्लुताश्च आदिशब्दात् जिह्वामूलीयादयः । त एव लक्षणं स्वरुं यस्य तम् । अक्षराणां समासार्थं समाहारं भगवान् अत्रो ब्रह्मा असृजत् ॥ ४३ ॥ तेनेति ॥ तेनै-
 वक्षस्समुदायेन विभुर्ब्रह्मा चतुर्विधैश्चातुर्होत्रविवक्षया चत्वारो होत्रोपलक्षिता ऋत्विजश्चतुर्होतारसैरनुष्ठेयं होत्राध्वर्यवादिकं कर्म चातुर्होत्रं तद्विवक्षया सव्याहृतिकान् सो-
 ङ्कारांश्च चतुरो वेदानसृजदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४४ ॥ पुत्रानिति ॥ तांस्तु वेदान् स ब्रह्मा ब्रह्मकोविदान् वेदोच्चारणदौ निपुणान् ब्रह्मर्षिन् पुत्रान् सरीच्ययादीनाभ्यापयत् ।
 धर्मोपदेशारः ते सरीच्ययादयः स्वपुत्रेभ्यः कथययाक्रियः समादिशन् ॥ ४५ ॥ त इति ॥ एवं परम्परया चतुर्षु युगेषु प्रातस्ते वेदाः धृतव्रतैः तत्तच्छिष्यैः तेषां तेषां शिष्यै-
 महर्षिर्द्विर्भारदौ व्यस्ताः विमक्ताः द्वापरादौ द्वापरमादिर्यस्य तदन्त्यांशलक्षणस्य कालस्य तस्मिन् द्वापरान्ते वेदविभागापसिद्धेः । शन्तुसुसकृते व्यासाद्यारभामिद्धेत्वेति ग्राहु-

ततोऽक्षरसमासायमसृजद्भगवानजः ॥ अन्तस्थोपस्वरस्यैतस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥ ४३ ॥ तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्विधैर्दत्तैर्विभुः ॥ सव्याह-
 तिकान्सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥ ४४ ॥ पुत्रानभ्यापयत्तान्तु ब्रह्मर्षीन्ब्रह्मकोविदान् ॥ ते तु धर्मोपदेशारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥ ४५ ॥ ते
 परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ॥ चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥ ४६ ॥ क्षीणयुषः क्षीणसत्त्वान्दुर्भेद्यन्वीर्य कालतः ॥ वे-
 दान्ब्रह्मर्षयो व्यस्यन् हृदिस्थाच्युतनोदिताः ॥ ४७ ॥ अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवँल्लोकभावनः ॥ ब्रह्मेशाखैलौकपालैर्यचितो धर्मेशुतयो ॥ ४८ ॥
 पराशरस्तत्पत्न्यामंशोऽकलया विभुः ॥ अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥ ४९ ॥ ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीतुङ्गत्य वर्गशः ॥ चतस्रः
 संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥ ५० ॥

॥ ४६ ॥ क्षीणिति ॥ जनात् कालतो युगे यदृत्तादथमतः क्षीणयुषः अल्पयुष्कान् क्षीणसत्त्वान् धैर्यबलाद्दिहीनात् दुर्मेधात् मन्दमनीत् । असेजसाव आर्षः । वक्ष्य-
 हृदिस्थेनाच्युतेन चोदिताः ब्रह्मर्षयो वेदान् ब्रह्मस्यन् व्यास्यन् विभक्तवन्तः । आडाभाव आर्षः । विभागे नाम अपारोपयथ्तुर्धो वेदराशिभ्य उद्धृत्य संहिताबालण-
 करणेन भवचर्त्तम् ॥ ४७ ॥ सामान्यतो वेदविभागागमुक्त्वाऽज मन्वन्तरे विशेषतो निरूपयितुमाह-अस्मिन्निति युगम् ॥ हे ब्रह्मन् हे महाभाग ब्रह्मेशाखैलौकपालैर्धर्मेशुतयो याचित-
 लोकभावनः विभुर्भगवान् अस्मिन् वैश्वन्तरे मन्वन्तरे अंशो माया तस्याः अंशः सत्त्वं तस्य कलया व्यासरूपेण अंशेनावतीर्णः सन् वेदं चतुर्विधं चक्रे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 चातुर्विध्यमाह यद्वा ननु ब्रह्मणैव चत्वारो वेदाः मथममेव कृतास्तत्कथमुच्यते चतुर्विधं वेदं चक्रे इति तत्राह-ऋगिति ॥ ऋगादिमन्त्राणां राशीन् वर्गशस्तत्पकरणमेदैश्च
 तस्य ऋगादिसंहिताश्चक्रे । यथानेकविधमणिरारोर्मणिगणाः हरिकम्बरागादयो विविच्योद्धियन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ५० ॥

तासामिति ॥ हे ब्रह्मन् स महामतिः विशुः व्यासः चतुरः शिष्यान् पैलादिनुपाहूय तासां संहितां मध्ये एकैकां संहितामेकैकस्मै शिष्याय ददौ ॥५१॥ पैलायेति ॥ ऋक्स-
मुदायरूपत्वाद्बृचाख्यायां नितरां प्रष्टेपेण गद्यमानत्वान्निगदाख्यम् । स्तुतमन्यत् ॥ ५२ ॥ सात्रामिति ॥ सात्रां संबन्धिनीं छन्दःसु गयिमानत्वाच्छन्दोगाख्यां संहिताम् ।
स्तुतमन्यत् ॥ ५३ ॥ ऋग्वेदविभागमाह-पैल इति त्रयम् ॥ पैलो मुनिः स्वां संहितां द्वेषा विमज्य इन्द्रप्रमितये बाष्कलाय च ऊचे । हे भार्गव स बाष्कलोऽपि स्वकां
संहितां चतुर्धा व्यस्य बोध्यादित्यश्रुतुर्भ्यः शिष्येभ्य आह स्म । आत्मवाच इन्द्रप्रमितये स्वां संहितां स्मृतुं कविं माण्डुक्यमृषिभ्यपयामास । स्तुतमन्यत् ॥ ५४ ॥
॥ ५५ ॥ ५६ ॥ शाकल्य इति ॥ तत्सुतो माण्डुक्यस्य सुतः शाकल्यः स्वां संहितां पञ्चधा व्यस्य वात्स्यादिसु पञ्चसु शिष्येषु अथात् तानध्यापयामास ॥ ५७ ॥ जातू-

तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ॥ एकैकां संहितां ब्रह्मन्नैकैकस्मै ददौ विमुः ॥५१॥ पैलाय संहितामाद्यां बहृचाख्यामुवाच ह ॥ वैशं-
पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥ ५२ ॥ सात्रां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् ॥ अथर्षाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥ ५३ ॥
पैलः स्वां संहितामूच इन्द्रप्रमितये मुनिः ॥ बाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥ ५४ ॥ चतुर्धा व्यस्य बोध्याय यज्ञव-
ल्क्याय भार्गवं ॥ पराशरायामिन्ने इन्द्रप्रमितये मुनिः ॥ ५५ ॥ अध्यापयत्संहितां स्वां माण्डुक्यमृषिं कविम् ॥ तस्य शिष्यो देवमित्रः
सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् ॥ ५६ ॥ शाकल्यस्तत्सुतस्तां तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् ॥ वात्स्यमुद्गूशालीयगोखल्यमिशिरैष्वधात् ॥५७॥ जातू-
कर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ॥ बलाकपैजवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥ बाष्कलिः प्रतिशास्त्राभ्यो वालखिल्याख्यसंहि-
ताम् ॥ चक्रे बालाय निर्भज्य काशारश्चैव तां दधुः ॥ ५९ ॥ बहूचाः संहिता हेता एभिर्ब्रह्मर्षिर्भृताः ॥ श्रुत्वैतच्छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमु-
च्यते ॥ ६० ॥ वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ॥ यज्ञैरुद्ब्रह्महत्याहःक्षणं स्वगुरोर्ब्रतम् ॥ ६१ ॥

कर्ण्य इति ॥ तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः जातूकर्ण्यश्च स्वसंहितां त्रेधा विमज्य चतुर्थं वैदिकाद्यर्थव्याख्यानरूपं निरुक्तं च कृत्वा सनिरुक्तां स्वसंहितां बलाकदिभ्यश्रुतुभ्यो
ददौ ॥५८॥ बाष्कलिरिति ॥ बाष्कलिः पूर्वैकस्य बाष्कलस्य पुत्रः प्रतिशास्त्राभ्य उक्तसर्वशास्त्राभ्य उद्धृत्य वालखिल्याख्यां संहितां चक्रे । बालयन्यादयन्नयः शिष्यास्तां
दधुः अधीतवन्तः ॥ ५९ ॥ बहूचा इति ॥ एता बहूचाख्याः ऋग्वेदसंहिताः एभिर्ब्रह्मर्षिभिः पैलादिर्भृताः एतच्छन्दसाम् एतेषां छन्दसां व्यासं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते
॥६०॥ यजुर्वेदेतिरिगियासासोत्पित्रस्तावमाह-वैशम्पायनशिष्या इत्यादिना ॥ वैशम्पायनस्य शिष्याः चरकसंज्ञाः अध्वर्यवः यजुर्वेदविदः अभवन् । गुरुणा कृतं ब्रह्महत्या-
रूपमहः पापं क्षपयतीति तथा तत्स्मुरोस्तुहेयं व्रतं यत् यस्मात् गुरुभक्त्या स्वयं चेरुस्तस्मात्त्राणत्वात्का इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

याज्ञवल्क्य इति ॥ याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्यो वैश्यापयनशिष्यः अहो भगवन् अल्पसाराणां तुच्छसामर्थ्यानामेषां शिष्याणां बहूनां चरितेन व्रतेन कियत्फलम् । अतः शीघ्रं
 ब्रह्महत्याहंक्षणं सुदुश्चरं नतमहमेक एव चरिष्यामित्याह स्म ॥ ६२ ॥ इतीति ॥ इत्येवमुक्तः अतः कृषितो गुरुरपि यतो विनीतानप्येनानल्पमात्रं वदमि अनः विषाणा-
 मवमन्वा अवज्ञाकर्त्रा शिष्येण त्वया अलं न किमपि प्रयोजनमतो यदधीतं तदाशु त्यज इतो याहि गच्छेत्याह स्म ॥ ६३ ॥ देवेति ॥ मोऽपि देवानसुतो याज्ञवल्क्यः यजुषां
 गणं छर्दित्वा उर्द्वर्यं ततः स्थानाद्गतः । अथानन्तरं मुनयस्ताञ्च यजुर्गणान् ददशुः ॥ ६४ ॥ यजूर्णीति ॥ मुनयश्च तल्लोलुपतया यजुःषु अतिलुभतया छर्दितस्यादानं विप्रहृये-
 णानुचितं भवा तिनिराः पक्षिशिशोषा भूत्वा यजूष्याददुर्गुहीनवन्तः । तदभाव आर्षः । अन एव सुपेशलाः अतिस्त्र्याः यजुःशाखाः तैत्तिरीया इति यस्मिन्ना आसन् । बहुवचनं
 त्ववान्तरपेदिविक्षया ॥ ६५ ॥ कवमाद्यन्दिनादिशाखाप्रसङ्गमाह—याज्ञवल्क्य इत्यादिना ॥ हे ब्रह्मन् ततः तदनन्तरं गुरोर्वैश्यापयनस्य व्यासेन विभज्याबुक्त्याद् अवि-
 याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् कियत् ॥ चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥ ६२ ॥ इत्युक्तो गुरुरप्याह कृषितो याज्ञवल्क्य इत्याह त्वया ॥
 विप्रावमन्वा शिष्येण मदीतं त्यजाश्चिति ॥ ६३ ॥ देवरातसुतः सोऽपि च्छर्दित्वा यजुषां गणम् ॥ ततो गतोऽथ मुनयो ददशुस्तास्यजुर्गणान्
 ॥ ६४ ॥ यजूर्पि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाऽऽददुः ॥ तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥ ६५ ॥ याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मच्छन्दस्य-
 धिगवेषयन् ॥ गुरोर्विद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीधरम् ॥ ६६ ॥ याज्ञवल्क्य उवाच ॥ ॐ नमो भगवते आदित्यायाखिलजगतामात्मस्वरूपेण
 कालस्वरूपेण चतुर्विधभूतनिकायानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि चाकाश इवोपाधिनाऽव्यवधीयमानो भगवानेक एव क्षण-
 त्वनिमेषाववोपचितसंत्सरणेनापामादानविसर्गोभ्यामिमां लोकयात्रामनुवहति ॥ ६७ ॥ यदु ह वाव विबुधर्षभ सवितरदस्तपत्यनुसवन्म-
 हरहरास्त्राविविधिनोपतिष्ठमानानामखिलदुरितवृजिनवीजावभर्जन भगवतः समभिधीमहि तपनमण्डलम् ॥ ६८ ॥

वमानानि तेनानभिगतानि अधि अधिकानि गवेषयन् युग्यमाणः याज्ञवल्क्यः ऋगदिवेदानामीश्वरसकं सूपतस्थे सम्यक् तुष्टाव ॥ ६६ ॥ तत्र गायत्रीप्रथमपादार्थमनुवर्णयन्
 स्तौति— ॐ नम इति ॥ यो भगवान् भवानेक एव ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां जरायुजादिभेदेन चतुर्विधानां भूतनिकायानामखिलजगतामन्तर्हृदयेष्व्यात्मस्वरूपेण अन्तर्यामिरूपेण
 बहिरपि क्षणलबादयो रेऽव्यवधासैरुपचिता ये संवत्सरास्तेषां गणेन कालस्वरूपेण वर्तमानस्तथाऽप्याकाशा इव देहाद्रुपाधिना अव्यवधीयमानः अनच्छाब्दमानः रश्मिभिरपा-
 मादानं शोषणं विसर्गश्च वृष्टिस्ताऽप्यामिमां दृश्यमानां लोकयात्रां वृनिमन्वहति तस्मै तुभ्यं भगवत आदित्याय नमः ॥ ६७ ॥ गायत्रीद्वितीयपादार्थमनुवर्णयन् स्तौति—यदिति ॥
 यदु हेति प्रसिद्धियोक्तो नियातसमुदायः । ध्येयत्वं सूचयन् बहुधा संबोधयति । हे विबुधर्षभ हे सवितः हे अहरहः प्रतिदिनमनुसवनं त्रिसंध्यमात्राविविधना वैदिकमार्गेण

उपतिष्ठानानां स्तुतिप्रकारादिना भजतां जनानां यान्यसिद्धानि दुरितानि तत्फलानि वृजिनानि दुःखानि वीजं प्रपकारणमज्ञानं च तेषामवर्जनं विवाशः ह तान् यदो भगवत्तत्त्वं मण्डलं तपति तत्समीपमिह सिन्धुगामिमुल्येन ध्यायेमत्यन्वयः ॥ ६८ ॥ अथ गायत्रीतृतीयपादाद्यनुवर्णयन् सौति—य इहेति ॥ इह लोके यो भवान् स्थिरचरनिकराणां स्थावरजङ्गमसमूहानां निजनिकेतनानां स्वशरीरभूतानां जीवानामात्मनो जडान् मनइन्द्रियाणगणान् स्वयमालैवान्तर्यामी सन् प्रचोदयति प्रवर्तयति ॥ ६९ ॥ तृतीयपादेषु मण्डलस्थपरतया व्याचक्षाणः सौति—य एवेति ॥ य एव परमकारुणिको भवान् अतिकरालघनो योऽन्धकारसंज्ञोऽजगरशहस्तेन गिलितमत एव प्रुतकमिव विचेतनं निःश्रमिमिं लोकमवलोक्य निजानुकम्पया ईक्षया दृढवैव उथाप्याहरहदुसवनं विसन्ध्यं स्वधर्मार्थं यदात्मनः परमात्मनः अवस्थानसुपासनं तरिमन् प्रवर्तयति । यश्च तत्र तत्र स्थाने आशापालैर्विद्यालै इन्द्रकणादिभिः कमलकेशयुक्तैस्तजुल्यैवाञ्जलिभिरुपहृतार्हणः दत्तार्थः अक्षिपनिविवासाधूनां दुराचाराणां गणवरत्न-

य इह वाव स्थिरचरनिकराणां निजनिकेतनानां मनइन्द्रियासुगणनानात्मनः स्वयमात्मान्तर्यामी प्रचोदयति ॥ ६९ ॥ य एवमं लोकमतिकरालघ-
नान्धकारसंज्ञाजगरशहगिलितं मृतकमिव विचेतनमवलोक्यानुकम्पया परमकारुणिक ईक्षयैवोत्थाप्याहरहदुसवनं श्रेयसि स्वधर्मार्थान्यात्मव-
स्थाने प्रवर्तयत्यवनिपतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नदति ॥ परित आशापालैस्तत्र तत्र कमलकोशाञ्जलिभिरुपहृतार्हणः ॥ ७० ॥ अथ ह भगवंस्तव
चरणनलिनयुगलं त्रिभुवनगुरुभिर्वन्दितमहमयातयामयजुःकाम उपसर्गामीति ॥ ७१ ॥ सूत उवाच ॥ एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो
हरिः ॥ यजुष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ॥ ७२ ॥ यजुभिरकरोच्छावा दश पञ्चशतैर्विसुः ॥ जगुहुर्वाजसन्धस्ताः काण्वमाध्यादिनादुयः
॥ ७३ ॥ जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुनिः ॥ सुतन्वांस्तु तत्सुतस्ताभ्यामैकैकां ग्राहं संहिताम् ॥ ७४ ॥

दिभयमुदीरयन्नुत्पादयन् परितोऽदति ॥ ७० ॥ अथेति ॥ यत एवंभूतस्त्वमथात एव हे भगवन् तस्य तव त्रिभुवनगुरुभिरञ्जलिभिर्वन्दितं चरणनलिनयुगलमयातयामानि
यजुषि तत्कामोऽहमुपसर्गामि भजामीति । इतिशब्दः स्तुतिसमाप्तियुक्तः ॥ ७१ ॥ एवमिति ॥ एवं स्तुतः प्रसादितः स भगवान् हरिः रविः । ऋट्मन्यद ॥ ७२ ॥ यजुर्भिर-
ति । विभुयर्हवन्क्यः शतैर्यरिसितैर्यजुषिर्दिशं पञ्च च शाखा अकरोत् । स तैरिति पाठे स विभुसैः सूर्यदैर्यजुषिरित्यर्थः । रविणाऽथहणेन वाजेभ्यः केमेभ्यः वाजेन जेमे-
न संन्यस्तास्त्यकाः शाखाः । यद्वा । वाजेभ्यः सत्यङ् नयन्तीति वाजसर्नासंज्ञाः ताः शाखाः काण्वादयो जगुहुः अधीतवन्तः ॥ ७३ ॥ सामशाखाविभागमाह—जैमिनेरिति ॥
सामगस्य जैमिनेः सुपन्तुर्नाम मुनिस्तनय आस । तत्सुतः सुमन्तुसुतः सुतन्वान् नाम आस । जैमिनिः स्ववेदं द्वेषा विभक्त्य ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्यामैकैकां संहितां ग्राह स ॥ ७४ ॥

सुकर्मैति ॥ हे द्विजाः । द्विज इति पाठे सुकर्मविशेषणम् । सुकर्मा चापि तच्छिष्यः जैमिनिशिष्यः स च महान् महाबुद्धिमान् अतरनननस्मात् सामवेदतरोः सकारात्
साम्नां सहस्रं संहिताभेदं चक्रे । सामवेदतरोः सामवेदतरसंबन्धी तच्छिष्यो महान् अन्येभ्य उत्कटोऽसूत् ॥ ७५ ॥ हिरण्येति ॥ कौशल्यः कौशलदेशोद्भवः हिरण्यनामः
पौष्यश्च एतौ द्वौ सुकर्मणः शिष्यौ तं संहिताभेदं जगृहतुः । तथाऽन्योऽपि ब्रह्मविनमः आवन्त्यो नाम तस्यैव शिष्यः सोऽपि तं जग्राह ॥ ७६ ॥ उदीच्या इति ॥ पौष्य-
ज्यावन्ययोश्चकारात् हिरण्यनामस्यापि पञ्चशतानि शिष्या आसन् । ते तावतीः शाखा यथायथं जगृहुः । तादुदीच्यान् सतः कांश्चित्थाव्यांश्च पञ्चशत इत्यर्थः । यथोक्तं
वैष्णवे । “ उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः । हिरण्यनामानावत्यः संहिता वैद्मिजोत्तमैः ॥ गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः शच्यन्तासगाः । ” इति । यद्वा ।
हिरण्यनामस्य पञ्चशतानि शिष्या उदीच्या आसन् । पौष्यज्यावन्ययोरपि तावन्त एव शिष्याः तांस्तु प्राच्यसामगान् प्रचक्षते । ते च तावतीः शाखा जगृहुः
सुकर्मो चापि तच्छिष्यः सामवेदतरमहान् ॥ सहस्रं संहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो द्विजः ॥ ७५ ॥ हिरण्यनामः कौशल्यः पौष्यश्च सुकर्मणः ॥
शिष्यौ जगृहतुश्चान्य आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ७६ ॥ उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन् पञ्च शतानि च ॥ पौष्यज्यावन्ययोरपि तांश्च
प्राच्यान् प्रचक्षते ॥ ७७ ॥ लौगाक्षिमोद्गलिः कुल्यः कुर्शादः कुक्षिरैव च ॥ पौष्यजिज्ञिष्या जगृहुः संहितास्ते ज्ञतं ज्ञातम् ॥ ७८ ॥ इत्येते
हिरण्यनामस्य चतुर्विंशतिसंहिताः ॥ शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवन्त्य आत्मवान् ॥ ७९ ॥ इति श्रीभागवते बृहदारण्ये ब्राह्मणस्य
वेदशाखाप्रणयनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ सूत उवाच ॥ अथर्ववित्सुमन्तुश्च शिष्यमध्यापयत्स्वकाम् ॥ संहितां सोऽपि पथ्याय वेददर्शाय चोत्त-
वान् ॥ १ ॥ शौक्लायनिर्ब्रह्मबलिर्मौदोपः पिप्पलायनिः ॥ वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानथो शृणु ॥ मुकुदः शुनको ब्रह्मन् जाबलिश्चाप्यथर्वमन्वितार्थ-
॥ ७७ ॥ लौगाक्षिरिति । लौगाक्ष्यादयः अन्येऽपि पञ्च पौष्यजिज्ञिष्याः आसन् । ते च शतं शतं संहिता जगृहुः ॥ ७८ ॥ कृत इति ॥ कृतसंज्ञकोऽन्योऽपि हिरण्यनामस्य
शिष्यः चतुर्विंशतिसंहिताः स्वशिष्यस्य ऊचे । शेषाः अन्याः अपि याः प्रसिद्धाः शास्त्रात्ता आत्मवान् आवन्त्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे ॥ ७९ ॥ इति श्रीकृष्णसोपार्थमन्वितार्थ-
यकाशिकात् ॥ गङ्गासहायः षष्ठेऽस्मिन् द्वादशस्य व्याघादिनाम् ॥ ६ ॥ सप्तमेऽथर्वभागाश्च पुराणलक्षणादि च ॥ फलं भागवतश्रुत्याः श्लोकाः सार्द्धेषुवाहवः ॥ तौर्वयोऽस्तुभो-
ऽप्यत्रोवाचैत्येकं वचः स्मृतम् ॥ ७ ॥ अथर्वविभागमाह—अथर्वविति । अथर्ववित्सुमन्तुः स्वकां स्वकीयां संहितां स्वशिष्यं कवच्यमानामध्यापयामास । सोऽपि शिष्यो-
ऽपि तां द्विधा विभज्य पथ्याय वेददर्शाय च उक्तवान् । तदुक्तं वैष्णवे । “ अथर्ववेदं सुमतिः सुमन्तुरमितद्धृतिः । शिष्यमध्यापयामास कवचं सोऽपि तं द्विधा ॥ कृत्वा तु
वेददर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान् । ” इति ॥ १ ॥ शौक्लायनिरिति सार्द्धम् ॥ हे ब्रह्मन् वेददर्शस्य अथर्ववेदवित् शौक्लायनिरित्यादयश्चत्वारः शिष्याः । अथ पथ्यस्य शिष्यान्

शृणु । ते च कुमुदादयः त्रयः । अयं भावः । वेददर्शणयोः स्वस्वसंहितां स्वस्वशिष्यसङ्ख्यया त्रिमल्य तानध्यापयामासतुरिति ॥२॥ बभूवुरिति ॥ अथाङ्गिरसः शुनकस्य वंसः शिष्यः तथा सैन्धवायनश्चेति । शुनकोऽपि स्वसंहितां द्विधा विभज्य ताभ्यां ददौ इति भावः । तथा पेरेऽपि सावर्ण्याबाः सैन्धवायनदीनां शिष्याः अथर्ववेद आसन् ॥ ३ ॥ आबधब्धप्रहायानह—नक्षत्रेति ॥ नक्षत्रकल्पः शान्तिः शान्तिकल्पः कश्यपाङ्गिरसादयश्चेति नक्षत्रकल्पादि कल्पादिकर्तृत्वान्चयात्रा व्यवहारः । एते सुमन्त्वाबाः आथर्व-णाचार्याः शाखाविभागो वेदप्रवर्तकाः आसन् । अथ हे मुने पौराणिकात् शृणु ॥ ४ ॥ त्रय्यारुणिरिति ॥ व्यासशिष्यात् प्रथमं व्यासः षट् संहिताः कृत्वा मत्सिने रोमहर्षणाय यादात् । अनन्तरं च व्यासशिष्यात् मत्सिपुत्रादेते त्रय्यारुणादयः एकैकां संहितामधीयन्त अधैयत । आडसावज्ञानावापौ । एतेषां षणां शिष्योऽहमन्तस्ताः सर्वा एव समधीतवान् ॥ ६ ॥ कश्यप इति ॥ कश्यपोऽहमुश्रुत्वाः सावर्णिरिति त्रयः रामशिष्योऽकृतव्रणश्च चत्वारो वयं व्यासशिष्यात् चतस्रो वभुः शिष्योऽथाङ्गिरसः सैन्धवायन एव च ॥ अधीयतां संहिते द्वे सावर्ण्यावास्तथाऽपरे ॥ ३ ॥ नक्षत्रकल्पः ज्ञान्तिश्च कश्यपाङ्गिरसादयः ॥ एते आथर्वणचार्याः शृणु पौराणिकान्छुने ॥ ४ ॥ त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णैरकृतव्रणः ॥ वैशम्पायनहारीतौ षड् पौराणिका इमे ॥ ५ ॥ अधीयन्त व्यासशिष्यात्संहितां मत्सिपुत्रेण ॥ एकैकामहमेतेषां शिष्यः सर्वाः समध्यगाम् ॥६॥ कश्यपोऽहं च सावर्णी रामशिष्योऽकृतव्रणः ॥ अधीमहि व्यासशिष्यात्तस्रो मूलसंहिताः ॥ ७ ॥ पुराणलक्षणं ब्रह्मन् ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितम् ॥ शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य वेदशास्त्रानुसारतः ॥ ८ ॥ सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्ती रक्षान्तराणि च ॥ वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ॥ ९ ॥ दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ॥ केचि-त्पञ्चविधं ब्रह्मन्महदल्पव्यवस्थया ॥ १० ॥

मूलसंहिता अधीमहि । मूलयुक्त्या संहिताबाहुल्यं सूचितम् ॥ ७ ॥ पुराणेति ॥ हे ब्रह्मन् ब्रह्मर्षिभिर्निर्दिष्टानुसारतः निरूपितं पुराणलक्षणं बुद्धिमाश्रित्य सावधानो भूत्वा शृणुष्व । तर्काः ॥ ८ ॥ सर्ग इति ॥ अस्य विश्वस्य अत्र सर्गो विसर्गश्च वृत्तिः स्थानं रक्षा पोषणम् । अन्तराणि मन्वन्तराणि । वंशो वंशानुचरितमिति च इयम् ईशानुक्त्याः संस्थानिरोधः अनैवात्पङ्कलयरूपा मुक्तिरप्युक्ता । हेतुशब्देन जीवाश्रयवासनाशब्दवाच्या । हेतुशब्देन जीवाश्रयवासनाशब्दवाच्या । इत्येते गृहीताः इति । अत्र सर्गो विसर्गश्चेत्यादिद्वितीयस्कन्धानु-सारेण ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ दशभिरिति ॥ दशभिर्लक्षणैर्युक्तं तत्पुराणं पुराणविदो महापुराणं विदुः । हे ब्रह्मन् केचित्तु पञ्चविधं पुराणलक्षणमाहुः । “ सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥” इति तच्च महदल्पं च पुराणमिति । व्यवस्थयेति । यत्र दशापि लक्षणानि पृथक् निरूप्यन्ते तन्महापुराणम् । यत्र त्वयेषां पञ्चस्वैवान्तर्भावस्य विवक्षा तदल्पपुराणमिति व्यवस्थया ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १० ॥

सर्गादिस्वरूपं निरूपयति—अव्याकृतेत्यादिना ॥ अव्याकृतस्य प्रधानस्य गुणानां क्षोभात् यो महान् महत्त्वं तस्मात् यस्मिन्नुत्तमोऽहङ्कारस्तस्मात् भूतसूक्ष्माणं शब्दा-
दितन्मात्राणामिन्द्रियाणां च तदर्थानां स्थूलानां पृथिव्यादिमहाभूतानां तदेवतानां संभवः च कारणसृष्टिः सर्गः उच्यते ॥ ११ ॥ पुरुषेति ॥ पुरुषेण परमेश्वरेणानुगृहीतानामाहि-
तसृष्टिसामर्थ्यानामतेषां महदादीनां वासनामयः पूर्वकर्मसदसद्वासनाप्रधानः योऽयं समाहारः सङ्घातकार्यभूतश्चराचरशरीरात्मकः समष्टिव्यष्टिजीवोपाश्रिक्तः बीजाद्विजिभिव-
प्रवाहापन्नः स विसर्ग उच्यते । ऊतयः कर्मवासना इति पूर्वं लक्षिता या ऊतिः साऽत्र विसर्ग एवान्तर्भाविता ॥ १२ ॥ पूर्वीकं स्थानं पालनमेवात्र वृत्तिशब्देनोच्यते तां व्याचष्टे—
वृत्तिरिति ॥ चरणां भूतानां सामान्यतः अचराणि व्रीहिकालादीनि चकारात् चराणि गोमहादिषुषादीनि च जीविकासाधनं वृत्तिरित्युच्यते । तत्रापि नृणां स्वेन स्वभावेन
कामात् तथा चोदनया शान्नाद्विद्यनुसारेण वा कृता जीविका वृत्तिर्भवति । तेषां चराणामाश्रयः सर्वेव पृथ्वीति वृत्तिप्रसङ्ग एव भूगोलचक्रं पञ्चमस्कन्धे निरूपितम् ॥ १३ ॥

अव्याकृतगुणक्षोभान्महत्स्त्रिवृतेऽहमः ॥ भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां संभवः सर्ग उच्यते ॥ ११ ॥ पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ॥ विसर्गोऽयं
समाहारो बीजाद्विजं चराचरम् ॥ १२ ॥ वृत्तिर्भूतानि भूतानां चराणामचराणि च ॥ कृता स्वेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयापि वा ॥ १३ ॥
रक्षाऽच्युतावतारेहा विश्वस्यानु युगे युगे ॥ तिर्यङ्मत्यर्षिदिवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीद्विषः ॥ १४ ॥ मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः ॥ ऋषयोऽ-
शावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते ॥ १५ ॥ राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशकैकालिकोऽन्वयः ॥ वंश्यानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये ॥ १६ ॥ नैमित्तिकः
प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः ॥ संस्थेति कविभिः प्रोक्ता चतुर्धाऽस्य स्वभावतः ॥ १७ ॥ हेतुर्जैवोऽस्य सर्गोद्देशविद्याकर्मकारकः ॥ यं
वानुशीयं प्राहुरव्याकृतसुतापरे ॥ १८ ॥

रक्षेति युगम् ॥ युगे युगे तिर्यङ्मत्यर्षिदिवेषु येऽच्युतावतारस्तेषां या इहा लीला सा विश्वस्य रक्षोच्यते । यैरवतारैः इति उपसर्जनभूतस्याप्यवतारस्य एरादर्थः प्रकरणव्यात्
त्रयीद्विषो केवितरोधिनः असुराः हन्यन् इति अनो दुष्टनिग्रहात् स्वसक्तक्षणेन रक्षेत्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । अजामिलादीनिममकानां रक्षापि रक्षोच्यते । एतुरित्यादिषड-
विधं मन्वन्तसमुच्यते । एते मन्वादयः षड्गर्गः स्वस्याधिकारे यदा प्रवर्तन्ते स कालः मन्वन्तरमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ राज्ञामिति ॥ ब्रह्मणः सकृशात्प्रसूतिसंभवा-
तेषां शुद्धानां राज्ञां यकैकालिकोऽन्वयः स वंश इत्युच्यते । तेषां मध्ये ये वंशधराः राज्यवंशादिनिवहकारस्तेषां वृत्तं वंश्यानुचरितमुच्यते । एतद्वयमपि पूर्ववैशिकथायामन्तर्मा-
वितम् ॥ १६ ॥ नैमित्तिक इति ॥ स्वभावतः मायातः निष्पन्नस्य कालकर्मगुणार्थानित्वात् अस्य विश्वस्य यो नैमित्तिकदिचतुर्द्धा लयः । यद्वा । मायातो यश्चतुर्धा लय इति
स संस्थेति कविभिः प्रोक्तः ॥ १७ ॥ हेतुरिति ॥ यः अविद्यया मोहितः कर्मकारकः कर्मकर्ता तत्कर्मप्रयुक्तत्वात्स जीव एवास्य विश्वस्य सर्गोद्देशितुः । बन्धुशयी निमित्तमिति

केचिद् । अव्याकृतमित्यपरे । तत्राह । कर्मकर्तृवादेव चैतन्यथाधान्यविक्षया यं जीवमनुशयिणमाहुः । अनुशयः अमुकफलकर्मविशेषसद्धानुशयी इत त्वर्थ । अपरे तु उपाधिधान्यविक्षया सृष्टेः पूर्वं नामरूपयविरोधाच्छक्तिरहितत्वात् यमव्याकृतमाहुः ॥ १८ ॥ व्यतिरेकेति ॥ जाग्रदादिष्ववस्थासु जीवतया वर्तन् इति जीववृत्तगो विश्व-
तैजसमाह्वानेषु वृत्तिषु मायासयेषु अविद्याकल्पितेषु यस्य साक्षितया कारणतया चान्ययः समाध्यादौ च व्यतिक्रमत्तत्पृथक्तया स्वहोणेनस्थानं च तद्ब्रह्म संसारप्रतीतिवा-
धयोरोधिष्ठानमविधूतम् अथाश्रय उच्यते । यद्वा । जाग्रदादिष्ववस्थासु तथा मायासयेषु सर्वेषु पदार्थेषु यस्य हेतुतयाऽन्वयः तेभ्यः व्यतिरेकश्चेति ॥ १९ ॥ पदार्थेष्वि-
ति ॥ रूपनामसु स्वरूपानामस्तु पदार्थेषु कार्येषु घटादिषु सन्धानं कारणं इयं महदादि यथा युतमयुतं तद्व्यतिकेपणावस्थितं च एवं बीजं गर्भाधानमादिगर्भतं पञ्चनासरणमने-
च यामां तामु देहावस्थान्यव्यधिष्ठानत्वेन साक्षित्वेन कारणत्वेन च युतमयुतं च यद्ब्रह्म तदप्राथयः ॥ २० ॥ दशमस्य विशुद्धयर्थं दशनामिह लक्षणासिनि गृह्युक्तं तदाह-
व्यतिरेकान्वयो यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥ मायासयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वप्याश्रयः ॥ १९ ॥ पदार्थेषु यथा द्रव्यं सन्मात्रं रूपनामसु ॥ बीजादि-
पञ्चतान्नासु द्रवस्थासु युतायुतम् ॥ २० ॥ विरमेत यदा चित्तं हित्वा वृत्तित्रयं स्वयम् ॥ योगेन वा तदात्म्यानं वेदेज्ञाया निवर्तते ॥ २१ ॥ एवं लक्षण-
लक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः ॥ सुनयोऽष्टादश ग्राहः शुद्धकानि महान्ति च ॥ २२ ॥ ब्राह्मं पाद्वं वैष्णवं च शैवं लैङ्गं सगारुडम् ॥ नारदीयं
भागवतमात्रेयं स्कान्दसंज्ञितम् ॥ २३ ॥ भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं सवामनम् ॥ वाराहं मात्स्यं कौर्मं च ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिपट् ॥ २४ ॥
ब्रह्मनिदं समाख्यातं शास्त्राप्रणयनं मुनेः ॥ ज्ञिष्यज्ञिष्यप्रज्ञिष्याणां ब्रह्मतेजोविवर्धनम् ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ शौनक उवाच ॥ सुत जीव चिरं साधो वदु नो वदतां वर ॥ तमस्यपारे भ्रमतां नृणां त्वं पारदर्शनं ॥ १ ॥
विरमेतेति ॥ वाशब्दः एवकारार्थे । यदैव सर्गादीनां मायायत्वानुसन्धानेन चामेदेवादेरिव स्वयमेव चित्तं विरमेत निश्चलं भवति अथवा इहैवानुष्ठितेन योगेन देहहृत्योदात्तव-
चित्तं विरमेत । तद्वार्षः । तदा विक्षेपाभावादविवाया निवृत्तेरयमात्म्यानं वेदं तं ज्ञात्वा वृत्तित्रयं जाग्रदाद्यवस्थात्रयं हित्वा स्वयमेवेहायाः संसाररूपाया निवर्तते ॥ २१ ॥
एवमिति ॥ एवं त्रिविधैलक्षणैर्लक्ष्याणि । स्फुटमन्यत् ॥ २२ ॥ ब्राह्मिणिति युगम् ॥ निषट् अष्टादश । स्फुटमन्यत् ॥ २३ ॥ इति श्रीब्रह्म श्रवणादिपराणां
ब्रह्मतेजोविवर्धनमिदं मुनेर्व्यासस्य तच्छिष्यादितानाम् । कर्षीरे षष्ठी । शास्त्राप्रणयनं संहिताप्रवचनं मया समाख्यातम् ॥ २५ ॥ इति श्रीऋण्यमेवार्थमन्विताथप्रकाशिकायाम् ॥
सप्तमे गङ्गासहायो द्वादशस्य व्यथारिसाम् ॥ ७ ॥ मार्कण्डेयस्याहमे तु तपः कामाद्यजेयता ॥ नरनारायणस्तोत्रं तत्र श्लोका नर्विषयः ॥ उवाचत्रितैयं साह्यः मतबीर्णा-
अनुष्टुभः ॥ ८ ॥ पुराणविभागमसङ्गेन मार्कण्डेयं स वामनमिति श्रुत्वा स्फुटलेश्वरस्य पुराणकर्तुर्मर्कण्डेयस्य स्मृत्या चरितं षट्माह-मूर्तेति ॥ हे सूत हे मायो हे वदतांवर त्वं

चिरञ्जीव यतः अपारे तमसि संसारे भ्रमतां वृणां त्वमेव पारदर्शनः तन्निवर्तकः अतो नोऽस्माकं यच्छुश्रूषितं तद्दद ॥ १ ॥ आहुरिति ॥ मृकण्डतनयमृषिं मार्कण्डेयं जना-
 श्चिरायुषमाहुः । येन कल्पान्तेन प्रलयेनेदं जगत् शस्तं तस्मिन् कल्पान्ते य उर्वरितः अवशिष्टः एतत्कथं घटत इत्येकः प्रश्नः ॥ २ ॥ प्रलयभावाद्येतन्न घटत इत्याह—स
 वै इति ॥ भार्गवर्षभः सः आस्मिन्नेव कल्पे तत्राप्यस्मत्कुल एवोत्पन्नः तत्रास्मिन् कल्पे नु प्राकृतिको नैमित्तिको वा कोऽपि भूतानां सप्तद्वयः प्रलयो नैव जायते न जानः ॥ ३ ॥
 एक इति ॥ एक एवाण्वे प्रलयार्णवे भ्राम्यन् वटपत्रुटे शयानं पुरुषं पुरुषाकारसेकमद्भुतं तोकं बालं च दर्शयत्यपि माहुस्तदपि कथं जातमिति शेषः ॥ ४ ॥ एष इति ॥ हे सूत
 हे महायोगिन् एष तदवशेषोदिविषयको नोऽस्माकं भूयात् महासंशयो वर्तते । यतः संशयात् कौतूहलं श्रवणोत्सुक्यं च वर्तते न केवलं त्वं महायोगी किन्तु पुराणेष्वपि
 ज्ञातृत्वेन संसतः अतस्त्वमस्संशयं छिन्धि ॥ ५ ॥ प्रश्न इति ॥ हे महर्षे त्वया कृतोऽयं प्रश्नः लोकस्य भ्रममाहन्तीति तथाभूतः । यत्र तव प्रश्नसमाधाने कलिमलापहा

आहुश्चिरायुषमृषिं मृकण्डतनयं जनाः ॥ यः कल्पान्ते उर्वरितो येन शस्तमिदं जगत् ॥ २ ॥ स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन् भार्गवर्षभः ॥
 न वाऽधुनापि भूतानां संख्यः कोऽपि जायते ॥ ३ ॥ एक एवाण्वे भ्राम्यन्द्दर्शं पुरुषं किल ॥ वटपत्रुटे तोकं शयानं त्वेकमद्भुतम् ॥ ४ ॥
 एष नः संशयो भूयात् सूत कौतूहलं यतः ॥ तं नश्छिन्धि महायोगिन् पुराणेष्वपि संसतः ॥ ५ ॥ सूत उवाच ॥ प्रश्नस्त्वया महर्षेऽयं कृतो
 लोकभ्रमापहः ॥ नारायणकथा यत्र गीता कलिमलापहा ॥ ६ ॥ प्राप्तद्विजातिसंस्कारो मार्कण्डेयः पितुः क्रमात् ॥ छन्दांस्यधीत्य धर्मेण तपः-
 स्वाध्यायसंयुतः ॥ ७ ॥ बृहद्रथधरः शान्तो जटिलो वल्कलाम्बरः ॥ विभ्रत्कमण्डलुं दण्डमुपवीतं समेखलम् ॥ ८ ॥ कृष्णाजिनं साक्षसूत्रं
 कुशोश्च नियमर्द्धये ॥ अश्रयैर्गुरुविप्रात्मस्वर्चयन् संधयोर्हरिम् ॥ ९ ॥ सायं प्रातः स गुरवे भैक्षमाहृत्य वाग्यतः ॥ बुभुजे गुर्वनुज्ञातः सद्भ्रमो
 चेदुपोषितः ॥ १० ॥ एवं तपः स्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतम् ॥ आराधयन् हृषीकेशं जिग्ये मृत्युं सुदुर्जेयम् ॥ ११ ॥

नारायणस्य कथा गीता शिष्यतीति ॥ ६ ॥ प्राप्तेति ॥ मार्कण्डेयः क्रमात् गर्भाधानदिसंस्कारक्रमात् पितुः सकशात्प्रातो द्विजातिसंस्कार उपनयनाख्यो येन सः धर्मेण
 शास्त्रोक्तिविधिना छन्दसि वेदानधीत्य तपसा स्वोचितधर्मेण स्वाध्यायेन वेदाध्ययनेन च संयुतोऽभूत् ॥ ७ ॥ बृहदिति त्रिकम् ॥ नियमस्य धर्मस्य ऋद्धये बृहद्वत्तपरः
 नैष्ठिकब्रह्मचर्यधरः शान्तः जटिलो वल्कलाम्बरः कमण्डलुं दण्डं समेखलमुपवीतं च अक्षसूत्रं माला तस्सहितं कृष्णाजिनं कुशोश्च विभ्रत्सायं प्रातश्चेति सन्ध्ययोः अन्न-
 कादिषु पञ्चसु हरिमर्चयन् भैक्षमाहृत्य गुरवे समर्प्य तेनानुज्ञातश्चेत्तर्हि वाग्यतो भौती सकृदेकवारं बुभुजे । नोचेदनुज्ञातश्चेदुपोषितोऽभूत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ एवमिति ॥
 जिग्ये जिगाय तर्षः । शेषं स्पष्टम् ॥ ११ ॥

ब्रह्मेति ॥ ये परे श्रेष्ठाः ब्रह्मावास्तथा नृदेवार्दानि तेन मृत्युजयेनातिविस्मिता आसन् एकशेषे पुंस्त्वर्षाम् ॥ १२ ॥ इत्यमिति ॥ इत्थं तपःस्वाध्यायसंयमैः बृहद्भूतधरः योगी
 नितेश्रियः ध्वस्ताः क्लेशा रागादयो यस्य तेनान्तरात्मना प्रत्याहृतेन मनसा अयोक्षेत्रं परमात्मानं भगवन्तं दध्यौ ॥ १३ ॥ तस्येति ॥ योगिनस्तस्य एवं महायोगेन एकाश्रेण
 चिन्तं परमात्मनि युञ्जते मन्वन्तरषड्दत्सको महात् कालो व्यतीयाय व्यतिक्रान्तोऽसूत् ॥ १४ ॥ एतदिति ॥ हे ब्रह्मन् अस्मिन् सप्तमे मन्वन्तर एतत्तस्य तपश्चरणं पुरन्दरो
 ज्ञात्वा तपसा भक्तदं श्रद्धी प्यतीति विशङ्कितस्तस्य तपसो विधातनं कर्तुमारोहे ॥ १५ ॥ गन्धर्वेति ॥ तदा मुरये मुनिं भ्रंशयितुं गन्धर्वादिषु प्रेषयामास । रजसस्तोक्रमतिप्रियमपत्यं
 लोपोत्सवं मदश्च तौ च प्रेषयामास ॥ १६ ॥ ते इति ॥ स्फुटम् ॥ १७ ॥ तदाश्रमेति चिन्तम् ॥ पुण्यं पुण्यैर्दुर्मैलतामिश्राञ्चितं पूजितं पुण्यद्विजानासृषिणा कुलशार्कीर्णं पुण्या
 ब्रह्मा भृशुर्भवां दशो ब्रह्मपुत्राश्च ये परे ॥ नृदेवपितृभूतानि तेनासन्नतिविस्मिताः ॥ १२ ॥ इत्थं बृहद्भूतधरस्तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ दध्यावयो-
 क्षं योगी ध्वस्तक्लेशान्तरात्मना ॥ १३ ॥ तस्यैवं युञ्जतेऽश्रितं महायोगेन योगिनः ॥ व्यतीयाय महात् कालो मन्वन्तरषड्दत्सकः ॥ १४ ॥
 एतत्पुरन्दरो ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन्कालान्तरे ॥ तपोविशङ्कितो ब्रह्मत्रारोभे तद्विद्यानम् ॥ १५ ॥ गन्धर्वोप्सरसः कामं वसन्तमलयानिलौ ॥ मुनये
 प्रेषयामास रजस्तोक्रमदौ तदा ॥ १६ ॥ ते वै तदाश्रमं जग्युर्हिमाद्रैः पार्थे उत्तरं ॥ पुष्यमग्ना नदी यत्र चिन्नाल्या च शिला विभो ॥ १७ ॥
 तदाश्रमपदं पुण्यं पुण्यदुमलताञ्चितम् ॥ पुण्यद्विजकुलशार्कीर्णं पुण्यामलजलाक्षयम् ॥ १८ ॥ मत्तभ्रगरसङ्गीतं मत्तकोकिलशूजितम् ॥ मत्त-
 बर्हिन्ददोपं मत्तद्विजकुलकुलम् ॥ १९ ॥ वायुः प्रविष्ट आदाय हिमानिर्झरीकरान् ॥ सुमनोभिः परिप्यक्तो वषादुत्तभयन् स्मरम् ॥ २० ॥
 उदबच्चन्द्रनिशावकत्रः प्रवालस्तवकालिभिः ॥ गोपिन्दुमलताजालैस्तत्रासीत्कुसुमाकरः ॥ २१ ॥ अन्वीयमानो गन्धर्वैर्वीतवादित्रयूथकैः ॥ अह-
 इयतात्तचापेषुः स्वःस्त्रीयूथपतिः स्मरः ॥ २२ ॥

अत्यमला जलशया यस्मिन् मत्तभ्रमरणां सङ्गीतं यस्मिन् मत्तकोकिलानां कूजितं यस्मिन् मत्तवर्हिण एव नटास्तेषामटोपः सङ्गमो यस्मिन् मत्तद्विजान पक्षिणां कलैरकुलं
 व्यासम् एवंभूतं तदाश्रमपदं प्रविष्टो वायुर्पल्लयानिलः स्मरमुत्तन्मयनृद्विपियन् ववौ प्रससार । तत्र वृक्षेषु प्रवेशान्मान्यं हिमनिर्झरीकणादानात् शैत्यं पुष्यपरिष्वङ्गात् सौगन्ध्यं
 चोक्तम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ उदबदिति ॥ उदबन्धन्वो यस्मिन् तद्विशावक्रं रजनीपुत्रं यस्य सः प्रवालस्तवकानामालयः श्रेण्यो षेषु तैः गुप्यन्ति विष्टैः संछिप्यन्तीति
 गोपाः । यद्वा । गाः किरणान् पिबन्ति गोभ्यः किरणेभ्यः पान्ति वा गोपाः दुमाः लताश्च तेषां जालैः समूहैश्च सह तत्र कुसुमाकरः आसीत् आविर्भूव ॥ २१ ॥ अन्विति ।
 तदा गीतवादित्रयूथिकैः गायकादिसमुदायिभिः । मत्वर्थीयपठन् । गन्धर्वैरन्वीयमानः तथा स्वःस्त्रियोऽप्सरसस्तासां यूयस्य पतिः आत्तं चापमिषुश्च येन स स्मरश्च नत्रादृश्यत ।

यद्वा । अदृश्यत मुनिमनसि स्वयमेव किञ्चिदन्वभूयतेति । व्यकम्पयन्निति प्रबोधाहिति धर्षितोऽतियशिमवासादवगम्यते ॥ २२ ॥ ह्रस्वेति ॥ शक्रकिङ्कराः अग्निं हुत्वा उपसीतं मीलितान्शं दुरार्षमभिभक्षितुमाक्यं मूर्त्तिमन्तमलमिवासीतं तं ददशुः ॥ २३ ॥ ननुतुरिति ॥ स्फुटशु ॥ २४ ॥ संदश इति ॥ शोषणमोहनसंशीयनतापनोन्मादनारुग्यानि पञ्च मुखानि यस्य तदन्नं कामः धनुषि सन्दधे तदैव मधुर्यसन्तः रजस्तोको लेभः । पुंस्त्वमर्षम् । अन्ये च ये इन्द्रभृत्याः ते सर्वे तस्य मनो व्यक्रमयन् अशोभयन् ॥ २५ ॥ क्रीडन्त्या इति युगम् ॥ क्रीडन्त्याः पुञ्जिकस्थलीनामाप्सरस्तस्याः स्तनगौरवाङ्गुशमुद्दिशमध्यायाः केयोयो विंशसिताः सजो यस्यास्तस्याः रुन्दुकमनुसुत्येनस्ततो भ्रमस्त्यौ दृष्टी यस्याश्चलन्त्याः अत एव त्रुटिता मेखला यस्मिस्तसूक्ष्मं वासो क्वं वायुव्याजहार ॥ २६ ॥ ७ ॥ विसमर्जेति ॥ तदा तं मुनिं स्वेन जिनं मत्वा स्मरः बाणं विसमर्ज । सर्वं

हुत्वाऽग्निं समुपासीतं ददशुः शक्रकिंकराः ॥ मीलितान्शं दुरार्षं मूर्त्तिमन्तमिवानलम् ॥ २३ ॥ ननुतुरस्तस्य पुरतः स्त्रियोऽथो गायका जगुः ॥ मृदूद्वीणापणवैर्वाद्यं चक्रुर्मनोरमम् ॥ २४ ॥ संदधेऽन्नं स्वधनुषि कामः पञ्चमुखं तदा ॥ मधुर्मेनो रजस्तोक इन्द्रभृत्या व्यक्रमयन् ॥ २५ ॥ क्रीडन्त्याः पुञ्जिकस्थल्याः कन्दुकैः स्तनगौरवात् ॥ भृशपुद्दिशमध्यायाः केशविंशसितस्रजः ॥ २६ ॥ इतस्ततो भ्रमदृष्टेऽश्चलन्त्या अनु कन्दुकम् ॥ वायुर्जहार तद्रासः सूक्ष्मं त्रुटितमेखलम् ॥ २७ ॥ विसमर्जं तदा बाणं मत्वा तं स्वजितं स्मरः ॥ सर्वं तत्राभवन्नोघमर्नाशस्य यथोद्यमः ॥ २८ ॥ त इत्थमपकुर्वन्तो मुनेस्तत्तेजसा मुने ॥ दृढमाना निववृत्तुः प्रबोधाह्निमिवाभेकाः ॥ २९ ॥ इतीन्द्रनुचरैर्ब्रह्मन्चरिषितोऽपि महासुनिः ॥ यन्नागादहमो भावं न तच्चित्रं महत्सु हि ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा निस्तेजसं कामं सगणं भगवान् स्वराट् ॥ श्रुत्वाऽनुभावं ब्रह्मर्षेर्विस्मयं समगात्परम् ॥ ३१ ॥ तस्यैवं युञ्जतश्चित्तं तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ अनुग्रहायाविरासीन्नरारायणो हरिः ॥ ३२ ॥

तेषां कर्म तत्र तस्मिन् मोषं व्यर्थमभवत् । यथा अनारास्य भाग्यहीनस्योद्यमो व्यर्थो भवति तद्वत् ॥ २८ ॥ ते इति ॥ हे मुने तस्यैवमपकुर्वन्तः शनिकूलमाचरन्तस्तस्य मुनेल्लेजसा दृढमानाले कामादयः न जानीमहे । अब किं भविष्यतीति श्रुतिः निववृत्तुः । तदन्नाव आर्षः । यथार्थकाः अहिं सर्प प्रबोध्य ततो निवर्तन्ते तद्वदिति । अत्राहिदृष्टान्तेन प्रथमं किञ्चिदुद्भूतं कामं प्रति क्रोधोऽसूत् पश्चाद्विषेकेन कामक्रोधयोरुपशमः कृत इति निश्चयते ॥ २९ ॥ इतीति ॥ हे ब्रह्मन् इत्येवमिन्द्रानुचरैर्धर्षितोऽपि महासुनिः यदहमोऽहङ्कारस्य भावं क्रोधमोहादिविकारं नागाच्चेदच्छिद महत्सु चित्रं न भवति ॥ ३० ॥ दृष्ट्वाति ॥ भगवान् स्वराट् इन्द्रः सगणं कामं निस्तेजसं परिम्लानवदनं दृष्ट्वा तथा ब्रह्मर्षैर्कण्ठेयस्य प्रसापं च श्रुत्वा परं भृशं विस्मयमागात् ॥ ३१ ॥ तस्येति ॥ एवं तपआद्यैः चित्तं युञ्जतस्तस्यानुग्रहाय नरनारायणरूपो हरिः आविरासीत् ॥ ३२ ॥

ताविति त्रिकम् ॥ शुक्लकृष्णौ नरः शुक्लः नारायणः कृष्णः नवकञ्जलोचनौ चतुर्भुजौ रौरवं कृष्णाजिनं वल्कलं च ते अम्बरे योस्तौ पवित्रे कुशनिमित्ते प्राण्योर्योस्तौ त्रिवृत्रिगुणं नवतन्तुकमिति वा त्रिवृद्धहिः पवमानमित्यादौ नवके प्रयोगदर्शनादिति उपवीतकं कण्ठदुग्धम् ऋजुभवक्रं वैणवं दण्डं पद्माक्षानां पद्मबीजानां मालाम् उत जन्तुभा-
र्जनम् पिपीलिकाशकादिजन्तुनामनोदकं वन्नं वेदं दग्धमुष्टिं वेदशास्त्रं वा दधानौ साक्षात्तप एव रूपं मूर्त्तिरनयोरस्तीति तथासूतौ तपनडिद्धर्णं दीप्यमानविद्युत्संकाशं यत्वि-
शङ्करोचितेन युक्तमिति शेषः । तादृक्तेजोयुक्तमूर्त्तिभ्यां तपोमयत्वेन प्रकाशमानावित्यर्थः । प्रांशू उग्रतौ विबुधपैषैः ब्रह्मादिभिरचितौ वै प्रसिद्धे भगवतो रूपे नरगाराय-
णावृषी दृष्ट्वा उत्थाय उच्चैर्महता आदरेण दण्डवत्प्रतिनेन अङ्गेन नाम ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स इति ॥ तयोः सन्दर्शनेन य आनन्दस्तेन निर्द्वैता उपशान्ता आत्मनिन्द्रि-
याशया देहेन्द्रियमनसि यस्य सः हृद्यानि पुलकितानि रोमाणि यस्य सः मुनिस्तापुदोक्षितुमपि न सेहे नशक्नोत् ॥ ३६ ॥ उत्थायेति ॥ प्राञ्जलिः प्रह्वो नम्रः औत्सुक्यात्
तौ शुक्लकृष्णौ नवकञ्जलोचनौ चतुर्भुजौ रौरववल्कलाम्बरो ॥ पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत्कण्ठदुग्धं दण्डमृजुं च वैणवम् ॥ ३३ ॥ पद्मा-
क्षमालभुतं जन्तुमार्जनं वेदं च साक्षात्तप एव रूपिणौ ॥ तपत्तडिद्धर्णपिशङ्गरोचिषा श्रांशू दधानौ विबुधर्षभार्चितौ ॥ ३४ ॥ ते वै
भगवतो रूपे नरनारायणावृषी ॥ दृष्टोत्थायादरेणेचेर्ननामङ्गेन दण्डवत् ॥ ३५ ॥ स तत्संदर्शनानन्दनिर्वृताऽऽत्मनिन्द्रियाश्रयः ॥ हृष्टरा-
माश्रुपूरुणोक्षो न सेहे ताडुदीक्षितम् ॥ ३६ ॥ उत्थाय प्राञ्जलिः प्रह्व औत्सुक्यादाश्चिषयन्निव ॥ नमो नम इतीशानौ बभाषे गद्गदक्षरः
॥ ३७ ॥ तयोरसासनादाय पादयोरवनिज्य च ॥ अङ्गेनानुलेपेन धूपमाल्यैरपूजयत् ॥ ३८ ॥ सुवमासनमसीनौ प्रसादाभिसुखौ मुनी ॥
पुनरानम्य पादाभ्यां गरिष्ठ्याविदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ किं वर्णये तव विभो यदुदीरितोऽसुः संस्पन्दते तमनु वाङ्मनइ-
न्द्रियाणि ॥ स्पन्दन्ति वै तनुभृतामजशर्वयोश्च स्वस्व्याप्यथापि भजतामसि भावबन्धुः ॥ ४० ॥

आक्षिपन् इव उत्थाय गद्गदक्षरः सन्न ईशानौ तौ नमो नम इति बभाषे ॥ ३७ ॥ तयोरिति ॥ आसनमादाय तयोः पादयोरवनिज्य पादौ प्रक्षाल्याहर्णमर्घं तदादिभिरपूजयत्
॥ ३८ ॥ सुखमिति । पूर्वाह्नं स्फुटम् ॥ पादाभ्यामानम्य पादयोः प्रणिपत्य गरिष्ठैः पूजयतौ तौ प्रतीदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ किमिति ॥ हे विभो तव त्वां किमहं वर्णये
कथं स्तौमि । यत् येन स्वयैव उदीरितः तनुभृतामजशर्वयोश्च तथास्य ममापि असुः प्राणः संस्पन्दते प्रवर्त्तते । तं स्पन्दमानं प्राणमनुसृत्य वागादीनिन्द्रियाणि स्पन्दन्ति स्वस्व-
व्यापारे मवर्त्तन्ते । तद्वन्भाव आर्षः । यद्यप्येवं न कस्यापि स्वातन्त्र्यमथापि दारुण्यन्वत्स्वभवावर्त्तिरपि वागादिभिर्जन्तां पुंसां त्वं भावबन्धुरसि भावेन बध्यते वशीभवति
तथासूतोऽसि । यद्वा । भावबन्धुः आत्मबन्धुः न तु पित्रादिवत् देहमात्रबन्धुः । अहो तव कृपालुतेति भावः ॥ ४० ॥

मूर्ती इति ॥ हे भगवन् भगवतः इमे मूर्ती अवतारौ त्रिलोक्याः क्षेमाय पालनाय अध्यत्मिकादितापत्रयविरमाय मृत्युजित्यै मोक्षाय च यथेदं विश्वमितुमन्या-
 नानाविधा मत्स्यादित्वूर्विभिर्षि तद्वत् इमे मूर्ती इति तथा ऊर्णनाभिरिव सृष्ट्वा पुनः सर्वं प्रससि । तदभावात् आर्षः ॥ ४१ ॥ तस्येति ॥ तस्योक्तविषयस्य अविदुः पालकस्य
 स्थिरचरेशितुः स्थावरजङ्गमानां नियन्तुः अङ्घ्रिमूलं भजामाति तृतीयस्थस्यापकर्षः । यत्स्थं यदुपासकं जनं कर्मगुणकालानां रजोमलं पापं पूर्वोक्तानापादयश्च न स्पृशन्ति
 इति अध्याहारेण कथंचिद्बहुत्वम् । वस्तुतस्त्वापमेव । रुज इति पाठे बहुत्वमपि नानुपपन्नम् । अन एव वेदो हृदये येषां ते वेदतात्पर्यविदो मुनयस्तस्माद्यै यदङ्घ्रिमूलं वै सुवन्ति
 नितरां नमान्ति यजन्ति अक्षिण्यं ध्यायन्ति चेति ॥ ४२ ॥ नेति ॥ हे ईश परितः सर्वेष्वपि लोकेषु भीर्यस्य तस्य जनस्य अपवर्गमूर्तेः मोक्षरूपस्य तव अङ्घ्र्युपनयनच्छ्रीम-
 चरणप्रान्तेन्यं क्षेमं न विद्यः । द्विपार्थ्यं द्विपार्थकालावस्थायि विष्णवं स्थानं यस्य स ब्रह्मणाऽपि ते कालस्य त्वद्भूविजृम्भारूपात् कालात् यतः अलं विभेति । अतः किमु

मूर्ती इमे भगवतो भगवंस्त्रिलोक्याः क्षेमाय तापविरमाय च मृत्युजित्यै ॥ नाना विभर्ष्यवितुमन्यतनूयथेदं सृष्ट्वा पुनर्प्रससि सर्वमिवोर्णनाभिः
 ॥ ४१ ॥ तस्यावितुः स्थिरचरेशितुरङ्घ्रिमूलं यत्स्थं न कर्मगुणकालजः स्पृशन्ति ॥ यद्वै स्पृशन्ति निनमन्ति यजन्यभीक्ष्णं ध्यायन्ति
 वेदहृदया मुनयस्तदाप्त्यै ॥ ४२ ॥ नान्यं तवाङ्घ्र्युपनयादपवर्गमूर्तेः क्षेमं जनस्य परितो भिय ईश विद्म ॥ ब्रह्मा विभेत्यलमतो द्विपार्थ्य-
 धिष्ण्यः कालस्य ते किमुत तत्कृतभौतिकानाम् ॥ ४३ ॥ तद्वै भजामृतधियस्तव पादमूलं हित्वेदमात्मच्छदि चाल्मगुरोः परस्य ॥ देहा-
 द्यपार्थमसदुन्यमिभ्रमात्रं विन्देत् ते तर्हि सर्वमनीषितार्थम् ॥ ४४ ॥ सत्त्वं रजस्तम इतीश तवात्मबन्धो मायामयाः स्थितिलयोदयहेतवोऽ-
 स्य ॥ लीला धृता यदपि सत्त्वमयी प्रशान्त्यै नान्ये नृणां व्यसनमोहभियश्च यन्ध्याम् ॥ ४५ ॥

वक्तव्यम् तेन ब्रह्मणा कृतानां शौतिकानां प्राणिनां भयमस्तीति ॥ ४३ ॥ तदिति ॥ यस्मादेवं तत्स्मात् आत्मच्छदि स्वात्वावरकमार्थं विष्णुलं च असत् तुच्छं दुःखम-
 दं च अन्त्यं नश्वरं चेदं देहादि आदिपदेन गृह्यत्रकलत्रयनादि सर्वं हित्वा देहादिमजनं त्यक्त्वा ऋतधियः सत्यसंकल्पस्य आत्मनो जीवस्य गुरोः नियन्तुः अन्तर्यामितया
 साधु कर्म कारयितुः परस्परम् ईशस्य तव पादमूलमहं भजामि । यदि त्वभिज्ञमात्रं ज्ञानस्वरूपं केवलं त्वामेव पुरुषो भजति तर्हि ते त्वन एव मनीषितं स्वसंकल्पितं सर्वमव-
 फलं विन्देत् । न तव भक्तस्य फलान्तरार्थमप्यन्यभजनापेक्षेत्यर्थः । यद्वा । अभिज्ञमात्रं प्रतीतिमात्रमात्ममात्रं न ततः पृथगिति देहादिविशेषणम् ॥ ४४ ॥ सत्वमिति ॥ हे ईश
 आत्मबन्धो जीवहितचिन्तक यद्यप्यस्य विश्वस्य स्थित्यादिहेतवः मायामयाः सत्त्वादयो गुणाः सृष्ट्यादिलीलार्थं त्वया धृता अङ्गीकृता अतस्तत्रैव ब्रह्मादिमूर्तित्रयं तथापि
 या तव सत्त्वमयी मूर्तिः सैव नृणामुपासकानां शान्त्यै मोक्षाय भवति । अन्ये ब्रह्मरूपमूर्ती तथा न भवतः । प्रत्युत यार्थां व्यसनं दुःखं मोहः भीक्षेति भवन्ति ॥ ४५ ॥

तस्मादिति ॥ यस्मात्सत्वतुर्वेव श्रेयस्करी तस्मात् हे भगवन् अथ विवेकानन्तरं तावकानां त्वत्कृतां स्वदयितां भगसः प्रियां शुक्लां शुद्धतत्वमर्षीं तव तनुम् इह लोके कुशला निष्पण्बुद्धयो भजन्ति । यत्सत्त्वं तदेव पुरुषस्य भगवतो ह्ययमिति सात्वताः भक्ता उच्यन्ति मयन्ते । यतश्च सत्वात् उपासकानां वैकुण्ठलोको भवति । अस्य सर्वस्य-निवृत्तिश्च भवति । आत्मसंबन्धि सुखं च भवति अन्यत् रजस्तमश्चैवंभूतं न भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तस्मै इति ॥ भगवते पुरुषाय सर्वान्मर्षीभिणे भूत्रे व्यापकाय विषयाय सर्वात्मने विश्वस्य गुरवे हितोपदेष्ट्रे परदेवतायै ऋषये ऋषिह्याय नारायणाय नरेषूचमाय नराय च हंसाय शुद्धाय संयतगिरे नियतवाचे निगमेश्वराय वेदप्रवर्तकाय तस्मै ते तुर्यं नमः ॥ ४७ ॥ यमिति ॥ यस्य तव मायया आवृत्ता आत्मविषया मतिर्यस्य वित्तैः निष्कलैः अक्षयैः इन्द्रियवागैः भ्रमद्भिः विक्षितबुद्धिः पुमान् स्वस्वेषु स्वेन्द्रियेषु हृदयि दृश्येषु विषयेषु च नियन्तृतया सन्तमपि यं त्वां नैव वेद स उ सोऽपि आद्य एव पूर्वज्ञातैव अखिलगुरोस्तव स्वत्ववर्तितं वेदमुपासाद्य प्राप्य त्वां वेद । यद्वा ।

तस्मात्तदेव भगवन्नय तावकानां शुक्लां तदुं स्वदयितां कुशला भजन्ति ॥ यत्सात्वताः पुरुषरूपमुच्यन्ति सत्त्वं लोको यतोऽभयमुताऽत्मसुखं न चाऽन्यत् ॥ ४६ ॥ तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूत्रे विश्वाय विश्वगुरवे परदेवतायै ॥ नारायणाय ऋषये च नरोत्तमाय हंसाय संयतगिरे निगमे-श्वराय ॥ ४७ ॥ यं वै न वेद वित्तथाक्षयैर्भ्रमद्भिः सन्तं स्वस्वेष्वसुषु हृदयि दृश्येषु ॥ तन्माययाऽऽवृत्तमितिः स उ एव साक्षादाद्यस्तवाऽखिल-गुरोरुपसाद्य वेदम् ॥ ४८ ॥ यद्दर्शनं निगम आत्मरहःप्रकाशं मुह्यन्ति यत्र कवयोऽजपरा यतन्तः ॥ तं सर्ववादविषयप्रतिरूपशीलं वन्दे महापुरुषमात्मनि गृह्णोथम् ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे ब्रह्मसूक्त्यधेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ सूत उवाच ॥ संस्तुतो भगवान्निन्थं मार्कण्डेयेन धीमता ॥ नारायणो नरसखः प्रीत आह भृगूद्ग्रहम् ॥ १ ॥

यत्साद्यः मुख्यस्तव भक्तः स तु वेदमुपासाद्य अखिलगुरोस्तव स्वरूपं साक्षादेद । यद्वा । स उ प्रसिद्धम् । आद्यो ब्रह्माऽपि तेष्विलगुरोः साक्षादेदमुपासाद्यपि न वेद ॥ ४८ ॥ यदिति ॥ आत्मनः तव रहः रहस्यप्रकाशरूपं यस्य तव दर्शनं ज्ञानं निगमे वेदे भवति । अजो ब्रह्मा णरो मुह्यो येषां ते कवयोऽपि यतन्तः साङ्ख्ययोगादिभिः प्रयतमाना अपि । शता आर्षः । यत्र त्वज्ज्ञाने मुह्यन्ति तं महापुरुषं सर्वेषां साङ्ख्ययोगादिविषयाणां ये विषयाः मतोऽज्ञानेतेषां प्रतिकूलं तत्तदुत्सारि शीलं स्वभावो यस्य तम् । आत्मना देहादिसङ्घातेन निगूढो बोधः प्रकाशो यस्य तं त्वां वन्दे ॥ ४९ ॥ इति श्रीकृष्णसार्थमन्विताथर्षकारिकायाम् । गङ्गासहायो विद्विर्न ब्राह्मणस्याहमे व्यथात् ॥ ८ ॥ शृङ्गावपुत्रो नवमे हरेःसीयामलोकत ॥ भूरिणि कथानि सेहे तत्र श्लोकाश्चतुर्गुणाः ॥ उवाच त्रितयं साक्षां नवत्रिंशद्वदुतः ॥ ९ ॥ संस्तुत इति ॥ स्फुटम् ॥ १ ॥

भो भो इति ॥ भो भो ब्रह्मर्षिवर्य आत्मसमाधिना चित्तैकाग्रयेण अनपायिन्या मयि भक्त्या तपश्चादिभिश्च त्वं मिद्वः कृतार्थोऽसि ॥ २ ॥ वयमिति ॥ वयं सर्वं देवाः । यद्वाऽग्ने-
 प्रस्तोष्यमाणशिवोमाव्यभिप्रायेण त्वद्बृहद्रतचर्याया परिदुष्टाः स्मः ते भद्रं भवतु । त्वं वरदानमीशास्तसर्वदेवात्मकान्मतः अभीष्टितं वरं प्रतीच्छ गृहाण ॥ ३ ॥ जिनमिति ॥ हे
 देवदेवेश हे शान्तानामार्चि हरतीति तथाभूत हे अच्युत ते तव जितं तवोत्कर्षोऽस्त्येव । यद्भवन्नोऽस्माभिः सन्त्यगृह्यत । एतवैतव वरेणालं मम वराकङ्क्षा नास्ति ॥ ४ ॥
 गृहीत्वेति ॥ यस्य तव श्रीमत्साक्षात्दर्शनं योगशुद्धेन मनसा मनोमात्रेण गृहीत्वा प्राप्याऽयञ्चादयः कृतार्था भवन्ति । स भवान् मेऽक्षगोचरो जातोऽस्ति किरतः परं वरेणेत्यर्थः
 ॥ ५ ॥ अथेति ॥ हे अनुजपत्राक्ष हे पुण्यश्लोकशिलागणे अधापि वरानभिलषेऽपि यया मायया लोकपालैर्ब्रह्मादिभिः सहितो लोकः सर्वोऽपि जनः सद्भिर्दां सच्छब्दवाच्ये
 त्वयि भिदां देवतिर्यङ्मुन्यादिभेदं वेदं फलयति तां तव मायां द्रष्टुं द्रष्टुमिच्छामि । तदार्षः ॥ ६ ॥ इतीति ॥ हे मुने इत्येवमीडितः स्तुतोऽर्चितश्च स भगवान् तथेति द्रक्ष्यसी-
 श्रीभगवानुवाच ॥ भो भो ब्रह्मर्षिवर्योऽसि सिद्ध आत्मसमाधिना ॥ मयि भक्त्यानपायिन्या तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ २ ॥ वयं ते परिदुष्टाः स्म तद्-
 बृहद्रतचर्याया ॥ वरं प्रतीच्छ भद्रं ते वरदेशादभीप्सितम् ॥ ३ ॥ ऋषिरुवाच ॥ जितं ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराच्युत ॥ वरेणैतावताऽलं नो यद्भव-
 न्समहृश्यत ॥ ४ ॥ गृहीत्वाऽजादयो यस्य श्रीमत्पादाब्जदर्शनम् ॥ मनसा योगपकेन स भवान्मेऽक्षगोचरः ॥ ५ ॥ अथाप्यम्बुजपत्राक्ष पुण्यश्लोक-
 शिलागणे ॥ द्रष्टुं मायां यया लोकः सपालो वेदु सद्भिदाम् ॥ ६ ॥ सूत उवाच ॥ इतीडितोऽर्चितः काममृषिणा भगवान् मुने ॥ तथेति स
 स्म्यन्प्रागाद्भद्रार्थमसीश्वरः ॥ ७ ॥ तमेव चिन्तयन्नर्थमृषिः स्वाश्रम एव सः ॥ वसन्नह्यर्कसोमाम्बुजायुवियदात्मसु ॥ ८ ॥ ध्यायन्सर्वत्र च हरिं
 भावद्भवैरपूजयत् ॥ क्वचित्पूजां विसस्मार प्रेमप्रसरसंभृतः ॥ ९ ॥ तस्यैकदा भृशुश्रेष्ठ पुण्यभद्रातटे मुने ॥ उपासीनस्य संध्यायां ब्रह्मन् वासुरभू-
 न्महात् ॥ १० ॥ तं चण्डशब्दं समुदीरयन्तं बलाहका अन्वभवन्करालाः ॥ अक्षस्थविषा मुमुक्षुस्तडिद्धिः स्वनन्त उच्चैरभिवर्षधाराः ॥ ११ ॥
 लुक्त्वा स्यन् मन्दहासं कुर्वन् । शता आर्षः । सस्यमिति पाठे क्रिधाविशेषणम् । बदर्याश्रमं प्रति प्रागात् ॥ ७ ॥ तमिति युगम् ॥ स्वाश्रम एव वसन् स्थितः स ऋषि-
 स्तमेव मायादर्शनरूपमर्थं कदा द्रक्ष्यामीति चिन्तयन् अस्यादिषु सर्वत्र च हरिं ध्यायन् भावद्भवैः मनोमयैर्यन्त्रपुण्यैवेवादिभिः पूजासाधनैरपूजयत् । क्वचित्कश्चित्तु
 प्रेमप्रसरेण प्रेमप्रवाहाधिक्येन संजुतो व्याप्तः संस्तां पूजामपि विसम्भार विस्मृतवान् ॥ ८ ॥ ९ ॥ मायादर्शनमारमते-तस्येति ॥ स्फुटम् ॥ १० ॥ तमिति ॥ चण्डशब्दं
 समुदीरयन्तं कुर्वन्तं तं वायुमनु कराला भयङ्करा बलाहका मेधा आश्रवन् आविर्षम्बुः । ते च तडिद्धिः सहिता उच्चैः स्वनन्तो गर्जन्तोऽक्षः रथास्तद्वत्थविष्टाः अतिस्थूला
 वर्षधारा अभितो मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

तत इति ॥ चतसृषु द्विषु वर्तमानाः समुद्राः परितः क्षमातलं भ्रूमातलं समारयोस्त्यैहोविभिरासमन्तात् प्रसन्तः । शता अर्षः । उषा नकां येषु तैः महाभायाः भयानका आवर्त्ता येषु गभीरो घोषो येषु ते च ते व्यदध्यन्त ॥ १२ ॥ अन्तरिति ॥ अन्तर्वहिश्यातिकान्ता बौयाभिराभिरिन्द्रिः जलेः करैः दुःसहैः सूर्यरश्मिभिः वायुभिर्वीति शेषः । शतहदाभिः विबुद्धिश्च । दीर्घत्वमार्षं छन्दोऽनुसारेण । एवमात्मना सह जरायुजादिचतुर्विधं जगदन्तर्वहिश्योपतापितं वक्ष्य तथा क्षमां च जलापुतां वक्ष्य मुनिर्विमानाः सर्व समत्रसत् भयं प्राप ॥ १३ ॥ तस्येति ॥ तस्य मुनेरेवमुद्दिशितः सतः । शता अर्षः । वर्षद्विरम्बुषिरापूर्यमाणः प्रसञ्जनेन वायुना घूर्णितं भ्रमितं राजलं यस्मिन् सः अत ऊर्मिभिर्षिषण्णार्णवः द्वीपवर्षादिभिः समं सह क्षमां भूमिमप्यथात् छादयामास ॥ १४ ॥ सेति ॥ सहमान्तरिक्षं भूयन्तारिक्ष्यमाणिसहितं सरिषं स्वर्गस्थदेवसहितम् । ततो व्यदध्यन्त चतुःसमुद्राः समन्ततः क्षमातलमाप्रसन्तः ॥ समीरेवोर्गोभिर्मरुनक्रमहाभयावर्तगभीरघोषाः ॥ १२ ॥ अन्तर्वहिश्याद्विरिति-
द्वुभिः सौः शतहदाभिरुपतापितं जगत् ॥ चतुर्विधं वीक्ष्य सहात्मना मुनिर्जलापुतां क्षमां विमानाः समत्रसत् ॥ १३ ॥ तस्यैवमुद्दिशितं छार्मिर्गी-
षणः प्रसञ्जनाघूर्णितवार्सहार्णवः ॥ आपूर्यमाणो वर्षद्विरम्बुदैः क्षामप्यथाद् द्वीपवर्षादिभिः समम् ॥ १४ ॥ सहमान्तरिक्षं सदिषं सभाषणं
त्रैलोक्यमासीत्सह दिग्भिरापुतम् ॥ स एक एवोर्वरितो महासुनिर्वंभ्राम वक्षिय जटा जडान्यवत् ॥ १५ ॥ क्षुत्परितो मकरैरहितमिद्विले-
रुपद्रुतो वीचिनभस्वता इतः ॥ तमस्यपारे पतितो अमन्दिशो न वेद खं गं च परिश्रमोषितः ॥ १६ ॥ क्वचिद्भूतो महादत्तै तरङ्गैस्ताडितः
क्वचित् ॥ यादोभिभक्ष्यते क्वापि स्वयमन्योऽन्यघातिभिः ॥ १७ ॥ क्वचिच्छोकं क्वचिद्दुःखं सुखं भयम् ॥ क्वचिन्मृत्युमवाप्नोति
व्याघ्यादिभिरुतादितः ॥ १८ ॥ अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि शतानि च ॥ व्यतीयुर्भ्रमतस्तस्मिन्विष्णुमायानुतात्मनः ॥ १९ ॥ स कदा-
चिन्नमंस्तस्मिन् पृथिव्याः ककुद्दि द्विजः ॥ न्यग्राधपोतं दृदशे फलपञ्चवशोभितम् ॥ २० ॥

अदन्तविकशब्देन विग्रहः । भाषणाः ज्योतिर्गणस्तैश्च सहितं दिग्भिश्च सहितं त्रैलोक्यमद्विरापुतमासीत् । एक एवोर्वरितः स महामुनिर्जटा वक्षिय विकर्यं जडाः । १२ ॥ वर्षाभ्य
॥ १५ ॥ क्षुदिति ॥ क्षुत्पृथ्यां परितो मकरैरिति मिक्षिलैर्ब्रह्मात्मैरुपद्रुतः क्लेशितः वीचिभिरुत्कैर्नभस्वता वायुना च हतः ताडितः अपारे तमसि पतितो भ्रमन् तन् अत एव
परिश्रमोषितो व्यासः । “ ईष गत्यादौ ” दिशः स्वमाकां गं भूमिं च न वेद ॥ १६ ॥ क्वचिदिति ॥ क्वचिन्महावर्षे गतः क्वचिद् तरङ्गैस्ताडितः क्वचिच्च मुनिभ्रम-
णार्थम् अन्योन्यघातिभिः परस्परं युध्यमानैर्यदोभिर्मत्स्यादिभिर्जलचरैः क्वापि स्वयं भक्ष्यते च ॥ १७ ॥ क्वचिदिति ॥ स्फुटम् ॥ १८ ॥ अयुतेति ॥ विष्णुमायानुतात्मनः
अन्तस्तस्य अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि शतानि च व्यतीयुः । स एतदमन्यत न तु तस्मिन् कालेन्ये इति ॥ १९ ॥ स इति ॥ भ्रमन् स द्विजः तस्मिन् मलये कदाचिकाले

पृथिव्याः ककुदि उन्नतप्रदेशे फलपल्लवशोभितं न्यशोधपोतं कोमलं वटं ददशे ॥ २० ॥ प्रागिति अर्द्धम् ॥ तस्य वटस्य प्राणुत्तरम्यामीरानदिकच्छाखायां शिशुमपि ददशे ॥ २१ ॥ शयानमित्यादिसार्द्धचतुष्कम् ॥ पर्णस्य पुटके शयानं प्रशया तमोऽन्धकारं शसन्तं निराकुर्वन्तं महामरकतमिव श्यामं श्रीमत् स्म्यं वदनपङ्कजं यस्य तं कम्बुचित्रेखावृता ग्रीवा यस्य तं महोरस्कं विशालवक्षसं सुनासं शोभना नासा यस्य तं सुन्दरे भ्रुवौ यस्य तम् ॥ २२ ॥ श्वासैरेजन्तः कल्पयाना ये अलकारैरामातं शोभितं कम्बुवत् अन्तर्वलयेन श्रीययोस्तौ कम्बुश्रियौ तयोः कर्णयोर्दोहिमे दाडिमपुष्पे तत्सदृशे भ्रूषणे वा यस्य तं विद्रुमतुल्याथरमासा ईषत् शोणापितं सुधातुल्यं स्मितं यस्य तम् ॥ २३ ॥ पद्मगर्भो इव आ ईषत् अरुणावपाङ्गो नेत्रान्तौ यस्य तं ह्रवो हासो यस्मितत् अवलोकनं यस्य तं श्वासैरेजन्तश्चलन्त्यो वलयस्तिर्यक्तु निम्नरे-

प्राणुत्तरस्यां शाखायां तस्यापि ददशे शिशुम् ॥ २१ ॥ शयानं पर्णपुटके असन्तं प्रभया तमः ॥ महामरकतइयामं श्रीमद्भद्रनपङ्कजम् ॥ कम्बु-
 ग्रीवं महोरस्कं सुनासं सुन्दरभ्रुवम् ॥ २२ ॥ इवासैजदलकाभातं कम्बुश्रीकर्णदाडिमम् ॥ विद्रुमाथरमसैषच्छोणाश्रितसुधास्मितम् ॥ २३ ॥
 पद्मगर्भरूपापाङ्गं ह्रदहासावलोकनम् ॥ इवासैजद्वलिसंविद्यनिम्ननाभिलोदरम् ॥ २४ ॥ चार्चुडुलिभ्यां पाणिभ्यामुन्नतीय चरणामुत्तम् ॥ सुन्दरे
 निधाय विभ्रद्रो धयन्तं वीक्ष्य विस्मितः ॥ २५ ॥ तद्दर्शनद्वीतपरिश्रमो मुदा श्रोतुच्छ्रद्धत्पद्मविलोचनान्भुजः ॥ प्रहृष्टरोमाद्भुतभावशोद्धितः
 प्रष्टुं पुरस्तं प्रससार बालकम् ॥ २६ ॥ तावच्छिशौर्वै श्वसितेन भार्गवः सोऽन्तःशरीरं मशको यथाऽविशत् ॥ तत्राप्यदो न्यस्तमचष्ट कृतान्तरो
 यथा पुराऽमुह्यदतीव विस्मितः ॥ २७ ॥ खं रोदसी भगणानद्रिसागरात् द्वीपात्सवर्षात्ककुभः सुरासुरान् ॥ वनानि देशान्त्सरितः पुराकरान्वे-
 टान्त्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः ॥ २८ ॥ महान्ति भूतान्यथ भौतिकान्यसौ कालं च नानागुगकल्पकल्पनम् ॥ यत्किञ्चिद्व्यद्वयवहारकारणं ददृशौ
 विश्वं सद्विवावभासितम् ॥ २९ ॥

सास्ताभिः संविद्या चञ्चलमिन्द्रा गम्भीरा नाभिर्यस्मितत् दलवदश्वत्थपत्रसंकाशमुदरं यस्य तम् ॥ २४ ॥ चारवः अङ्गुलयो ययोस्ताभ्यां पाणियां चरणान्भुजुमीय
 आरुष्य मुखे निधाय नदङ्गुष्ठं धयन्तं पिवन्तं शिशुं विलोक्य विभ्रद्रो विस्मितो बभूवेति शेषः ॥ २५ ॥ तदिति ॥ तस्य शिशोर्दर्शनात् वीतो भूतः परिश्रमो यस्य तः मुदा
 श्रोतुच्छ्रानि हृतमविलोचनान्भुजानि यस्य सः प्रहृष्टानि रोमाणि यस्य सः अद्भुतभावमस्याश्वरूपं तेन शङ्कितोऽपि तं बालकं प्रष्टुं पुरः प्रससार सर्षपि गतः ॥ २६ ॥
 तावदिति ॥ स भार्गवः मार्कण्डेयः यावद्बालसमीपं प्रसरति तावदेव तस्य शिशोः श्वसितेन अन्तःशरीरं शरीरस्यान्तर्मशक इवाविशत् । तत्र गर्भेऽपि अदः इदं जगत् तथा पुरा
 प्रलयत्यूर्वं न्यस्तं विन्यस्तं तथाऽचष्ट । दृष्ट्वा चातीव विस्मितः सन् अमुह्यत् ॥ २७ ॥ स्वमिति युग्मम् ॥ समन्तरिक्षं रोदसी बावापृथिव्यौ भगणान् नक्षत्रगणान् ककुभो

दिशः पुराणि च आकरांश्च सेदात् कर्षकयामान् आश्रयांश्च वर्णांश्च तेषां वृत्तीश्रेयर्थः । नानापुगानि कल्पांश्च कल्पयति तैर्वा कल्प्यत इति कल्पनं कालं च सदिदं यथार्थमिवावभासितं स ददर्श । स्पष्टं शेषम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ हिमालयमिति स्फुटम् ॥ ३० ॥ तस्मिन्निति युगम् ॥ तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि उन्नतपदेशे प्ररुढमाविभूतं वटं च तोकं बालं च वीक्ष्य तस्य प्रेम्णा सुधातुल्यस्मितेन च युक्तेनापाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितः स मुनिः अयोक्षजमुनीं तं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां हृदि धिष्ठितं स्थापितमपि । अलोप आर्षः । बहिरपि तं परिष्वक्तुमभ्ययात् अभिसम्बुं जगाम । पुनरपि तदीयभोजेन तस्यवेशनिर्ममौ अभूताम् । एवमेव सप्तकृतः प्रवेशनिर्ममौ ज्ञेयौ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तावदिति ॥ तावत्परिष्वङ्गलाभात्पूर्वमेव योगाधीशः गुहाशयः साक्षाद्भावाच्च स बालकः सर्वोऽन्नदशे तिरोहितः । यथाऽनीशस्य भाग्यदीप्तस्य पुरुषस्य निर्मिता कृता ईहा इच्छा निष्फला भवति तथा ऋषेः मार्कण्डेयस्याप्यालिङ्गनेच्छा निष्फला जाता ॥ ३३ ॥ तमिति ॥ तमन्तर्हितं भगवन्तमनु वटः सलिलं लोकमन्त-

हिमालयं पुष्पवह्नं च तां नदीं निवाश्रमं तत्र ऋषीनपश्यत् ॥ विश्वं विपश्यन् श्रसिताच्छिशौ बह्निंरस्तो न्यपतल्लयान्धौ ॥ ३० ॥ तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि प्ररुढं वटं च तत्पर्णपुटे शयानम् ॥ तोकं च तत्प्रेमसुधास्मितेन निरीक्षितोऽपाङ्गनिरीक्षणेन ॥ ३१ ॥ अथ तं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां धिष्ठितं हृदि ॥ अभ्ययादितिसंक्षिष्टः परिष्वक्तुमयोक्षजम् ॥ ३२ ॥ तावत्स भगवान् साक्षाद्योगाधीशो गुहाशयः ॥ अन्तर्दध ऋषेः सर्वो यथेहानीशानिर्मिता ॥ ३३ ॥ तमन्वथ वटो ब्रह्मन् सलिलं लोकसंस्तुवः ॥ तिरोधायि क्षणादस्य स्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः ॥ ३४ ॥ इति श्रीभा- गवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे मायादर्शने नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ सूत उवाच ॥ स एवमनुभूयदं नारायणविनिर्मितम् ॥ वैभवं योगमायाया- स्तमेव शरणं ययौ ॥ १ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ प्रयन्नोऽस्मद्भिर्मूलं ते प्रपन्नाभयदं हरे ॥ यन्मायाऽपि विबुधा मुह्यन्ति ज्ञानकाशया ॥ २ ॥

पुत्रश्च क्षणादेव तिरोधायि अन्तर्हितः । कर्मणि कर्मकर्त्तरी वा प्रयोगः मम त्वार्थो भाति । अन्तर्भावितपथर्थात् कर्मकर्त्तरी इत्येके । सोऽपि मुनिः स्वाश्रम एव यथापूर्वं स्थितः क्षणादस्येति क्षणमात्रकालमध्य एव सप्तकल्पसङ्ख्यः कालो भावतोऽनन्तर्यया शक्यैव प्रविष्टोऽसूत् ॥ ३४ ॥ इति श्रीकृष्णमेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो नवमे द्वादशस्य व्यवधादिमाम् ॥ ९ ॥ दशमे शिव आगत्य मुनेस्तुष्टो व्रतदात् ॥ प्रीत्या समाजितस्तत्र श्लोका न्यूनसिन्धवः ॥ उवाचेत्येकैकदात्रानुष्ठुभः सार्द्धद्व्यंताः ॥ १० ॥ स इति ॥ स मार्कण्डेयो नारायणविनिर्मितं योगमायावैभवंमनुभूय तमेव नारायणं शरणं ययौ ॥ १ ॥ प्रपन्न इति ॥ हे हरे ज्ञानकाशया ज्ञानवत्प्रकाशमानया यस्य तव मायाया विबुधा विद्वंसोऽपि वयमेव ज्ञानिन इत्यहङ्कारेण विमुह्यन्ति तस्य ते तव प्रपन्नानामभयदमङ्घ्रिमूलं यन्नोऽस्मि ॥ २ ॥

शनिपारायण एव स्वमायादर्शनशान्तं शिवरूपेण सान्त्वयामास तदाह—नमिति ॥ एवं निभृतात्मानं समहितचित्तं तं मुनिं वृषेण द्विवि पर्यटन् रुद्राण्या स्वर्गणेश्व व्रुतो भगवान्
 रुद्रो ददर्श ॥ ३ ॥ अथेति ॥ पूर्वाह्नं स्पष्टम् । हे भगवन् निभृता निश्चला आत्मनिद्रयाशया देहेन्द्रियमनांसि यस्य तमिस्रं विप्रं पश्य ॥ ४ ॥ निभृतेति ॥ वातस्यापाये निवति
 निभृते निश्चलमुद्रम् उदकं झषवातश्च यस्मिन् सोऽर्णवो यथा तथायं शान्त इति शेषः । अस्य मुनेस्तपसः सिद्धिं फलं साक्षात्कुरु देहि यतो भवान् सिद्धिः ॥ ५ ॥ नेति ॥
 अयं ब्रह्मर्षिः काप्याशेषः वराञ् अणिमावाः सिद्धीः नैवेच्छति । उतेत्याश्रये । मोक्षमपि नेच्छति । तत्र हेतुः । भक्तिमिति स्पष्टम् ॥ ६ ॥ अथेति ॥ हे भवानि अथापि
 साधुना एतेन सह संवदिष्यामः संवादं करिष्यामः । हि यस्मादयं साधुना सह समागमो येलनमेव परमो लाभः फलम् ॥ ७ ॥ इतीति ॥ इति पार्वती प्रत्युक्त्वा सात्वतां
 ॥ सूत उवाच ॥ तमेवं निभृतात्मानं वृषेण द्विवि पर्यटन् ॥ रुद्राण्या भगवान् रुद्रो ददर्शै स्वर्गणैर्वृतः ॥ ३ ॥ अथोमा तमुषिं वीक्ष्य गिरिशं
 समभाषत ॥ पश्येमं भगवन् विप्रं निभृतात्मेन्द्रियाशयम् ॥ ४ ॥ निभृतातोदझषव्रातो वातापाये यथार्णवः ॥ कुर्वस्य तपसः साक्षात् संसिद्धि
 सिद्धिदो भवान् ॥ ५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नैवेच्छत्याशिषः कापि ब्रह्मर्षिर्भोक्षमभ्युत ॥ भक्तिं परां भगवति लब्धवान् पुरुषेऽव्यये ॥ ६ ॥
 अथाऽपि संवदिष्यामो भवान्येतेन साधुना ॥ अयं हि परमो लाभो नृणां साधुसमागमः ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्त्वा तमुपेयाय भगवान्
 सात्वतां पतिः ॥ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः संवेदेहिनाम् ॥ ८ ॥ तयोरगमनं साक्षादीशयोर्जगदात्मनोः ॥ न वेद रुद्धधीवृत्तिरान्मानं विश्वमेव
 च ॥ ९ ॥ भगवांस्तद्भिन्नाय गिरीशो योगमाथया ॥ आविशातदुहाकाशं वायुश्छिद्रविवेश्वरः ॥ १० ॥ आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं तडित्पिङ्गव-
 दाधरम् ॥ व्यक्षं दशमुजं प्रांशुमुद्यन्तमिव भास्करम् ॥ ११ ॥ व्याघ्रचर्मस्वरं शूलधनुरिष्यसिचर्मभिः ॥ अक्षमालाढमरुकरूपालपरशुं सह ॥
 विभ्राणं सहसा भातं विचक्ष्य हृदि विस्मितः ॥ १२ ॥

भगवद्भक्तानां गतिः परमोपकारी तत्र सर्वविद्यानामीशानः प्रवर्तकः उपदेश सर्वदेहिनामीश्वरः अन्तर्यामी भगवान् रुद्रस्तं मुनिं प्रत्युपेयाय आगतः ॥ ८ ॥ तशोरिति ॥ रुद्र
 धियोऽन्तःकरणस्य वृत्तयो येन स मुनिः साक्षादीशयोर्जगदात्मनोः तयोरगमनमत्मानं विश्वं च न वेद ॥ ९ ॥ भावानिति ॥ तत्र तस्य द्दिवैककृष्येण बहिरजानमविज्ञाय
 भावानीश्वरो गिरीशो वायुश्छिद्रमिव योगमाथया तस्य गुहावासमाविशत् ॥ १० ॥ आत्मनीति साद्धयम् ॥ न केवलं बहिरेव किन्तु आत्मनि स्वहृदयेऽपि प्राप्तं तडित्पिःर्यादि-
 विशेषणविशिष्टम् । सहसाऽऽभातं शिवं विचक्ष्य हृदि चित्ते विस्मितोऽभूत् । शिवविशेषणानि स्पष्टानि । शूलविभिः सहाक्षमालादीन् विहाणम् अक्षमालादीनां द्वादशयम ।
 पुंस्त्वयार्षम् । “ सर्वो द्रव्यो विभाषयैकवद्ववति ” इति साधु वा ॥ ११ ॥ १२ ॥

किमिति अर्द्धम् ॥ ततश्च मुनिः किमिदं भातं कुत एवागतमिति विचिन्त्य समाधेर्विर्तोऽभूत् । यद्वा । विस्मितः सन् समाधेर्विर्तोऽभूदिति पूर्वार्थां सहैकान्वयः ॥ १३ ॥
 नेत्रे इति ॥ ततश्च स मुनिः नेत्रे उन्मील्य सगणम् उभया सह आगतं त्रिलोकैकगुणं रुद्रं ददशो । तदास्य । ततश्च शिरसा न ननाम । सोमेभ्यश्च “ सोऽपि लोते ” इति
 सुलोपः ॥ १४ ॥ तस्मै इति ॥ सगणाय उभया सह आगताय तस्मै स्वागतप्रश्नादिभिः सपर्या पूजां व्यदधात् ॥ १५ ॥ आह चेति ॥ हे ईशान येनानन्दरूपेण त्वया इदं
 जगच्चिद्वर्तमानवन्दितं भवति तस्यात्पानन्दानुभवेवैव पूर्णकामस्य ते तव वयम् अल्पकाः किं करवाम न किमपि कर्तुं शक्ता इत्याह च ॥ १६ ॥ नम इति ॥ शिवाय
 निगुण्यापि सत्वाय सत्वाधिष्ठाने अत एव शान्त्वाय प्रभुभ्यति सुखगतीति तथा तस्मै रजोबुधे अपि अघोराय एवं तमोजोऽपि अगूढायेति शेषः । तुभ्यं वयाः ॥ १७ ॥
 किमिदं कुत एवेति समाधेर्विर्तो मुनिः ॥ १३ ॥ नेत्रे उन्मील्य दृदशो सगणं सोमयाऽऽगतम् ॥ रुद्रं त्रिलोकैकगुणं ननाम शिरसा मुनिः ॥ १४ ॥
 तस्मै सपर्या व्यदधात् सगणाय सहोभया ॥ स्वागतासनपादाघोषधम्मधूपद्वीपकैः ॥ १५ ॥ आह चात्मबुभावेन पूर्णकामस्य ते विशो ॥ दूरवाम
 किमीशान येनेदं निर्वृतं जगत् ॥ १६ ॥ नमः शिवाय ज्ञान्ताय सत्वाय प्रभुडाय च ॥ रजोबुधेऽप्यपोराय नमस्तुभ्यं तयोबुधे ॥ १७ ॥ सुत
 उवाच ॥ एवं स्तुतः स भगवानादिदेवः सतां गतिः ॥ परिबुधः प्रसन्नात्मा प्रहसंस्तमभाषत ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वरं वृणीत नः तामं
 वरदेशा वयं त्रयः ॥ असौघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विन्दतेऽमृतम् ॥ १९ ॥ ब्राह्मणाः साधवः ज्ञान्ता निःसङ्गा भूतवत्सलाः ॥ एकान्तभक्ता
 अस्मासु निर्वैराः समदर्शिनः ॥ २० ॥ सलोका लोकपालस्तान् वन्दन्त्यर्चन्त्युपासते ॥ अहं च भगवान् ब्रह्मा स्वयं च हरिरीश्वरः ॥ २१ ॥
 न ते मय्यच्युतेऽजे च भिद्मण्यपि चक्षते ॥ नात्मनश्च जनस्यापि तद्युष्मान् वयमीमहि ॥ २२ ॥ न ह्यभ्ययानि तीर्थानि न देवाश्चेतनोच्छ्रिताः ॥
 ते पुनत्युरुकालेन यूयं दर्शनमात्रतः ॥ २३ ॥

एवमिति ॥ स्फुटम् ॥ १८ ॥ वामिति ॥ नोऽस्मत्तः कामं गयेष्टं वरं वृणीष्व । यतो वयं ब्रह्मविष्णुरुद्रास्त्रयोऽपि वरदानमर्षा इति येषामस्माकं दर्शनमोघं यद् येषः
 मर्त्यः अमृतं मोक्षमपि विन्दते ॥ १९ ॥ ब्राह्मणा इति ॥ ये ब्राह्मणाः साधवः सदाचारनिष्ठाः शान्ताः मत्सर्गदिरहिताः निःसङ्गा निष्कामाः भूतेषु वत्सला कृपायुक्ताः
 अस्मासु त्रिषु एकान्तभक्ताः समदर्शिनश्च भवन्ति ॥ २० ॥ सलोकेति ॥ ये एवमूता ब्राह्मणास्तान् लोकैः जनैः सहिता लोकमाला वन्दन्ति प्रणमन्ति । तङ्मात्र आर्षः ।
 अर्चन्त्युपासते च तथाहं ब्रह्मा हरिश्च त्रयोऽपि वन्दामहे अर्चाम उयास्महे च ॥ २१ ॥ नेति ॥ यतस्ते ब्राह्मणा अस्मासु त्रिषु तथात्मनश्च जनस्य चापि अणुमात्रमपि भिरान
 चक्षते न परयन्ति तत्समादेवंतान् युष्मान् ब्राह्मणान् वयमीमहि भजेमा ॥ २२ ॥ न हीति ॥ अभ्ययानि जलरूपाणि तीर्थानि चेतनोच्छ्रिताः पाषाणमयाः देवाः दर्शनमात्रतो हि

यस्माच्च पुनन्ति । किन्तु बहुकालेन ते सेविताः पुनन्ति । यूयं साधवस्तु दर्शनमात्रतः पुनीथ । अतो वयं कृतार्था इति शेषः ॥ २३ ॥ ब्राह्मणेभ्य इति ॥ अतो ये
आत्मसमाधानं चिचैकाग्र्यं तपः आलोचनं स्वाध्यायः अध्ययनं संयमो वागादिनियमस्तैः त्रयीमयं वेदत्रयात्मकमस्मद्रूपं विभ्रति तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः तान् ब्राह्मणान् वयमपि
नमस्यामः ॥ २४ ॥ श्रवणादिति ॥ येषां वो युष्माकं श्रवणादर्शनाद्वापि महापातकिनोऽपि जात्यशुद्धा अन्यजआपि शुद्धयेत् ॥ तद्वार्षः । तेषां भाषणसत्कारादिभिः
शुद्धौ किमु वक्तव्यमतो वयं तैः कृतार्था इत्यर्थः ॥ २५ ॥ इतीति ॥ चन्द्रो ललामं भूषणं यस्य तस्य धर्मस्य गुह्येन रहस्येन उपबृंहितं युक्तममृतस्यास्पदं वचः कर्णयोः
कर्णाभ्यां पिवन् ऋषिर्नातृष्यत् अलमिति नामन्यत । कर्णयोस्मृतायनमिति वाऽन्वयः ॥ २६ ॥ स इति ॥ विष्णोर्मायया चिरं भ्रामितः । भित्त्वेऽपि हस्वाभाव आर्षः ।
कर्षितश्च सः शिवस्य वागेवामृतं तेन ध्वस्तः हेतुशुद्धौ यस्य स तं शिवमब्रवीत् ॥ २७ ॥ अहो इति ॥ अहो आश्चर्यमिदं स्वस्य चर्या लीला दुर्विभाव्या अवितरया । यत्
ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामो येऽस्मद्रूपं त्रयीमयम् ॥ विभ्रत्यात्मसमाधानतपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ २४ ॥ श्रवणादर्शनाद्वापि महापातकिनोऽपि वः ॥ शुद्धयेन्न
न्याजाश्चापि किमु संभाषणादिभिः ॥ २५ ॥ सूत उवाच ॥ इति चन्द्रललामस्य धर्मगुह्योपबृंहितम् ॥ वचोऽमृतान्नमृषिर्नातृष्यत्कर्णयोः पिवन्
॥ २६ ॥ स चिरं मायया विष्णोर्भ्रामितः कर्षितो भृशम् ॥ शिववागमृतध्वस्तच्छेदशुभ्रस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥ ऋषिरुवाच ॥ अहो ईश्वरचर्यं दुर्विभाव्या
शरीरिणाम् ॥ यन्नमन्तीशितव्यानि स्तुवन्ति जगदीश्वराः ॥ २८ ॥ धर्मं ग्राहयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च देहिनाम् ॥ आचरन्त्यनुमोदन्ते क्रियमाणं स्तुव-
न्ति च ॥ २९ ॥ नैतावता भगवतः स्वमायामयवृत्तिभिः ॥ न दुष्येतानुभावरत्नेभ्यिः कुहकं यथा ॥ ३० ॥ सुद्वेदं मनसा विश्वमात्मनानुप्रविश्य
यः ॥ गुणैः कुर्वद्भिराभाति कर्तृवत्स्वप्नदृश्यथा ॥ ३१ ॥ तस्मै नमो भगवते त्रिगुणाय गुणात्मने ॥ केवलायाद्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्तये ॥ ३२ ॥
यथा ईशितव्यानि स्ववियम्यानि भूतानि मादृशानि कर्मभूतानि स्वयं जगदीश्वरग अपि नमन्ति स्तुवन्ति चेति ॥ २८ ॥ धर्ममिति ॥ स्वयं देहिनां धर्मवक्तारोऽपि यत्स्वयं
धर्ममाचरन्ति अचैः क्रियमाणमनुमोदन्ते च तत्कर्तृन् स्तुवन्ति च । तत्प्रायोऽन्वयं धर्मं ग्राहयितुमेव स्वेषां पूर्णकामत्वेन तत्फलकामनाभावात् । अन्यथा प्रवृत्त्यसंभवाच्चे-
त्याशयः ॥ २९ ॥ नेति ॥ एतावता लोकसंग्रहमात्रेण तैर्मायावृत्तिभिः स्वमायामयी वृत्तियेषु तैरमनादिसिर्भावतो मायिनस्त्वानुभावो न दुष्येत । तद्वार्षः । मायिनः
प्रसिद्धस्य । यथा कुहकमिति धमप्राप्तिहेतुना ऐन्द्रजालिकेन केनचित्स्वप्नमुखादुद्भावितो वानरो यथा स्तुयते यमस्क्रियते च तेन तस्यानुभावो न दुष्येतेति पठे
वक्तारस्य दृष्टान्तेनानुपपन्नः । यद्यपि श्रीकृष्णेन तदीयस्तुत्यादिकं मायया न कृतम् । तथापि स्वस्तस्या लज्जितेन तेन मुनिना प्रयुक्तोऽयं दृष्टान्तो नानुपपन्नः ॥ ३० ॥ सुद्वेति
युगम् ॥ मनसा संकल्पमात्रेणैवं विश्वं सृष्ट्वा आत्मना जीवात्मना तत्र प्रविश्य गुणैः कुर्वद्भिः यथा स्वमदकू तथा यः कर्तुं वदामिति तस्मै । त्रिगुणाप्रत्यादिशिवशरणविधिप्रणय

भगवतो नमः । विशेषणानि स्थानि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ कमिति ॥ वरं दर्शनमेव यस्य तस्मान्त्वत्तः परमस्यं कं नु वरं वृणे यत् यस्मान्त्वदर्शनात् पुमान् पूर्णकामः सत्यकामः सत्य-
संकल्पश्च भवति ॥ ३१ ॥ वरमिति ॥ अथापि पूर्णात् भक्तानां कार्याभिवर्षणत्ततः भगवति तथा तत्परेषु तद्रूपेषु तथा त्वयि अच्युतामुञ्ज्वलां भक्तिभक्तैकं वरं वृणे ॥ ३४ ॥
इतीति ॥ इत्येवं मुनिना अर्चितः सूक्तया मधुरया गिरा वरदानाय स्वयमेव भवृचो भगवान् शर्वः शर्वया उभया चाभिनन्दितः संस्तवाह स्म ॥ ३५ ॥ काम इति शुभम् ॥ हे
कृपे हे ब्रह्मन् यत्स्वयम् अयोक्षणे भक्तिमानसि अतः ब्रह्मणि वेदादौ वचस्विनः प्रकथावतः ते मनसि स्थितः सर्वोऽपि कामः संकल्पः अन्यच्च पुण्यञ्च आकल्पान्ताद्यथाः
अजरामरता च विरक्तिमत् त्रैकालिकवस्तुविषयकं ज्ञानं च विज्ञानमपरोक्षानुभवश्च भूयात्तथा ते तव पुराणाचार्यताऽस्तु ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ एवमिति ॥ हे मुने ईश्वरः व्यक्षः
शिवः मुनये एवं वान् दत्त्वा तस्य कर्म तपश्चादि तथा यद्भुना पुराऽभूतं भगवन्त्यायवैभवं तच्च देव्यै कथयन् अगात् ॥ ३८ ॥ स इति ॥ अवातो महायोगमहिषा येन सः
कं वृणे नु परं भूमन् वरं त्वद्दर्शनात् ॥ यद्दर्शनात् पूर्णकामः सत्यकामः पुमान् भवेत् ॥ ३३ ॥ वरमेकं वृणेऽथापि पूर्णात्कामाभिवर्ष-
णात् ॥ भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परेषु तथा त्वयि ॥ ३४ ॥ सूत उवाच ॥ इत्यर्चितोऽभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तया गिरा ॥ तमाह भगवान्
शर्वः शर्वया चाभिनन्दितः ॥ ३५ ॥ कामस्तेऽयं महर्षेऽस्तु भक्तिमांस्त्वमथोक्षणे ॥ आकल्पान्ताद्यशः पुण्यमजरामरता तथा ॥ ३६ ॥
ज्ञानं त्रैकालिकं ब्रह्मन् विज्ञानं च विरक्तिमत् ॥ ब्रह्मवर्चस्विनो भूयात्पुराणाचार्यताऽस्तु ते ॥ ३७ ॥ सूत उवाच ॥ एवं वरान्स् मुनये
दत्त्वाऽऽगान्त्यक्ष ईश्वरः ॥ देव्यै तत्कर्म कथयन्नभूतं पुरा मुनेः ॥ ३८ ॥ सोऽप्यवाप्तमहायोगमहिमा भार्गवोत्तमः ॥ विचरत्यधुनायद्ब्र-
ह्मवैकान्ततां गतः ॥ ३९ ॥ अनुवर्णितमेतत्ते मार्कण्डेयस्य धीमतः ॥ अनुभूतं भगवतो मायवैभवमद्भुतम् ॥ ४० ॥ एतत्केचिद्-
विद्वांसो मायासंभृतिमान्मनः ॥ अनाद्यावर्तितं नृणां कादाचित्कं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥

हरो एकान्तां गतः भार्गवोत्तमः मार्कण्डेयः अधुनाऽपि अब्रुव यथेच्छं विचरति ॥ ३९ ॥ अन्विति ॥ एतत् धीमतः मार्कण्डेयस्य चरितं तेनानुभूतमद्भुतं भगवन्मायवैभवं
च ते तुभ्यं मयाऽनुवर्णितम् ॥ ४० ॥ ननु मार्कण्डेयस्य सतकल्यायुद्धं वृद्धैरुच्यमानं विरुधेयैत्यशङ्क्याह-एतदिति ॥ एतन्मार्कण्डेयैवानुभूतं भगवन् मायवैभवं नानाकल्प-
रूपं कादाचित्कभीश्वरेच्छया तस्यैवाकस्मिकं न तु सर्वसाधारणं केचित्तु नृणां मध्ये आत्मनः भावतो मायासंभृतिं सर्गप्रलयादिक्रियां मार्कण्डेययैव प्रदर्शिता न तु सर्वसाधार-
णेत्येवमविद्वांसः अजानन्तः एतत् अनादि सतकल्पपर्यन्तमावर्तितं प्रचक्षते । विद्वांसस्तु मायाशिशोः श्वासोच्छ्वासाभ्यां सतकृत्स्नतदुरप्रवेशनिर्गमितः सतकल्पत्वं तदक्षणमा-
त्रेणेति वदन्त्यतो न विरोध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

य इति ॥ हे भृगुवर्य एवमनेन प्रकारेण रथाङ्गणोः कालचक्रकथुस्थानुभावेन मायवैभवेन भावितं युक्तं यदेतन्मार्कण्डेयस्य चरितं मया वर्णितं तत्र यः कश्चित् सम्पक्
 श्रद्धया श्रावयेत् श्रद्धया शृणुयाद्वा तयोः कर्मवासनाकृता संसृतिर्न भवेदिति ॥ ४२ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथपकाशिकाम् ॥ गङ्गासहायो दशमे द्वादशस्य व्यथा-
 दिनाम् ॥ १० ॥ एकादशे तु पूजार्थं हरेरङ्गादिवर्णनम् ॥ प्रतिभासं रवेर्व्यूहः श्लोकाः साक्षाः स्वर्गिणाः ॥ चत्वार्युवाचेति साङ्ख्यद्वैपाङ्गांशदशुभः ॥ ११ ॥ अथेति ॥ हे
 भागवत यतो भवान् समस्ततन्त्राणां राक्षान्ते तत्त्ववित् अतो बहुवित्तमं भवन्तमथेदानीमिमं वक्ष्यमाणमर्थं पृच्छामः ॥ ११ ॥ तान्त्रिका इति युगम् ॥ केवलस्य शुद्धसत्वमय-
 दिव्यविग्रहस्य श्रियः पतेः परिचर्यायां तान्त्रिकाः तन्त्रमार्गेण भावद्वाराधनपराः यथैव येन प्रकारेण यैश्च तस्यैः अङ्गानि पाणिपादादीनि उपङ्गानि गुरुदीनि आयुधानि
 सुदर्शनदीनि आकल्याः कौस्तुभादिमूणानि तेषां द्वन्द्वैक्यं तत्कल्पयन्ति कल्पनया ध्यायन्ति । क्रियायोगं कर्मतत्त्वं बुभुस्ततो बोद्धुमिच्छताम् । यता आर्षः । नोऽस्माकं

य एवमेतद्गुवर्यं वर्णितं रथाङ्गणेरनुभावभाववितम् ॥ संश्रावयेत्संश्रुयादुताडुभौ तयोर्न कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते
 महापुराणे द्वादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ शौनक उवाच ॥ अथमर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् ॥ समस्ततन्त्राद्धान्ते भवान्भा-
 गवततत्त्ववित् ॥ १ ॥ तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः ॥ अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पं कल्पयन्ति यथैव यैः ॥ २ ॥ तन्नो वर्णय भद्रं ते
 क्रियायोगं बुभुस्तताम् ॥ येन क्रियानैपुणेन मर्त्यो यायादमर्त्यताम् ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ नमस्कृत्य गुरुन्वश्ये विभ्रुतीवैष्णवीरपि ॥ याः
 प्रोक्ता वेदतन्त्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिः ॥ ४ ॥ मायाद्यैर्नैवभिस्तत्त्वैः स विकारमयो विराट् ॥ निर्मितो हृद्यतं यत्र सचिके सुवनत्रयम् ॥ ५ ॥
 एतद्दे पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः ॥ नाभिः सूर्योऽक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभोः ॥ ६ ॥

तत्र कर्णय तेन तत्र भद्रमस्तु येन क्रियानैपुणेन मर्त्यः अमर्त्यतां मुक्तिं यायात् । मर्त्योऽपि मार्कण्डेयादिः अमर्त्यताममरतां यात इति वा ॥ २ ॥ ३ ॥ नमस्कृत्येति ॥
 गुरुन्मस्कृत्य वैष्णवीरपि दुर्बोधा अपि विभ्रुतीवक्ष्ये । याः पद्मजादिभिर्ब्रह्मादिभिः आचार्यैः वेदतन्त्राभ्यां प्रोक्ताः । नमस्कृत्वा इति काचित्कः पाठस्तु आर्षः ॥ ४ ॥ मायावै-
 रिति ॥ मायावैः प्रकृतिसूत्रमहदहङ्कारपञ्चतन्त्रान्यैर्नैवभिस्तत्त्वैः विकारा एकादेश्चिन्द्रयाणि च महाभूतानिती षोडश तन्मयः स प्रसिद्धो विराट् निर्मितः । यत्र विराजि सचिके
 चेतनाधिष्ठिते सुवनत्रयं दृश्यते । अनेनाङ्गादिकल्पनासौलभ्यं दर्शितम् । वैराजरूपेण कल्पयन्तीति उत्तरमपि ॥ ५ ॥ एतदिति ॥ एतद्दे पौरुषं रूपं पुरुषस्य वैराजस्य रूपमेव
 श्वरेणाधिष्ठितत्वात् तदभेदविक्षया तस्य रूपमुच्यते । तत्र प्रभोः भूः पादावित्यादिनिर्मितगततो विभ्रुतिर्या भूः तयाऽस्य पादौ कल्पिताविति तदभेदाद्भूवै पादौ । एवं सर्वत्र
 ज्ञेयम् । भूराब्जनुवादेन भगवत्यादादिभावना विधीयते ॥ ६ ॥

प्रजापतिरिति ॥ ईशितुः परमेश्वरस्य प्रजापतिः प्रजननं मेरुं मृत्युरपानतः पायुः । स्फुटमन्यत् ॥ ७ ॥ लज्जेति ॥ भूमिः प्रभोः लज्जा उत्तरः उत्तराष्टः लोमात्त्वधरोष्ठः ज्योत्स्ना दन्ताः भ्रमः भ्रमहेतुः मायास्वयः हासः हासो जनोन्मादकरी च मायेत्युक्त्वात् । भूरुहाः वृक्षाः रोमाणि इत्यादि स्फुटम् ॥ ८ ॥ अनुक्तमन्यदप्येवमूहामित्याह—यावानिति ॥ अयं व्यष्टिपुरुषः यावत्या संस्थया अवयवसंनिवेशेन यावान् यावदवयववाच्यं मितः असौ महापुरुषोऽपि लोकसंस्थया तावान् तावदवयवमानित्यर्थः ॥ ९ ॥ कौस्तुभेति ॥ अजः श्वाघ्नं स्वात्मज्योतिः शुद्धजगद्वैतव्यं कौस्तुभस्य व्यपदेशेन व्याजेन विभक्तिं तस्य कौस्तुभस्य या व्यापिनी प्रज्ञा तामेवोत्सा श्रीवत्सं विभक्तिं ॥ १० ॥ स्वमायामिति ॥ नानागुणाः सत्त्वादयः सूत्राणि च तन्मयीं मायां वनयालारुष्यां विभक्तिं । छन्दोमयं पीतं वासश्च विभक्तिं । त्रिवृत्स्वरसकारादिवर्णत्रयत्यक्तं त्रिधातं च स्वरं प्रणवं ब्रह्मसूत्रं

प्रजापतिः प्रजननमपानो मृत्युरीशितुः ॥ तद्ब्राह्मो लोकपाला मनश्चन्द्रो भ्रुवो यमः ॥ ७ ॥ लज्जोत्तरोऽधरो लोभो दन्ता ज्योत्स्ना स्मयो भ्रमः ॥ रोमाणि भूरुहा भूमो मेवाः पुरुषमूर्द्धजाः ॥ ८ ॥ यावानयं वै पुरुषो यावत्या संस्थया मितः ॥ तावानसावपि महापुरुषो लोकसंस्थया ॥ ९ ॥ कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभक्त्यजः ॥ तत्रमाव्यापिनी साक्षाच्छ्रीवत्ससुरसा विभुः ॥ १० ॥ स्वमायां वनमालारुष्यां नानागुणमयीं दधत् ॥ वासश्छन्दोमयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वम् ॥ ११ ॥ विभक्तिं सांख्यं योगं च देवो मकरकुण्डले ॥ मौलिं पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकाभयं करम् ॥ १२ ॥ अव्याकृतमनन्ताख्यमासनं यदधिष्ठितः ॥ धर्मज्ञानादिभियुक्तं सत्त्वं पद्ममिहोच्यते ॥ १३ ॥ ओजःसहोबलयुतं मुख्यतत्त्वं गदां दधत् ॥ अर्पां तत्त्वं दरवरं तेजस्तत्त्वं सुदर्शनम् ॥ १४ ॥ नभोनिभं नभस्तत्त्वमसिं चर्म तमोमयम् ॥ कालरूपं धनुः शार्ङ्गं तथा कर्म मयेषुधिम् ॥ १५ ॥ इन्द्रियाणि शरानाहुराकृतीरस्य स्यन्दनम् ॥ तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं मुद्रयाथ क्रियात्मताम् ॥ १६ ॥

विभक्तिं ॥ ११ ॥ विभक्तिरिति ॥ पूर्वाहं स्फुटम् । सर्वलोकानामभयङ्करं पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकं मौलिं मुकुटं विभक्तिं ॥ १२ ॥ अव्याकृतमिति ॥ यत् अधिष्ठितः अधिष्ठाय स्थितस्तदनन्ताख्यमासनमव्यारूढतं प्रधानं विभक्तिं । तथा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यश्रीयशोमिलोक्त्यर्षणज्ञानाक्रियायोगप्रह्वसित्येथानुग्रहाख्यशक्तिभियुक्तं सत्त्वं सत्यगुणः इह भगवदासने पद्ममुच्यते ॥ १३ ॥ ओज इति ॥ ओजश्चाद्युतं मुख्यतत्त्वं प्रणतत्त्वम् । “ प्रणो वै मुख्यः ” इति श्रुतेः । गदान् दधत् वर्त्तते एवमर्पां तत्त्वं चर्म स्तेदम् । तथा कालरूपं शार्ङ्गधनुः कर्ममयमिषुधिं वाणकोशां च दधद्वर्त्तते ॥ १४ ॥ १५ ॥ इन्द्रियाणीति ॥ इन्द्रियाणि शरानाहुः । आकृतीः क्रियाशक्तियुक्तं मनः अस्य भगवतः स्यन्दनं स्थम् आहुः । अस्य स्थस्याभिव्यक्तरूपं मुद्रया धृतया अर्थक्रियात्मतां वरदाभयदादिरूपत्वं विभक्तिं तत्त्वमुद्रया तथा तया भावयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

मण्डलमिति ॥ मण्डलं सूयमण्डलं देवयजनं पूजाभूमिं तां सूयमण्डलत्वेन भावयेदित्यर्थः । अन्तर्वह्निमण्डलं वा दीक्षा आत्मनः संस्कारः स्यात् । गुरुकृतां मन्त्रदीक्षाभिवात्म-
नन्तत्पूजायोगतां भावयेदित्यर्थः । भगवतः परिचर्या आत्मनो दुरितक्षयो ज्ञेयः । तां परिचर्यां स्वस्य सकलपापक्षययेत्येवं भावयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ पूर्वमासनपद्ममुक्तपद्म-
हस्तस्यं पद्ममह-भगवानिति ॥ भगवान् भगवद्भार्यमैश्वर्यादिषाङ्गुण्यं लीलाकमलमुद्गरहृत् विभ्राणो भवति ॥ १८ ॥ आतपत्रमिति ॥ हे द्विजाः । द्विजेति वा पाठः । अकुतो-
प्रयं कालकर्मादिभयरहितं कैवल्यं धाम तत् आतपत्रं विभर्ति । त्रिवृत् ऋयजुःसामरूपो यो वेदः वेदोक्तो यागादिः स एव सुपर्णाख्यः गरुडो भवति । “ सुपर्णोऽस्ति गरुडो-
स्त्रिवृत्ते शिरः ” इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् । यज्ञं पूर्वं विष्णुस्वरूपं वहति धने । “ यज्ञो वै विष्णुः ” इति श्रुतेः ॥ १९ ॥ अनपायिनीति सार्द्धम् ॥ हरेः भगवतो या अनपायिनी
अवियुक्ता साक्षात् आत्मनः स्वस्य शक्तिः सैव भगवती श्रीलक्ष्मीः स्वस्य चिह्नपत्वात् श्रियश्च तदभेदात् तन्मूर्तिः पञ्चरात्राद्यगमरूपः पार्षदाधिपतिः विदितः प्रसिद्धो

मण्डलं देवयजनं दीक्षा संस्कार आत्मनः ॥ परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः ॥ १७ ॥ भगवान् भगवद्भार्य लीलाकमलमुद्ग-
हृत् ॥ धर्म यज्ञश्च भगवांश्चामरव्यजनेऽभजत् ॥ १८ ॥ आतपत्रं तु वैकुण्ठं द्विजा धामाकुतोऽभयम् ॥ त्रिवृद्वेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति
पूरुषम् ॥ १९ ॥ अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मनो हरेः ॥ विष्वक्सेनस्तन्मूर्तिर्विदितः पार्षदाधिपः ॥ नन्दद्वयोऽष्टौ द्वास्थाश्च
तेऽणिमाद्या हर्युगाः ॥ २० ॥ वासुदेवः संकर्यणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयम् ॥ अनिरुद्ध इति ब्रह्मन्मूर्तिव्यूहोऽभिधीयते ॥ २१ ॥ स
विश्वस्तैजसः प्राज्ञस्तुरीय इति वृत्तिभिः ॥ अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैर्भगवान् परिभाव्यते ॥ २२ ॥ अङ्को पाङ्गायुधाकल्पैर्भगवांस्तच्चतुष्ट-
यम् ॥ विभर्ति स्म चतुर्भूतिर्भगवान् हरिरीश्वरः ॥ २३ ॥

विष्वक्सेनः येषणिमादयोऽष्टौ गुणास्ते हरेः द्वारपाला नन्दद्वयः ॥ २० ॥ चतुर्व्यूहोपासनमाह-वासुदेव इति ॥ हे ब्रह्मन् वासुदेवादिशब्दैः पुरुषः श्रीनारायण एव स्वयं मूर्ति-
व्यूहो मूर्तिर्भैरूपास्य इत्यभिधीयते ॥ २१ ॥ तस्यैवाध्यात्मनि चतुर्व्यूहोपासनमाह-स इति ॥ स एव भगवान् वृत्तिभिः जाग्रदावस्थाभिः अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैः विश्वादिशब्दैः
परिभाव्यते तथा हि अर्थावाह्यविषयाः तेनेन्द्रियैरथावभासेन जाग्रदस्थायाम् विश्व इति इन्द्रियं मनः मनोमात्रावभासस्वभावस्थायाम् तैजस इति आशयस्तदुभयसंस्कारायुक्त-
मज्ञानं तदुपलक्षितसुषुप्तावस्थायां प्राज्ञ इति ज्ञानं तत्रितयसाक्षिचेतन्यमानं स एव तुरीय इति ॥ २२ ॥ अङ्केति ॥ अङ्कोपाङ्गायुधाकल्पैर्विशिष्टो भगवान् हरिरीश्वरः
वासुदेवादिचतुर्भूतिः सन् तत् विश्वादिचतुष्टयं रूपं विभर्ति स्म । ईश्वर इत्युक्त्या विश्वादिज्ञानोऽपि तन्नियन्तुर्भगवतो न जीवत्वमिति सूचितम् ॥ २३ ॥

अस्यैव ब्रह्मादित्रयमूर्तिनाह—द्विजेति ॥ हे द्विजऋषभ स एव भगवान् ब्रह्मयोनिः स्वयंदेहः स्वयंदेहः स्वयंदेहः परिपूर्णः अपि कीडाश्रयमेव स्वशक्तिरूपया त्रिगुणात्मिकया मायया नानाव्यया ब्रह्मादिसंज्ञया एतद्विश्वं सृजति पाति हरति च इत्येवम् अनावृताक्षः असाङ्खचितज्ञानः अपारिच्छिन्नज्ञानोऽपि सर्वात्मकत्वेन वेदरहितोऽपि च विवृत इव शिख इव शाल्मे निरुक्तः । एवं सर्वात्मकत्वेऽपि तस्यैः तदुपासकैरेवात्मनि अन्तःकरणे आत्मनैव लभ्यो न त्वन्यैः । मालिनी छन्दः ॥ २४ ॥ श्रीछण्णोति ॥ हे श्रीकृष्ण हे कृष्णस्याङ्गुनस्य सखे हे वृष्णिषु ऋषभ श्रेष्ठ अवन्निद्रहो ये राजन्यात्तेषां वंशस्य दहन अनपवर्गमक्षीणं वीर्यं यस्य हे गोविन्द गोपनितानां व्रजाः समूहाः भृत्या नारदादयश्च तैरिति तीर्थसूतं श्वः कीर्तिरस्य श्वणमेव मङ्गलं यस्य तथाभूतं भृत्यान् सेवकानस्मान् पाहि ॥ २५ ॥ य इति ॥ कथ्ये प्रातःकाले उत्थाय यत्तच्चित्तः तस्मिन्नुक्तविधे भगवति समाहितचित्तः क्षान्तादिना श्रयः शुचिश्च सन् इदं महापुरुषस्य लक्षणानि यस्मिस्तत्प्रकरणं ज्येत स जन्वा जयित्वैव । द्विजऋषभ स एष ब्रह्मयोनिः स्वयंदेहः स्वमाह्मिपरिपूर्णो मायया च स्वयैतत् ॥ सृजति हरति पातीत्याख्ययाऽनावृताक्षो विवृत इव निरुक्त-स्तत्परैरात्मलब्धः ॥ २४ ॥ श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्णवृषभानिधुयाजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्यं ॥ गोविन्द गोपनितान्ब्रजभृत्यगीततीर्थश्रवः श्रवणमङ्गल पाहि भृत्यान् ॥ २५ ॥ य इदं कलय उत्थाय महापुरुषलक्षणम् ॥ तच्चित्तः प्रयतो जन्वा ब्रह्म वेदं गुहाश्रयम् ॥ २६ ॥ शौनक उवाच ॥ शुको यदाह भगवान्विष्णुराताय शृण्वते ॥ सौरो गणो मासि मासि नाना वसति सप्तकः ॥ २७ ॥ तेषां नामानि कर्माणिसंयुक्तानाम-धीश्वरैः ॥ ब्रूहि नः श्रद्धानानां व्यूहं सूर्यात्मनो हरैः ॥२८॥ सूत उवाच ॥ अनाद्यविद्यया विष्णोरात्मनः सर्वदेहिनाम् ॥ निर्मितो लोकतत्रो-ऽयं लोकेषु परिवर्तते ॥ २९ ॥ एक एव हि लोकानां सूर्य आत्मादिकृद्धरिः ॥ सर्वदेक्रियामूलमृषिभिर्बहुधोदितः ॥ ३० ॥

इदमाव आर्यः । गुहाश्रयं हृदिस्थं ब्रह्म वेदं ॥ २६ ॥ मण्डलं देवयजामित्युक्त्या स्मृतिमागतं रविव्यूहं पृच्छति—शुक इति युगम् ॥ मासि मासि नानानामा सप्तकः प्रत्येकं समावयवमाणः सौरः सूर्यसम्बन्धी गणः वसति इति पञ्चमस्कन्धे शृण्वते विष्णुराताय शुको यदाह स्म । अधीश्वरैः तत्त्वपतिभिः संयुक्तानां तेषां नामानि कर्माणि चेत्येवम् ऋषिगन्धर्वसिरोनागप्रामाणियादुपायान्देवरूपं सूर्यात्मनो हरैः व्यूहं गणं श्रद्धानाना नः अस्माकं ब्रूहि । स्वव्यपतिसंयुक्तत्वेन तेषां प्रत्येकं इन्द्र द्वेषम् । अतः “ एव द्वन्द्वशः सम पृथक् चतुर्दश ” इति पञ्चमोक्तिः सङ्गच्छते ॥ २७ ॥ २८ ॥ अनदीति ॥ सर्वदेहिनामात्मनो नियामकस्य पालकस्य विष्णोर्या अनादिः अविद्या मायामकतित्तया निर्मितो लोकतन्त्रो लोकयात्रानिर्वाहकोऽयं सूर्यमण्डलो लोकेषु परिवर्तते ॥ २९ ॥ एवं मण्डलदृष्ट्या प्राकृतत्वेमुक्तं तदनर्थाभिदृष्ट्या तस्य भागवत्प्रमाह—एक इति ॥ यो हि सर्वलोकानामात्मा उपादानमन्तर्यामी च तथा आदिकत्वं सृष्टिकर्ता हरिः स सूर्य एक एव । यनः सर्वासां वेदोक्तक्रियाणां मूलमतः क्रियेवाधिना ऋषिभिर्बहुधोक्तः ॥ ३० ॥

कालरूपस्य हरः द्वादशादित्यभेदं क्रियोपाधिकं दर्शयितुं प्रथमं सर्वकर्मवृत्तये मायाकृतं नवधा भेदमाह—काल इति ॥ हे ब्रह्मन् हरिरेकोऽपि कालादिरूपेण तत्रश्रोक्तः । कालः
 प्रातरादिः । देशः समादिः । क्रियाऽनुष्ठानम् । कर्ता ब्रह्मणादिः । करणं क्षुणादि । कार्यं यागादि । कार्यं मन्त्रादिः । द्रव्यं व्रीह्यादि । फलं स्वर्गादि ॥ ३३ ॥ मध्विति ॥
 मध्वादिषु चैत्रादिषु द्वादशसु मासेषु कालरूपयुगं भगवान् सूर्यो लोकतन्त्राय लोकयात्रानिर्वाहय पृथक् पृथक् द्वादशभिर्गणैः सप्तकैः सह चरति ॥ ३३ ॥ तानेव गगानाह-
 धातेति ॥ द्वादशभिः धाता सूर्यः कृतस्थली अप्सराः हेतिः राक्षसः वासुकिर्नागः रथकृत् यक्षः पुलस्त्यः ऋषिः तुन्वुर्गान्धर्वः इत्येवं सप्तमी मधुगात्रं चैत्रं वयन्ति स्वस्व-
 कर्मभिः सूर्यं गमयन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अयमेति ॥ अयमा सूर्यः पुलहः ऋषिः अथौजाः यक्षः प्रहेतिः राक्षसः पुञ्जिकस्थली अप्सराः नागदो गन्धर्वः कच्छवीरो नागः ।
 एते माधवं वैशाखं मासं नयन्ति ॥ ३४ ॥ मित्र इति ॥ मित्रः सूर्यः अग्निः ऋषिः पौरुषेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका अप्सराः हहाः गन्धर्वः रथस्ववो यक्षः अर्भी
 कालो देशः क्रिया कर्ता करणं कार्यमागमः ॥ द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन्नवधोक्तोऽत्रया हरिः ॥ ३१ ॥ मध्वादिषु द्वादशसु भगवाच् कालरूपयुगं ॥
 लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्गणैः ॥ ३२ ॥ धाता कृतस्थली हेतिर्वासुकी रथकृत्सुने ॥ पुलस्त्यत्तुन्वुरारिति मधुमासं नयन्त्यमी ॥ ३३ ॥
 अयमा पुलहोऽथौजाः प्रहेतिः पुञ्जिकस्थली ॥ नारदः कच्छनीरश्च नयन्त्येते स्म माधवम् ॥ ३४ ॥ मित्रोऽग्निः पौरुषेयोऽथ तक्षको मेनका
 हहाः ॥ रथस्वन इति हेते शुक्रमासं नयन्त्यमी ॥ ३५ ॥ वसिष्ठो वरुणो रम्भा सहजन्त्यस्तथा दुहुः ॥ शुक्रश्चित्रस्वनश्चैव शुचिमासं नयन्त्यमी
 ॥ ३६ ॥ इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रन्थाङ्गिराः ॥ प्रम्लोचा राक्षसो वर्यो नभोमासं नयन्त्यमी ॥ ३७ ॥ विवस्वानुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो
 भृगुः ॥ अनुम्लोचा शङ्खपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ३८ ॥ पूषा धनंजयो वातः सुषेणः सुरचित्तथा ॥ घृताची गौतमश्चेति तपोभासं
 नयन्त्यमी ॥ ३९ ॥ ऋतुर्वर्चा भरद्वाजः पर्जन्यः सेनजित्तथा ॥ विश्व एरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ४० ॥
 शुक्रमासं ज्येष्ठमासं नयन्ति ॥ ३५ ॥ वसिष्ठ इति ॥ वसिष्ठः ऋषिः वरुणः सूर्यः रम्भा अप्सराः सहजन्यो यक्षः दुहूर्गन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्वनो राक्षसः अर्भी शुचिमासमा-
 शाढ्यासं नयन्ति ॥ ३६ ॥ इन्द्र इति ॥ इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रो नागः अङ्गिरा ऋषिः अनुम्लोचा अप्सराः शङ्खपालो नागः अर्भी नभोमासं श्रावणं नयन्ति
 ॥ ३७ ॥ विवस्वानिति ॥ विवस्वान् सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आसारणो यक्षः भृगुः ऋषिः अनुम्लोचा अप्सराः शङ्खपालो नागः अर्भी नभस्याख्यं भाद्रपदं नयन्ति
 ॥ ३८ ॥ पूषेति ॥ पूषा सूर्यः धनञ्जयः नागः वातो राक्षसः सुषेणो गन्धर्वः सुरचित्तथा यक्षः गौतमः ऋषिः अर्भी तपोभासं माघं नयन्ति । सामकम्पातिलङ्घनं
 कौर्म्योक्तादिक्रमानुसारेण । वैष्णवे तु मासक्रमेणोक्तिः । कचिन्नामग्रथ्ययत्सु कल्प्यभेदेनेति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ ऋतुरिति ॥ ऋतुर्यक्षः वर्चा राक्षसः भरद्वाजः ऋषिः पर्जन्यः

सूर्यः सेनजित् अप्सराः विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः अमी तपस्याख्यं फाल्गुनं नयन्ति ॥ ४० ॥ अंशुरिति ॥ अंशुः सूर्यः । अंशुः इति वा पाठः । कश्यपः ऋषिः ताक्ष्यो यक्षः ऋतसेनो गन्धर्वः उर्वशी अप्सराः विबुच्छत्रुः राक्षसः महाशङ्खो नागः एते सहोमासं मार्गशीर्षं नयन्ति ॥ ४१ ॥ भग इति ॥ भगः सूर्यः सूक्तो राक्षसः आश्लेषेर्षिर्गन्धर्वः ऊर्गो यक्षः आयुर्ऋषिः कर्कोटको नागः पूर्वचित्तिः अप्सराः अमी पुष्यमासं पौषं नयन्ति ॥ ४२ ॥ त्वष्टेति ॥ त्वष्टा सूर्यः ऋचीक्रतनयो जगदीशः ऋषिः कञ्चलो नागः तिलोत्तया अप्सराः ब्रह्मपेतो राक्षसः शतजित् यक्षः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः एते इष्यन्तः आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥ विष्णुरिति ॥ विष्णुरदित्यः अश्वतरो नागः रम्या अप्सराः सूर्यवर्चाः गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामित्रः ऋषिः अमी ऊर्जमासं कार्तिकं नयन्ति । एते चादित्यादयः कैर्म अंशुश्च कश्यपस्ताक्ष्यं ऋतसेनस्तथोर्वशी ॥ विबुच्छत्रुर्महाशङ्खः सहोमासं नयन्त्यमी ॥ ४१ ॥ भगः सूक्तोऽश्लेषोऽभिहूर्ण आयुश्च पञ्चमः ॥ कर्कोटकः पूर्वचित्तिः पुष्यमासं नयन्त्यमी ॥ ४२ ॥ त्वष्टा ऋचीक्रतनयः कञ्चलश्च तिलोत्तमा ॥ ब्रह्मपेतोऽथ शतजित्तराष्ट्र इष्यन्तः ॥ ४३ ॥ विष्णुरश्वतरो रम्या सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् ॥ विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयन्त्यमी ॥ ४४ ॥ एता भगवतो विष्णोरादित्यस्य विधृतयः ॥ स्मरतां सन्ध्यर्चोर्नृणां हरान्यहो दिने दिने ॥ ४५ ॥ द्वादशस्वपि मासेषु देवोऽसौ षड्भिरस्य वै ॥ चरन्समन्तात्तनुते परत्रेह च सन्धतिम् ॥ ४६ ॥ सामर्थ्यञ्चैभिस्तच्छिद्रेः ऋषयः संस्तुवन्त्यमुम् ॥ गन्धर्वास्तं प्रगायन्ति नृत्यन्त्यप्सरसोऽग्रतः ॥ ४७ ॥ उन्नहन्ति रथं नागा ग्रामण्यो रथोजकाः ॥ नोदयन्ति रथं पृष्ठे नैर्ऋता बलशालिनः ॥ ४८ ॥ वालखिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः ॥ पुरतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विमुम् ॥ ४९ ॥ एवं ह्यनादिनिधनो भगवाच् हरिरीश्वरः ॥ कल्पे कल्पे स्वमात्मानं व्यूह्य लोकानवत्यजः ॥ ५० ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे आदित्यव्यूहविवरणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

विष्णुज्योकाः । “धाताऽर्षमा च मित्रश्च वरुणश्चेन्द्र एव च । विवरानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशुरेव च ॥ भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः” इत्यादिवा ॥ ४४ ॥ एता इति ॥ स्तुट्म् ॥ ४५ ॥ द्वादशस्वर्षीति ॥ असौ देवः सूर्यः द्वादशस्वपि मासेषु षड्भिर्गन्धर्वीदिभिः सह समन्तात्परम् अस्य जनस्य इह लोके परत्र च लोके उभयलोकाविति ॥ स्तुट्म् ॥ ४६ ॥ सामिति ॥ तच्छिद्रेः सूर्यप्रकाशकैः सामादित्तिक्रियेषुऽसुं सूर्यं संस्तुवन्ति । स्तुट्मन्यत् ॥ ४७ ॥ उन्नहन्ती-ष्यां शुभ्रां मतिं तनुते । अनेन गायत्र्यर्थः सूचितः ॥ ४८ ॥ वालखिल्या इति ॥ वालखिल्या इति । स्तुट्मन्यत् ॥ ४९ ॥ रथोजका भवन्ति । नैर्ऋताः राक्षसाः । स्तुट्मन्यत् ॥ ४९ ॥ एव विभुं सूर्यं स्तुवन्ति ॥ ४९ ॥ एवमिति ॥ अनादिनिधनः आबन्त्यसूच्यः अत एवाजो भावात् ईश्वरो हरिः कल्पे कल्पे एवात्मानं व्यूह्य द्वादशगणरूपेण विभज्य लोकान-

वति ॥ ५० ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्त्रितार्थप्रकाशिकाम् ॥ एकादशे द्वादशस्य व्याघ्रङ्गसहायकः ॥ ११ ॥ द्वादशे श्रीभागवतोक्तार्थानां मूचनं क्रमात् ॥ श्रवणदि-
 श्रंसां च श्लोकास्तत्रोनसंभतिः ॥ उवाचदशकं सान्निभटसंभतिरुदुमः ॥ १२ ॥ नम इति ॥ महते भागवत्किलक्षणाय धर्माय नमः । वेधसे जगद्धिधात्रे कृष्णाय नमः । ब्रह्मणे-
 भ्यो ब्रह्मणान् नमस्कृत्य सनातानान् धर्मान् श्रीमद्भागवते प्रोक्तान् विषयान् वक्ष्ये मूचये ॥ ३ ॥ एतदिति ॥ हे विप्राः यत् प्रति अहं भवद्भक्तिः पृष्टस्तत् नराणां जीवानां
 पुरुषत्वे उचितं श्रवणादियोग्यमद्भुतं मनोहरमेतद्विष्णोश्चरितान्मकं पुराणं वो युष्मान् प्रति मया कथितम् ॥ २ ॥ अत्रेति ॥ अत्र भागवते साक्षात् हरिः वर्णितः । विशेषणानि
 स्पष्टानि । इत्युपासनाकण्ठार्थः ॥ ३ ॥ अत्रेति ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवम् अध्येत्यस्मिन्नित्यण्यं तच्च तच्च प्रभावण्यं गुह्यं वेदतात्पर्यविषयं परं ब्रह्म प्रोक्तम् । अत्रैवा-
 श्रयशब्दार्थोऽपि दर्शितः । विज्ञानसंयुतपरिज्ञानपर्यन्तं ज्ञानं तदुपाख्यानं तत् ज्ञानमुपाख्यायते प्रकाशयते एतत् ज्ञानसाधनं च प्रोक्तम् । इति ज्ञानकाण्ठार्थः ॥ ४ ॥
 सूत उवाच ॥ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ॥ ब्रह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्ये सनातानान् ॥ १ ॥ एतद्भः कथितं विप्रा विष्णोश्चरि-
 तमद्भुतम् ॥ भवद्भिर्यदहं पृष्टो नराणां पुरुषोचितम् ॥ २ ॥ अत्र संकीर्तितः साक्षात्सर्वपापहरो हरिः ॥ नारायणो हृषीकेशो भगवान्त्सान्त्वतां
 पतिः ॥ ३ ॥ अत्र ब्रह्म परं गुह्यं जगतः प्रभवाख्यम् ॥ ज्ञानं च तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतम् ॥ ४ ॥ भक्तियोगः समाख्यातो वैराग्यं च
 तदाश्रयम् ॥ पारीक्षितमुपाख्यानं नारदाख्यानमेव च ॥ ५ ॥ प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः ॥ शुक्रस्यैव च ब्रह्मर्षेः संवादश्च परीक्षितः
 ॥ ६ ॥ योगधारणोत्क्रान्तिः संवादो नारदाजयोः ॥ अवताराजुगीतं च सर्गः प्राधानिकोऽग्रतः ॥ ७ ॥ विदुरोद्भवसंवादः क्षत्रियत्रययोस्ततः ॥
 पुराणसंहिताप्रज्ञो महापुरुषसंस्थितिः ॥ ८ ॥ ततः प्रकृतिकः सर्गः सप्त वैकृतिकाश्च ये ॥ ततो ब्रह्माण्डसंभूतिवैराजः पुरुषो यतः ॥ ९ ॥
 भक्तियोग इति ॥ भक्तियोगश्च स्नाध्यसाधनरूपः समाख्यातः । तदाश्रयं भक्तियोगनिष्पादितं वैराग्यं च समाख्यातम् । इति कर्मकाण्ठार्थः । एवं सामान्यतो विरुद्धार्थानां
 द्वादशास्कन्धप्रकरणार्थाननुकामिति । पारीक्षितमिति । अत्रानुक्रमणिकाऽध्याये यत् शसिद्धमपि किंचिदुपाख्यानमुद्भूतं नात्रानिष्टमाशङ्कनीयम् । अनुक्रमणिका हि नोक्तसमस्तार्थ-
 व्याख्यानी भवेत् । यत्थमत एव जन्मपुत्राध्यायकथयतिभसिद्धाऽप्युद्भूता । पारीक्षितमुपाख्यानं पारीक्षिजन्मादि तत्प्रस्तावाय नारदाख्यानं चाख्यातम् ॥ ५ ॥ श्रयेति ॥
 पूर्वाहं । स्फुटम् । ब्रह्मर्षेः ब्रह्मणोत्तमस्य शुक्रस्य परीक्षितश्च संवाद आख्यात इति सर्वत्र संबन्धः ॥ ६ ॥ द्वितीयस्कन्धार्थमाह—योगेति ॥ उक्रान्तिः अर्चिरादिगतिः अग्रतः
 सृष्टेः पूर्वं माधनिकः प्रधानकार्यमहादिविराड्भूतः सर्गः । स्फुटं शेषम् ॥ ७ ॥ तृतीयस्कन्धार्थमाह—विदुरेति ॥ महापुरुषस्य संस्थितिः प्रलये तृष्णीमवस्थानम् ॥ ८ ॥ तत्
 इति ॥ प्रकृतिकः प्रकृतिभवो गुणशोभरूपः वैकृतिकाः सप्तमहद्भङ्गारभूतपञ्चकाल्यकाः चकारादिकाराश्च ये ॥ ९ ॥

कालयेति ॥ गतिः स्वरूपम् अमोघैः सकाशात् भुव उद्वरणे तन्निमित्तम् ॥ १० ॥ ऊर्जेति सार्द्धम् ॥ त्रिपुणवाङ्मनः देवतिर्यङ्मुष्पादिसर्गः अर्द्धायां नारी च नरश्च तस्य यतो यात्रायां स्वायंभुवो मनुः या च नारीणामावा उच्यते शतरूपा च जातौ ॥ ११ ॥ सन्तान इति ॥ सन्तानो धर्मपत्नीमिति नव ब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यनन्तरं द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ चतुर्थस्कन्धार्थमाह—नवेति सार्द्धम् ॥ नवब्रह्मार्थः मरिच्योदितः सन्तानसमुत्पत्तिः प्राचीनवर्हिषो नारदस्य च संवादः । पञ्चमस्कन्धार्थमाह । ततः इति । कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गतिः पद्मसमुद्भवः ॥ भुव उद्वरणेऽम्भोधौ हिरण्याक्षवधो यथा ॥ १० ॥ ऊर्ध्वतिर्यग्वाक्सर्गौ रुद्रसर्गस्तथैव च ॥ अर्धनारीनरस्यार्था यतः स्वायंभुवो मनुः ॥ शतरूपा च या स्त्रीणामाद्या प्रकृतिरुत्तमा ॥ ११ ॥ संतानो धर्मपत्नीनां कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ अवतारो भगवतः कृपिलस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ देवहृत्याश्च संवादः कृपिलेन च धीमता ॥ १३ ॥ नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षग्रहाविनाशनम् ॥ भ्रुवस्य चरितं पश्चात्पृथोः प्राचीनवर्हिषः ॥ नारदस्य च संवादस्ततः प्रैयव्रतं द्विजाः ॥ १४ ॥ नामेस्ततोऽनुचरितमुपभस्य भरतस्य च ॥ १५ ॥ ततो द्वीपसमुद्राद्विषर्षणद्विषर्षणम् ॥ ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः ॥ १६ ॥ दक्षजन्म प्रचेतोभ्यस्तत्पुत्रीणां च संततिः ॥ यतो देवासुरनरस्तिर्यङ्मनस्रगादयः ॥ १७ ॥ त्वाङ्गस्य जन्म निधनं पुत्रयोश्च दितेर्द्विजाः ॥ दैत्येश्वरस्य चरितं प्रद्वादस्य महात्मनः ॥ १८ ॥ यत्पन्तरानुचरितं गजेन्द्रस्य विमोक्षणम् ॥ मन्वन्तरावतारश्च विष्णोर्हयगिरादयः ॥ १९ ॥ कौर्मै मात्स्यं नारसिंहं वामनं च जगत्पतेः ॥ क्षीरोदपथनं तद्गदमृतार्थं दिवौकसाम् ॥ २० ॥ देवासुरं महायुद्धं राजवंशानुकीर्तनम् ॥ इक्ष्वाकुजन्म तद्देशः सुद्युमस्य महात्मनः ॥ २१ ॥ इलोयाख्यानस्य त्रोकं तारोपाख्यानमेव च ॥ सूर्यवंशानुकथनं शशादाद्या नृपादयः ॥ २२ ॥ सौकन्यं चाथ ज्ञयतिः ककुत्स्थस्य च धीमतः ॥ खटाङ्गस्य च मांघातुः सौभरेः सगरस्य च ॥ २३ ॥ रामस्य कोसलेन्द्रस्य चरितं किल्बिषापहम् ॥ निमेरुङ्गपरित्यागो जनकानां च संभवः ॥ २४ ॥ रामस्य भागवेन्द्रस्य निक्षत्रकरणं भुवः ॥ ऐलस्य सोमवंशस्य ययातेनहुषस्य च ॥ २५ ॥ दौष्यन्तेभरतस्यापि शंतनोस्तत्सुतस्य च ॥ २६ ॥ ययातेन ज्यैष्ठ्यस्य यदौर्विशोऽनुकीर्तितः ॥ यत्रावतीर्णो भगवान् कृष्णाख्यो जगदीश्वरः ॥ वसुदेवगृहे जन्म ततो वृद्धिश्च गोकुले ॥ २७ ॥ प्रैयव्रतं प्रियव्रतस्य चरितम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ तत इति ॥ द्वीपबुधपर्जनं पातालनरकादीनां च स्थितिः । अनेनैव नरकनिवर्तकमजामिलोपाख्यानं गृहीतम् ॥ १६ ॥ षष्ठस्कन्धार्थमाह—दक्षजन्मेति ॥ १७ ॥ सप्तमस्कन्धार्थमाह—पुत्रयोश्चेति ॥ १८ ॥ अष्टमस्कन्धार्थमाह—मन्वन्तरानुचरितमिति ॥ कश्चित्कस्याचिदनुकिल्युत्कर्मोक्तेश्च यत्किंसातुकूलयेनेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥ नवमस्कन्धार्थमाह—राजवंशेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सोमवंशादिभूतस्यैलस्य चरितम् । तत्सुतस्य भीष्मस्य जन्म ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

दशस्कन्धार्थमाह—तस्य कर्मणीति ॥ कर्माण्येव शस्त्रेण दर्शयति । पूतनाया अमुसहितस्य स्तन्यपसः पानम् ॥ २८ ॥ निषेधो वधः सहजातः सखिसहितस्य ॥ २९ ॥ परिस-
 प्तः सर्वतः आगच्छतः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ शक्रमुगक्षियां कृष्णस्य यज्ञः पूजा अनिषेकश्च तयोर्द्वैत्रैक्यम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ द्विषतः शत्रुन् प्रमथ्य ॥ ३८ ॥
 प्राज्योतिषपतिं सौमसुरम् ॥ ३९ ॥ ये च शम्बरादयस्तेषां माहात्म्यं पराक्रमः वधश्चैत्यन्वथः ॥ ४० ॥ एकादशस्कन्धार्थमाह—विप्रयापेति ॥ ४१ ॥ धर्मविनिर्णयः वर्णा-
 तस्य कर्मण्यपाराणि कीर्तितान्यसुरद्विषः ॥ पूतनाऽसुपयःपानं शक्रटोच्चटनं शिशोः ॥ २८ ॥ तृणावर्तस्य निषेपस्तथैव बकवत्सयोः ॥ धेतु-
 कस्य सहस्राटुः प्रलम्बस्य च संक्षयः ॥ २९ ॥ गोपानां च परित्राणं दुवाग्नेः परिसर्पतः ॥ दमनं कालियस्याहमेमहाऽहेनन्दुमोक्षणम् ॥ ३० ॥
 व्रतचर्यातु कन्यानां यत्र तुष्टोऽच्युतो वृतः ॥ प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यो विप्रानां चातुतापनम् ॥ ३१ ॥ गोवर्द्धनोद्धरणं च शक्रस्य सुरभेस्य ॥
 यज्ञानिषेकः कृष्णस्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु ॥ ३२ ॥ शङ्खचूडस्य दुर्दुर्द्धवधोऽरिष्टस्य केजिनः ॥ अक्रूरागमनं पश्चात्प्रस्थानं रामकृष्णयोः
 ॥ ३३ ॥ व्रजस्त्रीणां विलापश्च मथुरालोकनं ततः ॥ गजसुष्टिकचाणूरकंसादीनां च यो वधः ॥ ३४ ॥ मृतस्यानयनं सूतोः पुनः क्षाल्दीपनेगुरोः ॥
 मथुरारायां निवसता यदुचक्रस्य यत्पियम् ॥ ३५ ॥ कृतमुद्धवरामाभ्यां युतेन हरिणा द्विजाः ॥ जरासन्धसमानितसैत्यस्य बहुशो वधः ॥ घातनं यवने-
 न्द्रस्य कुशस्थल्या निवेशनम् ॥ ३६ ॥ आदानं पारिजातस्य सुधर्मायाः सुरालयात् ॥ ३७ ॥ रुक्मिण्या हरणं युद्धे प्रमथ्य द्विषतो हरेः ॥
 हरस्य जृम्भणं युद्धे बाणस्य भुजकृन्तनम् ॥ ३८ ॥ प्राज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां हरणं च यत् ॥ चैद्यपोण्ड्रकशाल्वानां दन्तवक्रस्य दुर्मतेः
 ॥ ३९ ॥ शम्बरो द्विविदः पीठो मुरः पञ्चजनादयः ॥ माहात्म्यं च वधस्तेषां वाराणस्याश्च दूहनम् ॥ आरावतरणं भूमेर्निमित्तीकृत्य पाण्डवान्
 ॥ ४० ॥ विप्रज्ञापापदेशेन संहारः स्वकुलस्य च ॥ उद्धवस्य च संवादो वासुदेवस्य चाद्भुतः ॥ ४१ ॥ यज्ञात्मविद्या ह्यखिला प्रोक्ता धर्मविनि-
 र्णयः ॥ ततो मर्त्यपरित्याग आत्मयोगानुभावतः ॥ ४२ ॥ युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्लवः ॥ ४३ ॥ चतुर्विधश्च प्रलय उत्पत्तिश्चिन्विधा
 तथा ॥ देहत्यागश्च राजर्षीर्षेणुरातस्य धीमतः ॥ ४४ ॥ शाखाप्रणयनमृषमार्कण्डेयस्य सक्तथा ॥ महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगद्गत्यवः
 ॥ ४५ ॥ इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठा यत्पृष्टोऽहमिहास्मि वः ॥ लीलावतारकर्माणि कीर्तितानीह सर्वज्ञाः ॥ ४६ ॥

श्रमधर्मनिश्चयः मर्त्यपरित्यागः मनुष्यत्वस्थानन्दानम् ॥ ४२ ॥ द्वादशस्कन्धार्थमाह—युगेति ॥ युगलक्षणं तदनुरूपा वृत्तिश्चेत्यर्थः । उपप्लवः उपद्रवः ॥ ४३ ॥ त्रिविधा प्राल-
 तिकी नैमिचिकी नित्या चेति ॥ ४४ ॥ ऋषेयसिंस्य विन्यासः अङ्गविकल्पना सूर्यस्य व्यूह इति शेषः ॥ ४५ ॥ इतीति ॥ हे द्विजश्रेष्ठाः इति चोक्तमिति चकारादन्वयमपि

वः युष्माभिरिह यदहं पृष्टोऽस्मि तदुक्तमिति इह सर्वतः तत्रार्थकीर्तनद्वारेण भगवतः लीलावतारकर्मणि कीर्तितानि ॥ ४६ ॥ पतित इति ॥ पतितः कृपादिषु स्वलिङ्गः सोपानादिषु आर्तः रोगादिपीडितः क्षुत्त्वा क्षुतं कृत्वा एवं कथंचिद्विद्योऽपि यः कथिदपि हस्ये नम इत्युच्चैः ब्रुवन् सर्वपातकात् मुच्यते ॥ ४७ ॥ संकीर्त्यमान इति ॥ भगवाननन्तः संकीर्त्यमानः । यद्वा । श्रुतोऽनुभावो यस्य सः पुंसां कीर्तयतां शृण्वतां च चित्तं प्रविश्य निःशेषं व्यसनं दुरितहेतुकं दुःखं विद्युनोति नाशयति । अर्को यथा तमोऽन्धकारं धुनोति । अर्को गृहाणतं तमो न धुनोति इत्याशङ्क्याह । अतिवातो यथाभ्रं धुनोति तथेति ॥ ४८ ॥ ध्रुयेति ॥ यत् यासु भगवाच्च अयोक्षज्ञो न कथ्यते अमतां विषयासक्तानामेव कथा यासु ता हि गिरः वाचः मृषा निष्फलाः असतीः असत्यश्च नरकहेतुत्वात् । पूर्वसवणदीर्घ आर्षः । भगवदुणवासादयः प्रकाशो यस्मात् तदेव वदन् सत्यं सफलं यतः तदेव मङ्गलं शुभकरम् । तदेव च पुण्यं पुण्यावहम् । यद्वा । यासु भगवान्न कथ्यते ताः सत्या अपि गिरो मृषा एव । म्रिया अपि असद्गुण्य एव । तथा सतां विदुषामपि कथा अस्तकथा एव अतस्तद्गता सत्यवादी अपि मिथ्यावादी भिषवयोऽपि कटुभाषी सत्कथकोऽप्यस्तकथक उच्यते । भगवद्यथासु स्वकल्पितमसत्यमपि पतितः स्वल्पितश्चातः क्षुत्त्वा वा विवशो ब्रुवन् ॥ इत्ये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ॥ ४७ ॥ संकीर्त्यमानो भगवाननन्तः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् ॥ प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽर्कोऽन्नमिवाऽतिवातः ॥ ४८ ॥ मृषा गिरस्ता ह्यासतीरस्तकथा न कथ्यते यद्भगवानघोक्षजः ॥ तदेव सत्यं तदु हैव मङ्गलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥ ४९ ॥ तदेव स्यं रुचिरं नवं नवं तदेव शश्वन्नसो महोत्सवम् ॥ तदेव शोकार्णवशोषणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥ ५० ॥ न यद्ब्रुचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रशृणीत कीर्तित्वि ॥ तद् ब्रुवाङ्कतीर्थं न तु हंससेवितं यत्राच्युतस्तत्र हि साधवोऽमलाः ॥ ५१ ॥

तदेव सत्यम् । गृहाश्रमविध्वंसकत्वाद्दमङ्गलमपि तदेव मङ्गलम् । भगवतः पदमारहरणादिकमथमेपुण्यत्वेन कथितमपि तदेव पुण्यं यतस्तद्भावतो गुणस्यैव न तु दोषस्य उदयो यस्मात् ॥ ४९ ॥ तदेवेति ॥ यत् यस्मिन् उच्यमश्लोकयशोऽनुगीयते तदेव नवं नवं यथा भवति तथा स्यमित्यादि । यथा अरथ्यमपि भ्रमेनमाणांनुगमनमश्लोकविलम्बेवादिर्कं स्यमेव । प्रकानामरोचकमपि जातकीत्याणादिकं रुचिरमेव । पुरातनमपि भावच्चरितं नवं नवमेव । रावणकृतसतिहरणादिकं मनसो दुःस्वकरमपि महोत्सवकरमेव । पति-पुत्रादिवैराग्यादाकत्वेन शोकार्णवमपि तव शोकार्णवशोषणमेव ॥ ५० ॥ न यद्ब्रुच इति श्लोकत्रयम् ॥ भक्तेः सर्वोत्कर्षक्यापनाय महापुराणस्यास्य प्रथमोऽपि श्लेषोऽपि स्थापितम् । यथा महामन्त्रस्याबन्तयोः संपुटवीजत्रयम् । नेति । चित्राणि पदानि यस्मिन्स्थासूतमपि यद्ब्रुचो जगत्विब्रुत्वहेतुं हरेर्यशो न प्रशृणीत न वर्णयेत् । तद्व्याङ्क-तीर्थं काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानं न तु हंसैः विवेकिभिः सेवितं यतः यत्राच्युतस्तत्रैवामलाः साधवः ॥ ५१ ॥

स इति ॥ स एव वाग्विसर्गो वाचः प्रयोगो जनताघसंपुवः जनसमूहाहनाशकः यस्मिन् अवद्ववत्यपि अपभ्रंशशब्दयुक्तेऽपि प्रतिश्लोकमनन्तस्य यशोऽङ्कितानि नामानि प्रवन्ति । यत् यस्मात् साधवस्त्वमेव शृण्वन्ति श्रोतारि कीर्तयन्ति स्वयं च गायन्ति ॥ ५२ ॥ नैष्कर्म्यमिति ॥ नैष्कर्म्यं कर्मसाध्यं ब्रह्म तत्प्रकाशकं निरञ्जनं सर्वोपाधिवर्तिकं यत् ज्ञानं तदप्यच्युतभक्तिवर्जितं चेत् तर्हि अलं न शोभते अपरोक्षार्थत्वं न भवति । यत् शश्वत् साधनकाले फलकाले च अभद्रं दुःखप्रदमुत्तमं सर्वोत्तमतयाऽभिमतमपि कर्म ईश्वरे चेन्नैवार्जितं तदा पुनः कुतः शोभेत्यन्वयः ॥ ५३ ॥ यश इति ॥ यो वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु परो महान् परिश्रमः स यशोयुक्तया श्रिगोत्रेव पर्याप्तः कीर्त्तिसंपदावेव तस्य फलम् इति भावः । यद्वा । यशःश्रियामेव हेतुर्गो वर्णाश्रमाचारदिषु अभ्यासः स परो महान् परिश्रम एवेति यशःश्रियोः क्षयिष्णुत्वेन परपुरुषार्थत्वाभावात् हरेर्गुणानुवादादिभिस्तु यः परिश्रमः स तु श्रीधरस्य तस्य पादपद्मयोरदिसृष्टिः न विष्णुतिथ्यस्मात् ताऽशा

स वाग्विसर्गो जनताऽघसंपुवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमवद्ववत्यपि ॥ नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ५२ ॥ नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ॥ कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न ह्यर्पितं कर्म यदप्यनुत्तमम् ॥ ५३ ॥ यशःश्रियामेव परिश्रमः परो वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ॥ अविस्मृतिः श्री धरपादपद्मयोरगुणानुवादश्रवणादिभिर्हरेः ॥ ५४ ॥ अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः क्षिणोत्यभद्राणि ज्ञानं तनोति ॥ सत्त्वस्य शुद्धिं परमात्मभक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागशुक्लम् ॥ ५५ ॥ यूयं द्विजाभ्या बत भूरिभागायच्छब्दवदात्पत्न्यखिलात्मभूतम् ॥ नारायणं देवमदेवमीशमजस्रभावा भजताविवेश्य ॥ ५६ ॥ अहं च संस्मारित आत्मतत्त्वं श्रुतं पुरा मे परमर्षिवक्त्रात् ॥ प्रायोपवेशे नृपतेः परीक्षितः सदस्यूषीणां महतां च शृण्वताम् ॥ ५७ ॥

भवति ॥ ५४ ॥ अविस्मृतिरिति ॥ कृष्णपदारविन्दयोरविस्मृतिः अभद्राणि पापानि क्षिणोति नाशयति शमं शान्तिं सत्त्वस्यान्तःकरणस्य शुद्धिमित्यादीनि तनोति च ॥ ५५ ॥ यूयमिति ॥ हे द्विजाभ्याः अजस्रभावा निरन्तरभक्तिमन्तो यूयं यत् यस्मात् आत्मनि स्वान्तःकरणे श्रीनारायणमखिलात्मभूतं सर्वान्तर्गमिणमत एव देवं सर्वोपास्यम् अत एव अदेवं न देवोऽन्यो ब्रजनीयो यस्य तमीशमविवेश्य विचे प्रवेश्य शश्वत् भजत । संभावनायां लोड् । अतो भूरिभागाः बहुपुण्याः । यद्वा । यूयं यतो भूरिभागाः तपआदिसंभ्राः ततो नारायणं भजतेति विधिः ॥ ५६ ॥ अहं चेति ॥ पुरा परीक्षितः नृपतेः प्रायोपवेशकाले महताम् ऋषीणां शृण्वता सता सदसि परमर्षेः शुक्लस्य वक्त्रान्ये मया श्रुतम् आत्मतत्त्वप्रकाशकं पुराणं भवत्वश्वेनाहं स्मारितः । अतः कृतार्थोऽस्मीत्याशयः ॥ ५७ ॥

एतदिति ॥ हे विद्याः कथनीयानि उरुणि कर्मणि यस्य तस्य ॥ ५८ ॥ य इति ॥ यामं क्षणं वा योन्यधीः श्रावयेत् शृणुयाद्वा । स आत्मानं पुनात्येव मुच्यत एवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ द्वास्त्रयामिति ॥ ६० ॥ पुष्कर इति ॥ यतात्मवान् एकाग्रमनाः भयात् संसारमयात् ॥ ६१ ॥ देवता इति ॥ देवादयो ये प्रकीर्तितः ते । यत्रेति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । यस्य प्राणवत्स्य कीर्तनात् गूणतः शृण्वतश्च पुंसः कामान् यच्छन्ति ॥ ६२ ॥ ऋच इति ॥ ऋचो यज्ञेषु सामानि अधीत्य द्विजो मधुकुर्यादि यत्फलमविविन्दते तत्फलमेतां संहितां पठित्वाऽनुविन्दते ॥ ६३ ॥ पुराणेति ॥ किञ्च एतां पुराणसंहितामधीत्य यद् भगवतः परमं पदं शब्देषु प्रोक्तं तद् ब्रजेत् ॥ ६४ ॥ विप्र इति ॥ राजन्य उदभि-मेखलां पृथ्वीम् । सन्धिरार्थः ॥ ६५ ॥ कलीति ॥ कलिमलानां संहतिं समूहं कालयति विनाशयतीति तथाप्रोक्तो हरिः इतरत्र शास्त्रान्तरे अमीक्षिणं न गीयते । इह तु अशेषम-एतद्भः कथितं विद्याः कथनीयोरुत्कर्मणः ॥ माहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वशुभविनाशनम् ॥ ६८ ॥ य एवं श्रावयेन्नित्यं यामं क्षणमनन्यधीः ॥ श्रद्धावा-न्योऽनुशृणुयात्पुनात्यात्मानमेव सः ॥ ६९ ॥ द्वादश्यामेकादश्यां वा शृण्वन्नाशुष्यवान् भवेत् ॥ पठत्यनश्रमप्रयत्नस्ततो भवत्ययातकी ॥ ६० ॥ पुष्करे मथुरार्यां च द्वारवत्यां यतात्मवान् ॥ उपोष्य संहितामेतां पठित्वा मुच्यते भयात् ॥ ६१ ॥ देवता मुनयः सिद्धाः पितरो मनवो नृपाः ॥ यच्छन्ति कामानृणतः शृण्वतो यत्र कीर्तनात् ॥ ६२ ॥ ऋचो यज्ञेषु सामानि द्विजोधीत्यानुविन्दते ॥ मधुकुर्या घृतकुल्याः पयःकुल्याश्च तत्फलम् ॥ ६३ ॥ पुराणसंहितामेतामधीत्य प्रयतो द्विजाः ॥ प्रोक्तं भगवतो यजु तत्पदं परमं ब्रजेत् ॥ ६४ ॥ विप्रोऽधीत्याऽऽशुयात्प्रज्ञां राज-न्यो दधिमेखलाम् ॥ वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुच्यते पातकात् ॥ ६५ ॥ कलिमलसंहतिकालेऽखिलेशो हरिरतरत्र न गीयते ब्रह्मीक्षणम् ॥ इह तु पुनर्भगवानशेषभूतिः परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसङ्गैः ॥ ६६ ॥ तमहमजमनन्तमात्मतत्त्वं जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिम् ॥ द्युपतिभिर-जशक्रशङ्कराद्यैर्दुर्वसितस्तवमच्युतं नतोऽस्मि ॥ ६७ ॥ उपचितनवशक्तिभिः स्व आत्मन्युपरचितस्त्रिजङ्गमालयाय ॥ भगवत उपलब्धि-मात्रधामे सुरऋषभाय नमः सनातनाय ॥ ६८ ॥

तिर्भगवान् अनुपदं कथाप्रसङ्गैः परिपठितः । केचित्तु हरिरर्थेहानुपदं परिपठितस्तथा इतरत्र न गीयत इत्यन्यथाहुः । गुणितप्राप्तयम् ॥ ६६ ॥ तमिति ॥ अजमनन्तम् आत्मतत्त्वं जगदुदयस्थितिसंयमेषु हेतवः आत्मनः स्वस्य शक्तयो रजआदयो यस्य तम् अजशक्रशङ्करादौः द्युपतिभिर्देषोपि दुरवसितः अज्ञातः स्तवः स्तोत्रं यस्य तमहम-च्युतं नतोऽस्मि ॥ ६७ ॥ उपचितेति ॥ उपचितभिः उदिक्रान्तिनवशक्तिभिः प्रकृतिरूपमहहंकारतन्मात्ररूपाभिः स्व आत्मन्येवोपरचितं स्थिरं जङ्गमं चालयो यस्य तस्मै उपलब्धिमात्रधामे ज्ञानैकस्वरूपाय सुराणामृषभाय श्रेष्ठाय सनातनाय ज्ञावते नमः ॥ ६८ ॥

स्वगुरुं श्रीशुकं नमस्करोति—स्वसुलेति ॥ स्वसुलेन स्वरूपानन्दैव निर्भूतं पूर्णं चेतो यस्य सः तेनैवानन्देन व्युदस्तोऽव्यस्मिन्भावो यस्य तथाभूतोऽपि अजितस्य रुचिराभिली-
लाभिः आकृष्टः सारः स्वसुखगतं स्वैर्यं यस्य स योजनेषु कृपया तदीयं भागच्चरितप्रधानमत एवाखिलानां वृजिनमंत्रं दुःखनिगमकं तन्त्रदीपं परमार्थप्रकाशं श्रीभागवतं पुराणं
व्यपनुत । तं व्याससूनुं श्रीशुकमहं नतोऽस्मि । मालिनी छन्दः ॥ ६ ॥ इति श्रीकृष्णसेवार्थमन्विताथप्रकाशिकाम् ॥ द्वादशे गङ्गासहायो द्वादशस्य व्यथादिमाम् ॥ १ २ ॥ त्रयोदशे
पुराणानां श्लोकादिगणनोच्यते ॥ भागवतप्रथमा च तत्र श्लोकाब्जिवाहवैः ॥ उवाचेत्येकमर्द्धाब्जिवाहवैः ॥ १ ३ ॥ यमिति ॥ दिव्यैः स्तवैर्यं ब्रह्मा स्तोति तथा वरुणे-
न्द्ररुद्रमस्तोऽपि स्तुवन्ति स्तुवन्ति । श्रुतार्षः । तन्वन्ति इति केऽपि विरलाः पठन्ति तत्र विस्तरेण वर्णयन्ति इत्यर्थः । अङ्गानि पदानि क्रमाः उपनिषदश्च तेषां द्वैन्द्वयम्
“ द्वन्द्वद्वयम् ” इति टच् । ततः सहशब्देन समासः । तथा च अङ्गविसहितैर्वैः यं सामगा गायन्ति ध्यानेनावस्थितं निश्चलं तद्गतं यन्मनस्तेन यं योगिनः पश्यन्ति सुरासु-

स्वसुखनिभृतचेतास्तद्बुद्बुदान्भावोऽव्यञ्जितरुचिरीलाकृष्टसारस्तदीयम् ॥ व्यतनुत कृपया यस्तत्त्वदीपं पुराणं तमखिलवृजिनमंत्रं व्यास-
सूनुं नतोऽस्मि ॥ ६ १ ॥ इति श्रीभाग० महा० द्वादशे द्वादशस्कन्धार्थनिरूपणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ सूत उवाच ॥ यं ब्रह्मा वरुणे-
न्द्ररुद्रमरुतः स्तुवन्ति दिव्यैः स्तवैर्वैः साङ्गपदक्रमोपनिषद्गोयन्ति यं सामगाः ॥ ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो यस्या-
न्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ १ ॥ पृष्ठे भ्रान्यदुमन्दुमन्दरगिरिश्रावायकण्डूयनाग्निद्रालोः कमठाकृतेभैगवतः श्वासानिलाः पाल्नु
वः ॥ यत्संस्कारकलाऽनुवर्तनवशाद्ब्रह्मलानिभेनाम्भसां यातायातमतन्द्रितं जलनिधेर्नद्यापि विश्राय्यति ॥ २ ॥ पुराणसंख्यासंभ्रुतिमस्य वाच्य-
प्रयोजने ॥ द्वां द्वांस्य माहात्म्यं पाठादेश्च निबोधत ॥ ३ ॥ ब्राह्मं दश सद्व्रजाणि पादं पञ्चोनषष्टि च ॥ श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशति शैव-
कम् ॥ ४ ॥ दशशौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः ॥ मार्केण्डं नव वाहं तु दशपञ्च चतुःशतम् ॥ ५ ॥

राणा यस्यान्तं तत्त्वं न विदुः । तस्मै देवाय नमः । शार्दूलविक्रीडितद्वयम् ॥ १ ॥ पृष्ठे इति ॥ पृष्ठे भ्रान्ययु यः अमन्यो गच्छः मन्दरगिरिस्तस्य ये शवाणस्तेषुभ्रान्ति तैः
कण्डूयनात् तत्सुलेन विद्रालोः निद्रशीलस्य कमठाकृतेः कूर्मभूतैर्भैगवतः श्वासानिला वो युष्मान् पाल्नु । वेला समुद्रजलशोभः तस्य निभेन विषेण येषां श्वासानिलानां
संस्कारान्तेषां कलालेशास्तद्बुद्बुतनवशात् जलनिधेरम्भसां यातायातमद्यापि न विश्राम्यति ॥ २ ॥ पुराणेति ॥ पुराणसंख्यास्तासां संभ्रुतिं समाहारं च । अस्य श्रीभागवतस्य
वाच्यं विषयः प्रयोजनं च द्वां च द्वांस्य पाठादेश्च माहात्म्यं च निबोधत शृणुत ॥ ३ ॥ ब्राह्ममिति ॥ त्रयोविंशत् त्रयोविंशतिः । आर्षः । एवमग्रेऽपि चतुर्विंशतिसहस्राणि ।
द्वैन्द्वयार्षम् । एवमग्रेऽपि शैवकं शिवपुराणम् ॥ ४ ॥ दशेति ॥ ब्रह्ममणिपुराणं दशपञ्चसहस्राणि चत्वारि शतानि च ॥ ५ ॥

चतुर्दशैति ॥ भविष्यं पुराणं चतुर्दश सहस्राणि पंच शतानि च ॥ ६ ॥ चतुरिति ॥ स्कान्दं शताधिकैकशीतिसहस्रम् ॥ ७ ॥ कौर्मिति ॥ सौर्ष्यं गरुडपुराणम् एकोनविंशत् एको-
नविंशतिः सहस्राणि ॥ ८ ॥ एवमिति ॥ भारतं त्वितिहासः रामायणं च वाल्मीकिना शोकं काव्यमस्तस्योः सङ्ख्या नोक्ता । अतः पुराणानां संदेहः समुद्भूतुल्लसङ्ख्याक एव
॥ ९ ॥ इदमिति ॥ भगवता शोकमिति आगवतनामनिरुक्तिः । भवतीत्यायेति संसारनिवृत्तिः फलं कारण्यादिति दुर्लभत्वम् ॥ १० ॥ आदिति ॥ हरिलीलाकथानां ब्राह्मः समूहः स
एवामृतं तेनानन्दिताः सन्तः सुराश्च येन सन्त एव सुरा इति वा तत् ॥ ११ ॥ सर्वेति ॥ यत् अद्वितीयं वस्तु तन्निष्ठं तद्विषयं शेषाणि विशेषाणि ॥ १२ ॥ प्रोष्ठेति ॥ प्रौष्ठपदां
चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पञ्च शतानि च ॥ दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गमेकादशैव तु ॥ ६ ॥ चतुर्विंशति वाराहमेकाशीतिसहस्रकम् ॥ स्कान्दं
शतं तथा चैकं वामनं दश कीर्तितम् ॥ ७ ॥ कौर्मै सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तत्तु चतुर्दश ॥ एकोनविंशत्सौर्ष्यं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ॥ ८ ॥ एवं
पुराणसंदेहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ॥ तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते ॥ ९ ॥ इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे ॥ स्थिताय भवभीताय
कारुण्यात्संप्रकाशितम् ॥ १० ॥ आदिमध्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतम् ॥ हरिलीलाकथात्रातामृतानन्दितसत्सुरम् ॥ ११ ॥ सर्वेदान्तसारं
यद्ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम् ॥ वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥ १२ ॥ प्रौष्ठपदां पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितम् ॥ ददाति यो भागवतं स
याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥ राजन्ते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे ॥ यावद् भागवतं नैव श्रूयतेऽमृतसागरम् ॥ १४ ॥ सर्वेदान्तसारं हि
श्रीभागवतमिष्यते ॥ तद्द्रसासृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्व्रतिः क्वचित् ॥ १५ ॥ निम्नगानां यथा गङ्गा देवानामच्युतो यथा ॥ वैष्णवानां यथा शम्भुः
पुराणानामिदं तथा ॥ १६ ॥ क्षेत्राणां चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा ॥ तथा पुराणव्रतानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः ॥ १७ ॥ श्रीमद् भागवतं
पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ॥ तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैश्कन्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन्
विपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥ १८ ॥

ब्राह्मणपदां हेमसिंहसमन्वितं स्वर्णसिंहसनाल्लडम् । प्रौष्ठपदांमेवेदं श्रीशुक्रेण समापितमिति पाद्मोत्तरखण्डगतमाहात्म्ये दृश्यम् । हेमसिंहसमन्वितमिति सर्वशास्त्रमहाराजस्य
पुराणस्युपस्थास्य सिंहसनाच्चित्वात् । अस्योपमानस्य शहराजस्यपि उदासीं सिंहशिरागतत्वेन सिंहसनाल्लडैव ॥ १३ ॥ राजन्ते इति ॥ १४ ॥ सर्वेति ॥ हि यस्यास्तर्व-
वेदान्तसारं श्रीमद्भागवतं तस्मात् तद्रस एवामृतं तेन तृप्तस्य निवृत्तस्यान्यत्र शास्त्रान्तरे क्वचिदपि रतिर्न स्यात् ॥ १५ ॥ निम्नगानामिति ॥ निम्नगानां वदीनां मध्ये ॥ १६ ॥
क्षेत्राणामिति ॥ अनुत्तमा सर्वोत्तमा ॥ १७ ॥ श्रीमद्विदि ॥ यत् श्रीमद्भागवतं पुराणम् अमलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन् पारमहंस्यं परमहंसोभयो हितम् । यदन्वात्स्वार्थोऽण् ।

एकमद्वितीयममलं प्रकृतदोषसंबन्धरहितं ज्ञानमित्युपलक्षणं सचिदानन्दत्मकं परब्रह्म गीयते । यत्र ज्ञानविरागमाक्तिमहिनं नैष्कर्म्यम् आविष्कृतं प्रकाशितं तत्र सत्यं शृण्वन्
 न् विपठन् विचारणपरश्च नरः संसारान्द्रिमुच्येत् विमुच्यते । तदत्राव आपः । शार्दूलविक्रीडितद्रयम् ॥ १८ ॥ ग्रन्थसमाप्तौ भागवद्व्याजलक्षणं मङ्गलमाचरति - कर्म इति ॥
 अयं श्रीभागवतरूपः अतुलः निरुपमः ज्ञानप्रदीपः पुरा कल्यादौ येन कस्मै ब्रह्मणे विभासितः प्रकाशितः । कस्मै इत्यत्र सर्वनामत्वमार्थम् । तद्रूपेण ब्रह्मरूपेण येन नारदाय
 विभासितः तद्रूपिणा नारदरूपिणा च येन कृष्णाय व्यासाय विभासितः तद्रूपिणा व्यासरूपिणा येन योगीन्द्राय शुक्राय विभासितः । अथानन्तरं तदात्मना शुकरूपेण च येन
 जगद्ब्रालाय परीक्षिते विभासितरतंच शुद्धं प्रकृतमलरहितमत एव विशोकममृतं जन्ममरणान्दिविकाररहितमत एव सत्यं परमार्थभूतं परं परमेश्वरं धीमहानि गायत्र्यैव यथो-

कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा तद्रूपेण च नारदाय सुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ॥ योगीन्द्राय तदात्मनाऽथ भागवद्ब्रालाय कारु-
 ष्यतस्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि ॥ १९ ॥ नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय साक्षिणे ॥ य इदं कृपया कस्मै व्याचक्षे ॥
 सुमुक्षवे ॥ २० ॥ योगीन्द्राय नमस्तस्मै शुक्राय ब्रह्मरूपिणे ॥ संसारसर्पदण्डं यो विष्णुरातममूमुचत् ॥ २१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणेऽ-
 द्वादशसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

एकममुपसंहरन् गायत्र्याख्यब्रह्मविद्येयमिति दर्शयति ॥ १९ ॥ शास्त्रसमाप्तौ स्वेष्टेदं श्रणमति-नम इति ॥ इदं पुराणं कस्मै ब्रह्मणे व्याचक्षे व्याख्यातवान् ॥ २० ॥
 योगीन्द्रायेति ॥ तस्मै ब्रह्मरूपिणे परब्रह्मनिरूपकाय विषमप्रपञ्चनिरूपकाय च योगिनां समाहितचितानां विशेषार्थविदां च इन्द्राय तस्मै शुक्राय नमः । यः संसार एव सर्पन्तेन
 दण्डं विष्णुरातम् अमूमुचत् संसारबन्धात् सर्षविषाच्च मोचयामास । अत्र श्रीशुकस्य विषवैबल्यं व्यङ्ग्यम् । तच्च संसारस्य सर्पत्वरूपवाच्यसिद्धेरङ्गमिति मङ्गलानि सत्त्वं
 सर्वजगताम् ॥ २१ ॥ दृढ्मार्गमेष्यति विष्णुः स्वयमित्यमन्दानन्दशया न गणिता विपदो दुरन्ताः ॥ पीयूषसागरतरङ्गनिरयाङ्गैः श्रीनिन्दनन्दन दयोदय नन्दयाऽऽथात् ॥ १॥
 इति श्रीकृष्णसर्वार्थमन्विताथप्रकाशिकासम् ॥ त्रयोदशे द्वादशस्य व्याख्येयसाहायकः ॥ १३ ॥

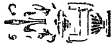
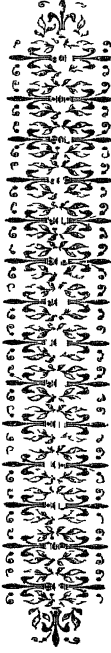
अयं श्रीमद्भागवतस्य द्वादशस्कन्धः ब्रून्दीनगरनिवासिपण्डितगङ्गासहायविरचितान्वितार्थप्रकाशिकाख्यव्या-
 ख्यासहितः कल्याणनगर्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन गङ्गाविष्णुना स्वये “ लक्ष्मीविद्वेष्टेश्वर ” मुद्रणागार
 मुद्रयित्वा प्रकाशितः । अधिक श्रावण शुक्ल १ शकाब्दाः १८२३, संवत् १९५८ ॥

इत्यर्जुनं किमपि याचतः परेशश्रीकोपदां तव मुदे समपीपदं याम् ॥ ताम्प्ये पृथुक्युष्टिमिवातिदीनः कारुण्यमन्त्रिं मुकुन्द दशं दिशासाम् ॥ १ ॥ निर्मलयज्ञि वलादचि-
 रेण कामान् यः श्रीणयत्यतितरां भजतां मनांसि ॥ यो रात्यलौकिकमचिन्तितयथमग्र्यं कल्पद्रुमो जयति भागवताभिजोऽसौ ॥ २ ॥ श्रीपाण्डुशशवतोमरगोत्र इन्द्रप्रस्थेऽ-
 रोऽग्रवदिलभृदनुदङ्गपलः ॥ तद्वंशभौतिकमहीपमुकुन्दसिंहरथानं पुरी जयति संगतिं पाट्याक्या ॥ ३ ॥ एतां स्पूर्ववसतिं मम तातपादाः स्यातां व्यधुर्जगति रासवशाभि-
 धानाः ॥ सौशील्यमूर्षितगुणैश्वरीकृतत्वान्नासूयति स्म खलु कोऽपि खलोऽपि येषः ॥ ४ ॥ ज्येष्ठः सुतो जडतमोऽप्यहमाशिषा तैरिज्जापितोऽजनिषि भागवतेऽनुक्तः ॥
 अध्यापितश्च शनकैर्विपुलश्रेण प्रापं सतां परमनुग्रहभाजनत्वम् ॥ ५ ॥ येषां पदान्बुजजःश्रणतेन भूशो भूत्वैव बोधलभर्हति माहशोऽपि ॥ वात्सल्यविस्मृतभृदियवहास-
 स्तान् वन्दे पतन्धुरुधिक्षिति तातपादान् ॥ ६ ॥ याऽप्येसरत्वभयते स्म दयावतीनां सीमां च याञ्चति परां स्म पतिवतानाम् ॥ यद्वाल्प एव परलोकमुपैषुषीं तां लक्ष्यद्वाय-
 स्वजननीं प्रणमामि मक्त्या ॥ ७ ॥ स्वर्षाञ्चि मातरि शिशू तनयौ सगत्या याऽपीपलस्त्वतनयाधिकभावमावाम् ॥ तामाश्रयं सरलताकरुणक्षमाणां गङ्गां द्वितीयजननीति-
 शक्ति वन्दे ॥ ८ ॥ श्रीकृष्णदाचिदुषो बुधवन्वमेळारामामिधान् हरिररायणपण्डितांश्च ॥ गोविन्दरामनिजसूनुतांश्च गोपिनाथानुहुविधशान्नागुरुदमामि ॥ ९ ॥ येऽमम-
 योग्यरचनामपि वीक्ष्य दीकां दोषानुपेक्ष्य दयया शशंसुरेव ॥ काश्याबानेकनगरस्थितिशालिनस्तान् सौजन्यपूर्णहृदयाच्च विबुधानामपि ॥ १० ॥ यथेतराम इति मे सहजः
 कतिथो रामप्रताप इति यः प्रथमः सुतो मे ॥ यो विष्णुदत्तहरिवल्लभकौ कनिष्ठौ तेऽमी भवन्तु सुखिनश्चिरजीविनश्च ॥ ११ ॥ गोविन्द इत्यथ जगत्पदपूर्वनाथो गोपालकस्त-
 नुजोऽपि च कृष्णदत्तः ॥ एते मदीयसहजस्य मुता विनीता नित्यं भवन्तु सुखिनश्चिरजीविनश्च ॥ १२ ॥ आजीवनाय परदेशनिवासभाजो यैर्यैकारिषत केऽपि ममोपकाराः ॥
 भूमिशुब्रन्तुहिनपर्वदेशपाला नित्यं भवन्तु बहुसम्पदलंकृतास्ते ॥ १३ ॥ श्रीणन्दिवन्तृपतिः कुनिहारनाथः श्रीकृष्णसिंहदृष्टिस्तनयस्तदीयः ॥ देवैः सुदुर्मसुमैः परिपूजितौ
 तौ स्वयं सदानुभवतां विपुलं विहारम् ॥ १४ ॥ श्रीकृष्णसिंहतनयो विनयोर्जितश्रीः शिष्यो ममावति महीमह तेगसिंहः ॥ सज्जीवनाय शुचिद्विष्टलमादिकासः पाथोदवत्सरसतां
 जगतां विषचे ॥ १५ ॥ श्रीमान् कलानिधिरुज्जयसिंहवर्मा योऽचूचुरस्त्वकलया जगतां मनांसि ॥ किन्नाम चित्रमिह यत्स्वसमानशीलं न नीतवान् स्वसदनं नवनीतचौरः
 ॥ १६ ॥ ज्येष्ठो विष्णोति जयसिंहविभोस्तनूजः श्रीध्यानसिंह इति बाधलमण्डलेयः ॥ सोऽयं कलत्रसहजालम्बुश्लेषुकः पायाञ्चिं वसुमतीं परमेशमक्तः ॥ १७ ॥ संसारचन्दन्य
 आसमाधानास्तस्यत्मजोऽवति धरामिह विष्णुचन्दः ॥ आनन्दतुन्दिलभना जगतां प्रियोऽस्तु कीर्तिं विभर्तु च सदा मम शिष्य एषः ॥ १८ ॥ श्रीकर्मचन्द इति
 जुब्बलमण्डलस्य नाथः सुतोऽग्रवदमुष्य तु पद्मचन्दः ॥ यस्याम्बरीभृत्पतेरिव सर्वसम्पन्नो मुकुन्दपदङ्कजाननाय ॥ १९ ॥ वैकुण्ठगोऽस्तु कहलूर्यतिश्च हीराचन्द्रस्तथैव

महलोपगतिद्वितीयः ॥ गोवर्द्धनोऽतिथिहितः किल धामिनाथो मञ्जीश्वरो नरपती रणभद्रसिंहः ॥ २० ॥ अजीविनाय वसतो हिमैश्वरेश भूपव्वमीषु विमानं तरुणं वयो द्राक् ॥
कार्यान्तरेण निजदेशमुपागतस्य प्राप्ताः श्रुतिं मम गणेशपुरीयतीन्द्राः ॥ २१ ॥ आनन्दममनसोऽखिलशास्त्रविद्वान् नित्यं निबद्धहृदयांश्च परोपकारे ॥ सम्पूजिताह्वयतिशिर्वि-
पुलादरेण वीतरसृहान् विचरतो भुवि तानभयम् ॥ २२ ॥ ते मां विलोक्य रहितं मदकैववादैः क्रेतुं चक्राक्षुरूपकारणैरनल्यैः ॥ लोकोत्तरप्रच्युरपुस्तकदर्शनैर्मै चितं प्रलोभय
च मया सह बुन्दिमापन् ॥ २३ ॥ तस्यां महाकविरशोभत सूर्यमण्डो यस्याऽस्य ऊशुरखिलद्विदिशादिभाषाः ॥ यो वंशभारकसमाख्यमहाभवन्थं श्रीरामसिंहनृपतेरकरोन्नि-
देशात् ॥ २४ ॥ श्रीमान् कविः स च गणेशपुरीनिदेशान्मां बुन्दधीश्वरपुरः प्रशशंसं सम्पक् ॥ श्रीरामसिंह इति विश्रुत एष भूपो मां पूर्णकाममकरोन्नियदर्शनेन ॥ २५ ॥
चौहाणवंशभावहङ्कुलाऽबुधोऽलौकिकोत्तरेनिजगुणैर्वैशिताखिलस्य ॥ शास्त्राश्चक्रुश्चलस्य विशुद्धबुद्धेः श्रीरामसिंहनृपतेर्पशसः क सीमा ॥ २६ ॥ ब्रह्मैव वाङ्मनसगोचरता-
मतीतं सर्वत्र भातमवदातमत्कर्तव्यम् ॥ इत्यादिशास्त्रवचनानि परःशतानि श्रीरामसिंहयश एव वदन्ति नान्यत् ॥ २७ ॥ श्रीविश्वनाथकविना रचिते गभीरे श्रीशङ्खाल्यचरिते
विपुले सुकाव्ये ॥ तस्याज्ञया विवृतिभारचयं सुबोधां व्यौख्यं तथोपनिषदोऽनु च केनमुख्याः ॥ २८ ॥ एवं च पञ्चसु गतासु शरत्सु भूपः प्रीत्या स महामददशिकटेऽधिकारम् ॥
यातासु पञ्चसु सभासु पुनः शसन्नो मास्यधरोपयदमात्यपदे स्वदेशे ॥ २९ ॥ भूयो नृपाहर्षसैनैः सह महामन्थुत्थानादरं करुणया दिशति स्म भूपः ॥ आसन्नवाङ्मकतयाश्रयसाय्
दशाब्दन् भुक्त्वाऽहमत्यजममात्यपदं विरक्तः ॥ ३० ॥ मद्रंशजस्थितिसमस्थिरतां नृपो मे भ्रामान्वितां वसुमतीं विपुलां प्रदाय ॥ राज्ये नियाय तनयं रघुवीरसिंहं शोके निरज्य
जनता हरिलोकमापत् ॥ ३१ ॥ शासन्यहीं नयपथै रघुवीरसिंहो मां पूर्वतोऽप्यधिकमादियते दयालुः ॥ अष्टासु राजसत्तचिषु पदं प्रदाय प्रीत्या सुवर्णकटकं चरणेऽदिशन्मे ॥ ३२ ॥
कुत्रापि शास्त्रविषये मम नास्ति दाक्ष्यं बाल्यानाथपि रचनाव्यसनं महन्मे ॥ दर्पावधूतविषणोऽहह हैमकेभ्यव्याख्यावनेककलनाभिरनैषमायुः ॥ ३३ ॥ एवं प्रयाति रचनाव्यशनेन
काले शान्तः स्वयं स्वमबदं हृदि सानुतापे ॥ किं मूढ विस्मरसि भागवतं तदस्मिन् संयोजन्यान्वयवतीं सरलां च टीकाम् ॥ ३४ ॥ एवं विचिन्त्य जडधर्निरिन्त्रपाऽहं श्रीश्रीश्री-
किमिह मुख्यतयाऽलक्ष्य ॥ टीकां क्रमेण विरचय्य हरेः पदाब्जे भक्त्या समर्प्य च सुखेन जरां नयामि ॥ ३५ ॥ द्वीष्वङ्क ११५२ भूमिति विक्रमवत्सस्य गांवेऽभवद्वचलक्ष
उपक्रमोऽस्याः ॥ पञ्चे ११५५ पुणोर्धरणिवत्सरुष्णजन्माष्टम्यां मुकुन्दकृपया परिपूर्तिरासीत् ॥ ३६ ॥ व्याख्यायि भागवतमन्वयवत्सनेदं वक्ष्ये पुनः स्फुटतदाशयबोधनाय ॥
नानामतानि विषयांश्च सभासतोऽपे पर्यङ्कान्नि विवृतेरवशेषमागे ॥ ३७ ॥ टीकामकारयदमूं परमेश्वरो यः कारुण्यभूमम जडस्य मनः शक्तिश्यापयङ्कूपरणकृतेऽपि विभुः स एव चिते

प्रकाशयतु भागवतस्य तत्वम् ॥ ३८ ॥ टीकाभिर्मां निजधनव्ययतोऽसिलेषु पाचारयज्जनपदेषु महामना यः ॥ श्रेष्ठप्रकृत उरुक्रान्तिभूतः स गङ्गाविष्णुभुङ्क्तेऽष्टमयाऽश्वनु षड्कलनि ॥ ३९ ॥ इति श्रीमन्महाराजाधिराजमहाराजराजेत्यादिपदवीधिराजमानबुद्धीन्वश्रीरामसिंहसाहजा सभ्यति तत्सूनुश्रीमन्महाराजाधिराजमहाराजराजे गदिराजीविराजमानबुद्धीश्वरश्रीरुचीरसिंहाश्रितेन पाण्डवप्रशासनवर्तमानकुलतिलकदिष्टीश्वरमहागजाधिराजमहाराजश्रीमदनङ्गपालशंभुकायमणिमहाराजाधिराजश्रीपुरुशसिंहानुगीश्वरपालिनगण्ड्याख्यपुरीवास्तव्यानां विद्वद्भ्राश्रीरामभरणार्पणां ज्येष्ठसूनुना तच्चरणसेवनलब्धविवालेने विदुषां किङ्करेण गङ्गासाहयेन विरचिता अन्वितार्थप्रसूतिरः श्रीमद्भागवतस्याख्या समाप्ता श्रीहरेश्चरणयोरुपहारिकता चेति मङ्गलम् ॥

इदं पुस्तकं कल्याणनगर्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन गंगाविष्णुना स्वकुरिये
'लक्ष्मीविड्केश्वर' यन्त्रालयेऽङ्कित्वा प्रकाशितम् ।

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास, " लक्ष्मीविड्केश्वर " छापाखाना, कल्याण.
Gangavishnu Shukrshuadas. Laxmi-Venkateshwar Press.

KATYAN

G. I. P. RV. JUNGTON.

BOMBAY PRESIDENCY

श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धः

